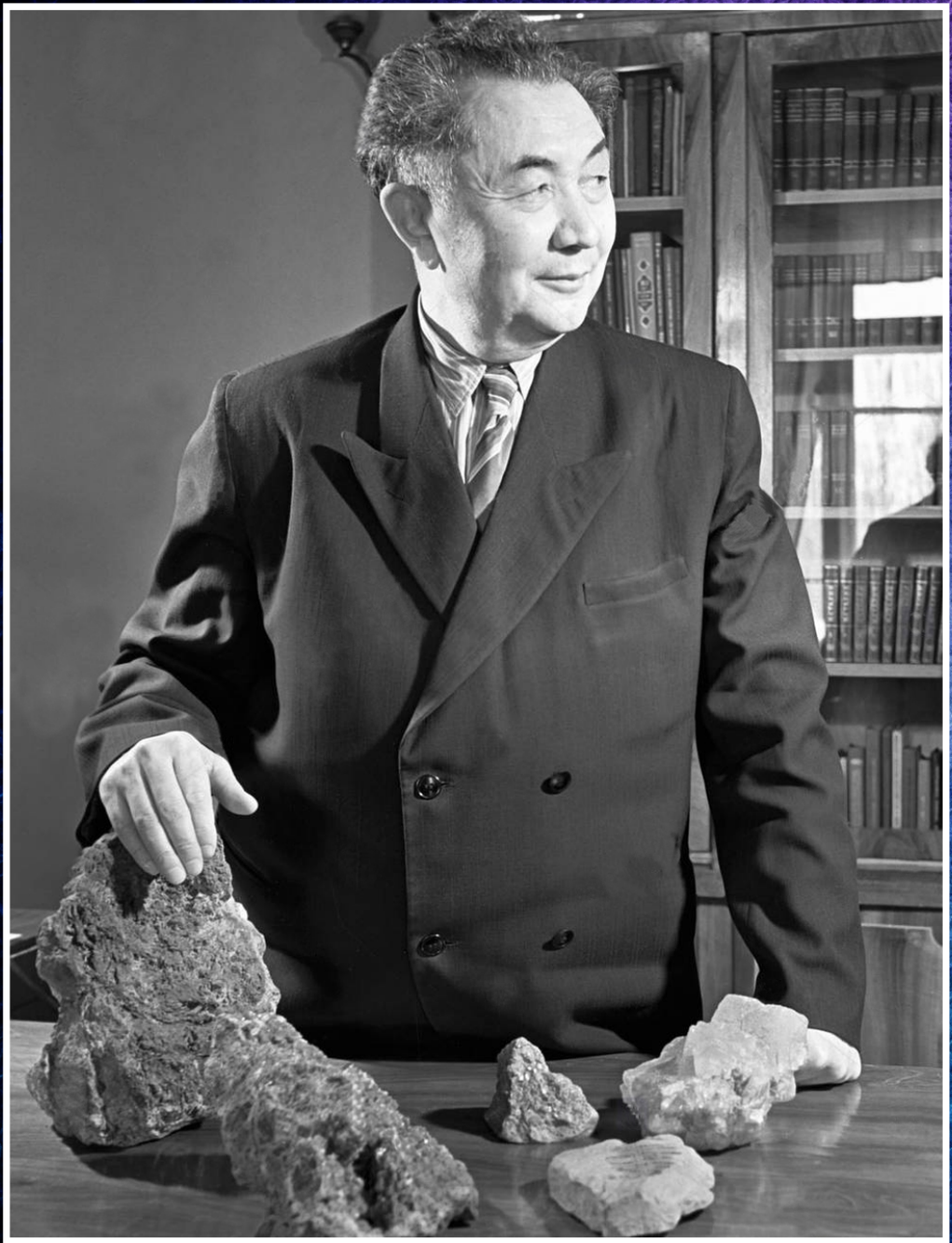

XX SÁTBAEV OQÝLARY

XX САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

QAZAQSTAN RESPÝBLIKASYNYŃ BILIM JÁNE ǴYLYM MINISTRLIGI
S. TORAIǴYROV ATYNDAǴY PAVLODAR MEMLEKETTIK ÝNIVERSITETI

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА

TORAIGHYROV UNIVERSITY

Jas ǵalymdar, magıstranttar, stýdentter men mektep oqýshylarynyń

«XX SÁTBAEV OQÝLARY» atty Halyqaralyq ǵylymı konferensıasynyń MATERIALDARY

МАТЕРИАЛЫ

международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников

«XX САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»

ТОМ 7

Pavlodar, 2020

QAZAQSTAN RESPÝBLIKASYNYŃ BILIM JÁNE ǴYLYM MINISTRLIGI
S. TORAIǴYROV ATYNDAǴY PAVLODAR MEMLEKETTIK ÝNIVERSITETI

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА

JAS ǴALYMDAR, MAGISTRANTTAR, STÝDENTTER MEN MEKTEP OQÝSHYLARYNYŃ «XX SÁTBAEV OQÝLARY» ATTY HALYQARALYQ ǴYLYMI KONFERENSIASYNYŃ MATERIALDARY

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ, СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ «XX САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»

ТОМ 7

ПАВЛОДАР
2020

ӘОЖ 001.2 (063)
КБЖ 72 (5 каз)
Ж 33

Редакция алқасының мүшелері:
Абишев К.К., Ахметов К.К., Бегимтаев А.И., Бексеитов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.К., Эрназаров Т.Я.

Жауапты хатшылар:
Аипова А.К., Акылбекова Р.А., Аманбаева С.Б., Амирханова А.Х., Ахмадиева А.Т., Аманжолов С.К., Байтемирова М.Ж., Дробинский А.В., Евтушенко Т.Л., Еликпай С.Т., Зарипов Р.Ю., Зада Б.С., Жумадирова А.К., Жумабаева Г.М., Каппасова Г.М., Калиева А.Б., Кашканова Р.С., Камарова А. Н., Кайдарова Г. Ш., Кривец О.А., Куанышева Р.С., Курманова А.Б., Коспаков А.М., Кочетков М.Ю., Куандыков А.Б., Мажитова А.Ә., Мустафаева Н.Б., Мусаханова С.Т., Несмеянова Р.М., Никифорова В.Г., Новоселова Е.А., Ордабаева Ж.Е., Сатыбалдин А.С., Сергазинова З.М., Торайгыров Е.М., Чидунчи И.Ю., Ысқақ Б.Ә., Юсупова Б.С., Юношева Н.Ф.

Ж 33 «Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының «ХХ Сәтбаев оқулары» : Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2020.

ISBN 978-601-345-038-4 (жалпы)
Т. 7. «Студенттер». – 2020. – 366 б.
ISBN 978-601-345-045-2

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001.2 (063)
КБЖ 72 (5 каз)

ISBN 978-601-345-045-2 (Т. 7)
ISBN 978-601-345-038-4 (жалпы) © С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2020

1 Секция. Интеллектуалды және мәдени-рухани даму
1 Секция. Интеллектуальное и культурно-духовное развитие

1.3 БАҚ дамуының үрдісі және журналистикадағы заманауи медиатехнологиялар
1.3 Тенденции развития СМИ и современные медиатехнологии в журналистике

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ТОК-ШОУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

БЕКИШЕВА С. А.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мақалада қазіргі кезеңдегі телевизиялық публицистикалық ток-шоудың ерекшеліктері қарастырылады. Бұл мақалада ток-шоу бағдарламасын құру мен өткізудің мәселелері назарға алынады. Сонымен қатар қазіргі қазақстандық телевизиялық хабар таратудағы публицистикалық ток-шоудың рөлі мен орны сараланады. Публицистикалық телебағдарламалар аналитикалық бағдарламалар сияқты қоғамдық пікірді қалыптастырғанымен, олар міндетті түрде соңғы оқиғаларға байланып қалмайды.

Публицистика – бұл телерадиокомпанияның азаматтық ұстанымын білдіретін хабар таратудың маңызды бөлімі. Мақалада көрерменнің эстетикалық және тәрбиелік қабылдауындағы ток-шоудың маңызды рөлі көрсетілген. Онда көрерменді толғандыратын өзекті мәселелер талқыланады, ал кейбір жағдайларда шешімін тауып, нәтижесін беріп жатады. Ток-шоудың ұйымдастырылуының кезеңдері көрсетілген: ток-шоуды эфирге шығару туралы түпкілікті шешім қабылдауға көмектесетін пилоттық бағдарламаларды іске қосу; телебағдарлама модераторын тағайындау, бұл телебағдарламаның танымалдығына тікелей әсер етеді; команда кастингі [1].

Қазіргі қазақстандық ТВ-дағы ток-шоу-ең сұранысқа ие жанрлардың бірі. Бүгінгі таңда іс жүзінде әрбір телеарнадан түрлі тақырыптарды, мысалы, саясаттан жанжалдар мен шоу-бизнесте шиеленіскен ток-шоуларды табуға болады. Ток-шоуда орналасқан кез келген әлеуметтік немесе саяси тақырыпты көрермен тек қана жетекші емес, сонымен қатар мәселені талқылауға тікелей қатысатын сарапшылардың көздерімен көреді. Ток-шоудың негізгі міндеті – қандай да бір жағдайды айқын және егжей-тегжейлі

сипаттау және қарастыру, шешу тәсілдерін табу және кім дұрыс екенін, ал кім кінәлі екенін объективті түрде анықтау [2].

Отандық экранда көптеген деректі бағдарламалар атауға болады. Мысалы: «ЖаңаLIKE SHOW», «ОПМАЙ-ОПМАЙ», «Жұлдызды WEEKEND», «QARA BERI», «Сезім», «TALQYLAIYQ», «Қызық TIMES», «Астарлы Ақиқат» және т.б.

«ЖаңаLIKE SHOW» – қазақстандық эстрада жұлдыздарының өмірі мен шығармашылығы туралы ток-шоу. Жобаның жүргізушісі журналист Анна Данченко мен Бауыржан Бакиров студияға ашық әңгіме жүргізу үшін танымал шоу-бизнес өкілдерін шақырады. Осы жобаның арқасында телекөрермендерде шоу-бизнес, спорт, кино әлеміндегі соңғы жаңалықтарды білу ғана емес, сонымен қатар сүйікті орындаушының шығармашылығымен жақынырақ танысу мүмкіндігі пайда болады [3].

«ЖаңаLIKE SHOW» телебағдарламасы:

Жанры: ток-шоу

Жүргізілетін тілі: қазақша

Шығу жылы: 2019

Мемлекет: Қазақстан

Уақыты: 45–60 мин

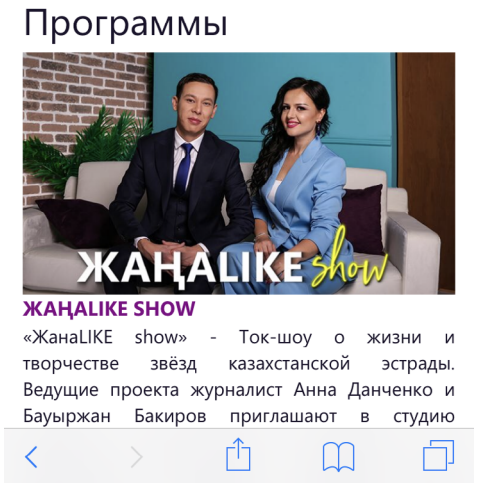

Сурет 1 – «ЖаңаLIKE SHOW» ток-шоуы

Заманауи экран публицистикалық ток-шоуға назар аудара бастады. Публицистикалық бағдарлама - бұл аудиторияның алдына

нақты мысалдарда әлеуметтік мәселелер қоятын және оларды шешуге шақыратын, қоғамдық пікірге ашық кепілдік беретін журналистика туындысы. Ток-шоу (ағылш. talk show-сөйлесу шоуы) – бұл телебағдарламаның түрі, онда шақырылған қатысушылар жетекші ұсынған ең өзекті тақырыптарды талқылайды. Талқылау мынадай сызбамен дамиды: жетекші – студиядағы сарапшы – көрермендер. Бұл ретте көрермендер ток-шоудың ажырамас қатысушылары болып табылады, олар сұрақ қоя алады немесе талқыланған тақырып бойынша өз пікірін білдіре алады.

Публицистика жаңалықтық бағыттағы тележобалардан гөрі, ойлау мен кәсіби шеберліктің өзге деңгейін талап етеді. Публицистика – хабар таратудың маңызды бөлімі, онда телекомпанияның азаматтық ұстанымы көрсетіледі. Кез келген ток-шоу жүргізушіден басталады. «Егер ол қызықты болса, онда халықтың назарын аудартуға болады. Егер қызықпаса, онда аудиторияның көңілсіздігі әрдайым табыс әкелмейтін көптеген қалақшаларды жеңу жүреді» [4].

Бүгінде телеарналарда көптеген жарқын ток-шоуларды жүргізетін жүргізушілерді шоумен деп атауға болады. Олар: Ринат Сафаргулов, Тұрсынбек Қабатов, Даут Шайхисламов, Нұрлан Алимжанов, Нұртас Адамбаев, Серик Акишев, Мұхамед Жанов, Кирилл Мейстер, Мурат Мутурганов, Марат Оралгазин, Еркебулан Мырзабек, Дина Төлепберген. Көптеген адамдар ток-шоу жанрындағы авторлық жобаларының арқасында кең аудиторияға танымал болды. Осылайша телевизиялық ақпаратты дербестендірудің жоғары деңгейі көрінеді. Мұндай журналистерге бірінші кезекте жетекші журналистердің бірі, «Астарлы ақиқат» бағдарламасының жүргізушісі Дина Төлепбергенді жатқызуға болады. Журналист ток-шоудың барысын, сыртқы және ішкі көрермендердің әр сөзін қадағалайды. Дина Төлепберген таңдалған тақырыпты кәсіби түрде қарастырып, зерделеп, жіті бақылайды. Оның эфирлерінде құлыптар жоқ, бәрі бір-бірін және жұртты естиді. Сарапшылар ретінде Д. Төлепберген әрдайым олардың не туралы айтатынын білетін саясаттың жарқын өкілдерін таңдайды. Ол ешқашан талқылаудан тыс қалмайтынын атап өту керек. Кейіпкерлердің импровизацияланған рингіне шақырып, әрдайым дауға қатысады және өз көзқарасын білдіреді [5].

Кез келген ток-шоудың драматургиясы есте қаларлық қорытындыны талап етеді. Талқылауды қисынды түрде аяқтайтын, қақтығысқа нүкте қоя отырып, жүргізушілерге ерекше назар аудару қажет. Осылайша, бүгінгі таңда ток-шоу атап айтқанда, публицистикалық бағдарлама ретінде қабылданады, қазақстандық

телеарналарда көптеген оппоненттер мен журналистердің сөз сөйлеуінің жоғары деңгейі мен құзыреттілігін көруге болады, ал бұл көрерменнің эстетикалық және тәрбиелік қабылдауында үлкен рөл атқарады. Көрерменді толғандыратын өзекті тақырыптар көтеріліп, талқылануда, ал кейбір жағдайларда қоғамды толғандыратын мәселелер шешілетін де жағдайлар болып тұрады. Ток-шоу жанры күн сайын танымалдылыққа ие болуда. Көптеген қазақстандық телеарналарда ток-шоу жанрын игеру жолында алғашқы қадамдар жасайтын қазақ журналистері үшін үлгі бола алады [5].

Кез келген ток-шоу драматургия бағдарламаны дайындау кезеңінде қаланатын қақтығысқа негізделеді. Журналистің кәсіби шеберлігінің басты құпияларының бірі -қоғамдық дамудың қозғаушы серіппесі, адам іс-әрекеті, табиғаттың әртүрлі құбылыстары және қақтығыс негізінде өз хабарын драматургиялық қалыптастыра білу [6].

Қорыта келгенде, жастарымызды тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құралдарының алатын рөлі зор. Сондықтан да, тілі мен діні, мәдениеті мен әдебиеті, қоғамдық құндылықтары әртүрлі елдердегі ток-шоу бағдарламаларының табиғатын салыстыра отырып, зерттеу барысында біз Қазақстандағы телебағдарламалардың,оның ішінде ток-шоудың қарқынды түрде дамып келе жатқанын көре аламыз.Ток-шоу тікелей эфир арқылы жүретінінің арқасында миллиондаған көрермен жинай алатын бағдарламалардың бірі.Сондықтан да ток-шоуды эфир толтыру үшін ғана емес,хадыққа пайдасын тигізіп, Қазақстанды жаңа деңгейге көтеруге бірден-бір септігін тигізетін құрал деп білейік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Фактчекинг журналистика зертеуінің тренді: мүмкіндігі мен болашағы: Практикалық оқу құралы. Александр Гороховский – Алматы, 2017. – 105 б.

2 http: ww. Medialaw. ru / publication.

3 https://www.ntk.kz/ru/programs-and-serials/programs/zhanalike-show.

4 Сұлтанбаева, Г. С. Мультимедиалық журналистика :Оқу құралы / Г. С. Сұлтанбаева, А. Б. Әлімжанова. – Алматы: Қазақ университеті,2016. – 113 б.

5 https://almaty.topshowmen.com.

6 Бейнбриж Жейсон, Гок Никола, Лиз Тайнан. Медиа және журналистика теория мен практикаға жаңа көзқарас. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 592 б.

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ

ГЕЛОЖИДИНОВА Ф.
студент, 1-ПД-тобы,
Павлодар гуманитарлық-педагогикалық колледжі, Павлодар қ.
КЕНЖЕБАЕВ Қ. К.
оқытушы, Павлодар гуманитарлық-педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

1916 жылғы «Қазақ» бетінде Орынбор губернаторы Эверсманның «Губернатор жарлығы» деп аталған мақала басылды. «Торғай облыстарының қазақтарына өткен июньнің 25 күні патша хазіреттерінің жарлығы шықты, мұны барша қазақ халқы қуаныш-шаттықпен қарсы алар.

Үшінші жылға айналған қиямет-қайым соғыста қол астымдағы әскерлік қызметінен азат қазақ халқы патша hәм Отан үшін соғысқа аталарын, балаларын, бауырларын, ерлерін беріп жатқан мемелекеттегі өзге жалпы халықтардан кейін қалуларына жүректеріне қаратақ түскендей қынжылып тұр еді. Әскерлік қызметін атқармай, бірақ мемлекетіміздің басына туып тұрған ауыр күндерде өзінің ақ патшасына шын көңілімен тілеп, қазақ халқы соғыс керегіне жомарттық көрсетті, шамасынан келгенше жәрдем етті. Ақшасын да, малын да берді, сөйтсе де, олар өздерінен басқа мемлекет үшін қанын төгіп, жанын қиып жатқан халықтармен тең бола алмайтынын жүректері сезетін еді.

Ақ көңіл қазақ халқы қанша қынжылса да, соғысқа қатыса алмады, өздері тіленіп те бара алмады» [1, 310].

Губернатордың жарлығы жарлықтан гөрі үндеуге жақын басталады. Ресей империясы бірінші дүниежүзілік соғыстың үшінші жылында экономикалық әлсіздігін, соғысқа дайындығының жоқтығын анық көрсетті. Елдің өз ішіндегі тұрақсыздық та соғыста көп нәтижелерге жеткізбеді. Осындай шарасыздық – патшалық биліктің келесі бір қадамына себепші болды.

Алғаш қазақты өз қол астына алған шақта орыс патшасы қазақтан солдат алмауға келіскен еді. Енді сол келісімнің бұзылар шағы да жеткен сияқты.

Қазақ халқы қалмақ-жоңғар шапқыншылығынан кейін Ресей патшасының қол астына қарайды. 1738 жылы Орынбор қаласында Кіші жүздің Әбілқайыр бастаған ханымен бірге 25 старшыны, Орта жүздің 27 старшыны патша үкіметіне адал боламыз деп ант береді. 1740 жылы Әбілмәмбет пен Абылай хандар патша билігін мойындадық дегіндерімен де, патшаға құзырына мойынсұна қоймады.

1822 жылы Сібір генерал-губернаторы М. М. Сперанский мен Г. С. Батеньков дайындағын «Сібір қазақтарының Жарғысы» қабылданады. Бұл жарғы бойынша қазақ даласының әкімшілік бөліністері патша билігіне ыңғайланып қайта құрылды. Хандық жойылды, аға сұлтандар сайланып қойылатын болды.

Ұлы жүз қазақтары Хиуа мен Қоқан хандықтарына қараған. 1848 жылдан бастап патша үкіметі Ұлы жүз қазақтарын қол астына алып, осы өңірлерді билеуге жаңа лауазым (приставты) бекітеді.

Патша үкіметі Қазақстанды отарлау саясатын 1822 жылдан бастап кең көлемде жүргізе бастады.

Қазақ даласы басқа Орта Азия халықтарына қарағанда жер көлемі кең, тайпалық бірлікті әлі де қатаң сақтаған ел болатын. Сондықтан әр жүздің, әр тайпа, әр руды, әр атаның билігі әлі де ықпалды болды. Бұл әр түрлі билікке ұмтылушылық халық үшін соншалық жайлы да болған жоқ. Сондықтан да қазаққа қатысты тұста бірлікпен басқаратын орталық пен бірлікпен бір жерге жиналып ұйымдасу мәселесі күрделі болып қала берді.

Бұны патша үкіметі де жақсы пайдаланды. Сондықтан да осы жарлыққа қатысты тұста генерал-губернатор: «Өз алдына қазақ полктері құрарлық жеткілікті қаржылары болмады. Мысалы, түрікпен һәм басқа бай бұратана жұрттар секілді қазақтар жалпы әскер қатарына да кіріп қызмет етуге шамаларынан келмеді, орыс тілін білмейміз, соғыс болып жатқан жерлердің жай-жапсарына таныс емеспіз, туған елден, жерден айырылып, қалың орыс әскерінің арасына кіріп тозып кетерміз, сөйтіп мемлекет үшін артық пайда келтіре алмаспыз деп ойлады» [1, 310], – деп келтіреді.

Патша қазақ даласын өз қол астына алған соң, отарлау саясатын барынша кең көлемде жүргізе бастады. 1907-1912 жылдар арасында патша үкіметінің жергілікті билігі қазақтардың иелегіндегі 40 млн. га жерді переселендерге, яғни Қазақстанға қоныстандырылған 2400 мың орысқа күшпен алып береді.

1917 жылға дейін қазақтардың жерлерін әр түрлі мақсатта, әр түрлі тәсілмен күшпен, қорқыту, заңмен т.б. 45147765 десятина жерлерін тартып алған.

20-ғасырдың басындағы Қазақстан жеріндегі экономикалық, шаруашылық және әлеуметтік жағдайларды күшейткен ең бастысы аграрлық саясат еді. Малмен, көшпенді шаруашылық-тұрмысына бейімделген халық үшін жерден айырылу күн көрісіне төнген қауіп болса, жақсы жайылым мен малға жайлы, шөбі шүйгін жерлірдің переселендерге тартып алынып берілуі де халықтың ашу-ызасын

оятқан іс болды. Бұл туралы «Қазақта» «Ата қонысынан айырылған қазақ жайы» атты мақала басылады.

«Ата қоныстан айырылып, барарға жер, басарға тау болмай, далырып отырған жер иелерін көзіміз сан көреді. Мұндайға қазақтың қылған айласы, тапқан ақылы болмай жүргенін тағы көреміз. Осындай жайға ақыл табылары бар ма? Табылғандай болса, біздің қолымыздан келер ме? Қай елдің басына болса да, осы мәселе келіп тұр һәм күн өткен сайын келетіні анық. Семей облысы, Павлодар уезіне қараған Басқұдық елінің 299 үйінің жері 1911 жылы «айырықша қазына пайдасына ағаштыққа» деп алынды. Қыстау болсын, шабынды болсын бәрі қазынаға алынып, қыстау иелеріне 12 мың 140 сом ақша берілмек болған (үй басы 40 сом неше тиыннан). Бұл 299 үйден 120-сы ақша да алмай һәм көш десе көшпей бес жылдан бері ізденіп келеді. (Бұлардың жерін алмаққа 1911 жылы уезный комиссия қаулы қылған) көшпесеңдер күшпен көндіремін деп ұлық тұр. Жеріміз жоқ, мұнша үй қайда барып сиямыз деп сандалып не қыларды білмей бұлар отыр. Не жерін айырып ала алмай, не басқа жақтан орын ала алмай Басқұдықтың 120 үйі жатыр, бұларға не қылмақ керек?» [1, 290].

Қазақ халқы жерді тек мал жайылым деп қана қадір тұтпайды. Жер халық үшін ата-бабдан қалған көз, бабалар қанымен алып, терімен келесі ұрпаққа аманат етіп кеткен қасиетті мекен. Сондықтан да жер – рухани және материалдық байлық көзі ретінде халықтың қадір-қасиеті ретінде ерекше болатын.

Осы аталған мақаланың соңында басылым осы жайды суреттеп, болған жайға талдау жасап келіп, келесі түйінді береді. Бұл жайлар патша ұлықтарының бұл уездерге қатысы жоқ, басқа бөлек статьяларды алға тартып, халықты қорқытып, шошытып жерін тартып алуды күшпен жүргізгісі келетіндіктері айтылған.

«Осы статьяларға Басқұдық елінің 299 үйінің қыстауларын ұлықтың алып отырғаны қанау емес пе?

Біздің білуімізше, әбден қанау. Алынған жерде «артылар лық» жер жоқ һәм артық екендігін ыспататуға жер өлшеушілердің қолындағы бір күшті дәлел болушы еді, «қазақ өзі көшуге риза болып қол қойып ақшасын алды» дейтін. Өйткені әр уақыт қазақ ақша аларында да һәм өлшеушілер де кейде кесілетін жер иелеріне қол қойғызатын еді, «ризамыз, ақшамызды алдық, көшеміз» дегізіп. Әрине, қазақ риза болса, қандай жер болса да, «артық» болады. Ондай дәлел бұ жолы жоқ.

Низамды біз бұлай ұғынсақ та, ұлық Басқұдық елінің қазақтарына көш деп жатыр, осыларға не ақыл табылады?» [1, 291-292].

Қазақ халқының патша үкіметі алдындағы дәрменсіздігі – халықпен санаспай, халықтың танымы мен түсінігін ескермей, шаруашылығын есепке алмай шығаратын заңдарында болатын. Патша заңдары Думада шығады. Думада қазақтан депутут жоқ. Қандай заң шығып жатыр, қандай заң қаралып жатыр, қазаққа қаншалықты пайда, зиян қазақ мүлдем хабарсыз болатын. 1916 жылғы көтерілістің тағы бір себебі – ұлттың құқығының жоқтығы еді.

«Патша үкіметі қазақ халқына талай қысталаң саясат қолданып, тар қыспаққа алғанымен, бұл істерін жолсыздыққа санамағаны анық. Сондықтан да: «Енді мынау 25 июньде шыққан ұлық пәрмен қазақ халқы мемлекет қорғау ісіне еркін кірісе аларлық жол ашып, өздерін қынжылтқан мәселелерді шешті. Отан намысын қоздырып, туысқандарының ортасында патша хазіреттеріне қызмет етіп, еңбек сіңіріп, пайда келтіруге болатын қылды. Оның үшін орыс тілін білмеуден, соғыс жағының жай-жапсарына шорқақтықтан тайынбастай болып, соғыс ғылымын білудің де қажеті болмай қалды» [1, 310], – деп қазаққа жақсылық жасағандай қылады.

Бірінші дүниежүзілік соғыста қазақ даласына аз салмақ түскен жоқ. Қазақ даласы, елі соғысты шикізатпен қамтамасыз етуші болды.

Соғыс халықтың әлеуметтік жағдайын төмендетті. Шаруашылығын күйретті. «Патша хазіреттері ұйғарып, жарлық қылды, әскерлік қызметінен азат бұратаналарды, олардың ішінде қазақ халқын, соғыс керегі үшін жұмыскерлер есебінде алуға (солдат емес). Бұлардың істейтін ісі соғыстан оқшау әскер артында баспаналар жасау, жол салу, һәм өзге сондай жұмыстар. Бұл жұмыстарды атқару үшін шақырылған қазақтар өзді-өзі қос-қос болады, тамақтары қазынадан болуы үстіне, күндік қызмет ақы да алады. Бірінші ретте, дені сау һәм жұмысқа жарамды 19-дан 31 жас арасындағы қазақтар шақырылады. Мұны қол астымдағы қазақ халқына жариялап, өзімнің анық көзім жеткендігін білдіремін: өз еңбектерімен айбынды әскеріміздің жолы болуына себепкер болатын бақытты қазақтар патша хазіреттерінің сенімін ақтар һәм оның шын қарашысы екендіігн іспен көрсетер. Қазақ халқы осындай шын қарашы екенін жақсы білемін һәм сан рет мен өзім бұл туралы патша хазірететріне білдіргенім бар. 1 июль 1916 жыл. Орынбор. Губернатор Эверсман» [1, 310].

Генерал-губернатор Эверсман қазақ халқын патша алдында борыштар, қарыздар етіп көрсеткісі келеді. Ресейді Отаны, жері деп жазады. Ресей патшасының бірінші дүниежүзілік соғыстағы шығындарын қазақ өтеп қана қоймай, майданға араласу керек, араласқанда да, әскердің бар жағдайын жасап, қара жұмыс үшін керек болды.

1916 жылы маусымның 25-інде патша жарлығы шығып, бұл жарлық бойынша, соғысып жатқан әскерге көмек енді зат күйінде емес, адам күшімен жетуі қажет болды. Сол себепті де, соғыс жүріп жатқан аудандарға қорғаныстар мен әскери қатынастар орнату үшін қара жұмысқа Қазақстан мен Орта Азияның бұратна халықтарынан 19 бен 43 жас аралығындағы 500 мың адам алынуы тиіс болды.

Патша жарлығынан соң қазақ даласында алғашқы кезеңде бұндай жарлықты, бұндай алысқа, білмейтін, көрсеген, естімеген жерге соғысқа баруға қазақ баласының көңілі де қош көре қоймағаны белгілі. Бұл көңілдегі алаң үлкен қауіпке айналып, арты жан сақтау, басты аман алып қалу мақсатынмен түрлі шараларға ұласты.

Халықтың көтеріліске шығуына бірнеше себептер түрткі болғаны мәлім. Бұлар жоғарыдағы патша өкіметінің қазақ жерін отарлаудағы саясатының зардаптарымен байланысты.

1 Хандық биліктің жойылып, аға сұлтан, одан болыстық билікке көшкен қазақ елі өз еркіне өзі бүтіндей айырылған.

2 Ресейден жер ауған переселендерге қазақ жерін күштеп алып беруі. Қазақтың шұрайлы, шөбі шүйгін жерлерінен айырылуы.

3 Түрлі жөнсіз заңдардың қазақ танымына қайшылығы, түсінігіне алыстығы.

4 Жергілікті билеушілердің қыспаққа алуы.

5 Салықтың көбеюі.

6 Әлеуметтік жағдайдың төмендеуі.

7 Низам жарлығының әділ жүргізілмеуі.

Низам жарлығы шыға сала жергілікті билеушілер тарапынан түрлі жөнсіздіктер, жөнсіздіктер ғана емес, бассыздыққа барған, өрескел адамшылыққа да, жолсыздыққа да қарсы әрекетттердің көп орын алуы да – көтерілістің кең қанат жаюына себеп болды.

Патша жарлығы шыға сала әр болысқа өз қарамағындағы елден 19-43 жас аралығындағы ерлердің тізімін жасап, жоғарыға жіберу тапсырылады. Бірақ жергілікті билеушілер, болыс, би, шен-шекпенді, байлар малын салып өздерінің балаларын, өздеріні тізімге енгізбей, орындарына іздеушісі жоқ, іздеуші шықпайды, малы жоқ, шамасы жоқ деген кедей-кепшікті, әлеуметтік жағдай төмендерді жазып жіберді. Көтерілістің тағы бір себебі де – осы болды. Халық екі жақты әділетсіздікті көрді. Көре тұра көне алмады.

Халықтың мемлекеті, қорғайтын күші болмағандықтан, өзгенің дегенімен кетті. Өзгенің қалауымен жүріп, қара жұмысын істеуге мәжбүр болды. Өр халықтың намысына осы тиді.

Қазақтың ұлттық-демократиялық зиялыларының көзқарас-пікірі, ойлары мен төңкерісшілдердің ойлары бір-бірне қайшы келді.

Ұлттық мүддені көздеген зиялылар Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсыновтар:

– қарсылық жасаудың керегі жоқ, бұйрыққа бағыну керек деді;

– соғыс аяқтала қазақ ұлттық автономиясын құру қажет;

– қару-жарағы бар, әскері кейінгі қарумен жабдықталған патша әскеріне қарсы келудің қажеті жоқ, халықты аман сақтап қалу ды ойлау тиіс;

– патша үкіметімен барлық жағдайда ымыра, келісімге келуге тырыс мақсат-міндеттерін қойды.

Төңкерісшіл зиялылар халықтың қарсыласуын, күреске шығуын қолдады. Көтеріліске шақырды, өздері қатысты, басшылары болды. Ә. Жангелдин, Т. Бокин, Т. Рысқұлов, С. Сейфуллин, С. Меңдешов, Ә. Майкөтов сияқты төңкерісшілдер көтерілісшілдер жағында болды.

Көтеріліс қазақ даласын толығымен қамтыды десе де болады. Көтеріліске шыққандар патша отрядтарымен қақтығысып, негізінен, болыс ауылдарын ойрандады. Көтерілісшілдер әр елдің болыстарына қарсы шықты. Олардың қолынан патша үкіметінің көптеген шенеуініктері мен болыстар қаза тапты.

Көтерілісшілдердің нақты жоспары мен стратегиялық мақсат-міндеттері болған жоқ. Олар өздері талқандаған болыс ауылдарына өз адамдарын қойды. Тіпті Ұлы жүзде Жайымтал болысында Бекболат Әшекеевті хан сайлады. Көтеріліс кең қамтылған Торғай, Ырғыз уездерінде тіпті тоғыз хан сайлануы – көтерілісшілердің ел жағдайын тереңдеп ойлана қоймағандығын танытады.

1916 жылғы көтеріліс көп зерттеле қоймады.

«Алаш тарихы, Алаш қозғалысы, бұл – ұлт тарихының тамаша кезеңі. Олардың бірінші қойған мәселесі – ұлтты сақтау. Ал ұлтты сақтау үшін оның жерін сақтау керек. Жерсіз ұлт та, қоғам да болмайды. Алаш қозғалысы қазақ жерін сақтаудан бастау алады. Өйткені 20-ғасырдың басында Ресей империясы тарапынан қазақ жерін отарлау процесі жүріп жатты. «Переселение» саясаты жүріп, ең құнарлы жерлер соларға кетті. Міне, осыған қарсы бас көтерген қозғалыс болатын. Алаштықтардың көтерген басты мәселесі – мемлекеттілікті қалпына келтіру. Демек, жерді сақтау үшін халықтың мемлекеттілігі және оның жүйесі, күші болуы керек» [2].

1916 жылдан кейінгі тарихи оқиғалар Алаш қозғалысы басшыларының патша жарлығына қарсы тұрмай көнуі туралы ойының дұрыстығын дәлелдеді. Қазақстанның барлық жерлеріндегі, соның ішінде Батыс өңірлеріндегі көтерілістің соңғы нәтижелері халыққа жақсылық әперген жоқ. Халық қанша қарсылық көрсеткендерімен де, соңында патша жарлығы көнуге тура келді.

Майданға кеткен қара жұмыстағы жұмысшылардың жағдайына қарап, олардың қажетіне қарай, қолдарынан келгендірне қарай, мүмкіндігінше Алаш зиялылары көмеку көрсетті.

Майданға барған қаазқ азаматтары өзге елді көрді, өзгенің жайымен танысты, өмірлерін көрді, таным-түсініктерін ұқты. Әлемнің басқа қырын өз көздерімен көріп, жаңа ұғым, таныммен қайтты. 1916 жылғы көтеріліс мәселелері кеңес үкіметінің қатаң қыспағында өз бағасын ала алмады. Қажетті деңгейде зерттелген жоқ.

Б. С. Сүлейменов В. Я. Басин еңбектерінде 1916 жылғы көтеріліс Ресей патшасының үстемдігіне қарсы бұқаралық көтеріліс деп бағаланды , оның негізгі шығу себебі елдің отарлық қанауға ұшырауына байланысты деп атап көрсетіледі [4].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы кең әрі неғұрлым нақты зерттеулер Қазақстанның тәуелсіздік алуымен байланысты ғана зерттелгені анық. Алаш зиялылары толығымен ақталып, бұрынғы жабық жатқан көптеген мәселелр ашылды. Тарихтағы «ақтандақ беттер» тарих шындығымен аршылып, халықтық ұстаным, нақты дерек пен дәлел, дәйек негізінде қайта қарастырылды.

Қазақ даласының, халқының көтеріліс алдындағы тұрмыстық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани т.б. ерекшеліктері, ұлт зиялыларының көтеріліске қатысты көзқарасы, патша жарлығынан кейінгі қазақ даласындағы түрлі әлеуметтік топтардың бірігу деңгейі, көтерілісшілер мен олардың ауылдарының, елдерінің, тайпа, руларынң Қазақстаннан тыс жерлерге баас сауғалауы, көшуі, жер ауыстыру жағдайлары, себептері, майдандағы қара жұмысқа алынған азаматтардың тағдыры сияқты көптеген мәселелер қазақ тарихына жаңа көзқарас, ұлттық көзқарас, тұрғысынан жазыла бастады.

К. Нұрпейісов «Азаттық үшін арпалыс» еңбегінде көтерілістің Торғайдағы және Қазақстанның басқа өңірлеріндегі оқиғаларын суреттеп, талдап келіп: «Ұлттық және әлеуметтік езгінің күшеюі, соғыс тудырған қиыншылықтарға байланысты халық бұқарасының қайыршылануы, қымбатшылық пен аш-жалаңаштылықтың өріс алуы, міне, осының бәрі еңбекші бұқара тарапынан жаппай наразылық тудырады.

1916 жылғы көтеріс кең байтақ өлкенің барлық аймақтарын қамтып, бүкіл қазақстандық сипат алды. Көтеріліс отарлауға және империалистік халық жат саясатқа қарсы бағытта өрбіді», – деп тұжырым жасайды [3].

Қазақ даласындағы 1916 жылғы көтеріліс қазақ ұлтының азаттық қозғалыстары шежіресі беттерінде үлкен жарқын тұс екені сөзсіз.

Көтеріліс бірінші дүниежүзілік соғыстың ең бір қызған шағында, Ресейдегі жұмысшы және шаруа қозғалысы дамуының ең бір жоғары тұсына көтерілген тұста өтті. Қазақ халқын отарлық езгіге салған патша үкіметіне үлкен соққы болып тиді. Көтерілісті ұйымдастырып, бір орталыққа бағындырған басшысы және ұйымдастырушы болған жоқ. Дегенмен Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс оқиғалар басқа өңірлерге ықпал етті. 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өзгеруіне қозғау салды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақ» газеті //Құрастырған Сухбанбердина Ө., т.б./ – Алматы, 1998 . – 560 б.

2 Қазақ журналистикасы. 1-том , – Алматы: Таймас Баспа үйі, 2008. – 352 б.

3 Қойгелдеиев М. Руханият қайнары ВАО.kz // 2012. 01.12

4 Сүлейменов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 г. в Казахстане: причины, характер, движущие силы. – Алма-ата: Наука, 1977. – 312 С.

ҚАЗАҚ РАДИОСЫНЫҢ «АЛТЫН ҚОРЫ» ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ РАДИОЭФИРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

ҒИНАЯТ Д. Б.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.
ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Радиожурналистика – радио хабарларын таратудың техникалық құралдарын пайдалануға негізделген журналистік қызмет түрі, сондай-ақ радио хабарларын ұсынған журналистік қызмет нәтижелері. Радиожурналистиканың журналистік қызметтің басқа түрлерінен айырмашылығы жеделдіктің жоғары деңгейімен, аудиторияға эмоционалдық әсер етудің ерекше сипатымен ерекшеленеді. Журналистік (өмірлік және әдеби) материалдың композициялық шешімдерінің құрылымдық ерекшелігімен,

аудиторияның назарын ұйымдастырудың арнайы тәсілдерін пайдаланумен қатар ой-сананың өзгеруіне есту арқылы әсер етумен қоса қорытынды шығаруға әсер етеді. Қазақ радиосы өзінің ғасырға жуық тарихында тұтас бір ұлттың тіршілігі мен қайталанбас мәдени болмысын ұлағаттап келе жатқан бұқаралық ақпарат көзі. Ол қазақ мәдинетін сыр-жұмбаққа толы сұлу тұрпатында жеткізіп, ән-жырға малынған алуан үндестікті сұңғыла сөзбен суреттеп келеді.

«Қазақ АССР Халық комисарлары Кеңесі 1921 жылдың 29-шы қыркүйегінде республикалық радиохабарларын таратуды құру жөнінде шешім қабылданды. Қазақстанның сол кездегі астанасы – Орынбор қаласынан қазан айынан бастап республикаға трансляция беріле бастады.

1936 жылдан кейін радиохабарлама және радиохабары комитеті өз функцияларын Қазақ ССР Халық Комиссарлар Кеңесі аясында жүзеге асырылды. Оның радиохабар түрлерінің ерекше дамуына тигізген ықпалы ұшан теңіз. Соған орай 1939 жылы Қаза радиокомитетінің құрлымы штаттық қайта қаралды. Комитетке барлығы 18 бөлім қаралды. Оның ішінде таза хабарлар даярлайтын бөлімдер (қазіргі редакциялар); үгіт және насихат секторы; соңғы хабарлар редакциясы; музыкалық хабарлар редакциясы; әдеби-драмалық хабарлар редакциясы; балалар хабарлары редакциясы болды» [1, 122 б.].

Қазақ радиосының қазіргісі мен сол кездегі құрлымын салыстыра қарағанда, редакциялар атауы мен секторлар арасында өзгеріс бар. Ауыл шаруашылығы мен жастар редакциясы өз алдында жеке бөлім болмаған. Ал ақпарат-музыкалық «Шалқар» бағдарламасы 1966 жылы «Маяк» бағдарламасы негізінде ашылған. Қалған бөлімдер мен редакциялар қатарында айтарлықтай өзгеріс жоқ.

Осы орайда негізгі міндеттер – сол редакциялардың жұмысын көрсету мен жеткізу. Ол мақсатты жүзеге асыру үшін әр редакцияның іс-тәжірбиесін жеке алып қарастырсақ сөзіміз негіз болмақ. Сол себепті хабарларды тақырыптық, проблематикалық тұрғыдан алып талдау маңызды.

«Радиохабарлардың мәтіндерін газет немесе журнал материалдары зерттеу, бір кедергіге барып тіреле беретіні орынды, ол – радионың өзіндік ерекшелігіне байланысты болған. Радиохабар мәтіндерін газет немесе журнал материалдары сияқты кітапханадан алуға болмайды. Олар арнаый таспаға жазылып мұрағатта сақталып шоғырланған. Сонымен бірге, магниттік жазбалардың көмегімен хабарларды ұзақ уақыт сақтау мүмкіндігі шектеулі.Осы объективті жағдайларға байланысты Қазақ радиосының 1931–1937 жылдардағы

кезеңдегі материалдар туралы республикалық газет хабарларынан, әр түрлі анықтамалардан, партия және кеңес органдарына келіп түскен есептерден жиналған үзік-үзік мәліметтер ғана бар» [2, 25] .

Қоғамдық өмір мен тұрмыстағы көрнекті өзгерістер терең талдауды, ірі және шағын оқиғаларды түсіндіруді талап еткен. Бұл жұмыстағы баяндамалар мен сөйленген сөздер редакциясы атқарады, ол студиядан тыс хабарларды да жүргізіп, оған жер-жерден берілетін өзекті хабарлар және шағын заметкалар редакциясы да тартылды. Халықтың саяси және мәдени деңгейінің өсуі хабарды жетілдіру талап еткен. Радиогазеттер өз кезінде жағымды рөл атқарды, бірақ кейінірек олар жұмысты тежей бастады: «Мақалалар шұбалаңқы болып, ақпарат кешігіп шығып тақырыптарда әр түрлілік болмады. Оларда студиядан тыс хабарлар аз болды. «1928 жылдан радиохабарына радиорепортаж белсенді түрде енді, радионың шағын хабарлар формасы қоғамдық өмірінде радиомитингілер мен радиожиналыстар үлкен үгітшілік және насихатшылық рөл атқарды» [1, 123 б.].

Негізінен радиогазеттердің шеңберінде шоғырланған хабарлама неғұрлым ауқымды көлемді талап етті. «Бүкіл негізгі хабарламаны күн сайын шығатын және барынша кең аудиторияға арналған радиогазетке берген дұрыс болмас па еді» деген сұрақтар радиогазеттер өз мүмкіндіктерін әсте де сарқып бітпеген кезде-ақ қоя бастаған. Алғашқы бесжылдықтарда кеңес радиохабарында партияның Орталық Комитетінің нұсқауы бойынша саяси хабарды ұйымдастыруда түбегейлі өзгерістер жасалды: 1932 жылғы 28 тамызда радиогазеттер жойылды. 1932 жылғы тамызда Бүкілодақтық радиокомитет өзінің барлық редакциялары мен қызметтеріне елеулі өзгерістер енгізді. Ол ең үлкен реформалардың бірі ақпарат хабарлар ұйымдастыруға қатысты болды. Радиогазеттердің редакциялары таратылып, қоғамдық-саяси хабар секторының ішінен орталық хабарлама редакциясы ашылды, ол кейін «Соңғы хабарлар» редакциясы деп аталды. Хабарламаның басты формасы ретінде радиогазеттің орнына «Соңғы хабарлар» жүйелі беріліп тұрды. Хабарлама, заметка, репортаж радиохабарының ерекше танымал жанрларына айналды. Сол жылдары үлкен мерекелік хабарлар ұйымдастыру дәстүрі пайда болды. Бірінші мамыр және Қазан салтанаты күндері репортаждар берілді. «Соңғы хабарлар» редакциясы ерліктер туралы, кеңес адамдарының еңбектегі тамаша жетістіктері жайлы ұдайы құлаққағыс етіп отырды. Хабарларға Мәскеу метросынң құрлысы, альпинистердің Памирге шыққандығы туралы, кеңес ғалымдарының

жеңістері жайлы, планета жүйесін зерттеудегі қол жеткен табыстар туралы репортаждар келіп қосылды» [3, 124 б.].

Сөйтіп, радио маңызды әңгіменін бастауы болды. Ол тыңдаушының назарын зәру мәселеге аударуды, ал газет болса көтерілген проблеманың жекелеген сәттеріне тереңірек ден қоюға көмектесті. Баспасөз бен радионың өзара іс-қимылы бұқаралық ақпарт құралдары пайда болуының алғашқа қадамдарынан басталды. Баспасөздің тәжірбиесін, оның пішіндері мен әдістерін меңгере отырып, Қазақ радиосы біртіндеп өз стильін жолға қойды. Өзара байланыс жалпы идеологиялық негізде ұйымдастырушылық және шығармашылық жағынан жүзеге асырылды. Қазіргі кезде де өз мәнін жоғалтпаған өзара қарым-қатынастың ең таңдаулы үлгілері – радиомитингілер, радиожиналыстар, радиоүндесулер. Бұлар Қазақстан эфирінен де, баспасөз бетінен көрініп тұрады. Осылайша өзара қатынас, бірін-бірі толықтыру, қызметті үйлестіру Қазақ радиосын да байытты және бүкіл бұқаралық ақпарат құралдары жүйесінің тиімділігін арттырды.

Әлеуметтік зерттеуге жүгінсек, бір дама күніне газет оқуға 30–40 минут, телевизияға 70–105 минут, радиоға 30–40 минут бөлетінін көрсетеді. Адам күнделікті өмірде 1500-2000 сөз пайдаланады екен. Достоевский, Тургенев, Толстойлардың сөздік қоры 10–15 мың болған. Ұлттық тілдің 5 пайызы ғана көрінеді. Журналистиканың бұл үдеріске қатысуымен қатар, тілге деген ойлы қатынасты, оның аса бай мүмкіндіктерін пайдалану болды.

Радионың аудиториясы кең бұқаралық ақпарат құралы. Сондықтан тілге деген талап жоғары болды. Онда сөздің дәлдігі, айқындығы, астар ойы терең болды. Радиохабардың тілдік дамуымен қоса оны пайдалануға жол берілетін типтік кемшіліктері жайында профессор Д. Э. Розенталь былай дейді: «Айқындықтың, баяндау қисынының бұзылуы, сөзді дұрыс таңдамау, лексикалық ұштастырылу нормасын бұзу, мәтіндерде жаттанды сөздерден, кеңсе сөздерінен құр алақан емес, сөйлемдердің сауатсыз құрылуына қарапайым салақтық та әсер етеді, соның нәтижесінде: сөйлем құрудың ережесі бұзылады, сөйлем мүшелерін үйлестірудегі қателіктер бар, мәтіннің дұрыс естілуіне әрдайым көңіл бөліне бермейді. Бұл сөйлеу тілі үшін маңызды» [1, 148 б.].

Радио бұқаралық қарым-қатынастың атқарымдық құралы бола отырып, қоғамның қажеттіліктерін толтыра тілдің дамуына ғана емес, сондай-ақ қазақтың ұлттық мәдинетінің дамуына, оның халықтың ортасына енуіне тиімді ықпал етті. Дегенмен қазақтар үшін бірінші кезекте өзінің ана тілін барлық деңгейде пайдалану, оны жеке адамдар

арасында және қоғамдық қатынастарда қолдану, яғни халықтың бойына ана тілін қарым-қатынас жасаудың әмбебап құралы ретінде пайдалану қажеттілігін арттыру болды. Сөйтіп, Қазақ радиосы өз хабарлары арқылы ана тілімізді дамытуға күш салуда.

Қазақ радиоыс ең алдымен дәуір үні. Бүгінде Қазақ радиосының үні еліміздің түпкір-түпкіріне естіліп тұр. Қазақ радиосының бүгінгі «Алтын қоры» ұлтымыздың халық ауыз әдебиеті және дала әуезі үндескен дәстүрлі әуендерін қою арқылы рухани байлығымызды байытуда. Әр жылдары жазылған ұлт қайраткерлерінің теңіз толқынындай ақжал, кесек, келісті дауыстары сол қалпында сақталып, қазір радиотыңдаушыға жол тартуда.

Бүгінде «Алтын қорда» 1948 жылдан бері жинақталған 100000-нан астам фонограма бар. Оның 300-ден астамы ноталық қолжазбалар. Қазіргі таңда Қазақ радиосы елі үшін аянбай еңбек етіп келе жатқан ақпарат құралы. Халқымыздың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тілі, діні, әдебиеті мен мәдинеті жайында тәулік бойы хабар тарата алатын нағыз ұлжанды ақпарат көзі. Қазақ радиосында 60-ге жуық хабар әуе толқынына жол тартады. Олардың ішінде сан жылдар бойы шығып келе жатқан күнделікті, апта сайынғы хабарлар бар.

Қазіргі күні Қазақ радиосы жаңа технологиямен қамтылған, цифрлі форматта әуе толқынға шығады. Қазақ радиосы еліміздің 88 пайыз аумағын қамтиды, күніне 24 сағат хабар таратады. Тікелей эфир арқылы әуе толқынға «Алтын қордан» материал алынып, халыққа ұсынады. Ол қай жылы үнтаспаға жазылды, кім жазып алды, қысқаша мәлімет беріледі. Негізгі мақсат рухани мұрамызды жаңғырту және тыңдарманға тыңдату арқылы тарихымыздан сыр шерту.

ӘДИБЕТТЕР

1 Намазалы Омашұлы. Ұзынқұлақтан қазақ радиосына дейін. : Алматы: «Санат», 2007. – 320 б.

2 Сағымбеков, Р. Алматыдан сөйлеп тұрмыз... – Алматы: Қазақстан, 1979, – 30 б.

3 Барманулов, М. Жанры печати, радиовещания и телевидения. – Алматы. 1974, – 31 б.

4 qazradio.fm›kz/news/12424.

НОВЫЕ МЕДИА: ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ СМИ

ДАЙЫРБЕК Б. Б.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В статье вы ознакомитесь с развитием новых средств массовой коммуникации, новых медиа в мире и в Казахстане. Развитие современного общества происходит под влиянием новых информационно-коммуникационных технологий и новых СМК, которые изменяют медиа ландшафт. Новые медиа предлагают одновременно текст, звук, видеоизображение, как статичную картинку, так и движущиеся образы, они в той или иной степени интерактивны.

Информационная индустрия расширяется, стирая границы между секторами традиционных систем СМИ и создавая новые СМК и информации. На определенном этапе развития информационных технологий, особенно в 1980-1990-е годы появляются новые СМК (глобальные компьютерные сети, мобильная телефония. Интернет, спутниковое и кабельное ТВ, волоконно-оптическое, интерактивное, цифровое вещание, системы видеотекста и другие), что послужило толчком в исследовании этих новых видов коммуникации.

С 1980-х годов прошлого XX столетия о новейших средствах массовой коммуникации стали говорить как о самостоятельных новых медиа. Одна из последних работ исследователя Г. П. Бакулева в этой области посвящена мировому опыту. Во-первых, отмечает исследователь, происходит значительное и постоянно растущее разделение «производства» информации и ее распространения: предложение информационной продукции и ее потребление выходят из-под монопольного контроля поставщиков содержания, что позволяет альтернативным коммуникационным средствам функционировать в менее централизованных по сравнению со «старым» вещанием формах.

Во-вторых, огромная, практически ничем не ограниченная пропускная способность кабеля, спутников и видео, делает открытым для потребителя все информационное пространство мира. В-третьих, это более высокая степень интерактивности, связи с потребителем, большая гибкость форм и способов, не свойственная традиционным СМК. Благодаря перераспределению функций и репертуара каждое из СМК используется там, где наилучшим образом проявляются его уникальные природные достоинства. Эфирное, кабельное и спутниковое ТВ, несмотря на все трудности взаимодействия, сосуществуют, дополняя, стимулируя, изменяя друг друга [1].

Об интеграции и даже замене словесных видов информации экранными пишут исследователи СМК – коммуникологи. «В современных сетях традиционные издательские технологии интегрируются с технологиями аудиовизуальными, объединяя различные типы содержания. Подобная интеграция приводит к тому, что информационная индустрия расширяется, стирая жесткие границы между секторами традиционных систем СМК и создавая новые открытые медиа системы» [2].

Новейшие ИКТ позволили перейти к широкомасштабному переводу накопленной человечеством информации из электронной в цифровую форму. Эти формы представления различной аудиовизуальной, мультимедийной информации позволяют на качественно новом уровне организовать процессы производства, хранения и распространения информации.

В настоящее время цифровая, мультимедийная интерактивная коммуникационная технология расширяет свои границы между странами, становится более доступной в разных регионах мира. Происходит слияние между передающими каналами как телефонных, так и кабельных сетей. Сектор СМК становится обменноспособным и взаимодополняемым. «Интеграция всех видов коммуникации на основе опто-волоконного кабеля в телекоммуникационную структуру служит своего рода «центральной нервной системой всего общества» [3]. Наблюдается слияние компьютерной, вещательной и телекоммуникационной технологий. Это сближение и взаимодействие изменяет коммуникационную систему.

В результате технологических изменений традиционные методы производства, хранения, распространения и приема коммуникационных сообщений видоизменяются и дополняются. Стандарт цифровой звуковой системы формата CD произвел настоящую революцию выпуском дисков и аппаратуры для их воспроизведения. Событие было настолько выдающимся, что историю ауди-отехники начали делить на два этапа: до рождения диска CD и после него. Система CD первой внесла в массовую аудиотехнику два новшества, а именно: цифровую обработку и оптический способ записи. В последующие годы эти новшества получили дальнейшее развитие и в других областях звуковой и аудиовизуальной техники.

Развитие глобальных коммуникационных магистралей является актуальным вопросом в настоящее время. Многие международные организации подчеркивают важность информационно-технологического сектора для построения

глобальной информационной инфраструктуры. Ведущую роль в этом играют технологически преуспевающие страны. Революции в сфере человеческой культуры во многом были результатом изменений в способах передачи и распространения информации. Они радикально изменили общественную организацию, производство и распределение материальных благ в обществах, стали предвестниками социальных и экономических преобразований.

Интернет вобрал и суммировал в себе всю накопленную человечеством информацию. Можно представить Интернет как развивающуюся паутину неупорядоченных, взаимно пересекающихся связей – спутниковых, волоконно-оптических, телефонных и разнорелейных каналов, соединяющих миллионы компьютеров во всем мире. Интернет облегчает создание, передачу и прием информации. Сегодня Интернет - это не только информационно-рекламная среда, среда для общения, но и плодородная почва для малого и большого бизнеса. Интернет сегодня - это не только крупнейший кладезь информации, но и неповторимая среда общения людей, где существуют множество различных дискуссионных клубов, телеконференций, всевозможных чатрумов. В настоящее время глобальные системы связи и коммуникаций охватывают планету своими высокоскоростными магистралями. Интернет послужил толчком для развития новых средств массовой коммуникации и изменил медиа ландшафт XXI века.

Идея передачи по Интернету движущегося видеоизображения в реальном времени уже нашла свое воплощение. Эта технология используется не только для телевещания, передачи видеозаписей, новостей, но и для переговоров обычных пользователей Интернета друг с другом, для организации видео совещаний, телеконференций со многими участниками, телемедицины, дистанционного образования. Интернет быстро становится атрибутом домовладельцев в разных уголках мира. Исследователи приходят к выводу, что число пользователей этой сетью находится в определенном соотношении с обладателями персональных компьютеров, развитием телекоммуникаций, а также правительственной политикой.

Новые СМК облегчили приобретение знаний, обеспечили доступ к фондам библиотек, университетов, музеев, ускорили почтовое обращение и другие общенациональные и транснациональные информационно-культурные услуги. В отличие от традиционных СМИ, пользователи Интернета из пассивных реципиентов информации превращаются в ее активных преобразователей, создателей и распространителей. Интернет постепенно приходит в разные уголки

мира, открывая новые возможности для развития экономики, культуры, образования, науки, общественной жизни и предпринимательства.

В феврале 2011 года государственный секретарь США Хиллари Клинтон выступила с речью о «свободе в Интернете», где отметила, что на сетевую безопасность и на борьбу с кибер-преступлениями выделяется в 2011 году 25 млн. долларов. В США уже разработаны технологии (New America Foundation) по созданию открытого стока для обеспечения работы телекоммуникационной системы на основе «ячеистой топологии», в которой обрыв кабеля уже не приведет к потере соединения между двумя компьютерами. Этот грант оценивался в 3,5 млн. доллара. По сути - сочетание этих проектов позволит миллионам людей по всему миру общаться друг с другом без посредничества телефонных операторов и Интернет-провайдеров [5].

В мире в 2011 году было более 2,1 млрд. пользователей Интернета, практически половина из них – жители азиатских стран, как отмечает аналитическая компания «The Royal Pingdom». В Азии живут около 44 % всех Интернет-пользователей мира, в Европе – 23 %, на Северную Америку в 2011 году приходилось 13 % пользователей сети, каждый десятый пользователь был из Латинской Америки. На Африку, Ближний Восток и Австралию пришлось – 6 %, 3 % и 1 % пользователей соответственно. Почти половина всех Интернет-пользователей мира – младше 25 лет.

Происходит бурный рост пользователей сети Интернет в Казахстане. Так, за период с 2000 по 2003 годы их количество увеличивалось на 200 % ежегодно. С 2000 по 2009 годы число Интернет-пользователей в Казахстане возросло с 70 тысяч до 2,3 млн. человек (увеличение в 30 раз). По данным Министерства связи и информации РК на начало 2011 года в стране было 4 млн. 300 тысяч Интернет-пользователей, уже к концу 2011 года – было 6,7 млн. пользователей Интернета. В республике функционируют 24 государственных Интернет-ресурса [6]. В начале 2012 года число Интернет-пользователей в Казахстане насчитывалось 8,7 млн. человек – это 50 % населения страны (16,8 млн. жителей в республике).

В настоящее время бурно развиваются новые СМК и, в частности, социальные сети во всем мире, и Казахстан не исключение. Число казахстанских пользователей социальной сети превышало 2 млн. человек. Директор «Интерньюс-Казахстан» М. Ельшибаева отмечала, что в тех регионах Казахстана, где функционирует сильное местное ТВ, активность СМИ в Интернете меньше. А там, где традиционные медиа не удовлетворяют потребность аудитории в информации,

в Интернете жизнь бьёт ключом. Так, в Караганде, Шымкенте и Кустанае телекомпании «дадут фору любому алматинскому и астанинскому телеканалу». А в Западном Казахстане, по ее мнению, ТВ уступает каналам из вышеперечисленных городов, зато там СМИ хорошо представлены в социальных сетях. В целом, далеко не все казахстанские СМИ представлены в социальных сетях. Многие масс медиа, успешные в «реальном» пространстве, не чувствуют пока необходимости в интерактивном общении в Сети. Однако в условиях бурного развития новых СМК ситуация может измениться [7].

Интернет, кабельно-спутниковое телевидение, мобильная телефония являются одними из главных компонентов процесса глобализации. Они глобальны по своей сути. Глобальными являются и последствия эволюции новых медиа, их внедрение и развитие уже сегодня изменяет формы потребления информации.

ЛИТЕРАТУРА

1 Бакулев Г.П. Кабельно-спутниковое вещание: Мировой опыт. - М., 1996. - С.7.

2 Groebel J. New Media Development. Stability and Change in Communication Behavior // Trends in Communication, 1997. - № 1. - P. 6-7.

3 Колесник С.Г. Основные тенденции развития телевидения в США (1995-1996) // Вестник МГУ Серия 10. Журналистика, 1998. - № 1.-С. 36.

4 Information and communication technologies. Vision and realities.-Oxford University Press, 1996.

5 Взгляд, 2011, 22 июня. - С.6

6 ТРК «Казахстан» от 10 января 2011 г.

7 Джалилова А. Эксперты говорят о революции в сфере массовой коммуникации // Панорама. - 2010. - 1 октября. - С. 3.

ҚАЗАҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ЖАҢА МЕДИА НЕГІЗІНДЕ ДАМУЫ

ДАЙЫРБЕК Б. Б.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖУМАБЕКОВА Г. А.
PhD, қауымд. профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ инновациялық публицистикасын жаңа медиа кеңістігіне енгізу – қазіргі медиа және журналистиканың міндеттерінің бірі. Публицистика – ол қоғамдағы өзекті, маңызды мәселелерді көтереді. Бүгінде жаңа медиа арқылы біз публицистиканы инновациаландыру жолын қарастыруымыз қажет. Қазіргі таңда журналистика саласында жаңа медиа ұғымы елеулі маңызға ие екендігі белгілі. Осы ретте жаңа медиа ұғымына тоқтала кеткенді жөн көреміз. «Жаңа медиа – ақпарат пен ойын-сауық хабарларды цифрлық жолмен тарату механизмі. Жаңа медиа жаңалықтарды жазу үшін журналистер, медиа ұйымдары және халық арасында өзара әріптестік орнатудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынды. Қазіргі кезде кез келген адам арнайы жаңалықтың алдын орап, Twitter, Instagram немесе Facebook секілді платформалар арқылы интернетке өз смартфондарынан мәтінді, бейнені жүктеп тарата алады. Шынтуайтына келгенде, қазіргі тұтынушы жаңалықты білу үшін дәстүрлі ақпарат құралдары – газет-журнал, телерадионы аса қажетсінбейді» [1, 25 б.]. Егер осы анықтамаға сүйенетін болсақ, қазіргі кезде көсемсөздің де жаңа медиа кеңістігінде қалыптасуы мен дамуына, оны зерттеуге аса зәрулікті тудырып отыр.

Қазақ зерттеушілерінің ішінде публицистика ұғымына алғаш анықтаманы А. Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» еңбегінде бергені мәлім. А. Байтұрсынов публицистиканы көсем сөз деген қазақ сөзімен атайды: «Көсем сөз шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айырылатын жері – шешен сөз ауызша айтылады, көсем сөз жазумен айтылады. Көсем сөз әлеует ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып істеу ыждағаттылықпен айтылады» [2, 224 б.]. Бұл пікірді құптай келе, көсемсөз атауымен бірге публицистика, замансөз атауларын да қатар қолданғанды жөн деп санаймыз.

«Көсемсөзші – ой күші мен сезімдерді ұштастырып, әлем мен уақытты ұғына білетін, ағартушы-насихаттық мақсат қуатын, замандастарына ол туралы мәлімет беретін зерттеуші. Көсемсөзшілік қызметтің әлемді танудың әлеуметтік белсенді нысаны ретіндегі негізгі мақсаты – қоғамдық пікірді қалыптастыру, адамның қоғамдағы өмірін үйлестіру, мәдениет нормалары мен қоғам дәстүрлеріне сәйкес өзін ұстау түрлері және оны бағалау жүйесін құру. Сол себепті көсемсөзшілік қызметте орын алған оқиғаларға әлеуметтік-нормативтік көзқарастар қалыптасады, көбіне олар әлеуметтік бағалау категорияларымен сипатталады» [3, 10 б.].

Аталмыш пікірді қуаттай келе, жалпы көсемсөздің, көсемсөзшінің ерекше пәрменділік сипаты бірден аңғарылады. Осы күнге дейін публицистика дәстүрлі журналистиканың шеңберінде танылғаны белгілі, ендігі кезекте онлайн (интернет) журналистиканың өрісіне шығару, оны таныту және қолданбалы сипатқа дендеп енгізу көсемсөзшілер мен зерттеуші ғалымдардың назарына алынуы тиіс деп ойлаймыз. Өйткені технологияның дамыған заманында дәстүрлі медиа мен жаңа медианың айырмашылығы сезіледі. Жаңа медиа пайда болғалы көп нәрсе өзгеріске ұшырады. Мысалы: креатив, жылдамдық барлығы оңай бола бастады және ақпарат барынша тез тарайтын болды. Жалпы жаңа медиа журналистиканы түбегейлі өзгертті. Қазіргі таңда оқып, зерттеуіміз бойынша журналистика горизонтальді түрде өзгерді. Яғни, бір жақты коммуникация емес, адамнан адамға, топтан топқа тарайтын ақпаратқа айналды. Осы орайда әлеуметтік медианың рөлі арта түскені мәлім.

«Қазақ ақын-жазушылардың тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзін зерттеу – қазіргі кезде тың тақырыптардың бірі. Бүгінде тәуелсіздік жылдарында жарық көрген көсемсөздік шығармаларды жаңаша зерделеу, оларды жүйелеу, саралау, және талдау жұмыстарын жүргізуді қажет етеді» [3, 10 б.]. Біздің зерттеу нысанымыз да осы пікірден алшақ кетпейді. Осы ретте қаламгер, ақын Аманхан Әлімұлы публицистикасының жаңа медиа кеңістігінде, яғни әлеуметтік медиада бой көрсетіп жүрген көсемсөзіне зер салуды жөн көрдік. А. Әлімұлы әлеуметтік желіде өте белсенді қаламгерлердің бірі ретінде көріне білді.

А. Әлімұлының Facebook парақшасынан [4]:

19:53 4G

Amankhan Alimuly

Amankhan Alimuly
February 10 ·

Деген екенмін...
10 февраля 2017 г. в 17:11
(«Ақиқат», №2, 2005 ж.
"Өткірдің жүзі" кітабынан)

«ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҰЛТ» ТУРАЛЫ " мақаламнан үзік - үзік ойлар

... қазаққа интернационализмді оқытып-тоқытудың еш реті жоқ. Ол ұлт ретінде туа бітті интернационалист. Трагедиясы да сонда. Сондықтан да, Қазақстан ғасырлар қалыптастырған тарихи тағдырдың соқтықпалы-соқпақсыз қиындығын бастан өткізіп, бүгінде шын мәніндегі «халықтар отбасы» болып отыр. Соған қарамай, онда отбасы, ошақ қасының иесі – қазақ. Оның тарихи-табиғи, ғылыми-теориялық нақты негізі – ұлтта. Ұлт деге німіз – бір тілде қалыптасып, аумақтық-әкімшілік, психологиялық-антропологиялық, экономикалық-рухани тыныс-тіршілігі тұтас тарихи категория. Осынау түсінік-тұжырымды біліп-сезсе де мойындамайтын, бір мойын трамвай секілді ел-жерді сезінбейтін космополиттер мен өзінің тілі, ділін, табиғатын жоққа шығаратын нигилистер сөз жоқ «американдық ұлт» секілді әртүрлі топ-тобырдан құралған, құрама әлде біреуден өрген «қазақстандық ұлт» дегенді ұлықтайтынына біз ешқандай шек қоймаймыз және күдіктенбейміз де. Осыдан соң амалсыз «Қазақстанда қазаққа орын бар ма?..» деген сауал туатыны анық.

***

...шарды ыстық ауамен үргендей, топырақ-негізсіз, бос кеңістікке ілінген «қазақстандық ұлт» деген сөзінен соң, өзін ең оптимист санайтын, Құдайдан үміті бар журналист менің бойымды қорқыныш биледі. Осы біз о баста ұлт болып қалыптасқан, бүгінде жарымжан да болса қалған жанымыз бен дәстүрімізді, тілімізді

Сурет 1

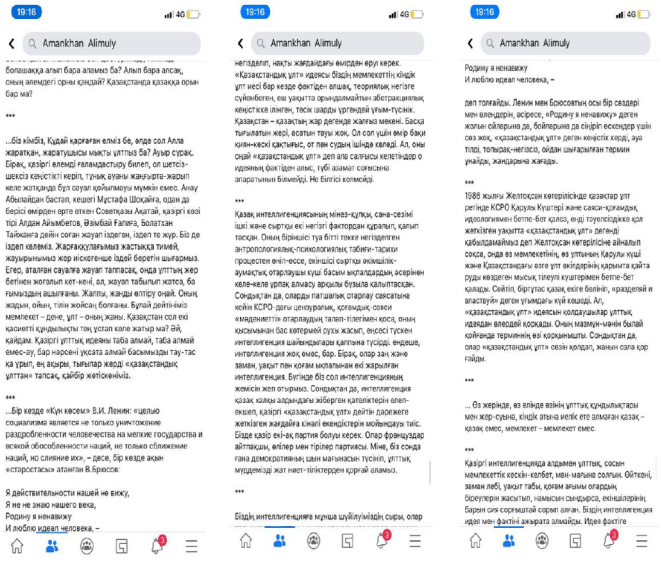

Amankhan Alimuly

Сурет 2

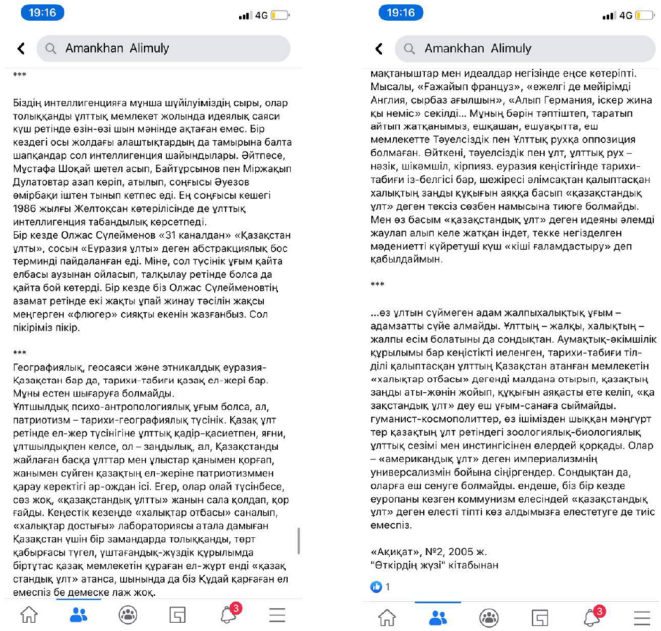

Amankhan Alimuly

Біздің интеллигенцияға мұнша шүйілуіміздің сыры, олар толыққанды ұлттық мемлекет жолында идеялық саяси күш ретінде өзін-өзі шын мәнінде ақтаған емес. Бір кездегі осы жолдағы алаштықтардың да тамырына балта шапқандар сол интеллигенция шайындылары. Әйтпесе, Мұстафа Шоқай шетел асып, Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтар азап көріп, атылып, соңғысы Өуезов өмірбақи іштен тынып кеткес еді. Ең соңғысы кешегі 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінде де ұлттық интеллигенция табандылық көрсетпеді.
Бір кезде Олжас Сүлейменов «Э1 каналдан» «Қазақстан ұлты», сосын «Еуразия ұлты» деген абстракциялық бос терминді пайдаланған еді. Міне, сол түсінік ұғым қайта елбесі ауызнан ойласып, талқылау ретінде болса да қайта бой көтерді. Бір кезде біз Олжас Сүлейменовтің азамат ретінде екі жақты ұпай жинау тәсілін жақсы меңгерген «флюгер» сияқты екенін жазғанбыз. Сол пікіріміз пікір.

***

Географиялық, геосаяси және этникалдық еуразия-Қазақстан бар да, тарихи-табиғи қазақ ел-жері бар. Мұны естен шығаруға болмайды.
Ұлтшылдық психо-антропологиялық ұғым болса, ал, патриотизм – тарихи-географиялық түсінік. Қазақ ұлт ретінде ел-жер түсінігіне ұлттық қадір-қасиетпен, ғұрыпты, ұлтшылдықпен келсе, ол – заңдылық, ал, Қазақстанды жайлаған басқа ұлттар мен ұлыстар қанымен қорғап, жанымен сүйген қазақтың ел-жеріне патриотизммен қарау керектігі ар-ождан ісі. Егер, олар олай тұсінбесе, сөз жоқ, «қазақстандық ұлтты» жанын сала қолдап, қор ғайды. Кеңестік кезеңде «халықтар отбасы» саналып, «халықтар достығы» лабораториясы атала дамыған Қазақстан үшін бір заманда толыққанды, төрт қабырғасы түгел, ұштағандық-жүздік құрылымда біртұтас қазақ мемлекетін құраған ел-жұрт енді «қазақстандық ұлт» атанса, шынында да біз Құдай қарғаған ел емеспіз бе демеске лаж жоқ.

Сурет 3

Қаламгер «Өткірдің жүзі» публицистикалық кітабындағы «Қазақстандық ұлт» мақаласында қазақстандық ұлт атауына қарсы екендігін ашық айтады. Көсемсөзші ұлттық идеологияның, қазақ интеллигенциясының қазіргі күйін мысалдармен, дәйектермен саралап, дөп басады. Жалпы, осындай ұлттық келелі мәселелердің дер кезінде публицистердің көтеруі, олардың өз азаматтық ұстанымдарынан тайсалмауы қазақ қоғамының ілгерілеуіне себін тигізетіні анық. Аманхан Әлімұлының публицистикасы өзінің өткірлігімен, ұшқыр ойларымен, ой айқындығының ерекшеленуімен қазіргі көсемсөз кеңістігін кеңейтуге, ең бастысы қазақ публицистикасының жаңа медиа өрісіне көтерілуіне аса зор ықпал тигізді дей аламыз.

Қазіргі кезде ақын-жазушылар фэйсбук әлеуметтік желісінде публицистикалық мақалалар, қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді жазып, түрлі тақырыптарда өз ойларымен бөлісіп жатады. Оның ішінде жастар, орта буын, алдыңғы буын ағалар да кездеседі. Сондай алдыңғы буын ағалардың бірі ақын, публицист Аманхан Әлімұлы фэйсбук парақшасында өзінің өлеңдерін, әртүрлі айдарларды (ойтоғыс, өлең оқиық, деген екенмін және т.б.) және «Өткірдің жүзі» кітабынан публицистикалық мақалаларын жариялаған.

Қазіргі ақпараттық технологиялар дамыған заманда интернеттің пәрменділігімен әлеуметтік медианың әлеуеті арта түсті. Әлеуметтік медианың қарқынды дамуы жаңа дәуір журналистикасына түбегейлі өзгерістер әкеліп, публицистиканы инновацияландыруға жетеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Бейнбриж, Ж., Гок ,Н., Тайнан, Л. Медиа және журналистика: теория мен практикаға көзқарас: оқулық. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 592 б.

2 Байтұрсынов, А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

3 Жумабекова, Г. А. Қазақ ақын-жазушыларының тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзі. PhD докт. диссертация. – Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2019. – 206 б.

4 https://www.facebook.com/profile.php?id=100007360562723 [10.02.2020].

САҒЫМБАЙ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЖУРНАЛИСТИКАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

ДҮЙСЕН А. Е.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.
ф.ғ.к., профессор, ХАА академигі, Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қозыбаев Сағымбай Қабашұлы – тарих ғылым докторы, профессор, ҚР Саясаттану ғылым академиясының академигі. Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) мемлекеттік университеттін бітірген. Қазақстан мемлекеттік теле-радио жүйесінде кіші редактор, бас редактордың орынбасары, Бүкілодақтық радионың Қазақстандағы меншікті тілшісі, аға оқытушы, доцент, деканның орынбасары, декан (1974–1981); 1981 жылдан кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарды. 2001 жылдан Қазақстан журналистика академиясының президенті.

Профессор Сағымбай Қабашұлы Қозыбаев - Қазақстан ғылыми журналистикасының және білімнің негізін қалаушылардың бірі, белгілі қаламгер, ғалым және еліміздің журналиститика саласындағы бірнеше ұрпақтың ұстазы. «Шәкіртсіз ұстаз – тұл» дейді халық даналығы. Сағымбай Қабашұлы журналистика факультетінде еңбек еткен аттай қырық жыл ішінде өзіндік ғылыми мектебін қалыптастырды. Бұл жайында белгілі журналист Құттыбек Аймахан былай деп жазады: «Әрине, оқытушы болу да, ғалым болу да адамнан екі түрлі қасиетті талап етеді. Атап айтқанда, оқытушының ең алдымен студенттерді өзіне тарта білетін, оқыған дәрістерінің қырсырын жете меңгерген, сөзге шешен жан болуы қажет болса, осының бәрі Сағымбай Қозыбаевтың бір басынан табылады. Әсіресе, бұл ұстаздың оқыған дәрістерін студенттердің қыбыр етпей тыңдайтыны аудиториямен байланыстың жоғары шеберлігін көрсетеді… Сондықтан болар, бірте-бірте С. Қозыбаевтың жолын қуушылар көбейіп, оның ғылыми мектебі қалыптасты».

Сағымбай Қабашұлының азаматтығы, кімге де қолғабысын тигізуге әзірлігі оның тектілігінен хабар беретін болар. Осы орайда Сағымбай Қабашұлының әріптесі әрі шәкірті Клара Қабылғазықызының жүрекжарды пікірін де келтіре кеткенді жөн көріп отырмын. «Сәкеңнің қол ұшын беріп, көмек көрсетпеген адамы журналистика саласында некен-саяқ сияқты. Ғылыммен шұғылданушы студенттерге, магистранттарға, аспиранттарға,

стажерлерге, диссертанттарға алтындай қымбат ақылын аямай, уақытын бөліп, түсіндіріп, ұқтырып, қажет жерде жазып та беретіні бар. Ғылымның шырғалаң, бұралаң сүрлеуінде адасып жүргендердің талайына жол сілтеп, жөн айтып отырады. Соның бірі өзім екенімді жасыра алмаймын». Танымал зертеуші Клара ханым талай көгенкөздің көкейіндегісін тап басып отырғанына дау жоқ дей аламын.

Ғылыми мектеп туралы сөз қозғағанда, өзінің аты-жөні-ақ айтып тұрғандай, көне түркі тарихының білгірі Аманқос Мектептегінің аузынан шыққан, бір өзі тұтас мақалаға татитын жалғыз сөйлемге тоқталмай кеткенім әбестік болар. «Оның лексиконындағы қазақизмдер, сөйлеу мәнеріндегі тыныс алу, екпін қою, буын-буынға бөлу әдіс-тәсілдері, артикуляциялық-акустикалық өзіне ғана жарасымды ұлттық колорит, табиғи шешендік, интеллектуалдық білік уақытпен бірге дарыған кәсіби дағдыны аңғартып тұрады». Аманқос мырза «бүгінде ақеділ жандар «ғалымдар мектебін» қалыптастырып жатса, оған қарама-қарсы кейбіреулер «залымдар мектебін» де ұйымдастырады-ау» деп қынжыла үн қатты.

Сағымбай Қозыбаев Бұлқышев атындағы сыйлықтың иегері, алты мәрте Қазақстан Журналистер Одағы сыйлығының лауреаты, Халықаралық Журналистер Федерациясының құрмет дипломының иегері, сондай-ақ ҚР саяси ғылымдар Академиясының академигі (1997), және оны ұйымдастырушылардың бірі болып табылады, оның бастауымен Қазақстан журналистер Академиясы құрылып, өзі алғашқы президенті болған (2001). Академия тағайындаған «Алтын Жұлдыз» және «Алтын Самрұқ» сыйлықтары журналистиканың жоғары дәрежелі мемлекеттік сыйлықтары болып табылады.

Қалың елі Сағымбай Қозыбаевты Қазақстандық саясат энциклопедиясының авторы, «Отандық журналистика тарихынан» – «Из истории отчественной журналистики» атты республикалық ғылыми-зерттеу журналының негізін салушы және бас редакторы, «Справочник журналиста Казахстана» жобасының бас редакторы және авторы ретінде және ТМД-да докторлық диссертациясын журналистика саласында бірінші қорғаған ғалым деп біледі. «Слово, ковавшее победу», «Радио в дни войны», «Четвертый фронт», «Аудитория – весь Казахстан», «Ядовитые стрелы», «Оборотни», «Очерки истории журналистики Казахстана», «Зеркало жизни», «Время – газетной строкой», «Моя Ленсмена», «Доброе имя народу», «Лики времени» және т.б. жарық көрген кітаптарының арторы ретінде таниды. «Партийное руководство средствами массовой информации: история, опыт, проблемы, перспективы» тақырыбында доктор диссертация қорғады. 350-ден астам ғылыми жарияланымның, 19 монографияның авторы.

Оның Еуразия ақпарат құралдары атты кітабында журналистика саласының дамуы жайлы көптеген ақпараттар жазылды. Журналистер жайлы сан түрлі пікірлер айтылып жатқанымен, бұл адамдарды былайша түсіндіруге болар еді: олар жастық шақта қалып қалған саясаткерлер секілді. Яғни, өзінің қателерін түсініп, сол үшін ауыртпашылық пен жауапкершілікті толығымен сезіне алмайды. Оған қоса барлық кемшіліктер мен күнәлардың барлығын КСРО-ға артатын. Дегенмен, журналистика әлемдегі күллі адамзатты біріктіргендей. Бұл – журналисттік бірлестік.

Журналистің басты мақсаты – адамдардың сезімін қағазға түсіру. Қоғамның БАҚ-қа деген тапсырмасы осы. Бүгінде БАҚ-тың қызметі, ақпараттың рөлі жайында биік мінберлерден көп айтылуда.

Әлемді саясаткерлер басқарады. Алайда баспасөздің қатысынсыз олар жеңіске жете алммас еді. Себебі кез келген көшбасшының сөзі мен ұранын дайындап, оны реттейтін де, қалың көпшілікке ұсынатын да – журналист.

Жаңа заман жаңа өзгерістер әкелді. Бүкіл әлемге тараған дағдарыс БАҚ-ты да айналып өткен жоқ. Ақпараттық алаңның бұзылуы қандай келеңсіз жағдайларға соқтыратындығын ешкімге түсіндіріп отырудың қажеті жоқ секілді. Бұған дейін бұнын зардабын Орталық Азиядағы елдердің көбісі өз басынан өткерді. Оған мысал: қырғызстандық телерадиохабар корпорациясының вице-президенті Гүлнар Ибраеваның айтуы бойынша, елдегі электр энергиясы мөлшері аз болғандықтан, үнемі жарық өшіріледі. Нәтижесінде тұрғындар ресейлік телеарналарды көре алмайды. Тәжікстанда да дәл осындай жағдай көрініс тауып отыр.

Бұқаралық ақпарат құралдарының бастапқы миссиясын атқару үшін жалпы кеңістік ықпал етеді.

ТМД-ның журналистік қауымдастығының мүмкіндіктерін өз мақсаттарына арам пиғылдарына пайдаланып, яғни ұлтшылдықты, экстремизмді, ксенофобияны насихаттауға жол бермес үшін не істеу қажет? Жауап біреу – арадағы достықты нығайтып, бірігу арқылы мемелекеттерді сақтап қалу.

Қазақстандық БАҚ, жалпы ТМД журналистикасы қайта құрылудың бірнеше кезеңін бастан кешірген.

Бірінші кезең. Он жылдық қатаң цензурадан кейін 1985–1992 жылдардағы босаңсу таңғалдырарлық еркіндікпен пара-пар болды.

Тоталитарлық жүйені құлатқысы келген КСРО мен КОКП БАҚ-тарды қаржыландырды.

Екінші кезең. 1992 жылы КСРО-ға сүйеу болып тұрған үш алыптың бір уақытта қирауы кезінде басталды. Олар: КОКП ликвидациясы, КСРО құлауы, әлеуметтік бағдардың қалдығы.

БАҚ-ты субсидиялау дәрежелі құбылыс болды: БАҚ пен қаржылық капиталдардың арасындағы махаббат кезеңі, яғни романтикалық журналистика дәуірі еді.

Үшінші кезең. Қазіргі кезең. Нарық ережелерінің басым болып тұрған кезеңі. Жаңа басшылар қандай тапсырма берсе, БАҚ соны орындайды.

Бұл жағдай көбінесе Ресейге тән. Қаржылық ақсүйектік БАҚ-ты өз қармағына алып жатыр. БАҚ-тың бұрын болып көрмеген топтасулары банкирлердің қолына жетті. Әйгіліліктен қатаң қажырлық тәуелділікке барар жол екпіндеп алға басты.

Жаңа әлемде бұқаралық ақпарат құралдары – елдер мен ұлттар арасындағы сенімділік климатын қалыптастырушы ең маңызды құрал. Журналистер қауымға біріксе, ынтымақтастықта болып жатқан үдерістерге жақсы әсер ете алады.

Осы ретте Сағымбай Қозыбаевтың Қазақстан журналистикасын қалыптастырудағы рөлі зор, ол әсіресе тіл мәселесіне көп көңіл бөлді. «Молодой ученый: вызовы и перспективы» атты XXII халықаралық ғылыми-тәжрибелік конференциясына қатысқан Сағымбай Қозыбаев пен оның шәкірті Назира Сұлтанова «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ-орыс тілдерінің өзара ықпалдастығы мен БАҚ-дағы көрінісі» тақырыбында баяндама жазды. Баяндама, тіл – ұлт болмысының көрінісі, ұлттық ой-сананың өлшемі деп басталады. Ұлттық тіл мен ділдің бір-бірімен байланысы – өте күрделі. Бұл байланыстың қыр-сырын танып-білу, дұрыс түсіну, зерттеп-зерделеу қажырлы еңбек пен терең ізденісті қажет етеді. Тіл – рухани барлық құндылықтың негізі болғандықтан, әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуынан тысқары қала алмайды. Белгілі бір ұлттың дамуы өзінің ұлттық тілін қазіргі жаһандану заманында сақтай отырып, оны одан әрі өркендетуге, қоғамдық қызметін сан сала бойынша кеңейтуге, сонымен қатар осы мақсаттағы іс-шараларының дұрыс ұйымдастырылып жүргізілуіне, демек мемлекеттік тілдік саясат пен бағдарламаларға тікелей байланысты. Ал кез келген тілдің даму жолы мәдени-тарихи мазмұнды құрай отырып, әрбір ұлттық ділді (менталитетті) басқалардан ерекшелейді. Әлемдік өркениеттегі кез келген мәдениет адам қолымен жасалған

құндылық болғандықтан, ол таза табиғи үдеріс (процесс) ретінде таныла алмайды. Қай ұлттың болсын мәдениеті сол елдің сан ғасырлық қоғамдық-әлеуметтік дамуының негізінде қалыптасып, өркендейді. Тілді ұлттан, ұлтты тілден, айналып келгенде, тілді ұлт өмір сүріп отырған қоғамдық-әлеуметтік ортадан, қоғамдық қарым-қатынастан бөліп қарау мүмкін еместігі сондықтан. Қазақстан қостілді: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ресми тіл. Мұндай тілдік саясаттың формуласы барлық елдерге тән. Бір тіл өзіне тән бір функцияны атқарса, мемлекеттегі екінші тіл тағы бір өзіндік саяси-әлеуметтік функцияны атқарады. Қазақстанда қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Бұл заңмен бекітілген статус. Ал орыс тілі ресми тіл, бұл да заңмен бекітілген, алайда орыс тілінің мемлекеттегі екі үлкен функциясын айтуға болады: бірі – ұлтаралық қатынас тілі, екіншісі – халықаралық қатынас тілі. Соңғы функцияны орыс тілі ағылшын тілімен қатар атқарады. Дәстүрлі принцип бойынша, Қазақстан қазақ халқының мемлекеті болғандықтан қазақ тілі барлық функцияны негізгі міндетіне айналдырған бірден-бір тіл болуы қажет еді. Алайда орыс тілінің өлшемін айқындап отырған үлкен факторлар мен себептер бар. Бұлар айтарлықтай мәселелер. Әсер етуші факторларды сыртқы және ішкі деп бөліп қарастырсақ болады. Ресей ақпарат аумағымен қазақстандық мүдденің жұмыс істеуін екі сипатта көруге болады: бірі – Ресей ақпаратын тікелей еш өзгеріске ұшыратпай тікелей тасымалдау, бұнымен телеарналар мен интернет жұмыс жасайды; екіншісі – Ресей орыс тілді ақпаратын баламалау, аудару және интерпретациялау тәсілімен әкелу. Бұл екі сипат та орыс тіліне тәуелділік тудырып отыр. Үшіншіден, ғылым. Ғылым саласы қашан да ғылыми дүниелерді тиімді жеткізетін әрі кең көлемде таратын тиімділігі жоғары тілді немесе әлемдік ғылымды игеретін икемді тілді қажет ететіні белгілі. Біз ғылыми негізделген, ғылыми стандарт пен нормаға ие орыс тілін ғылыми кеңістікке шығатын көпір ретінде аламыз. Және Ресей ғылымымен де тығыз байланыстамыз. Осы тұста да орыс тілінің делдалдық қызметі туралы айтсақ болады. Бұл жерде орыс тілі Қазақстанда ағылшын тілімен қатар қызмет атқарып тұр. Ағылшын тілі Қазақстан үшін де ақпарат тілі мен ғылым тіліне айналып барады. Тіпті Ресей ғылымы да ағылшын тілінің ықпалына бой алдыруда. Сыртқы экстрафакторлардың барлығы Ресейдің ықпалымен туып отыр. Ішкі факторлар сыртқы факторларға қарағанда маңызды орын алады. Ішкі саясатта орыс тілі толығымен өзінің әлеуметтік функциясын сақтаған. Еліміздегі орыс тілінің орнын айқындап

тұрған ішкі факторларды қарастырсақ болады. Біріншіден, қазақстандықтардың орыстілді дискурспен жақсы таныстығы, яғни Қазақстан халқының орыс тілін жақсы меңгергендігі, қазақ тілімен қатар орыс тілінің де «тасымалдаушысы» болып отыр. Сондықтан орыс тілі 1989 жылғы заңда актіленген ұлтаралық қатынас тілі функциясын әлі атқарып тұр. Болашақта бұл функцияның рөлін атқарушы қазақ тілі болуы қажет. Кез келген тілдің кез келген ортада қолданыс құбылысын айқындайтын екі үлкен жағдай бар: бірі – демографиялық, екінші – коммуникациялық жағдай. Бұл тұрғыдан Қазақстанда орыс тілінің аталған екі жағдайы да тұрақты. Қазақстанда орыс тілінің коммуникациялық рөлі басым. Екіншіден, мемлекетте БАҚ пен ақпарат таратушы көздердің көп бөлігі орыс тілінде болып отыр. Қазақстандағы 2300 тіркелген басылымдардың тек 5/1-і (18 %-ы) ғана мемлекеттік тілде көрінеді, ал қалған бөлігі орыс тілді басылымдардың еншісіне көшіп отыр (басқа тілде шығатын басылымдар саны аз). Республикалық газеттердің 40 %-ы орыс тілінде, 37,7 %-ы қазақ тілінде, 14,5 %-ы басқа тілдерде жарияланған. Әрине, басылымдар да сұранысқа жұмыс жасайтындықтан, елімізде орыстілді басылымдарға халықтың сұранысы басым екенін аңғаруға болады. Сонымен қатар ақпарат таратушы интернеттің негізгі тілі елімізде орыс тілі. Үшіншіден, биліктің көзқарасы. Қазақстандық билік тікелей орыс тілінің қолданысына мүдделі болып отыр. Төртіншіден, еліміздегі орыс тілінің ресми статусы. Бұл ең үлкен айқындаушы фактор. Заңдық тұрғыдан бекітілген құжат бойынша және мемлекеттік бағдарлама бойынша орыс тілінің мемлекетте нақты құқықтық қызметі бар. Қазақстан ТМД елдері ішінде ең бірінші болып орыс тіліне ресми статус берген мемлекет. Мемлекеттің тілдерді дамыту концепциясы бойынша Қазақстанда тілдердің функцияналдылығын пропорциялы түрде ұстау әрі біртұтас тілдік кеңістік құру көзделген. Үш тұғырлы тіл саясаты да соның ішінде орыс тілін қолдауға арналған. Әсіресе, білім мен ғылым саласында тілдердің тиімділігі қажет екені рас. Ұлтаралық қатынас құралы мен ана тілді қатар не алмакезек пайдалану екі тілдің өмір сүруін қамтамасыз етеді. Өйткені тілдің тіл болып қалуы мен дамуының бірден-бір шарты - оның іс жүзінде қолданылуы. Қолданысқа түспеген тіл құриды. Тіл о бастан қолдануға жаралған, қолдану үшін де дамиды, даму үшін де қолданылады. Өмірдің сан қилы саласында қай тіл жиі қолданылса, сол тілдің болашағы мол болмақ. Демек, қазақ тілінің елімізде мемлекеттік мәртебеге лайық қызмет атқаруы үшін алдымен оның

қоғамдағы нақты жағдайын анықтап, сол жағдайды жөндейтін жолдарды іздестіру қажет деп түсінеміз. Бұл мәселеде Сағымбай Қабашұлының қосқан үлесі зор.

Сағымбай Қозыбаевтың Қазақстан журналистикасын қалыптастырудағы басты еңбегі Қазақстан Журналистикасы Академиясын құруы. Сағымбай Қабашұлы былай деді: «Академияны ашу туралы ойды ұсынған белгілі журналист әрі актер Әлішер Сүлейменов болатын. 2001 жылы маусым айында Академия құрылды. Оның құрамында Дариға Назарбаева, Камал Смаилов, Жұмабек Кенжалин, Валерий Жандаулетов, Галина Күзембаева, Әсел Караулова, Арманжан Байтасов, Мадрид Рысбеков сияқты 40 шақты академик болды. Академияны ашудағы мақсатымыз – әлемдік деңгейдегі ақпарат кеңістігіне тәуелсіз мемлекет ретінде жол салу, республикалық БАҚ ұсынған жобаларға қолдау көрсетіп, отандық журналистиканы дамытуға ықпал ету, журналист мамандардың беделін көтеріп, олардың еңбегін лайықты бағалау болды. Бірнеше жылдың ішінде елуден астам журналист пен журналистік ұйымдар «Алтын жұлдыз», «Алтын самұрық» сыйлықтарымен марапатталды.» сонымен қатар, Сағымбай Қабашұлы академияның атынан әйел журналистерге арналған GALA TV басшысы Галина Күзембаева атындағы «Аққу» сыйлығын беру туралы ұсыныс жасады. Кейін еліміздегі белгілі кәсіпкер жігіттер «Тарлан» сыйлығын ұйымдастырды.

Біздің журналистиканың бастыс журналистикасынан артықшылығы: бізде адамгершілік бар, біздің менталитет басқа.

«Журналистика – ғылым. Өте үлкен ғылым. Соны адамдар түсінбейді. Журналист естігенін емес, кейіпкермен кездесіп жазу керек. Ол енді тілінің адамгершілігіне, деңгейіне байланысты. Шынайы әрі жақсы материал жазу үшін тілшілердің жағдайы жақсы болу керек. Бізде журналистердің жағдайы жасалған ба? Сенің баспанаң бар, әлеуметтік проблемаң жоқ, бар ойың «тақырыпты қалай жазамын» – деген мәселеде болуы керек», – деген Сағымбай Қозыбаевтың ұстанымы бүгінгі күні өзекті.

Сағымбай Қабашұлы бір өзі Қазақстан журналистикасының энциклопедиясын шығарды. 531 беттен тұратын бұл көлемді ғылыми басылым құнды мұраға айналды. 2006 жылы жарық көрген «Қазақстан журналистикасы энциклопедиясын» қазір журналистер даярлайтын жоғары оқу орындары игілікке жаратып отыр. «Менің Ленсменам» (2001), «Жарық жұлдыздар. Отандық журналистика элитасы» (2006), сондай-ақ, «Масс-медиа. Словарь-

справочник» (2007) деп аталатын кітаптар журналистер қауымы мен саясаттанушыларға, тарихшыларға аса кажетті көмекші құралға айналғанын айтсақ та жеткілікті.

Бұл туралы кезінде марқұм Жұмабек Кенжалин ағамыз «Қажымайтын Қозыбаев» деген мақала жазып еді. Жұмекең Сағымбай Қозыбаев еңбектерін саралай келіп, «әсіресе, «Масс-медиа. Словарь-справочниктің» орны ерекше. Көлемі 720 беттен тұратын осынау энциклопедиялық басылымға үш мыңнан артық мақала енгізілген. Өзі басқаратын Қазақстан Журналистика академиясының жұмыс ауқымында атқарылған елеулі іс боп танылатын осынау энциклопедиялық басылым масс-медиялық анықтама сөздіктермен қоса теориялық түсініктемелерді қамтып қана қоймай, Қазақстандағы БАҚ саласындағы заңнамалық актілер туралы да мағлұматтар береді. Бұл ретте «Масс-медиа. Словарь-справочниктің» еліміздегі журналистика мамандығы бойынша дәріс алып жүрген шәкірттер үшін негізгі оқу құралына айналды», – деп жазды.

Жалпы Сағымбай Қозыбаевтың Қазақстан журналистикасын қалыптастырудағы рөлі орасан зор. Сағымбай Қабашұлы қазақ ғылыми журналистикасының негізін қалады. Сонымен қатар қазақ журналистикасында әдістемелік, ғылыми және әлеуметтік үрдіс қалыптастырды, яғни қоғам ортасындағы білім, ғылым мәдениет тұтастығын айқындады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қозыбаев, С. Қ., Рамазанова, А., Аллаберген, Қ. Әлем баспасөзі тарихынан : оқу құралы / С. Қ. Қозыбаев, А. Рамазанова, Қ. Аллаберген. – Алматы : Санат, 1998. – 3 б.

2 Қозыбаев, С. Қ., Қабылғазина К. Еуразия ақпарат құралдары : оқу құралы / С. Қ. Қозыбаев, К. Қабылғазина. – Алматы : Қазақ ун-ті, 2016. – 189 б.

3 Қозыбаев, С. Қ. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ-орыс тілдерінің өзара ықпалдастығы мен БАҚ-дағы көрінісі / С. Қ. Қозыбаев // «Молодой ученый: вызовы и перспективы» атты XXII халықаралық ғылыми-тәжрибелік конф. материалдары / Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық унвиерситеті. – Алматы, 2016. – 365–373 б.

4 Қозыбаев, С. Қ. Масс-медиа: словарь-справочник / С. Қ. Қозыбаев. – Алматы : Экономика, 2007. – 704 б.

МАЙДАНДЫҚ БАСПАСӨЗДЕГІ ҚАЗАҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ

СЕНТЯБРЬ У.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МУКУШЕВА Қ. С.

Ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын жасап, отандық архивтер алдына Ұлттық архив қорын толықтыру, жеке архивтік коллекциялар жинау Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында айтылған болатын.

«Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО Қарулы Күштерінде 4 орталық, 19 майдандық және флоттық, 103 армиялық газет, ал ұлттар тілінде 50 газет шығып тұрды. Оның ішінде қазақ тілінде 10 майдандық, 3 дивизиялық, 1 округтік газет жарық көрді. Олар – «Қызыл әскер ақиқаты», «Қызыл Армия», «Жауға қарсы аттан», «Отанды қорғауда», «Қызыл Армия», «Майдан ақиқаты», «Отан намысы үшін», «Отан күзетінде», «Отан үшін ұрысқа», «Дабыл», «Сталин туы», «Фрунзеші» және т.б.» [1].

Майдандық қазақ газеттерінің редакторлары болып Қасым Шәріпов, Құрманбек Сағындықов, Үміт Балқашев, Ахмет Елшібеков, Кәрім Усманов, Жұбан Молдағалиев, Ысқақ Дүйсенбаев, Әбу Сәрсенбаев, Дихан Әбілев, Газиз Әбішев, Әнуар Ипмағамбетов, Жолдас Аймұратов, Шыныкұл Қарамергенов сияқты белгілі журналистер тағайындалды. Сөйтіп, қазақ баспасөзінің сапына отты жылдар шежіресі – майдан газеттері келіп қосылды.

«Майдандық қазақ газеттері туралы түскен көптеген пікірлердің бірінде бір топ қазақ жауынгерлері мен офицерлері былай деп жазды: «Майданнық қазақ газеттері біздің мақтаныш сезімімізді бұрынғыдан да жоғары көтерді. Газеттер бізге қазір қызу жұмыс жүріп жатқан алыстағы туған өлкемізден, қаламыздан, ауылымыздан хабар әкеледі. Сондықтан да біздің солдаттық жүрегімізге қазір әскери газеттердің әрбір сөзі қымбат» [2].

Бұл пікірдің растығын сол кездегі шығып тұрған басылымдардан көре аламыз. Майдандық газеттердің сарғайған, оқ тескен, жыртылған беттері – қазақ жауынгерлерінің Ұлы Отан соғысындағы өшпес даңқына, ерлігіне толы. Оларда қазақ халқының батыр ұлдары мен қыздары – Төлеген, Сұлтан, Ағаділ, Нүркен, Мәлік, Талғат, Рахымжан, Төлеуғали, Әлия, Мәншүк, Алтыншаш, Мәлике,

Хиуаздардың ерліктерін оқимыз. Сондай-ақ фашист басқыншыларын әскерелеген сықақтарды, өлеңдерді, әңгімелерді кездестіреміз. Қалам қайраткерлерінің газет бетіндегі жалынды лебізі қаһарман халқымыздың намысын сілкіндіріп, елдікке, ерлікке шақырғанында дау жоқ. Қан майданға арналған көптеген өлеңдер, от-жалын ортасында жүрген ақындар қаламынан шығып, сол кездегі орталық, республикалық, майдандық баспасөз бетінде жиі-жиі жарияланып тұрды. Әсіресе «Отан үшін ұрысқа!», «Жауға қарсы аттан!», «Дабыл», «Отан үшін», «Қызыл әскер ақиқаты», т.б. қазақ тілінде жарық көрген газеттерден ақындар өлеңдері басылмаған саны кем де кем.

Соғыс басталысымен баспасөздің, бүкіл мазмұны уақыт талабына сай «Барлығы майдан үшін! Барлығы жеңіс үшін» деген айбынды ұранға бағындырылды. Мәселен, «Социалистік Қазақстан» газеті әдеттегідей бейбітшілік сарынымен шыққанымен, келесі маусымдағы нөмірі бүтіндей неміс-фашист басқыншыларының кеңес үкіметіне зұлымдықпен шабуыл жасауына арналған. Сөйтіп, соғыстың алғашқы сәтінен-ақ газет өз жұмысын толықтай майдан жағдайына, кезең талабына сай бейімдеп қайта құрды. Оның бас мақалалары, корреспонденциялары болсын, хабарлары, очерктері мен фельетондары болсын, барлығы да соғыс мүддесіне байланыстырыла жазылды.

«Баспасөз колхоздар мен совхоздарда мал қыстату жайын тексеретін қоғамдық байқауға белсене қатысты. Фермалардың жұмыстарын тексеруде газеттер штаттан тыс тілшілерге арқа сүйеді. Көңіл аударарлық келесі бір басылым – Украин майданының органы «Сталин туы» газеті. Соғыс кезеңінің екінші жартысынан бастап Сталинград майданында шыға бастаған бұл газеттің орысшасы – «Сталинское знамя» деп аталған. Бұл туралы газеттің кейінгі редакторы М. Дінішев: «Сталинград төңірегіндегі неміс әскерлеріне қарсы үлкен шабуыл басталды. Басқа бір армиядан журналист Әнуар Ипмағамбетов, жазушы Қалмақан Әбдіқадыров, резервтен Төлеу Құлдин келді. Біз «Сталин туы» атты газетті қазақ тілінде шығаратын болдық», – деп жазған. Газеттің алғашқы редакторы Ә. Ипмағамбетов болған. Онда әріп теруші болып Зәбира Айтқожина, Таңсық Мәткәрімова, Катя Горбуновалар жұмыс істеген» [3].

Енді осы газетте жарияланған нақты материалдарға тоқталсақ, онда мәселен «Жауға дамыл таптырма» деген бас мақалада: «Бір неміс кеміген сайын жеңіс жақындай түседі. Алдыңғы қатарлы жауынгерлерден өнеге алып, немістің қанышерлерін қыра беріңдер! Ұрыста шеберлікті пысыта беріңдер, неміс-фашист басқыншыларды

білектің күшін ғана емес, білімнің де күшін жұмсап, қыра беріңдер», – деп қазақ жауынгерлерінің қайрат-жігерін жаниды.

«Қызыл армия» газетінде М. Дінішев, Қ. Әбдіқадыров, Т. Ақшолақов, З. Тұрарбековтар қызмет істеген. Кейіннен газеттің аты «Совет Армиясы» деп өзгертіледі. Ол бүкіл Польша жерін аралап, Берлинде, Потстамда жылдың күзіне дейін үзбей шығып тұрған.

Волхов майданының органы – «Майдан правдасы» газетінде қазақ жауынгерлерін жеңіске рухтандырған, олардың ерлігін дүниенің төрт түкпіріне паш еткен материалдар жарияланған. Мысалы, бір нөмірінде «Шешуші жеңістерге жетейік!» атты бас мақала берілген. Бас мақалада фашистерге қарсы Мәскеу түбінде берілген соққы – Ұлы Отан соғысы тарихындағы елеулі оқиға екендігі жазылған. Сонымен қатар мұнда тыл еңбектерінің де ерлікке пара-пар қажыр-қайраттары дәріптелген. Мақала «Волховтың жауынгерлері! Майдан үшін үсті-үстіне қару беріп, өздерінің барлық жиған-тергендерін жеңістен аямай отырған әкелеріңнің, аналарыңның, әйелдеріңнің сенімін ақтаңдар!» Соғыс өнерін тынбастан, қажымастан үйреніп, меңгеріп алыңдар! Жауды күн сайын әлсіретіңдер!», – деген ұранмен аяқталады» [3] .

Кезінде көптеген майдандық, газеттердің редакциялары өз басылымдарын тылға жіберіп отырған екен. Соның арқасында олар тыл еңбеккерлерінің өздеріне жіберген хаттарын, оған жауынгерлердің қайтарған жауаптарын үнемі газет бетіне жариялаудан тынбаған. Мәселен, «Отан үшін ұрысқа!» газеті осы мәселеге «Жұмысшыларымыздың қаһармандық еңбектері» деген жалпы тақырыппен нөмір арнаған. Басылым бетінде «Құрылыс», «Түсті металлургия», «Көмір», «Мұнай», «Алтын», «Тоқыма өндірісі» деген тақырыптармен берілген топтама материалдарда өндірістің осы салалары бойынша қол жеткен табыстар нақты деректер келтіріліп, түсіндірілген.

Енді «Совет жауынгері» газетінің беттерінде жарияланған материалдардағы көңіл аударатын болсақ, онда газеттің 1944 жылғы 18 мамыр күнгі нөмірінде «Аманкелді батыр және оның бүгінгі ұрпақтары» атты арнаулы бет берілген. Беттің «Ел қамқоры – ер өлмес!» деген бас мақаласы халқының бостандығы үшін күрескен дарынды қолбасшы, саналы күрескер А.Имановтың жолын қуған генерал Панфилов атындағы 28-гвардияшылардың батырлық қимылдарын көрсетуге арналған. Онда «Ұлы Отан соғысы күндерінде Аманкелді ұрпақтары оның семсерін тотқа бастырмай, жауды адым басқызбай, Мәскеу түбінде немістерді өкшелей қуған

генерал-майор Панфилов атындағы айбынды дивизия құрылды. Бұл дивизияның құдіретті күшіне, қимылына, оның жиырма сегіз алып батырының ерлігіне бүкіл ел мақтан етеді», – деп жазылған» [3].

Сондай-ақ, газеттің осы нөмірінде «Әбу-Әл-Атрауи» деген бүркеншік атпен Ә. Сәрсенбаевтың А. Имановтың Шәріп деген ұлының майдандағы ерлігі жайында «Батырдың ұлы» деп аталатын очеркі жарияланған. Автор батыр бейнесін: «Жанары оттай жайнаған, жүзінен жалын ойнаған, сом боп біткен тұлғасы батырдан ешбір аумағын, жұртын сүйген жас Шәріп, Ұлы Отан шетіне Шығыстан қатер төнгенде, кемеңгер ұлы қолбасшы аттан деп әмір бергенде, Торғайдың сонау жонынан, құс қанатты тұлпарға ертоқымды салды да, ежелгі кекке қайралған ннар кескінді қынаптан суырып қолға алды да, «ата жауым қайда деп, кек алар заман бар ма деп» арғымағын ағызып, дауылдай құмды суырып, түтіндей шаңды үйіріп, күн астына көз тігіп, құйындай ұша жөнелді. Содан соң батыр ұлының атағы елге тарады, ерлігі үшін өңірге «Қызыл жұлдыз» орденін жарқыратып қадады», – деп әсем тілмен шегіне жеткізе суреттейді.

Бұдан басқа «Совет жауынгері» газеті майдандағы қазақ жауынгерлерінің ерліктері жайлы гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлының «Біз ұрыстарда ержеттік» деген танымдық мақаласын да жариялапты. Онда автор: «Соғыс өнерінің негізін меңгергеннен кейін советтік бейбіт азаматы, жауынгер солдат болды. Бірақ, ол бұрынғысынша қарапайым,соғысқа дейінгісіндей еңбек сүйгіш, кішіпейіл адам болып қала берді. Ол кішкене қара домалақ ұлын немесе құралай көзді сұлуын бұрынғысынша жанындай жақсы көреді. Әйеліне сырын айтып, хат жазады. Сүйіспеншілікке, қуанышына еріп, күн шуағының нұрын сезіп отырады. Жылайтын кезі де болады. Жауынгер жолдасының денесін қабірге түсірерде ол көз жасын бұлай жылайды. Өзіне шамадан тыс ауырлық келгенде ол ойланады, қайғырады. Ол шаршайды, өйткені оның да кеудесінде соғатын біздікіндей жүрегі бар. Солдат біреудің ері, біреудің әкесі. Неміс оның семьясына, бақытына қанды шеңгелін салды. Неміс оның өзін де өлтіргісі келді, өлу үшін емес, өмір сүру үшін ұрысқа шығады» – деп, жауынгерлердің ішкі жан дүниесін сыртқа жайып салады.

«Жауды жоюға!» және «Жауға қарсы аттан!» газеттері. Алғашқы басылым Брянск майданында шыққан. Бас редакторы А. Воловец, орынбасары Т. Мұсақұлов. «Жауды жоюға», «Неміс оккупанттарына өлім!» деген ұранмен аптасына екі рет шығып тұрған. Бұл газет кейіннен «Алға – жауға қарсы!» деген атпен

Калинин майданында, соңында «Жауға қарсы аттан!» деген атпен 1-Прибалтика майданында шығарылған. Соңғы редакторлары М. Рамзин, Ж. Айтмұратов, әдеби тілшісі Д. Әбілев болған [4].

Д.Әбілів «Жауға қарсы аттан!» газетінің әр нөмірінде өзінің еңбектерін жариялап отырған. Мысал үшін «Ту астында» мақаласында майдандағы әрекеттер туралы бірігіп қандай шешімдер жасап жауды кері қайтарғандығы туралы жазып, астына Капитан Абилов деп жазған екен. Тағыда бұл газет беттерінен жазушының «Кек», «От», «Достық жыры» сында тақырыптағы өлең шумақтарын жариялаған.

Соңғы майдандық басылым «Қызыл әскер ақиқаты» – Батыс майданның органы болған. «Неміс оккупанттары құртылсын!» деген ұранмен шыққан. Редакторы Я. Форменко, Б. Юнусалиев, әдеби қызметкерлері Ғ. Әбішев, Т. Мұқанов, Қ. Нұрмұқановтар.

Сөйтіп, майдандағы қазақ газеттері жауынгерлердің ерліктері мен қатар, тылдағылардың жанқиярлық еңбектерін кеңінен жазды. Көпшіліктің жеңіске деген сенімін шыңдады. Мұндай дерек майданға қатысқан қазақ сарбаздары тек соғысып қана қоймағанын айғақтап тұр. Қазақ жауынгерлері қарумен бірге қаламын да қолынан тастамаған. Майдан фронтында қалам тербеген әскери жазушылар мен қаламгерлердің жазбалары бүгінгі қазақ журналистикасының тарихи құнды мұрасына айналуы керек деп ойлаймын. Майдан шебін көрген қаламгерлер оқ пен оттың арасында жүріп, жігерге толы шұрайлы тілмен өрнектелген ұранды сөздері арқылы қаруластарын жасымауға шақырғандығы көрініп ақ тұр. Олардың қаламынан төгілген әрбір сөз, сөйлем майдангерлерді алға жетеледі. Оқ пен оттың ортасында жүріп қалам тербеген жауынгерлер сондай-ақ майдан даласынан елге жететін жаңалықтың жаршысы да бола білгені хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 https://turkystan.kz

2 https://alashainasy.kz

3 Аллаберген, Қ., Нұсқабайұлы, Ж., Оразайұлы, Ф. Қазақ журналистикасының тарихы. – А., 1996.

4 Қазақстан тарихы. Очерктер. Алматы «Дәуір» баспасы, 1994 ж.

1.4 Казақ филологиясы
1.4 Казахская филология

ШӘКӘРІМ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АҚИҚАТ ӘЛЕМІ

АДАМЖАНОВА А. Х.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
СҮТЖАНОВ С. Н.
ф.ғ.д., профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

XXI ғасыр – адамзаттың өркениет шыңын бағындырған дәуірі. Жаһанданудың қарқын алып, ғылыми-техникалық прогрестің қанат жайған заманында рухани құндылықтарды кеңже қалдыруға болмайды. Материалдық игілікке бас ұрып, рухани тоқырауға ұшыраған қоғамға рухани азық керек. Себебі, өз руханиятынан қол үзген қоғам болмысына жат, бөтен ағымдарға бет бұра бастайды. Халқымыздың руханияты мен ұлттық болмысына сай рухани әлемнен айнымас үшін әдебиетке жүгінеміз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақтың біртуар ойшылы мен ұлы ақыны. Оның шығармашылығы ақиқат әлемін зерттеуден сусындайды. Шәкәрім еңбектерінің мақсаты – адамды жан азабынан құтқару мен рухани әлемге бастар жолды көрсету. Рухани әлемнің қыр-сыры санамен ғана емес, жүрекпен, яки жүректі мекен еткен жанның күшімен танылады.

Тәңірі жолы – ақ жүрек,
Сайтан деген – қиянат.
Ақ жүректі ертерек,
Ескер-дағы, қыл әдет [1, 382], – дейді Шәкәрім. Жүрек тазалығында зор мән бар. Қиянат пен жауыздықтан ада жүректі мекен еткен жан ғана таза қалпын сақтайды:

Қиянатың бар болса – иманың жоқ,
Маған десе мың жылдай қыл ғибадат [1, 380], – деп ақын жүректі қарайтатұғын кеселдерге салынған адамның жаны ақиқат әлемін тануға құдіретсіз екенін айтады. Ал жан тазалығы түп иеге бастайды:

Шын таза жан тазалықпен,
Тәңірісіне бармақ ол.
Мейірім, нысап, әділетте
Ағызам деп нұр бұлақ [2, 5].

Ақиқатқа ұмтылу – жан құмары. Жан өзін жаратқан Аллаға қайтсе де ұмтылады. Қай заманда болмасын адам түп иеге мұқтаж.

«Құдай бір» дейтіндер, «құдай көп» дейтіндер, «тәңірі – Күн» дейтіндер, тіпті, «құдай жоқ» дейдіндер – бәрі іздеп жүр иесін деген тұжырым Шәкәрім поэзиясының негізі.

Ойды кімнен алғанын
Адам өзі сезбейді.
Жанның айдап салғанын
Сезбесе де іздейді [1, 382], – деп ақын әр адамның ақиқат әлеміне құштарлығын айқындайды.

Ақиқат әлеміне бастаушының бірі – ақыл. Абсолют әлемді тануда соқыр сенімге бас ұруға болмайды. Соқыр сенім адамды ақиқатқа апарар жолдың өзінде-ақ адастырып жіберуі мүмкін. Соны ескерген ойшылдар «ақиқатты» тануда ақылдың позициясын ерекшелейді. Абай:

Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, –
деп ақиқат әлемін «құр мүлгіп» тану мүмкін емесін айтып, соқыр сенімді ту еткен діни догмаларды сынға алады [3, 61]. Шәкәрім де ақылға зор мән береді:

Ақылдан бойға сыр тарап,
Үміттің шамы жанған күн.
Жар есіркеп, бері қарап,
Нұрына жүрек қанған күн [1, 359], – деп ақын әлем сырын танытар ақыл екенін айтып, жүрек көзі де ақыл арқылы ашылып, нұрға бөленеді дейді. «Тәңірі мен жан» өлеңінде:

Тән – терезе, ой қожасы,
Оймен анық байқасаң.
Бар ғылымның түп атасы –
Таза ақыл мен ойлану [1, 384], – дейді ақын. Алланы танып, оған ұмтылу ғылымдардың ғылымы екені сөзсіз. Сондықтан діни догмалардың бәріне көзсіз сену ағаттық.

Бастағы көз, құлаққа сенімім жоқ,
Терең ой мен ақылға айтамын дат.
Пайғамбар, әулие айтты десе-дағы,
Ақыл қабыл алмаса, ол маған жат [1, 379], – деп Шәкәрім ақылға бой бермейтін наным-сенімге бой алдыру адасушылыққа бастайтынын ескертеді. «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді» деген пайымдау Шәкәрімнің басты ақындық-философиялық ұстанымы. Ақыл мен ой егіз. «Тапқыш ой ғой ақылдың мағынасы, түбі – жүрек, болады мида басы» деп ақын

ақылдың жүрек пен миды байланыстыратынына назар аударады [2, 16]. Одан бөлек, ойдың «тапқыш» болуын көздеп:

Ақылға еркін ой керек,
Матаудан ойды азат қыл.
Әдеттеніп ертерек,
Өрісін кеңіт жылма-жыл [1, 360], – дейді ойшыл. Еркін ой ақылдың қайнар көзі, ол «шатақ дін мен дағдыға шоқындыртпайды».

Шәкәрім поэзиясының қатпарлары сан қырлы. Ол ақиқат әлеміне ден қойғанға бағыт бағдар беріп, руханилықтың алғышарттарын насихаттап қана қоймады, шығыс шайырларының ізімен «Ақиқаттың» өзін де жыр етеді. Шығыс әдебиетіне тән терең ойлы философия мен сопылық көзқарас Шәкәрімге етене жақындық танытып, шығармашылығында өз орнын тапты [4, 175]. «Шәкәрім поэзиясындағы сопылық сарындар» мақаласының авторы профессор С.Сүтжанов былай дейді: «Шәкәрім поэзиясына образды тіл ғана тән болып келмейді, әр образға белгілі бір философиялық категория тән, ол өз кезегінде образды философема, яғни философиялық білімнің жүйесі дәрежесіне көтереді» [5, 85]. Шәкәрім поэзиясында түп иені жар образымен астарлау бар.

Анық асық – әулие,
Кереметке сол ие.
Жаны құрбан жарына,
Керексіз оған дүние [1, 343], – деп ақын Алла тағаланы жар образы арқылы астарлап, «жарына» шын ниетімен асық адамды әулиеге теңейді.

«Жүректен аққан қанымнан» өлеңінде ақын:

Гүлге асық боп сайраған,
Қызыл тілді қайраған,
Жүрегі оттай қайнаған,
Мұңлы, шерлі мен – бұлбұл! – деп шығыс шайырларынша Алланы «өзіне баураған гүл», Хаққа жетуге асық өз бейнесін «гүлге асық бұлбұл» образы арқылы астарлайды [5, 86]. Ал «Арақ, мастық, жар, жан, шатақ, иманның шешуі» өлеңінде:

Арақ – ақыл, мастық – ой, жар – хақиқат
Жан – нәпсі, шатақ – иман, дін – қиянат [1, 379], – деп астарлының байыбын ашып береді де:

Жарынан бөлек жаны жоқ,
Табатын басқа жары жоқ.
Асықтан аяп қалатын

Иманы, малы, ары жоқ [1, 343], – деп «Жарды» тану жолына барын беру керектігін айтады. Шынымен, «Жарды» тануға ұмтылатындар көп. Бірақ олардың бәрі ақиқатқа беттей бермейді. Ақын да соны айқын аңғарып, ақиқатты тануда рияға орын жоғына шүбә келтірмейді:

Тәспық, сәлде, жайнамаз
Тастамайсың қыс пен жаз.
Жүрегің болса тайғақ саз,
Сопысынып қылма наз [1, 343], – деп көздеген ниетің жүрекке шындап орнамай, бекінгеннен тайқып кете берсең, ақиқатты тануың екіталай екенін ескертеді.

Құдайың мен дүниеге
Кезекпе-кезек шоқынсаң,
Инедей пайда тие ме,
Мешітте мың жыл отырсаң [1, 344], – деген өлең жолдарынан-ақ екіжүзділіктің иманға тигізер зардабы айқындалады.

Адамның ең асылы –
Қиянатсыз, ақпейіл.
Ең зиянкес жасығы –
Тайғақ мінез, екі тіл.
Сөз мінезі құбылса,
Ар, иманы жоқ деп біл.
Аулақта жемтік сыдырса,
Оны ойыңмен айуан қыл [1, 361], – деп Шәкәрім адамды екіжүзділіктен бойын аулақ салуға, мінез бен ниетке берік болуға үндейді.

Шәкәрім поэзиясының тағы бір ерекшелігі ақынның гуманистік идеялары.

Тамам жан өзін-өзі «мен» деседі,
Өзгелерді жатырқап «сен» деседі.
«Біз» дейтұғын бір елді таба алмайсың,
Бұл қайтіп әділетпен теңдеседі [1, 243], – деп ақын адамзатты бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, бірін-бірі бауыр деп тануға шақырады. Бұл – Ақиқатқа бастар негізгі жол. Ақиқат шатақ діннен сая таппайды. Шынайы дін адамды алаламайды. Шәкәрім соған кәміл сеніп: «Дін адамды бір бауыр қылмақ еді» деп бар адамзат ақиқат әлеміне бірігіп, татуласып, араздық пен шатақ діннен бас тартып қана жете алатынын насихаттайды.

Шәкәрім поэзиясы қашан да өзекті. XXI ғасыр адамы өркениетті бағындырса да, адамзаттың талайдан бергі арманына

жете алмай келеді. Адамзат қалыптасқаннан бері түп иені танып, әлем жұмбағын шешіп, араздықтан арылып, бауыр болмаққа ұмтылып келеді. Осы ұмтылысқа сеп болып, рухани леп беретін ұлылардың сара жолы мен әдеби мұрасы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Шәhкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының бір томдық жинағы. Жол табалық ақылмен. – Жидебай: Халықаралық Абай клуб, 2006. – 720 б.

2 Омаров, Д. Шәкәрімнің «Үш анағы». – Алматы: Білім, 2008. – 224 б.

3Мырзахметұлы, М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.

4 Сүтжанов, С., Құралханова, Б. Сопылық ғибратнама. – Павлодар: ПМПИ, 2016. – 212 б.

5 Шәкәрім әлемі: таным мен тағылым: \\ Ш.Құдайбердіұлының 150 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. 30 мамыр 2008 жыл. – Алматы: КИЕ, 2008. – 448 б.

ҚАРАТПА СӨЗДЕРДІҢ АУДАРЫЛУ ЖОЛДАРЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

АЙТБАЕВА А. Б.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.
ф.ғ.к., қауымд. профессор, ПМПУ, Павлодар қ.
ЕРҒАЛИЕВА С. Ж.
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Аударма XX ғасырдың екінші ширегінен бастап тілші-ғалымдардың зерттеу нысанына ілігіп, бүгінгі таңда біршама зерттелген, теориялық негізі қаланған мәселелер қатарына жатады. Алғашқы кезде ол таза практикалық қажеттілік қызметін атқарса, кейін ғылыми тұрғыда сараланып, тіпті тіл білімінің жеке саласы деңгейіне дейін көтерілді. Осы бағытта бірқатар мақалалар, оқу құралдары, оқулықтар мен монографиялар жарияланғаны белгілі. Оларда аударма анықтама беріліп, аудару барысында ұшырасатын қиындықтар нақтыланған, қалыптасу, даму тарихына шолу жасалған, аудару жолдары қарастырылған. Аудару

барысында зерттеушілердің ұстанған принциптері де әртүрлі. Оны Г. Д. Томахин [1], Л. К. Латышев [2], С. И. Влахов пен С. П. Флорин [3], В. С. Виноградов [4], Ж. Абдуллаева [5], Н. М. Боргуль мен Т. В. Михайлова [6] т.б. еңбектерінде берілген мағлұматтардан көруге болады.

В. С. Виноградов «Аударматануға кіріспе (жалпы және лексикалық мәселелері)» зерттеуінде туындыны аударудың бес жолын басшылыққа ала талдауға болатынын айтады: транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимиялық аударма, үйлесім, перифразалық (сипаттау, дескриптивтік, экспликативтік) аударма, калькалау [4]. Ендеше, Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы этнографизмдердің қандай жолмен аударылғандығын осы негізге салып қарастыруға болады. Талдауға алынған этнографиялық атаулардың бірі – антропонимиялық қаратпа сөздер.

Қаратпа сөз – сөйлемде айтылған ойдың кімге арналғанын білдіру не оған басқаның назарын аудару мақсатында жұмсалатын сөз немесе сөз тіркесі [7, 228 б.]. Қаратпаның негізгі мақсаты – тыңдаушыны тыңдауға, сөйлеушінің сөзіне назар аударуға итермелеу, қарату. Қаратпа сөз сөйлеушіге белгілі бір жолмен адресатқа әсер етуге мүмкіндік береді, «тыңдауға итермелейді». Яғни қаратпа сөйлеу байланысына түсуге бастаушы болып табылады.

Қазақ тілінде қаратпа сөздер шартты түрде туыстық қатынасты білдіретін қаратпалар, аспан шырақтары атауларымен берілетін қаратпалар, жануар төлдері атауларымен берілетін қаратпалар т.т. деп жіктеледі. Солардың қатарына ұлттық ерекшелікті көрсететін, адамды жақын тарту, еркелету мәнін білдіретін қаратпа сөздер де жатады: қарағым, қарашығым, жаным, бауырым, жүрегім, жалғызым, *айналайын, алтыным, қуанышым, сүйіктім, еркем, базарым, қуатым, асылым т.б.* Қаламгер туындыларында аталған сөздер жиі ұшырасатын тілдік бірліктер болып табылады. *Мысалы, – **Қарағым-ау,** ауырлап қалыпсың гой. Ит-күшікті күнде ететітін Байжанның жаны темірден жаралыпты деп жүр ме ең? Құдай естіртіп қойғасын, естимін. Мен де бір кезде өзіңдей өрен жас едім. Бір елі ауызға екі елі қақпақ қоя алмай, жынды атандым. Не айтайын, **шырағым,** өлмесіңді ерте ойлан деймін. Жылы-жұмсақ бұл елдің тамағынан оңай өтеді. Сол жылы-жұмсақ сен болып жүрме... – деп, Байжан Сейітке едәуір нәрсені аңғартты [8, 24]. Аудармада: – Тяжело, **жаным?** Понимаю, понимаю. Ты, может, думаешь, душа Байжана сделана из железа? Каждый день обзывают Байжана собакой, бешеным, он все терпит, да?*

Аллах так велит! Только не всегда я сносил обиды. Тоже ведь был когда-то молодым, гордым, как ты. Не хотел наложить на рот крышку, вот и прозвали бешеным. Вот как, свет мой. А ты, жаным, о себе, пока не поздно, подумай. Ты для них – лакомый кусок. Мягкое, теплое быстро проходит через глотку этих людей. Гляди, как бы и тебя не проглотили [9, 31–32].

Мысалдан байқағанымыздай, қазақ тіліндегі «қарағым», «шырағым» сынды қаратпалар аудармада «жаным» деп берілген. Халық танымында «қарашығым» «қарағымның» синонимі ретінде де қолданылады, ал «шырағым» аспан шырақтарын білдіретін қаратпа болып табылады. «Қазақ тілі сөздігінде»: «Қарашық – көздің ортасындағы қара түсті кішкене ноқат» [10, 381], «жаным – балаға не жас адамға еркелету мәнінде айтылатын сөз», – деген түсінік берілген [10, 208]. Осыған үндес анықтаманы «қарағым», «шырағым» сөздеріне білдірілген ұғымдардан да аңғаруға болады: «Қарағым – үлкен адамның жасы кішіге еркелетіп айтатын сөзі» [10, 377]. «Шырағым – жасы кішіге айтылатын қаратпа сөз» [10, 751]. Аудармашы аталған сөздерді тәржімалауда калька жолын негізге алған.

Келесі мысалдарда «қарағым» деген қаратпа сөз үйлесім жолымен түрліше аударылған: бірде «родной», енді бірде «очей моих свет», «око мое», «зрачок мой». Сөзіміз дәлелді болу үшін туындыдан мысал келтірелік: – *Не болушы еді,* ***қарағым...*** *Екі арада шыбын өлетін әдеті емес пе... – деді Күңше. [8, 52] – Что сказать тебе,* ***родной?*** *Известно: сильные бодаются, а под удар попадает муха... – ответила Кунше* [9, 59].

– Қалай апарамыз, қарағым-ау... Біздің қолымыздан не келеді? – деді Күңше, жәрдемі болса, Сейіттің өзінен күтетінін аңғартып. [8, 53]

– Как повезем к бершиль, ***очей моих свет?*** *Что мы здесь можем сделать?* [9, 60]

– Жабаймысың, ***қарағым?*** *– деді Көпей кім екенін даусынан танып. Жарым көңілі еріп жүре бергендей, көзінен жасы да барлап кетті...* [8, 183].

– Жабай, ***око мое!..*** *– что-то словно толкнуло Копей – ущербная душа растаяла, из глаз полились слезы* [9, 190].

Кімнен болса да ығыспай қалжыңдасатын әдеті бойынша:

– ***Қарағым,*** *әкеңе қарай жақынырақ отыр... – деді Байжан, әке деп кімді айтқанын аңдатпайтын ойнақылау үнмен...* [8, 272].

Так защекотали Байжана, что он не выдержал:

– ***Зрачок мой!*** *– сказал мальчику. – Подвинься к отцу... – Слова как слова, но хитрость в глазах выдала затаенные мысли* [9, 274].

Яғни аудармашы аудармада, біріншіден, сөз реципиентке түсінікті болу үшін мағыналық жағын негізге алса, екіншіден, түпнұсқаға жақындатуды көздеген. Бұл оның өзіндік ерекшелігі деп бағалауға тұрарлық.

Келесі мысалды тәржімалауда аудармашы транскрипция (транслитерация) жолына жүгінген: – *Е, бәрекелді,* ***жаным.*** *Қонақ болып отырмаспыз. Бар-жоғыңды бірге көріп, барымызды бөлісе отырармыз... Кәне, не шаруаң бар еді, бірге жайғастыралық, – деп баласын ертіп Байжан да далаға шықты* [8, 125].

– Спасибо, ***жаным.*** *Мы гостями не засидимся. Все, что у нас есть, – пополам. А теперь скажи, за что браться, будем тебе помогать...* [9, 131].

Қысқасы, аудармашы қаратпа сөздерді тәржімалау барысында В.С.Виноградов ұсынған аударма жолдарының транскрипция (транслитерация), үйлесім және калька түрлерін пайдаланған. Олар түпнұсқа мазмұнын сақтап беруге септігін тигізгені анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Томахин, Г. Д. Реалии – американизмы. Пособие по страноведению: Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – М. : Высш. шк., 1988. – 239 с.

2 Латышев, Л. К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. – М.: Просвещение, 1988. – 198 с.

3 Влахов, С., Флорин, С. Непереводимое в переводе. – М. : Международные отношения, 1980. – 342 с.

4 Виноградов, В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.

5 Абдуллаева, Ж. Көркем мәтіндегі ұлттық колоритті жеткізу мәселесі // «Ақиқат» журналы, 2012. – № 12. – Б. 123-127

6 Боргуль, Н. М., Михайлова, Т. В. Особенности передачи национальных реалий казахского языка на английский язык // Вестник Кокшетауский государственного университета имени Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – № 4. – Кокшетау, 2013. – С. 49–54.

7 Қазақ тіл білімінің антологиясы. Қалиев Г. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. –Павлодар: С. Торайғыров ат. ПМУ, 2010. – 584 б.

8 Мүсірепов, Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. Том 3. – Алматы, 1974. – 483 б.

9 Мусрепов, Г. Пробужденный край. Книга первая. –Алма-Ата: «Жазушы», 1985. – 445 с.

10 Қазақ тілінің сөздігі (50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі қамтылған) / Жалпы ред. басқарған Т.Жанұзақов. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ (13,14 ТОМ) – ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

АНАПИНА А. Н.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ТҰРЫШЕВ А. Қ.
ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бұл мақаланы жазуда «әдеби тіл» деген ұғым көп пайдаланылады. Жалпы «әдеби тіл» деген ұғымның тұрақты пікірі жоқ екендігі Р. Сыздықтың «Қазақ әдеби тілінің тарихы» деген еңбегінде баяндалады [1, 8]. Виноградов В. В., Будагов Р. А., Левин В. Л., Горшков А. И., Филин Ф. П., Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ., Аманжолов С., т.б. зерттеушілердің пікірлерімен ұштастыра келіп, «әдеби тіл» деген термин «жазба тіл» дегеннің баламасы ретінде қарастырылады. Қазақ әдеби тілінің де орны ерекше екені даусыз. С. Аманжолов қазақ әдеби тілінің дамуын Абай және Ыбырай есімдерімен байланыстырса, Т. Қордабаев қазақ әдеби тілі қазан революциясынан кейін ғана пайда болғандығы туралы пікір айтады. Осы сияқты пікірлер өте көп.

Қазақ әдеби тілінің қазіргі қоғам өмірінде алатын орны орасан зор. Сондықтан оның әр түрлі салаларын зерттеу, әсіресе күнделікті өмір талабына сай келелі мәселелерін зерттеуге көп көңіл бөліну керек. М.Балақаев : «Әдеби тіл – халық тілінің жоғарғы формасы» – деген пікірді айтып, өз ойын осылайша жалғастырды: «Оның іргесін әлі де бекемдей түсу үшін оның байлығын арттырумен қатар, жүйелілік сапасын да арттыру міндеттері қойылмақ. Әдеби тілді пайдаланушылар арасында сөздерді әркім әр түрлі жазатын, түрліше айтатын, талғамай қолдана беретіндей бағыт байқалса, әдеби тіл мәдениетінің дәрежесі онша мақтанарлық болмағаны. Біздің арамызда ондайлар жоқ емес. Әдеби тілдің жауы – анархия. Біз соған жол бермеуіміз керек» [2, 396].

Әдеби тілдің басты төрт формасын Р.Сыздық атап өтті, оларды біз бүгінгі күнде міндетті түрде білуіміз керек, дамытуымыз керек. «Әдеби тіл дегеннің ең басты белгісі – оның **өңделген, сұрыпталған, нормаланған тіл болуы, бұл – бір.** Қызметі жағынан **сол халықтың өмірінде ұйымдастырушы, қоғам мүшелерінің басын қосушы сипаты,** яғни жалпыға ортақтық қасиеті болуға тиіс, бірақ әдеби тілдердің бір кезеңдердегі жазба түрлерінде әрдайым соңғы белгінің болуы шарт емес». «Әдеби тілді тану үшін оның қарама – қарсысына қойылатын басты құбылыс – ауызекі сөйлеу тілі. Бұл – үшінші құбылыс. Әдеби тіл қолданылу тәжірибесінде қоғам сынынан өткен, нормаларын қоғам санасы дұрыс деп қабылдаған және және **ол нормалар барша үлгілерге ортақ болуы шарт.** Бұл – әдеби тілдің төртінші сипаты» [1, 8]. Демек, жоғарыда айтылған сипаттарға байланысты бүгінгі 2019 жылғы әдеби тілді сараласақ, бұл төрт сипаттарға да сәйкес келмейтіні рас. Күнделікті өмірде қолданылатын қазақ тілі әлі күнге дейін кез-келген жұрт өкіліне түсінікті емес. Қоғаммен байланыста, күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды, азық – түліктерді алғанда, тек қана қазақ тілінде сөйлемейміз ғой, демек, әдеби тіліміз де болу керек деңгейінде сақталмаған. Оның орнықты деңгейінде сақталуы үшін көптеген жұмыстар жасалуы шарт екенін мойындап, жадымыздан шығармау керек.

Қазақ әдебиетінде көптеген шығармалар жазып, өз тараптарынан әдебиет саласында елеулі орын қалдырған ақын – жазушылар қаншама. Солардың бірі – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. А.Тұрышев: «Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдебиеттегі орны айқындалып, бірнеше мәрте кандидаттық диссертациялар қорғалып, ғылыми айналымға түскеніне міне, бірнеше жылдың жүзі болды» – деп, ақынның әдебиеттегі орнымен қатар, қазақ әдебиеті тіліне қатысты шығармалары туралы да айтып кетті[3. 29]. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, сол дәуір кезеңеніндегі әдеби тілді танытып отыр.

Мақалада Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің XIII, XIV томдары картотека бойынша жиналып, лексикалық сипаттары, мақал – мәтелдер, жұмбақтар, т.б. болып қарастырылды. XIII томда 131 шығарма, XIV томда 96 шығарма қамтылған.

Ең алдымен, томдарды қолға алғанымда өзіме мағынасы түсініксіз сөздерді көргенімде, оларды лексикалық сипаттары бойынша топтастыруды жөн көрдім. Шығармада «тынышлық» сөзінің мағынасы «тыныштық» сөзі екені түсінікті, оның мағынасын түсіндірмелі сөздікте анықтадым. «Саулық,

тынышлық – бүтін патшалықтың ең зор қызметі – жүректе дүр». (13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы») **«Тынышлық»** – тынышлық сөзімен үндес.

1 Тым-тырыстық, жым-жымырт болушылық.

2 Қозғалыссыз, тұрақты.

3 Алаңсыздық, жайбарақаттық (14 том, 556 бет – «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» Алматы, 2011 ж.).

Осы сөйлемдегі **«дүр»** сөзінің мағынасын анықтағанда, С. Исаевтің, Р. Сыздық, А. Тұрышевтің еңбектеріне сүйендім. «Саулық, тынышлық – бүтін патшалықтың ең зор қызметі – жүректе дүр».(13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы») «Білсенлерге үшбу халдар Аллаһының дінде иғтибарсызлар уа жүрмекде улан ғазабы **дүр**». (14 том, 70 бет – «Дін тағылымы, он екінші әңгіме») **«Дүр»** – 1. Атақты, даңқты. 2. Қауырт, күрт, бірден. 3. Қымбат бағалы, асылтас. 4. Кенеттен шыққан, дүрс еткен, гүр еткен қатты дауыс (5 том, 64–65 бет – «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» Алматы, 2011 ж.).

С. Исаев «Қазақ әдеби тілінің тарихы» еңбегінде: «XVI–XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар шығармаларында да, эпос, батырлар жырымен қоса ауыз әдебиетінің басқа түрлерінде де, жазба нұсқалар тілінде де қатар жарыса қолданылып келген **дүр** тұлғасын көрсете кеткен лазым. Бұл тұлға етістіктермен ғана емес, есімдермен де тіркесе береді. Мысалы: Мен, мен – **дүрмін,** мен – **дүрмін**, // Мен де өзіндей кен дүрмін. Бұқар жырауда: Айтар сөзім осы дүр, // Ақылың бар хан едің. // Мұның түбін ойлағын». Жиембет жырауда: «Басы саудың түгел -**дүр** // Толған тоғай малы **дүр.** // Тоқтамай соққан толағай // Толастар мезгіл жеткен – **дүр».** Осы зерттеулер нәтижесінде, **«дүр»** сөзінің бастауы сол кезеңдердегі ақын-жазушылардың еңбегінде көп кездеседі. С. Исаев дүр тұлғасын етістік пен есімдерге қатысты талдаса, А. Тұрышев тілдің қалыптасу процессінде -**дүр** етістіктің келер шағын білдіретін тұлғасы, көне түркі тілдерінен келе жатқан құбылыс ретінде көрсетеді.

М. А. Казем-Бек: Глогол нринуждающий (transitiv) образуется через прибавление частицы **(дир, дыр, дюр, дур),** которая в татарских наречиях произносится **тыр, тур, дыр и дур** ... – деген еді; С. Аманжолов Өзбектің, шағатайдың -**дүр,** -дүрлерін бірден апарып теліген Қазамбектікі дұрыс. Біздің түрлардың функциясы көп – деп Қазембектің пікірін қолдайды. Ал профессор П. М. Мелиоранский бұл жұрнақ –түрған деген сөзден ықшамдалып барып жұрнаққа айналғанын жазады [3, 88].

«Ғұмыр етсін, сол мақсаттық милыз» – деп, хүкім еткен Алла тағаланың: «...» – деген сөзінде бұ аңлашлар. (13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы») «**Бұ** уақытта хазірет Ғайса рухолла: – Не, не надан келсе, бір жаққа кетейік!- деген». (13 том, 4 бет – «Құтырған ит пен наданды салыстыру») **«Бұ»** – 1. Сілтеу есімдігі 2.Кездеме, мата. 3. Пұл (3 том, 676-677 бет – «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» Алматы, 2011 ж.).

«Ғұмыр етсін, сол мақсаттық **милыз**» – деп, хүкім еткен Алла тағаланың: «...» – деген сөзінде бұ аңлашлар (13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы»).

Тамиғсызлық, азаттық, кісіден үміт (мида) ету, құлдық (құллық) – үміттің (амимиднің) мұндайы бар (13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы»).

Алдағы күнде **менхиш** лактиптен алтын таулар күту (13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы»).

Алдағы күнде менхиш **лактиптен** алтын таулар күту (13 том, 3 бет – «Адам тәні туралы»).

«– Міне, көрдің бе, надан құтырған иттен һәм жаманырақ екен демес дүр» (13 том, 4 бет – «Құтырған ит пен наданды салыстыру»).

«Ешқайда кете алмай қалған, өшпейтұғын, өспейтұғын, екі үйі бір жерге қонбайтұғын, бірігіп отырмайтұғын, ант жеткен, қарғыс тигендердің тұқымы бар» (13 том, 4 бет – «Нух пайғамбар мен бір кемпір»).

«Осы кемпірдің үйінің орны Бурса шаһарында, көп народ (нар от) бас қосып, жұма намазын оқитұғын мешіт жамиғының ортасында» (13 том, 5 бет – «Нух пайғамбар мен бір кемпір»).

«Тұғын» – Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармасында тұғын формасы жиі кездеседі де, ауыспалы келер шақ және болымсыз етістік жасайтын жұрнақтар арқылы ауыспалы келер шақтың болымсыздық түрін жасайды (А.Қ.Тұрышев «Қазақ әдеби тілінің тарихы» әдістемелік нұсқау, 100 бет, Павлодар Кереку, 2010 ж.).

«Қара-син, қылым **кәф** болды, Дәуіт нон болды» (13 том, 28 бет – «Жаратылыс туралы»).

«Қара-син, қылым **кәф** болды, Дәуіт **нон** болды» (13 том, 28 бет – «Жаратылыс туралы»).

«Алла тәбәрік тағала адамды **кінжіраз** (кебхіраз) қылғанда, өзге хайуаннан парқын сөзбие айырды» (13 том, 29 бет – «Жаратылыс туралы»).

«Қалам фасих ғасы рухолла **умсих** болды» (13 том, 29 бет – «Жаратылыс туралы»).

«Қалам фасих ғасы **рухолла** умсих болды» (13 том, 29 бет – «Жаратылыс туралы»).

«Сөйлеуден басқа жұмысты қылғаныңның бәрін басқа **хайуанлар** да қылады». (13 том, 29 бет – «Жаратылыс туралы»).

«Үш жүз алты мың алты жүз **хуруф**» (14 том, 3 бет – «Құрандағы әріптер»).

«Бірі махаббат: ғашық **муғшақ** сүйісуі» (14 том, 5 бет – «Сүйісу бес түрлі»).

«Ерден сөзі **«hынр»,** еншіден боз **hынр** «қоңыр»» (14 том, 67 бет – «Хамса нәуәи насихаты»).

Осы сияқты мағынасы бүгінгі күні кез-келген адамға түсініксіз сөздердің саны екі томның әрбір бетінде тұнып тұр. Әр сөздің мағынасын сөздікте іздей отырып, орасан зор еңбектің нәтижесін шығаруға болады. Сонымен қоса, мақал-мәтелдер, жұмбақтардың алар орны ерекше. Сан жағынан өте көп.

«Мәшhүр-Жүсіп» кітабының XIII томға қатысты дайындалған, мақал – мәтелдер: «Ер туған жеріне, // Ит тойған жеріне»Қазақта бір мақал бар: «Ер туған жеріне, // Ит тойған жеріне». (13 том, 6 бет – «Мақалдар туралы»); **«Еркек семіз болса, елдің құты, // Қатын семіз болса, үйдің жұты»** (13 том, 7 бет – «Мақалдар туралы»); **«Өспейтін елдің жігіті топ ішінде құрдасын «Қатыным!» – деп ойнайды. // Өсетін елдің жігіті топ ішінде құрдасын «Батырым!»** – деп ойнайды» (13 том, 7 бет – «Мақалдар туралы»); **«Оңар елдің белгісі – ақсақалы үлгісі. // Оңбас елдің белгісі – ақсақалы күлкісі»** (13 том, 7 бет – «Мақалдар туралы»); **«Дүние бір күн бетін көрсетеді, бір күн көтін көрсетеді»** (13 том, 7 бет – «Мақалдар туралы»); **«Күншілдің күні қараң»** (13 том, 192 бет – «Мақалдар»); **«Күндестің күлі күндес»** (13 том, 192 бет – «Мақалдар»); **«Көзің ауырса, қолың тый»** (13 том, 192 бет – «Мақалдар»); **«Көп қорқытады, терең батырады»** (13 том, 192 бет – «Мақалдар»); **«Қыс-қысыл, жаз – жасыл»** (13 том, 192 бет – «Мақалдар»); **«Бас ауырса, жан қорқар»** (13 том, 193 бет – «Мақалдар»); **«Ашу-пышақ, ақыл - таяқ»** (13 том, 193 бет – «Мақалдар»); **«Күре қорланса, күрегіңді сайла»** (13 том, 193 бет – «Мақалдар»); **«Есектің күші – адал, сүті – арам»** (13 том, 193 бет – «Мақалдар»); **«Сусыз жердің шөбі арам, Еңбексіз ердің тұзы арам»** (13 том, 193 бет – «Мақалдар»); **«Қарны тойса, қартаны ас демейді»** (13 том, 193 бет – «Мақалдар»).

«Мәшhүр-Жүсіп» кітабының XIV томға қатысты дайындалған жұмбақтар бойынша реттеу: «Мүйізден өзі, // Күмістен көзі. // Ұзын бойлы, // Шайтан ойлы» (14 том, 188 бет – «Жұмбақтар»); **«Ағаштан қазығы, // Мың кісінің азығы»** (14 том, 188 бет – «Жұмбақтар»); **«Ойламаған жерден келді, // Көрінбеген нәрсенің хабарын берді»** (14 том, 188 бет – «Жұмбақтар»); **«Адамда жоқ жалғыз-ақ барды, // Сенде болса қайтейін менде барды»** (14 том, 188 бет – «Жұмбақтар»); **«Сулап салсаң құр шығар, // Сақла ондан сәламат»** (14 том, 189 бет – «Жұмбақтар»); **«Тауға тау соқтығысып қалғанында, // Айырылып ғақл естен сенделіпті»** (14 том, 189 бет – «Жұмбақтар»)

Қорытындылай келе, қазақ әдеби тілі – қазақ ұлтының қоғамдық сан-саласында, көркем әдебиет пен мерзімді баспасөзде, радио мен теледидар хабарларында, білім беру жүйесі мен ғылым салаларында және іс-қағаздарында қолданылатын тілі. Әдеби тіл – бүкіл қазақ халқының мәдени мұрасы. Сол мұраны жасаушы тұлғалардың бірі – Мәшhүр Жүсіп Көпейұлы.

Мәшhүр Жүсіп қазақ халқының әдебиеті, тілі, фольклоры, тарихы мен мәдениетін, ұлттық рухани құндылықтарын, этнографиясы мен поэзиясын мейлінше жетік білген.

Тарихи тұлғаның мол мұрасы әлі де тың зерттеулерді, ғылыми тұрғыдағы жаңаша ізденістерді, жүйелі сараптамалар мен әдеби және тарихи дәлелдемелерді қажет етіп отыр. Осы бағытта, яғни «Мәшhүртану» саласында еліміздің бірқатар ғалымдары тыңғылықты зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Уақыт өткен сайын «Мәшhүртану» бағытына тыңнан қосылып жатқан жас ғалымдардың қатары да артып отыр. Мұның бәрі Мәшhүр Жүсіптің соңында қалдырған мұраларының молдылығымен, мазмұнымен, өзінен бұрынғы, өзі өмір кешкен және болашақтағы дәуірді ерекше тұрғыда сипаттауымен ерекшеленіп түсіндіріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сыздық, Р. «Қазақ әдеби тілінің тарихы» – Алматы «Арыс», 2004.

2 Балақаев, М. «Қазақ әдеби тілі» – Алматы, 2007.

3 Тұрышев, А. «Қазақ әдеби тілінің тарихы» – Павлодар «Кереку», 2010.

4 «Мәшhүр-Жүсіп» 13 том, Павлодар 2008 ж.;

5 «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» - Алматы 2011 ж.;

6 Исаев, С. «Қазақ әдеби тілінің тарихы» – Алматы, «Ана тілі», 1996.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ОҚЫТУДЫ ТІЛ ДАМЫТУМЕН БАЙЛАНЫСТЫРУ

АНАРБАЕВА М. М.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.

1 Мектепке дейінгі балалар тілін дамыту әдістемесі туралы түсінік

Балабақша балаларының айналасындағылармен түсінісуіне, білім алуына жағдай жасау – арнайы түрде оқыту үрдісі арқылы жүзеге асырылады. Қазақ тілін оқыту мазмұнын балаларға екі жыл мерзім ішінде берілетін тілдік материалдар құрайды. Оқу-тәрбие жұмыстарын орыс тілінде жүргізетін балабақшада баланы сөйлеуге үйрету 5 жастан бастап аптасына екі рет ұйымдастырылатын оқыту бағдарламасымен жүргізіледі. Осы мақсатта алғаш рет 1987–1989 жылдары арнайы бағдарламалар жасалып, бастапқыда әрбір оқыту жылына 32 сағаттан, кейін 64 сағаттан жетілдіріліп бекітілді. Жылма-жыл сол бағдарламаларға негізделіп, әдістемелік құралдар, нұсқаулар жазылды.

Қазақ тіліне оқыту оқу-тәрбие жұмысын орыс тілінде жүргізетін балабақша топтарында және қазақ, орыс топтары аралас тәрбиеленетін қазақ балабақшаларында жүзеге асырылуы мүмкін. Осы жағдайда қазақ тілін тіл дамыту сабақтарымен тығыз байланыста оқыту тиімді де қолайлы болмақ. Орыс топтарында ана тілінде сөздік қорды дамыту кезінде «Мұның қазақша аталуы қалай?», «Қазақ сөзіне ұқсастығы бар ма?» – деп, қазақ топтарында ана тілін тиісті деңгейде білмейтін балаларға «Бұл сөздің орысша баламасы былай» деп жаңа сөзді жедел қарқынмен, салыстыру жолымен меңгертуге назар аударған жөн. Әсіресе, қазақ сөздерін, татар, башқұрт, әзірбайжан тілдеріндегі баламаларымен салғастыра беру бүлдіршіндердің полиглоттыққа, көптілділікке қызығушылықтарын арттырады.

Мектеп жасына дейінгі балалар тілін дамыту әдістемесі әрі педагогикалық, әрі психолингвистика негіздеріне сүйене оқытылатын пән. Методологиясы – мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеу туралы мектепке дейінгі педагогика және психология ілімдері және мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту ғылымының заңдылықтары мен қағидалары болып табылады. Тіл дамыту әдістемесі ғылымының тілдік міндеттеріне баланың сөздік қорын дамыту, дыбыстық мәдениетін тәрбиелеу, грамматикалық формада дұрыс сөйлеуін қалыптастыру және сауатын ашу, көркем әдеби шығармаларменен таныстыру

жатады. Тіл дамыту әдістемесі мәнерлеп оқу әдістемесімен өзара байланыста, тәжірибелік сабақтарда және сабақтан тыс жағдайларда әдеби мәтіндермен ұштастырыла жүргізіледі. Жас ерекшеліктеріне орай топ балалары алдында айтылатын сөздің әсерлі шығуы мектеп жасына дейінгілерді оқытып, тәрбиелейтін қазақ тілі мұғалімінің сөз, сөйлеу өнерін меңгеруіне тікелей қатысы бар.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі ұсынатын мәнерлеп оқу және сөйлеуге үйрену жолдарын меңгеру арқылы әрбір мектепке дейінгі мекеме қызметкері мемлекеттік тілде мәнерлі сөйлеу техникасына жаттығып, әдеби мәтіндерді жанрлық түрлеріне қарай бүлдіршін балаларға ауызша шебер жеткізе білу дағдыларына төселеді [1, б. 102].

2 Тіл дамытудың негізгі міндеттері

Баланың жан – жақты дамуы ең алдымен оның үлкендермен қатынас тіліне дұрыс түсуіне байланысты. Үлкендер – адамзат баласының бар тәжірибесін, білімін, мәдениетін, қолын ғана көмегімен бере алатын тұлғалар. Олай болса, теория бойынша «тіл – адам қатынасының негізгі құралы» дегенді ұмытпай, қатынас құралы болумен қатар тілдің адам білімін жетілдіретін хабарлау қызметі, бала жанын баурап алатын сезімдік қасиеті үлкендер тарапынан әрдайым болуы керек. Баланы алдымен өз ана тілінде тілі шығуы, дамуы, не болмаса екінші тіл ретінде қазақ тілін үйренуі ата-ана мен айналасындағылардың, қазақ тілі мұғалімінің, тәрбешісінің маңызды міндеттерінің бірі болып саналады. Тіл дамыту жұмыстарындағы, қазақ тілін үйретудегі басты мақсаттары ортақ. Екеуінде де баланың қазақ тілінде байланыстырып сөйлей білуін қалыптастыру көзделеді.

Сонымен, балалардың қазақ тілінде сөйлеу тілінің дамуы төмендегідей нақты міндеттерді орындағанда жүзеге асырылады:

1 Баланың сөздік қорын қалыптастыру, оны белсенді түрде байыту;

2 Бала тілінің дыбыстық жағын жетілдіру, мәнерлі де мәдениетті сөйлеуін тәрбиелеу;

3 Тілдің грамматикалық жағын қалыптастыру, грамматикалық формалардан ауытқымай сөйлеуге машықтандыру;

4 Ауызекі сөйлеу тілінің қалыптасып, дамытылуын іске асыру;

5 Өз ойын монологты түрде байланыстыра жеткізе білуге үйрету;

6 Көркем сөзге баулу;

7 Сауаттылыққа үйрету.

Балалар бақшасында қазақ тілін ана тілі және екінші мемлекеттік тіл ретінде игеріп, тілдік қатынасқа түсудің маңызды

түрі – ауызша сөйлеу тіліне үйрену. Ал толық түрде жазбаша тілдік қатынасқа түсу, яғни айтылған ойды тез түсіну, тез жауап қату біртіндеп мектепте бастауыштық және орта білімдік сатыларда, тіпті баланың бүкіл өмірінде дамытылады.

Ана тілінің табиғи даму жүйесін білу мұғалімге әр баланың тіл деңгейін білу үшін қажет. Топта түркі негіздес ұлттар тілінің болуы балалардың «тілдік сезімінің» біркелкілігін байқатады. «Тілдік сезім» дегеніміз не екендігін білу үшін әрбір бала тілінің шығу, даму жүйесін білу керек.

Баланың үлкендермен тілдік қатынасқа түсуі олардың сезімдік қатынасынан басталады. Бұл баланың үлкендермен қатынасқа түсуінің басы болып табылады. Бала тіл дамытудың алғашқы кезеңінде-ақ үлкендер мейріміне мейріммен жауап беруге, алғашқы дыбыстар шығаруға үйренеді. Тәрбиеші немесе айналасындағы үлкендердің алғашқы эмоциялық қатынасы, баланың болашақта осы тілде сөйлеу мәнерінің қалыптасуына негіз болып табылады. Бір жастағы баламен қатынаста бұл кезеңде тіл немесе сөз заттардың нақты атауларын, және бала мінезінің қалыптасуына басшылық жасайтын үлкендердің әрекеті кезіндегі сөздерін бейнелейді. Мысалы: отыр, тұр сияқты бұйрық сөздермен әрекетке, доп, орындық, стол деген нақты атауларға, допты ал, орындыққа отыр дегендей бұйрық мәнді етістік тіркестермен тілдік қатынастарға бала бірден тартыла бастайды [2, б. 85].

Эмоция арқылы қатынасқа түсуде бала үлкен адамға немесе бір – біріне көңілі толу, толмау сияқты өзара әрекетке де түседі. Ал бала өмірінің 2-ші жылында оның тілі таным қабілетінің артуына, іс-әрекетінің дамуына байланысты қалыптасады. Бір жасқа дейін бала үлкенге ғана көңіл аударып келсе, енді жан-жағындағы заттарға, қимыл–қозғалысқа, өзімен қарым – қатынасқа түскен адамдаға да көңіл аудара бастайды. Осы кезеңнен балада түсінік, яғни бір сөзді түсіну найда болады. Үлкеннің сөзіне бала ым-ишаратпен, қозғалыс – әрекетпен жауап береді. Өтініш, бұйрық, ескертулерді дұрыс түсіне бастайды. Осымен бірге бала бұл кезде үлкендерді өзіне немесе бір затқа қаратып, жестпен кейбір дыбыстармен сол затқа қатысты өз өтінішін де қоя алатын болады. Алғашқы әбден түсінген сөздерін бала бірінші жылының соңғы кезеңінде айта алмайды. Апа, ата, ав – ав т. б. осы сияқты 10 шақты сөз білетін болады. Екі жастың орта шенінде бала жетілісінде біршама «не көрсе, соған талпынып, жалтыр – жылтыр еткен болса, соған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай –

керней болса даусына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?» – «бұл немене?» – деп, «ол неге үйтеді?», «ол неге бүйтеді?» – деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деп», қара сөзінде Абай Құнанбаев дәл осылай сипаттағандай, ана тіліне баулып өсіруде осы кезеңнің маңызы өте зор [3, б. 154].

Бүгінгі балабақшада тілді үйрететін орта - баланың айналасындағы адамдардың сөйлеу тілі. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде білсін деген баланың айналасында мемлекеттік тілдегі тілдесім басым түсіп жатуы керек. Бала негізінен тілді ананың құрсағында жатып – ақ естуінің мәні зор. Бұл орайда, республикалық телехабарлардың, радиохабарлардың бағдарламалық материалдардың мемлекеттік тілде күнделікті берілуі қамтамасыз етілуі тиіс. Әрине, мұндай қажеттілік мақсатты ұйымдастырылған жағдайға біздің қоғамдық салтымызда бірден тез жету мүмкін емес. Сондықтан да қазақ тілін орыс тілді балабақшалардың екінші кішкентайлар тобынан бастап арнайы оқытудың типтік бағдарламалары мен авторлық нұсқалары әр деңгейде ұйымдастырылуда. Мысалы, бала тілін ширату үшін қазақ тіліндегі тақпақтарды жеңіл жолмен тез жаттатуда сол шығармадағы сөздердің, тіркестердің мәнін бейнелейтін тірек суреттер мен тірек-сызбаларды пайдалану жақсы нәтиже беріп келеді. 3-4 жастағы балаға екінші тіл алғаш рет үйретілу кезеңінде орыс тілінде берілетін мәтін ішінде бірнеше сөздердің ғана жаттатылу мақсаты қойылса, естияр топта тек қана атауыш сөздерден тұратын мәтіндер бойынша бірнеше сөздер мен тіркестерді жаттату ұсынылады. Бастапқыда тақпақтарды балалар сызбалар, тірек суреттер арқылы еріксіз жаттаса, кейін қазақ тілінде еріксіз үйреніп жаттап алған сөздерінің мағыналарын өздігінен түсінуіне мазмұнды мәтіндер негізінде жол ашылады. Солтүстік аймақтық орталықтарда қазақ отбасындағы ата-аналардың өз ана тілдерінде сөйлемеуі балалардың ана тілін табиғи түрде үйренуіне қиындықтар туындатуда. Жаңа технологиялық ізденістер негізінде дайындаған оқу құралымызда осы жағдайдан шығу жолы баланы қазақша сөйлетуде түрлі ұғымдарды, қимыл-қозғалыстарды: «жоқ», «бар», «биік» – ұшы жоғары қараған жебе, «қысқа» – ұшы төмен қараған жебе, «кішкентай» – жолақты кішкентай дөңгелек», «үлкен» – жолақты үлкен дөңгелек, «жұмсақ»– мақта, «қатты» – боялған төртбұрыш, әдемі – көбелек «секіреді» – екі ұшты тік жебе, «менде»– адам силуеті, «тәтті» – кәмпит, «ұшты» құс қанаты суреті, «отыр» – орындық белгісі, «жатыр» – ұзын сызық, «таза» – түйір қан

белгісі, «жейді» – жабық ерін, «жылы» – ашық күн белгісі, «суық» – қар ұшқыны, «сурет салады» – қыл қалам, «сатып алды» – ақша белгісі, «ұйықтайды» – жабылған кірпік, «жақсы» – қайырымды, үлгілі іс (мысалы, балық өсіру), «жаман» – қайырымсыз, жаман қылық (мысалы, рогаткамен құс ату), «жақсы көремін» – жүректің суреті, «сатып алды» – қатталған ақша белгісін беретін балаға салуға да, ұғынуға да оңтайлы суреттермен беру көзделді. Орыс балабақшаларына баратын балаларға жоғары топтарда қазақ тілін көркем шығармалардың ең кіші жанры өлең-тақпақшалармен тығыз байланыста нығыздай отырып бекіту ескерілді. Ана тілінің негізін қабылдату, не басқа ұлт балаларына мемлекеттік тілдің бастапқы тұлғаларын меңгерту ісінде қазақ тілі оқытушысы мен балабақша тәрбиешісіне баланың байланыстарып сөйлеу тілін қалыптастыру әдістемесін жақсы білу қажет. Әр жас кезеңдеріне қарата берілетін сөздік қордың, сөз ішіндегі, тіркес аралығындағы дыбыстардың дұрыс айтылуын біліп қана қоймай, оларды өзара байланыста алып, грамматикалық құрылысын тиімді әдіс-тәсілдермен қабылдатуда білікті болу үйретушіге тілдік мақсатты толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді [4, б. 42].

Қазақ тіліне оқыту жұмысын ойдағыдай жүргізу үшін балалардың жас ерекшіліктері мен жеке ерекшеліктерін, әрқайсының зейін, қабылдау, еске сақтау, ойлау, қиялдау ерекшеліктерін, сезім, ерік, пен жеке дарындылық қасиеттерін жақсы біліп алу керек. Қай жастағы бала болмасын зейіні тұрақсыз, олардың (кейбірінің сабақ үстінде әсерленуі күшті, ой бөлісу қабілеті тіпті жоқ десе де болады, сондықтан қазақ тілінің жекелеген сөздеріне қатысты тірек-сызбаларды дұрыс іріктеу, олардың әрбірін мәніне қарата балаларға ажырата қолдануды әдетке айналдыру тиісті нәтиже береді деп ойлаймыз. Әңгіме оқығанда, тақпақ жаттағанда әрдайым қолданылып келген сызбаларды баланың өздері танып, зейінін тұрақтандыруы, олардың тіл үйренуге деген құлшыныстарын арттыра түседі.

Естиярлар мен ересек балалар топтарында тірек-сызбалармен қатар үйретіліп отырған шығарма сөздеріне, персонаждарына қатысты бояуы қанық тартымды салынған суреттер беріледі. Ал мектепке даярлық тобында тақпақ мәтіні жартылай сурет арқылы, жартылай сөз арқылы, күрделендіре отырып, сөз сызбаларын ұсынуға болады. Әрине, қазақ баласына, өз ана тілінде тәрбиеленетін балаға бұл әдіс қиын емес, оларға грамматикалық жағынан күрделі формалы сөздердің негізіне және оған жалғанатын қосымшасына назар аударту үшін ғана осы әдісті қолдану тиімді. Жалпы қай

ұлт баласына болмасын сөздің не тіркестің мән-мағынасын қабылдатуда, балаларды қазақша білім алуға дағдыландыруда оқыту тәсілдерін түрлендіре пайдаланған жөн. Мұндай кезде де мектепке дейінгі шақтағы балалар бойындағы бейнелілік, нақтылық, аса сезімталдық сияқты ерекшеліктердің қабылдау мен ойлау ерекшеліктеріне сәйкес келу жағы қадағаланғаны дұрыс [5, б. 79].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Бородич, А. М. «Методика развития речи детей» Москва 1981г. – 256 б.

2 Ушакова, О. С., Струнина, Е. М. «Диагностика речевого развития дошкольников» Москва 1999 г.

3 Ушакова, О. С. «Развитие речи и творчество дошкольников» Москва 1999 г.

4 Петрова, Т. И., Петрова, Е. С. «Игры и занятия по развитию речи дошкольника» Москва 2004 г.

5 Новотворцева, Н. В. «Развитие речи детей».

МӘШҺҮР ЖҮСІП ҒЫЛЫМ МЕН ДІН ТОҒЫСЫ ЖӨНІНДЕ

АШИМОВА А. С.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
СҮТЖАНОВ С. Н.
ф.ғ.д., профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

Құдай сөзі – Құран, пайғамбар сөзі – хадис. Жаратушымыз әрдайым өз мүминдеріне оқу-білімнен кемде қалмай, ғылым жолына түсу керектігін бұйырған. Осы бір ауыз «оқы» деген сөзбен «Ахлақ» сүресінің үшінші аяты да басталған: «Оқы! Ол Раббың аса ардақты» [1]. Тіпті, қасиетті «Құран» сөзінің өзі арабтың «оқу» деген сөзінен шыққан екен. Сонда оқу мен білімнің түпкілікті мәнісі неде? Дін жолының діңгегі болған Мәшһүр Жүсіп осы жайында: «Ғылым-білім немен болады? Әуелі Жаратушы Құдай тағаланы танумен болады. Ол Құдайды қайтсе, таниды? Әркім өзін таныса, сонда Тәңірісін таниды» – деген екен [2, 16 б.].

Демек, кімде-кім ғылымға табан тіремек ниетте болса, алдымен Алланың іліміне ниет етуі тиіс. Ол әсте Жаратушыға жақын болып, мінезін көркем, сөзін сәулелі ете алған болса ғана, басқа ғылым-білімін толыққанды меңгереді. Ал Алланың ақ һәм хақ

жолына қалай түсем дейсіз бе? Мәшһүр атамыздың осы мәселелер хақындағы жазбаларына тоқтала кетейін.

Хакім Абай өзінің жетінші қара сөзінде «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деген тән құмары, ал енді бірі – білсем, көрсем, үйренсем деген жан құмары» дейді [3, 20 б.]. Абзалында осы мінез адамның «адам» я «адамдықтан ада» болып кетуіне өмір бойы өз ықпалын тигізеді. Осы тұста хазірет Ғиса ғалиассалам «Кімде-кім болсын, екі тумай, іске жарамайды» деген екен. «Сонда дүниеге шыр етіп бір-ақ мәрте келетін мына біз қалайша екінші рет анамыздан тумақпыз?» деген сауал санамызда туындайтыны анық. Бұған Мәшһүр атамыз былайша жауап береді: «Бір туғаны ананың құрсағынан шығып, шешенің жатырының тарлық, қараңғылық, қиындығынан жарық дүниенің жүзіне шығып, қанмен араласқан жаман сулардан құтылып, қалқиып, қарайып кісі болғанды айтады. Ал екінші туатыны – хайуанлық дәрежесінде қалдыратын мінездерден құтылып, адамдық дәрежесіне белге (білге) ішпейтін, жемейтін періште сипат болуға тырысып, өз қарақан басыңның ыстығың (ішітығың) не жұмыс үшін жаратылғандығын түгел танып, көзге көрініп тұрған ғылымлы сорда қалмай, ғылым мағына жұмысымен айналысуды айтады. Солай болғаны үшін әуелгі (ауалғы) шешеден туған туысты қанағат қылып: «Сонымен кісі болдық» – дегендер жаны жоқ өлік есебінде болып ел болудан, жұрт болудан қалып барады да» [2, 58 б.]. Демек, бұл жолдардан да екінші тумақ «нағыз адамның» адам болуы да ғылымға барып тірелетіндігін көреміз. Яғни, Құдайға жақындық. «Ғылым-білімге әбден жетілгенді далада қалады» – деп әсте қате ойламаңдар» - дейді ол тағы [2, 58 б.]. Неге дейсіз бе? Өйткені, ғылым мен білім оған Құдайды әйтеуір бір таптырады.

Жазбамның алғашқы бөлігінде ғылым мен білім алдымен Құдайды һәм өзіңді танумен болады деп, ал енді келіп сол ғылым Құдайға жеткізеді деймін. Абсурд дүние дерсіз, бәлкім. Алайда бұл тұжырымның турашылдығына жазбамның соңына жеткен соң бір сәтке де күмән келтірмейтін боласыз.

Мәшһүр Жүсіптің «Дін тағылымы» әңгімесінде Мышной Шариф былай дейді: «Жеміссіз ағаш-терек қанша көрікті болып, сымдай болғанмен, ақыры – бір отын. Аспанда бұлт қанша қалың болғанмен, жаңбыры болмаса, бір қалың түтін де, жарқ еткен нажағай – бір жарқ етті. Артында дәнемеге пайдасыз бір нәрсе болды. От өшкенімен, артында шоғы қалса, кейінгілер тағы тұтатып

алып жандырады. Артында шоғы жоқ отыннан – барынан жоғы жақсы» [2, 139 б.]. Демек, адамның да сол ағаштан еш парқы жоқ. Асылында, адамның да артынан күл емес, шоқ қалуы тиіс. Сол себептен де, ол екі тумақ ниетте болып, Алланың ақ жолында жүріп нұрлануы тиіс.

Аллаға жақын боламын десеңіз, алдымен мінезіңізді көркем етіңіз. Біліміңіз тасып, бірақ ашуыңыз одан асып бара жатса, ондай біліміңізден не қайыр? Мінез бұзылғанда, бірінші осы ашуланшақ болудан бұзылады. «Ашу – дұшпан, ғақыл – дос» демей ме бұрынғылар? Пайғамбар (с.ғ.с.) жәннатқа апаратын амалды үйрену үшін не істеу керектігі жайлы сұрап келетін сахабаларға үнемі көркем мінезді насихаттап отырған:

– Менің ең жақсы көретінім – пенденің өз ашу-ызасын тоқтатуы. Себебі, ол Алланың разылығы үшін ашуын тоқтатқан сайын Алла оның жанын міндетті түрде иманмен толтырады [4].

Иә, хадистерден көргеніміздей ашу – мұсылманға жат дүние. Мұсылман адам ашуын тежеген сайын Алла тағала оның иманын кемелдете түседі. Ал иманы кемел адам Абай атамыз айтқандай «толық адам» деңгейіне сайып келеді. Мұндай адам өзін жаман пиғыл мен зиян амалдардан аулақ ұстайды. Шынтуайтқа келгенде, Құдай әр нәрсені өз қалыбымен, мөлшерімен жаратты. Ғақыл мен ашуыңды таразыға тартып, бірін артық, бірін кем қолдану – әркімнің өз қолында.

Бұдан кейін мінезді күншілдік пен қырыс (хирас) дүние бұзады екен [2, 39 б.]. Бұл жайында «Олардың жүректерінде дерт бар. (Ол – Күншілдік дерті)» – деп «Құранның» «Бақара» сүресінде де жазылған [1]. Хирас не десеңіз, ол оты өшіп, өмірге деген құлшынысы мен махаббаты кеткен адам екен. «Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе» демекші, мұндай адаммен дос болып жүріп те мінезіңіз бұзылар.

Ал мінезді бұзатын ең дауасыз дерт, меніңше, тәкаппарлық пен кекшілдік. Құран Кәрімде: «Жер бетінде тәкаппарланып жүрме! Өйткені, сен ешқашан жерді тесіп кете алмайсың және таулардан биік бола алмайсың. Бұлардың барлығы Раббыңның құзырында жеккөрінішті жаман қылықтар саналады» – деген аят түсіріліп, Жаратушының мұндай мінезді жақсы көрмейтіндігі білдірілген [1]. Ал кекшілдік болса, одан да жиіркеніштi дер едім. Кінәмшіл, кекшіл болсаң, жүрегің қарайды деген сөз емес пе?

Бұдан бөлек, жүрегіңізде ғыллатқа титтей де орын болмасын. Бұл хақында Мәшһүр Жүсіп: «Оқымаған «Әліфті» – таяқ деп

білмеген наданды жүрегінің ғаллатсыздығы ғалым қылады. Қанша ғылым иесі болса да, жүректе ғаллат болса, ол ғыллат ғылымды жоқ қылып жібереді» – деген. «Жүректе болатұғын ғыллат не?» – десең: дүние махаббаты. Кімде-кімнің көңілінде дүние махаббаты болса, онда ғылым-білім бар деп ойлама» – дейді [2, 73 б.]. «Әліфті» танымайтын адам қалайша ғалым болар дейсіз бе? Мұндағы ғалымдық – Құдай жолындағы ғалымдық. Кейіннен оның ниетіне қарай Жаратушы кәдуілгі білімің де толықтырады. Бірақ аталғандардың бәрін желге ұшырып, жаның мен жүрегіңді нұрландыратын да дүниелер жетерлік.

Ең алдымен, Жаратушының берген мол ризығына ырзалығыңызды білдіріңіз. Бұл – шүкіршілік. «Әл-хәмду лилла» (Аллаға мадақ айту) – шүкірдің басы. Аллаға мадақ айтпаған пенде Оған шүкіршілік жасамағаны» [4]. Сондықтан, әрбір іске және әрбір жағдайға байланысты Аллаға мадақ айту – Аллаға шүкіршілік білдіру болып саналады. Осы тұста тағы бір айта кететіні, әркім не тапса да, не кемдігі болса да, өз пейілі мен өз кәсібінен таппақ. Себебі, Құдай бермейтұғын сараң емес, сақтай алмайтын осал емес. Ал шүкіршілік тек ауыздағы «Әлхәмдулилламен» шектелмеуі тиіс. Бұл туралы Мәшһүр Жүсіп: «Тілмен болған шүкіршілік, қолмен жұмсаған шүкіршілік көп абзал бірнеше дәреже жоғары. Уалхыс сүресінің ақырында: «Фама бынғыма тірбік фыхдыш» – деп бұйырды. «Құдай тағаланың берген нығметлерін заһар қыл, жұрт көзіне түсір!» – дейді. Тілмен: «Әлхамддат шүкір, Құдай осындай берді» - деп, қолмен мұқтаждарға харап қылып жұмсамаса, күпірліктен болады» – дейді [2, 28 б.]. Осы тұста садақаның сауабы мол екеніне тағы бір мәрте көз жеткіземіз. Себебі, мұқтажға жасаған көмегің өзіңе көмек болып, шүкіранаңның орны мен несібең, ең бастысы жүрегің толады, нұрланады. «Садақа мал-дүниені ешқашан кемітпейді. Пенде қолын садақа беру үшін созғанда ол садақа сұраушының қолына жетпестен бұрын Аллаға берілгендей болады» - дейді Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) [4]. Демек, Оқыған намазыңыз берген зекетіңізбен, ұстаған Оразаңыз пітірмен, барша тілегіңіз тек садақамен қабыл болатынын әсте ұмытпаған жөн болар. Себебі, діннің мағынасы – насихат. Ал насихаттың мағынасы – жаны ашымақ [2, 223 б.].

Жоғарыда аталған қайырлы істерді орындауда мүлт кетпеу керектігі де жөн болар. Өйткені, пенденің қайырлы ісін қайырсыздандыратын рия мен һой бар. Рия – жұрт аузына ілініп, көзіне түсіп, өзге пенделерге сүйкімді көріну үшін қылған дүние.

Ал һой болса пенденің өз қарақан басы мен пайдасы үшін жасалған жұмыс. «Оң қолың бергенді сол қолың көрмесін» хадисіне сәйкес берілген садақа мен жасалған жақсылықты жасырын жасау – ең абзал амалдың бірі. Садақаны бергеніңізді Алты Алашқа жайып, зекетіңізді Құдайдың қаһарынан қорқып ғана берсеңіз, онда ол түзелгендік емес, дүмшелену.

Байқап қарасақ, қазір адамдар пендешілікпен Аллаға жақындаймын деп асығыстық танытып жатады. Намазға жығылып, кейіннен намаз оны тастап кетеді. Мұның бәрі неден дейсіз бе? Аллаға тек қорқыныштан жуық болу. Сіз бойыңыздағы қорқыныштан емес, өзіңіздің таза ниетіңізбен оған жақындауыңыз керексіз, жүрек таразыңыздағы ниет пен үмітіңіз қорқыныш я уаһмаңыздан (уайым) асып түсуі тиіс.

Жоғарыда Құдайды я ғылымды танудың қайсысы бірінші жүретіндігі жайында сөз қозғалды. Меніңше, екеуі де бір уақытта, егіз жүретін дүниелер. Себебі, кез-келген игерілетін ілім мен ғылым Жаратушыға еш жақындықсыз жүрсе, ол толыққанды болып саналмайды. Толыққанды біліміңіз сізді міндетті түрде Аллаға жуықтандырады. Ал сіздің Алланы тануыңыз, оған ұмтылысыңыз, ниетіңіз – осының бәрі де белгілі бір деңгейдегі білім.

Қорыта айтқанда, дін мен ғылым – әрдайым қатар жүріп, адамды кемелдендіріп, «толық адам» қалпына түсіретін екі тізгек дегім келеді. Осы екі тізгекті қатар ұстау, ұстамауы – әр пенденің өз хақысы. Алайда «Пенде муминнің Құдайдың құдіретіне ең жақын уақыты – сәждеде жатқан уақыты. Сәждеге бас қойғанда: «Енді басымды көтерсем, Құдіреттен алыс кетемін-ау!» – деген пікірде болып жатуыңыз керек. Және: «Екінші сәжде қылғанша, бармын ба, жоқпын ба? Шықса жаным осы сәжденің үстінде шықса екен!» – деген ойда болуыңыз керек» – деп Мәшһүр Жүсіп атамыз жазғандай, әр мұсылманның басы сәждеге, жүрегі Хаққа жақын болғай демекпін [2, 222 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 https://kuran.kz.

2 Көпейұлы, М. Ж. Шығармалары. 11 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 418 б.

3 Құнанбаев, А. Қара сөз. – Алматы: Көшпенділер, 2007. – 160 б.

4 https://www.muftyat.kz.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

ӘКІМБАЙ Г.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МҮТӘЛИЕВА Р. М.
ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Фольклор – кез келген халықтың өткені мен ежелгі танымының түсініктері ғана емес, алғашқы қаланған әлем туралы ойларының классикалық үлгісі болғандықтан да, замандар өте, қоғам жаңғыра түскен сайын маңызын жоймайды. Этнография – халықтың шаруашылығы мен тұрмысы, қоршаған ортасы негізінде қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен, салт-санасы. Ғасырлар жасаған салт-сана өзгереді. Дегенмен халық жадында өткеннің елесі жақсылықтың белгісі, өткен ата-бабаларының рухының негізгі көзі ретінде ыстық болып қала берері анық. Фольклорлық және этнографиялық туындылардың дені негізінен жақсылыққа сенім мен болашаққа үміт пен тілекті, асқақ арманды білдіреді. Бұл да халық есінде жақсылықтың сақталуына ықпал етері белгілі. Қазақ әдебиеті тарихына көз салар болсақ, фольклорлық желілер мен сарындардың кейде оқиғалар қайталауларын көркем әдебиеттен көреміз. Бұл көшіру немес қайта жазу емес. Жаңғырту, ұлттың өткеннін еске ала отырып, жаңа танымға жетелеу, жаңа түсінікті өткеннің сабақтарымен ұсыну деп қабылдаған дұрыс. Сондықтан да қазақ әдебиеті материалдарынан ұлттың фольклоры мен этнографиясындағы сарындарға оралудың өзінің кезеңдік, бағыттық сипаттары болары мәлім.

Бұны әдебиетте түрлі терминдермен де беріп жүр: мотивтер мен мифологиялық сарындар, мифопоэтикалық ойлау, мифопоэтикалық архетиптер т.б ұғымдары осы салаға қатысты дамыды. Қазақ прозасының көркемдік жүйесінде фольклорлық, этнографиялық сарындар мен көркем бейнелердің ықпалы зор болды. 20-ғасырдағы қазақ әдеби дамуында діни-аңыздық сарындардың ықпалы зор болғанымен, оның дамуы біркелкі бола қойған жоқ. Қазақ әдебиетінде фольклорлық, этнографиялық сарындар мен көркем бейнелер дәстүрінің сабақтастығы дәстүр А. Иассауи (12 ғ.), Асан қайғы (15 ғ.) шығармаларынан бастау алады. Аңыздық желі 20-ғасыр басындағы әдебиетте өзгеше көріне бастады, 1930–1960 жылдар аралығында әдебиетте үстемдік еткен кеңестік идеология себептерінен салдарынан үзіліп қалды, 1970 жылдардан бастап қазақ прозасындағы осы эстетикалық сабақтастық қайта жалғасты. Қазақ прозасында фольклорлық, этнографиялық сарындар мен көркем бейнелер С. Сейфуллин, С. Ерубаев, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларында айқын көрінді. Көне түркілік эпикалық дәстүрге сүйене отырып, болмысты бейнелеудің тиімді тәсілі ретінде фольклорлық бейне-архетиптерді М. Әуезов алғашқы әңгімелерінде ұтымды қолдана білді. Сюжетті ауыз әдебиетіндегі аңыздық сарындармен әдіптеу 1940–1950 жылдар прозасында болды, алайда ол қосымша этнографиялық материал деңгейінде қолданылып, сюжетті қосымша желілермен күрделендірген жоқ. Қазақ көркем сөз өнерінің хас шебері М. Әуезовтің алғашқы туындыларындағы фольклорлық, этнографиялық сарындар мен көркем бейнелер 1960–1970 жылдары Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, М. Мағауин, Д. Досжанов, О. Бөкеев, С. Санбаевтың прозалық туындыларында түрлі стильмен берілді.

Фольклорлық-этнографиялық мәдениетпен сабақтастығы, байланысы 1960-жылдардан бастап кең өріс алыд. Ел ішіндегі еркіндік, қоғамдағы жылымық әдебиетке қайта қарауға, таным мен рухани құндылықтарға жаңа баға беруге мүмкіндік туғызды.

Қазақ прозасындағы фольклорлық, этнографиялық сарындар мен көркем бейнелер М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов т.б. қаламгерлер туындыларынан нәр ала көктеп, көркемдік көкжиегін кеңейтті, қазіргі қазақ әдебиетіндегі қолдану дәстүрі күрделене түсті. Фольклорлық-этнографиялық сарындардың көркем ойды жеткізудегі ерекше сиапттарын төмендегідей белгілеуге болады.

1 Фольклорлық-этнографиялық сарындар көркем шығарманың стильдік ерекшелігін, құрылымдық мәнін, идеялық, эстетикалық әсерін ұтымды бейнелеуге ықпал етеді.

2 Көркем ой фольклорлық-этнографиялық сарындармен көркем әдебиеттің әр жанрына терең сіңіп, өзінің символ жасау, аллегориялық мән-мағына беруіне баса назар аударады.

3 Қазіргі қазақ әдебиетінде жазушылар халық шығармашылығының дәстүріне сүйене отырып, тың, жаңа әдебиетке тән жаңа «ертегі», «аңыз» жазды. «Фольклор әр тарихи дәуірде әр түрлі функция атқарған. Бірақ бір дәуірде белгілі бір функция атқарған шағында фольклор басқа функцияларынан мүлде айырылып қалмаған. Олар да сақталған, бірақ көп қызметінің ішінде сол дәуір, сол қауым қажет қылған функциясы басымырақ болған». [1, 20] – деген академик С. Қасқабасов сөзін еске алсақ, қоғамдық-эстетикалық, рухани сұраныс өткенге қайта оралтады.

Өткенге қайта оралған фольклорлық-этнографиялық с негізгі сюжеттің толығымен сақталуы да мүмкін немесе сол сарынды негізге ала отырып, жаңа авторлық қалып түзілуі мүмкін.

Әдебиеттегі фольклорлық және этнографиялық сарындарды ғалымдар Ж. Дәдебаев [2] пен М. Базарбаев [3] та зерттеп, бұл желідегі шығармалардағы басты ерекшелік – көбіне-көп идеяның сақталуы деген пікірді айтады. Әрине, қоғам мен заман талаптары мен сұраныстарына қарай идея өзгерері сөзсіз. Бірақ негізгі тірек қалады. Фольклор мен этнографияның артықшылығы да – осында.

Фольклортанушы А.Тойшанұлы осы салада бірнеше зерттеу жүргізді. Солардың ішінде жазушы М. Мағауин шығармашылығындағы фольклорлық сарындар туралы. «Әр бір шығарма жазған сайын тыңға түрен салып, оқшау болмыс-бітімімен оқырманды қайран қалдырып, көркемдік көкжиегін кеңіте түсетін көрнекті жазушы М. Мағауиннің «Шақан-Шері» романы сырттай қарағанда фольклордан ұзақ тұрған сияқты. Романда Іле өзені бойындағы жолбарыспен жекпе-жекке шығып, тұқымын құртқанға дейін барған ержүрек аңшы Шақанның өмірі суреттеледі. Әйелі мен баласын жолбарыс жегендіктен одан өмірбақи кек алуға бел буған аңшы ақырында жолбарыс атаулыға тажалдай төнеді. Жазушы қазақтың ежелгі аңшылық өнерін этнографиялық дәлдікпен суреттеп отырғаны айқын сезіледі. Алайда бұл сыртқы қаңқа, шын мәнісінде шығарманың өзегі фольклорлық санамен тұтастықта өрілгенін білуге болады. Өйткені, жолбарыс аулау, жолбарысқа жекпе-жекке шығу – ол батырлық дәуірді елестетіп, оқырманды бабалардың уақытымен бірден тоғыстырады. Шақан-Шері образы ертегі мен көне эпостағы қамысты көл мен шөл даланы жеке дара кезіп жүретін аңшы-мерген типін еске түсіреді» [4, 182] .

Жазушы шығармасында сарындарды негізге ала отырып, кеңіте өз заманы мен қоғамының түсініктерін қосатындығын, кейіпкер бойына шындыққа жақын сарындарды молырақ жинайтындығын айтады. Қазақ әдебиетіндегі фольклорлық және этнографиялық сарындарды зерттеу кейінгі тәуелсіздік жылдарынан басталды. Қазақ танымына жаңа көзқараспен баға бере отырып, қазақ қаламгерлерінің шығармаларындағы аталған тақырып ауқымының кең тараптылығы ашылатындығы айтылды.

Зерттеуші А. Таңжарықованың «Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар» деген тақырыптағы диссертациясында бұл сарындардың ерекшеліктері мен басты артықшылықтары талданған [5].

С. Шарабасовтың «О. Бөкеев әңгімелері құрылымындағы фольклорлық сарындар» мақаласында О. Бөкей шығармаларындағы фольклорлық және этнографиялық сарындардың шығарма өзегі екендігі ашылған [6].

«...шығармаларда қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси келеңсіз құбылыстар, атап айтқанда ұлттық құндылықтардың аяқасты болуы, тасбауырлық пен имансыздық, биліктегі шонжарлардың алаяқтығы, жаңа буын байлардың ана тілінен, ата ділінен жерінуі, қара халықтың дәрменсіз пұшайман халі, ата-баба тарихына жасалып жатқан қиянаттар, бір сөзбен айтқанда тәуелсіз жас мемлекеттің бүгіні мен болашағына кедергі келтіретін алуан түрлі кеселдер бүкпесіз сыналады. Бірақ бүгінгі өмір-тіршілігіміздің күндерегі секілді шыншыл реңдегі бұл шығармалар фольклорлық айшықты бояулармен шебер әрленіп, постмодернистік стильмен әшекейленгендіктен оқырманды мүлде беймәлім көркемдік әлемге жетелеп, ғажайып тылсым сырларға саяхат жасата алады» [4, 190]. Фольклорлық, этнографиялық сарындар әдебиетте әлі де болса жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қазақ суреткерлері 20-ғасырдың екінші жәартысында классиктер салған жолды кеңейтіп, бұл салаға жаңаша жинақтаушылық сипат берді. Ә. Кекілбаев, С. Санбаев, О. Бөкеев, М. Ысқақбай, Ә. Әлімжанов, Д. Досжанов, т.б. қаламгерлердің стилі мен көркемдік ойлау жүйесінде фольклорлық және этнографиялық сарындар толымды сипатымен, өзіндік ерекшеліктерімен көрінді. Олар аңыздық прозаның айшықты үлгілерін жаңа мазмұндық формада қолданғанын көреміз.

1 Қазақ прозасындағы этнографиялық сарындардағы таным мен түсінік – әдебиеттегі ұлттық сипатты күшейтеді.

2 Ұлттық танымдардың повестер мен әңгімелердегі суреттелуі арқылы жазушылар кең көлемдегі кейіпкерлерге бара бермейді.

3 Қоғам өзгерістерінде аңыздар мен эфсаналардың жаңғыртылуы эстетикалы-рухани сұраныстардан туады.

4 Фольклор және қазіргі қазақ прозасы арасыцндағы үзілмейтін желіні жасаушы – фольклорлық және этнографиялық сарындар.

5 Фольклорлық сарындардың бейнеленуіндегі ерекшеліктер: кейіпкерді жазушы суреттейтін қоғамға әкелуімен анықталады.

6 Халықтық болмыс: фольклор және роман кейіпкерлері арасындағы бейненің кең көлемде ашылуына негіз жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қасқабасов, С. Жаназық – Астана: Аударма баспасы, 2002, – 490 б.

2 Дәдебаев, Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 284 б.

3 Бердібаев, Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 229 б.

4 Тойшанұлы, А. Көне түрік бітік тастары/ // Қазақ әдебиеті, 2008. желтоқсан.

5 Тойшанұлы, А. М.Мағауин жаңа прозасының алтын өзегі.// Жұлдыз, 2010. – № 7 Б. 182–191.

6 Тойшанұлы, А. Сыншы адалдықтың күзетшісі болуы керек! // Дала мен қала, 2012. 8 қазан.

7 Тойшанұлы, А. Эпос әлемінде-Ер Жанқожа // Ана тілі, 2014. 26 маусым-2 шілде.

8 Тойшанұлы, А. Қазақтың есті сөздері // Парасат, 2009. т. – № 8. – Б. 14–15.

9 Таңжарықова, А. Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. Алматы, 2010, – 44 б.

10 Шарабасов, С. О. Бөкеев әңгімелері құрылымындағы фольклорлық сарындар// Ізденіс. – 2000. – № 4–5. – 22–26 б.

«ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ» РОМАНЫНДАҒЫ АВТОРЛЫҚ ҰСТАНЫМ МЕН ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

БАЗЫЛБЕК А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романының тұтас болмысына назар аударсақ, көптеген көркем де қызғылықты мәселелердің өзіне еріксіз елітетінін байқаймыз. Романның қамтыған кезңі ХХ ғасырдың басы мен ұлт-азаттық күрес кезеңі, 1917 жылғы Қазан төңкерісі, әлемді дүр сілкіндірген социолистік формация Кеңес үкіметінің орнауығ, Лениндік, Сталиндік зұлым саясаттың жүзеге асуы және осы саясаттың ақыры, яғни, 1938 жылдар аралығын қамтиды. Уақыт ауқымы тар көрінгендей болғанмен, тарихымызда қаралы із қалдырған осы жылдарда орын алған оқиғалар ғасырға

бергісіз кезеңге жүк болғандай. Сондықтан да бұл кезеңге қатысты тарихи деректер, фактілер мен құжаттар, ауызекі мағлұматтар өте көп. Өмірдің ақиқатына негізделген туындының қандай формасын зерттегенде да ғалымдар, сыншылар көптеген кедергілер мен күрмеуі қиын сұрауларға кездеседі. Мұны себебі:

Ең алдымен қазақ халқының социалистік формация тұсындағы тарихы, толық жарияланған емес. Нақты дерек көздері Ресей мұрағаттарында болуы себепті және көптеген деректер «аса құпия» деп мөр соғылуына байланысты кез келген зерттеушінің қажетіне жаратуына тиым салынуы.

Суреткер қамтыған дәуір тарихының және басты кейіпкер еңбегінің романның алғашқы үш кітабы жарық көрген кезеңдерде әлі толық сараланып, лайықты бағасын алмауы. Әр кезеңдердегі саяси көзқарастар мен әдебиетіміздің кешеге дейін реформацияланған әлеуметтік өмір жағдайында дамуы. Дара билеуші идеология әдебиетті өз уысында ұстап, социалистік реализмді шындықты бейнелеудің бірден-бір әдісі ден тануы.

Ең басты мәселе – талданып отырған оъектіміздің көркем шығарма болуына байланысты. Көркем шығарма дегеніміз мазмұн мен формасы бір тұтас жатқан дүние, тарихтың өзі немесе оның көшірмесі емес, суреткер санасында сараланған, көркем мазмұн мен эстетикалық таным таразысында тартылған шығармашылық еңбектің нәтижесі.

«Тарих мен әдебиет егіз. Олар бірін-бірі толықтырап, тарих сабағын кейінгі ұрпаққа қатар жеткізіп отырады. Тарих деректерге сүйенсе, әдебиет сол тарихи оқиғаларды суреттеп бейнелеп жеткізеді»[1].

«Қызыл жебе» романы – хронологиялық жүйеге құрылған тарихи шығарма. Романдағы баяндалатын оқиғалар негізінен өмір шындыған бастау алып, тарихи жүйемен дамып, өрбіп отырады. Шығарма суреттелетін негізгі оқиғалар, басты қаһармандар өмірде болған, тарихта белгілі тұлғалар. Сюжеттік желіге негіз болған оқиғаның барлығын автор айғақтайтын деректерден алған. Таза тарихи шындық негізінде жазылғандықтан да шығарма табиғатында көркем қиялдан гөрі, көркем болжамдық салмағы басым. Жазушы шығарма жазудан бұрын сөз жоқ мол дайындық жасаған. Әр кездегі тарихи деректер мен мағлұматтарды, ғалымдар еңбектерін барынша тереңдей зерттегені шығарма табиғатынан анық көрінеді. Шерхан Мұртаза «Қызыл Жебе» романын өмірге әкелуде тарихи қайраткер – Тұрар Рысқұлов өмірін төмендегідей төр аспектіде қарастырған.

Тарихи фак /саяси, жеке ісі туралы құжаттар/.

Деректер /шежіре, қолжазба, күнделік, хаттар, естеліктер/.

Ғылыми еңбектер /тарихшы, саясаттанушы, тұрартанушылар мен Т. Рысқұловтың жеке ғылыми еңбектері, шағармалары/.

Көрсемдік факторлар /аңыз әңгіме, өлең-жырлар, бенелеуші-мәнерлеуші көркем құралдар/.

Жазушы саналы ғұмырындағы ғибратты шығармашылық жолын халықтың өмірінен бөлек алып қарамаған. Сол себепті де суреткер қаламына арқау болған – Тұрар Рысқұлов халықтың қайнар ортасынан шыққан уақыттың, заманның қаhарманы. Көркем заңдылық қағидасы өмір шындығы бар да, сол өмір шындығын әрлендіретін көркем мазмұн бар. Біз алдымызға қойған зерттеу мақсаты – жазушының тарихи өмір факторын қалай зерттегені. Ол зерттеген материал көркем аспектіде қандай тұрғыда жүзеге асты деген сауал төңірегінде.

Шерхен Мұртаза қазақтың көрнекті ұлы, мемлекет және қоғам қайраткері, түркі халықтарынң тәуелсіздігі жолындағы күрескер, ұлтжанды арысымыз. – Тұрар Рысқұлов бейнесін заман дидарын кернеу, публицистік қызу лебімен әр қырынан дәуір шеңберінде алып сомдаған. Шығарманың тарихи-ғұмырнамалық сипаты айқын.

Зерделей қарасақ, Ш. Мұртаза өз романында кейіпкер өміріне қатысты құбылыстарды, деректі материалдарды шығармашылықпен қолданудың, эстетикалық талғампаздықпен пайымдаудың машықтарын көрсетеді. Ш. Мұртаза романыдағы өмір шындығын, оқиғалар тізбегін, кейіпкерлер ерекшелігін тарихи деректерге, саси құжаттарға негіздеп жасаған. Осыған мысалды шығарманың кез келген тұсынан іліп алып көрсетуге болады. Көркем шығарманың бүтін бтіміне үңілгенде, оның тек тарихи фактіілерден, көркемдік болжамдардан тұрмайитынына көз жеткіземіз. Көркем шығарманың ең басты ерекшелігі – жазушының субъетивті дүниетанымына негізделген көркем қиялыдың басым болып келетіндігі. Автордың ұсытанған концепциясын, шығармаға арқау болған тарихи тұлға мен қоғамның саяси-әлеуметтік болмысын терең тануда. Творчестволық қиялдың үлес мол. Қолдағы бар тарихи деректерді меңгере отырып, сол кезеңнің шындығын көркемдік әлемге айналдырады. Тақырып пен уақыт, тақырып пен кеңістік, тақырып пен концепция мәселелері – тарихи туындылардың авторын бірінші кезекте толағндыратын биік асулар. Тарихи романдарда тарихи деректің, тарихи тұлғаның көрінісінен көркемдік қиялдың жазушының творчестволық қиялының жемісі

көрініп тұрады. Сонымен қоса, жазушы роман көркін артыра түсу үшін, өзі жасаған көркемдік әлемнің әрін келтіру үшін жанынан тың эпизоттар, қосалқы кейіпкерлер, жаңа оқиғала рқосады. Көркемдік қиял өмір шындығын көрсетудің әдісі ретінде қарастырылған. Мұндағы Аорман рысқұлұлының қиял образы жазушы үшін дәуір шындығын жеткізуге негіз болып тұр. «Қиял-образ» шартылықпен көркем ойлауға тікелей бағындырылады. Мұндағы шартылық дегеніміз – жазушы қиялының шындықтан алшақ кетпеуі десек, көркемдікке тәуелділігі сол қиялдан құралған бейненің белгілі бір мүддеге бағындырылып, жазушы идеясы мен концепциясының негізіне телінуі. Арман бірінші кітаптағы – «Қызыл жебе» образының көркем жалғасы. Автор образын туғызады. Еркіндікті, мейірімді ата-ананың аялы алақанын аңсаған Арман қырылыста оққа ұшты. «Жұлдыз көпір» - деректі қиял қанатымен ұштап, батыл болжамға бара алған шығарма. Жазушы сомадағн Арман образы қиялджан гөрі нақты образ ретінде романда сәтті шыққан. Көркем шығарманың қасиеті тек жалаң факті мен көркемдік өлшемдерді салыстыра алып қараумен ашылмасы анық. Ш. Мұртаза көбіне басты кейіпкер Тұрар Рысқұловқа қатысты тұстарды деректерден сұрыптап, талғап алған. Мұнда Ш. Мұртазаның нақ құжаттың эстетикалық сырын ашудағы шеберлігін атап өтуге болады. Көркем баяндаудың шығарманың өн бойынан деректерді енгізуі табиғи сипатта, оның көркем тұтастығын бұзбайды. Кейде құжатты тура енгізіп сол арқылы оның шынайылығын артырады. Автор құрғақ құжаттық стиьден алшақ көркем әдебиет талабына орай өзі «құлпыртып» баяндаударын құжат тілінде жүргізеді. Мұндай «стиьденген құжат» тарихи шындық орнына жүріп, шынайылық әсерін тудыру мақсатында қолданылады. Ұсақ-түйекке шырмалып қалмай, характерді ашуға мүмкіндік беретін негізгі жәйттарды автордың таңдап алуына көмектесетін кейіпкер концепциясы да, шығармада сол сияқты ол өмір сүрген кезең концепциясы да үлкен маңызға ие.

Көркем өмірбаяндық шығарманың тарихилығы туралы мәселе тууы табиғи. Зерттеліп отырған прозада бұл фактордың ерекше мәні бар. Барлық сюжеттер желісі бір тұлға – басты кейіпкер бейнесіне тартылған жағдада оқиғаны бейнелеудің арнайы тәсілі қолданылады. Ш. Мұртаза Рысқұлов өміріндегі тарихи жеңістерімен қатар осы жеңістердің кемеңгер жаңға қандай азаптар мен таукымет тартқызғанын, бірақ, сұрапыл соққылардың ешқайсысы да қайсар жанды ізгі мүддесінен айыра алмағанын романда шеберлікпен

көрсетеді. Қаламгердің өзіне тән ерекшелігі – романдағы Сталин образын жасағанда анық байқалады. Әсіресе Сталинның санасындағы құбылыстар арқылы тапқыр көрсеткен [2, 325].

Авторлық баяндау арқылы берілген кейіпкердің ой-толғанысы арқылы жан түршігерлік мақсат- мүддесі ашылады. Көбіне-көп шапшаң қимылдан гөрі, тебірену, толғану, психологиялық өсуі басым. Кейіпкердің әр қадам-қимылына мұқият зер салатын аналитик жазушы Сталиннің жанының жықпыл-жықпылына барлау жасайды. Сталин образы арқылы білінетін тенденция оның ішкі мазмұны арқылы ашыла түседі. Деректерді нақтылап тізбелеу, фактодан айнымау оқиғаның тақ-тұқ хабарын жеткізеді де, суреткерлік өнер сол оқиғаның арқалаған әлеуметтік жүгін саяси ауданына, образдың тосын қырына байланысты. Аталған оқиғаларды жазушының таңдап алуы да кездейсоқ емес. Суреткер рысқұлов өмірінің қасіреті мен ақырғы ретін беру арқылы ел тарихында із қалдырған елеулі оқиға мен құбылысты баяндап емес, образға бөлеп, көркемдікпен жан бітіре жан-жақты суреттеп, бейнедеп беруге ұмтылған.

1937 жыл Сталиндік репрессияның бет алсы өршіп тұрған кез болғандықтан ол кезеңдегі тұлғалар өмірін сипаттайтын деректер тек «қылмыстық іске» байланысты құжаттардан ғана тұрады. «Тамұқ» романының негізгі құрылыс материалын осы құжаттар ғана құрайды. Өзге көркем шығармаларға тән фольклорлық, энтографиялық, аңыз-хикаялар, тарихи жырлар бұл романда кездеспейді және кездесуі мүмкін емес. Бұған себеп романдағы басты кейіпкердің тарихта болған жаңа дәуірдің төл тұлғасы болуымен қатар арқау болған мезгілінің яғни уақыттың шағындығымен қатар оқиға өтетін кеңістіктің тарлығынан болса керек. Дерекке жүгінсек Т. Рысқұлов 1937 жылы 21 мамырда тұтқындалы, 1938 жылы 8 ақпанда сотталып, ату жазасына кесілді. 1938 жылы 10 ақпанда атылды.

Ш. Мұртаза романының соңғы кітабында осы ғана уақыттың ауаны тарылтпай беру үшін аз тер төкпесе керек. Өйткені тек құжаттың негізінде сақталған деректердің ішіне үңіліп, «қараңғы түрмедегі» өмірден көркемдік, әсерлік табу әрине оңай шаруа емес. Аталған қиындықтардан шығуға жазушы жол таба білген. Өмірдің көркем бейнесін жасауды тек «тарихи контекстің» негізінде жүріп отырмайды. Болды, болуы мүмкін деген жағдайларды кейіпкердің өмірдегі характер крекшелігі негізінде алады. Жазушы үшін құжаттарды «тірілту процесі» басталады.

Суреткер сомдаған шындық құжаттар жиынтығы емес, ол сол кезеңдік дамуды логикалық жағынан дұрыс бейнелеу,қоғам, дәуір заңдылықтарын қалпында көрсету оқиғалардың өмірдегі маңызынан ауытқымау. Көзқарасымызда осылай жүйелегенде «Тамұқтағы» көркемдік шындықтың тарихи шындық негізінде сомдалғанына куә боламыз. Жазушы мұратының бірі Рұсқұловтың түрмедегі тозаққа бергісіз өмірін көрсету болса керек. Әрине, түрмедегі жанның шеккен азабы, көрген қорлық, зорлығы туралы еш жерде жазылмайды. Бұл мәселелердің өзі аталмыш тақырыпқа бармақшы жазушының алдынан зор қияндықтар қояды. Дегенмен зерттеу барысында түйген бір тұжырымымыз, аталған қиындықтан шығудың жолында жазуға өрелі интелекпен, сезімтал интуицияның ықпалы зор болған. Асылы, әлеуметтік шындықты жете меңгермей, қоғам болмысының қат-қабат шиеленіскен қайшылықтарын санадан өткермей, тарихи өткен дәуір тақырыбына қол арту мүмкін. Жазушы интуиция логикасы арқлы өмір болмысынан оқырманға бір шама жайларды аңғартып тастайды. Бұл ретте әлеуметтік болмысты танытуда көркем бейнелеудің мүмкіндігі молырақ. Қалай десек те ақиқаты айтудың жолы оңай емес, ол өте дәлдікті, сақтықты қажет етеді. Ш. Мұртазаның суреткерлік интуициясының күштілігі сол түрмедегі Тұрар көрген азаптардың шындығына қапысыз сендіріп, жанды түршіктіреді. Суреткер интуиясының құдіреті сол. Өзі жасамақ болған көркем бейненің түр-тұлғасы, қимылы, сөз саптауы, сезім арпалысы, жан дауысын өзінше көру қабілетінде. Ойдан шығарылған болжаулар, тұспалдаулар, көркем бейнемен өмір шындығын жинақтауға әрі даралауға қомақты үлес қосқан. XX ғасырда адамзат үшін тарихта да, әдебиетте де зор із қалдырған кешегі социалистік қоғамдағы Коммунистік партияның тоталитарлық саясатының зардабы бүл күнде дәуірлік проблемаға айналып отыр. Жариялылық, тәуелсіздік, әділет үшін күрескен ұлт қайраткерлерінің жаңа құрылған Совет өкіметінен күткен үміткері зор болды, олар үшін аянбай тер төгіп, ерен еңбек атқарды. Бірақ Коммунистік партия мен оның көсемдер Ленин, Сталин сол адал жандарды жеке бастарының мансабымен «ұлы державалық орыстың шовинизмнің» жолында құрбан етті. Ш. Мұртаза сомдалған «Қызыл Жебе» романының орталық магистралдық көркемдік идесы Рысқұловтың халқының тәуелсіздігі жолындағы күресі, қажет жерінде елі үшін өлімге бас тіккен ерлігі мен отаншыл қайсар рухы.

Көркем шығарманың қымбат қаситеі өмір шындығын шебер суреттеумен байланысты. Ш.Мұртаза шығармаларында бейнелі

тілмен сенімді баяндалған замана шындығы мол. Әдетте, белгілі бір дәуір, халық не не қаһарман туралы айтылған жалаң тұжырым оқырманды иландыра қоймайды, рухани дүниесін байыптайды. Шығарма құдіреті – өмір құбылысын көркем бейнемен көрсетуінде. Суретпен берілген шындық қана оқырманның көкейіне қонады, тіршілік сырларын жаңаша танытады. Көркем әдебиеттің өзгеше сиқырлы, нәзік сипаты да осында.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Рамазан, Д. Шераға / Д. Рамазан // Қазақ әдебиеті. – 1999. – 2 сәуір – 4 бет.

2 Сұлтанов, Қ. Серпінді кезең / Қ. Сұлтанов. – Астана: Елорда, – 2005. – 608 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

ДУЛАТ М. Т.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
БАЙСЫН А. А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ШАҚАМАН Р. Б.
ф.ғ.к., профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

Қазақ тілі әдіснамасы бертін ғана шыққан ғылым саласы. Қазақстанда сауаттандыру ісі 1920 жылы бастау алды. Алғашқы кезеңдегі мектептер екі сатыдан тұрды. 1-сатыдағы мектеп: бір, екі, үш жылдық; 2-сатыдағы мектептер жеті жылдықтан жоғары болды. Сол себептен 1931–40 жылдар аралығында «жаппай бастауыш білім беру» жүйесімен қазақ тілінің әдістемесінің негізі «бастауышта қазақ тілін оқыту әдістемесі» деп аталуының бірден-бір дәлелі. Д.Әлімжановтың айтуынша, 1935 жылдан бастап арнайы жеке кітаптар мен кітапшалар шыға бастады [1, 20]. Оның бастауын бастағандардың бірі – С. Жиенбаевтің «Үлкендерге хат таныту методикасы» (1935), 1936 жылы оның «Үлкендерге ана тілін оқыту методикасы» атты үлкендердің сауатын ашу мақсатында жазылған еңбектері жарық көрді. Еңбектері осымен шектелмей, 1936 жылы V–VI сыныптарға арналған кітаптары – С. Жиенбаевтің «Грамматика талдауыш», «Қазақ тілі әдістемесі», «Грамматикалық таблицалар»; 1939 жылы «Бастауыш мектептерде кітап оқытудың

методикалары», 1941 жылы «Қазақ тілі методикасы» кітаптары баспадан шыққан [1, 20]. Ғ. Бегалиев те әдіснама жолында көп еңбек етті. Ол 1940 жылы «Бастауыш мектептегі қазақ тілі методикасы» оқулығын жаңартылған бағдарламаның құрылымы бойынша грамматиканы оқыту әдістерін көрсетеді. Бұл көлемді кітаптың маңызы әлі күнге дейін жоғалмаған. Одан басқа «Әріп, дыбыс, буын», «Әліппе», «Құрмалас сөйлем», «Қазақ тілі», т.б. еңбектері баршылық. Ә. Сәдуақасов 1940 жылы «Қазақ тілінен методикалық құрал» оқулығы 1-сыныптың бастауыш мұғалімдері үшін жазған. Ш. Сарыбаев 1944 жылы «Орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту методикасы» тақырыбындағы кандидаттық диссертация қорғайды. Бұл –қазақ тілі әдістемесі арнасындағы алғашқы еңбек. 1956 жылы «Қазақ тілі әдістемесінің кейбір мәселелері» деген кітабы шықты [2,48]. Сонымен қатар И. Ұйқыбаев, Х. Арғынов, Ғ. Сүлейменов, С. Рахметова, Қ. Аймағанбетова, Қ. Бозжанова, Р. Әміров т.с.с. әдіскерлер бастауыш сыныптағы ана тілін үйрету мәселелерін қозғаған [3, 179]. Ы. Маманов, Д. Әлімжанов, А. Айғабылұлы – орта білім беру әдістерін жан-жақты зерттеп жазып, құнды еңбек қалдырған тұлғалардың бірі.

Қазақ тілін оқыту мен әдістемесінің ғылыми тұрғыда қалыптасуының көшін Ахмет Байтұрсынұлы бастады. А.Байтұрсынұлы 1920 жылы шыққан «Баяншы» еңбегінде оқу басында бала қиналмай, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып мұқалмауы оның оқуға ынтасы артуы – онтайлы әдіс жолын табумен, сонымен қатар мұғалімнің оқу үйретудегі ісі алға жылжитынын, оқытуға жаһады зорайып, шабыттанатынын айтады. Осы еңбекте әліппені оқытуда баланың қабылдауына оңай болу жолын көздеп, «Қазақ дыбыстары һәм олардың жазылу белгілері», «Дыбыспен жаттығу» [4, 324] деген тақырыптарды атап,оқытушылардың осы жүйеге қарап оқыту керектігін негіздеген. Ал 1928 жылы шыққан «Тіл жұмсар» еңбегінде «Қай әдіс жақсы» мақаласында: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе.Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай» [4, 357] – деп әлемдік әдіс түрлерін сөз етіп, «Жалқылаулы-Жалпылаулы» әдіс түрлеріне тоқталған. Осы әдістің үшінші түрі «Дыбысты әдісті» өз тәжірибесінде қолданып, балаларға оқу, жазу үйретуде бірінші харіп көрсетпей тұрып, әуелі дыбыспен жаттықтырудың маңыздылығын айқындайды. Автор: «Мұндағы негізгі қағида мынау: әуелі балаларға әртүрлі дыбыс бар екенін білдіру,екінші – балаларға таныс сөздерді алып, олардың ішінде қандай дыбыстар

барын айырту; үшінші – бөлек-бөлек дыбыстарды тіздіріп сөз айтуды білдіру. Мұны білген соң, балаларға харіп көрсетіп оқытса, оларды құрастырып, сөз етіп айтуға балалар қиналмайды», – дейді [4, 330]. «Дыбысты әдіспен» үйреткендегі істелетін істің бес түрін көрсеткен. Олар:

1 Балалармен әңгімелесу.

2 Оқуға даярлайтын істер.

3 Сөзден дыбыстарды айырып шығару.

4 Әріптермен таныстыру.

5 Білген әріптерінен сөз құрау,соны оқу [4, 370].

Ғалымның бұл жіктемелері бүгінгі күнге дейін өзекті. Мұғалімдер сабақ беру барысында бұл әдістерге сүйенеді.

А. Байтұрсынұлымен бірге жұмыс істеп, өз үлестерін қосқан зиялылар аз емес. Солардың ішінде Жүсіпбек Аймауытұлы 1925 жылы шыққан «Ана тілін қалай оқыту керек?» деген мақаласымен өзге де мақалаларында қазақ тілін оқыту әдістемесіне арнап, ана тілін оқытуға, жазу мәселесі мен емле жүйесіне байланысты дүниелерді тиек еткен. Қазақ балаларын сауаттандыру ісінде, хат танытудың тиімді жолын көрсетуде «буын» әдісін қолдайды. Балаға әуелі 2–3 дауысты дыбысты үйретіп, содан кейін оған дауыссыз дыбысты қосып, буын не бір-екі буыннан тұратын сөздерді құрап, жаздыру оқыту әдісін ұстану қажеттігін дәлелдейді [2, 38].

С. Жиенбаевтың 1935 жылғы «Үлкендерге хат таныту методикасы» әдістемесі бірден сауаттандырудың мақсат-міндетінен басталған. Ғалым әріп арқылы оқымай, сөзді тұтастай оқуға дағдыландыру керек екенін айтып кеткен. Әліппені оқыту-жазудың әдіс-тәсілдерін тізбектей отырып талдап, әр жолығатын мәселелердің шешімін де бірге берген. Бұл кітап латын харіптерімен жазылған шағын 34 беттен құралған кітапшаны сауатсыз жұрттың көзін ашу ниетімен жазылғанына күмәніміз жоқ. Сейіл Жиенбаев – А. Байтұрынұлының ізін жалғастырушыларының бірі. Халық ағарту ісіне қосқан үлесі жоқ емес [5].

Қазақ тілі әдістемесі саласының пән ретінде қалыптасуына түрткі болған Д. Әлімжанов пен Ы. Мамановтың «Қазақ тілін оқыту методикасы» атты 1965 жылғы оқулығы маркстік-лениндік ілімді қолдап жазылған. Бұл кітап 8 жылдық оқу жүйесіне арналған нұсқаулық. Ол қазақ тілінің әдістемесінің тарихы, қазақ тілін оқытудың тіл білімімен, әдебиетпен байланысы, қазақ тілін басқа пәндермен байланыстыра оқыту, қазақ тілін оқыту әдістері мен мақсаттары қамтылған. Авторлардың айтуынша, қазақ тілінің

әдістемесі жайлы еңбектер 1935 жылға дейін некен-саяқ болғанмен, одан кейінгі жылдары біртіндеп бұл тақырыпқа байланысты еңбектер саны молая берді. Бұл оқулықты жазған ғалымдар әр әдісті жеке тақырып ретінде алып, толығымен мысалдар келтіре отыра зерттеп берген. Тарауды анализ-синтез әдісінен бастап, оған ерекше көңіл бөлген. Анализ-синтез бен индукция-дедукия әдістерін ажыратпау керектігін, оларды бөлуге келмейтін бір метод екенін айтады [1, 51]. Басқа баяндау, әңгімелесу, жаттығу, көрнекілік методтары, оқулық пен оқу құралдарын пайдалану методы және олардың тәсілдері мен түрлеріне тоқталып кеткен. Бөлек тарауды грамматикалық талдауға арнап, оның оқушыларға маңыздылығын атап айтқан. Сабақ түсіндіру кезінде кездесетін қиындықтар, оның шешу жолдарын да назарсыз қалдырмады.

Келесі тәуелсіздік тұсындағы өзгерістерге сай пайда болған еңбектерге келсек, 1990 жылы шыққан Сабыр Қазыбаевтың «Қазақ тілі методикасы» еңбегі ғылыми-зерттеу әдісі тұрғысынан «талдау» әдісімен берілген. Еңбекте әдіс ұғымы, оқыту әдісінің жалпы түрлері: талдау-жинақтау, индукция, дедукция, сұрақ-жауап, тіл дамыту,оптималдандыру әдістері, сонымен қатар сауат ашу методикасы мен грамматиканы оқыту медотикасы қарастырылған. Автор қазақ тілінің ерекшелігін ескере отырып, оқыту әдістерінің қолданылу мақсаттарына қарай, әрі олардың атқаратын қызметтері тұрғысынан бір-біріне принциптік ұқсастығы бойынша үш түрге бөліп топтастырған. Олар:

1 Оқу процесін ұйымдастыру әдістері (баяндау, әңгіме, өзіндік жұмыс).

2 Оқушылар үйренетін білім көздерінің әдістері (сөздік әдісі, көрнекілік әдіс, практикалық жұмыс әдісі: ауызша және жазбаша жаттығу жұмыстары).

3 Оқу міндеттерінің әдістері (жаңа білімді түсіндіру әдісі, білімді бекіту және білік пен дағдыны қалыптастыру әдісі: қайталау әдісі, білім,білік, дағды тексеру әдісі – оқушының білімін бақылау, сабақ мазмұныны байланысты жеке сұрақ,ортақ сұрақ,бір мезгілде бірнеше оқушыға әртүрлі тапсырма беру арқылы жүзеге асырылады) [6, 18]. Ғалым оқу мен жазуға үйрету методының үш тобын көрсетеді. Олар: синтеткалық (жинақтау), аналитикалық (талдау) және аналитика-синтетикалық (талдау-жинақтау) [6, 31] деп, анықтамаларына тоқталып өткен. А. Байтұрсынов баланы сауаттандыру ісінде бірінші «дыбысты әдіспен»үйрету тиімді десе, С. Қазыбаев мектептерде ежелден бері қолданылып келген оқуға

және жазуға үйрету әдістерінің төрт түрін: әріп қосу әдісі, буын әдісі, дыбыс әдісі және тұтас сөз әдісін атап,сипаттама берген.

2005 жылы жазылған Оразбаева Ф. Ш. мен Рахметова Р. С-ның «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» еңбегінде, қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша теориялық мәліметтер мен практикалық тапсырмалар қамтылған. Қазақ тілін оқытуда тілдік қатынастың рөлін шетел ғалымдарымен салыстыра келіп, адамдар қарым-қатынасы ауызша және жазбаша түрде, ауызша – дыбысталумен, жазбаша-таңбамен белгіленіп, хабар алмасу «қатысымдық әдіс» арқылы жүзеге асатынын айтқан. Қазақ тілін саналы және сапалы меңгертуде – жаңа технологияларды қолдану керектігін айтады. Олар: проблемалап оқыту, программалап оқыту, саралап, жекелеп оқыту, дамыта оқыту, ұжымдық оқыту, дистанциялық оқыту [7].

Қазіргі жаңартылған оқу жүйесіне қатысты әдістер мен тәсілдер де уақыт өте келе күрделенуде. Оқушылардың ойын дамыту үшін сыни ойлау, пайымдау және шығармашылық әдістері кең қолданылуда. Сыни ойлау – бұл терең ойлау дегенді білдіреді. Мәселенің шешімін табуды көздейтін емес, мәселенің табиғатын түсінуге көңіл бөледі. Сыни ойлаудың тәсілдері – инференция, бағалау, метатаным [8, 308]. Инференция – индукция мен дедукция әдісі арқылы іске асатын компонент. Бағалау болса – инференция кезінде өз-өзіне сұрақ қоя отырып қадағалап отыруына, дұрыс шешім қабылдауына көмектесетін тәсіл. Бұл әдіс және басқа да жаңадан шығып жатқан әдістер менталды үрдістердің іске асуынан болады. Технологияның дамуына байланысты жаңа ғасырда компьютермен онлайн оқыту түрі кең өріс алуда.Метаталдау нәтижелері технология қолданған балалардың оқу нәтижесі технологияны қолданбаған балаларға қарағанда 12 пайыз жоғары болатынын көрсетіп отыр [8, 316]. Компьютерге негізделген білім алу тәсілдері – ойындар, симуляция, мультимедиа, электрондық оқыту [8, 333]. Конструктивизм де – енді пайда болған әдіс. Оның басқалардан ерекшелігі: оқушылардың өзінің қызықтыратын сұрағына өздері түсініп, өздері жауап беру арқылы білімдерін қалыптастыру. Конструктивизм мұғалімдердің материалды оқушылардың қызығушылығын тудыратындай етіп жоспарлауына ерекше көңіл бөледі.

Коперативтік оқыту деген балаларды топтастыру арқылы сабақ үстінде тапсырмаларды орындау. Олар өзара білімімен алмаса отырып, балалардң жетістікке жетуін қадағалау. Бұл тәсілдер оқушы танымын кеңейте түсіп, проблеманы шешу жолдарын жақсы

меңгеруге қол ұшын береді. Баланы жан-жақты ойлап, анализдеуге дағдыландырады. Адам баласы бір орында тұрмай, алға қарай жылжи беруі керек. Сондықтан заман жетілген сайын біздің де жетілуіміз шарт.

Қорытындылай келе, оқыту түрінің өткені мен бүгінінен мағлұмат беретін әдістеме ғылымы, өз заманында, түрленіп, жаңғыра бермек. Ұлттың ертеңгі болашағын даярлайтын ұстазда білім беруде білім мен білік, дағды, методикалық шеберлік, жан-жақтылық ұштасып жатқанда, білім меңгерту жолы оңай, тәрбие мен білімі толыққан жастар қатары артатыны сөзсіз. Мұғалім уақыт талабына сай – іскерлік пен іздену, еңбектену үстінде, даму процесінде болуы басты талап. Себебі технологияның дамыған кезеңі, өскелең ұрпақтың ой-өрісі, сана-сезімі шарықтау шегінде. Оқытушының білігі оқушыдан төмен болуы мұғалімге үлкен сын болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әлімжанов, Д., Маманов, Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. – 1965.

2 Салқынбай, А. Б., Көккөзова, М. Б. Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. – Алматы: Нұр-Пресс,2006. – 137 б.

3 Рахметова, С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 184 б.

4 Байтұрсынов, А. Тіл тағылымы. – Алматы:Ана тілі, 1992. – 448 б.

5 Жиенбаев, С. Үлкендерге хат таныту методикасы. – Қазақстан баспасы, 1935. – 34 б.

6 Қазыбаев, С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы : Рауан, 1990. – 112б

7 Оразбаева, Ф. Ш., Рахметова, Р. С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Print-S, 2005. – 171 б.

8 Шунк, Д. Х. Оқыту теориясы.– Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 608 б.

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ АҒАРТУШЫЛЫҚ АРНА АЯСЫНДА

ДЮСЕМБАЕВА Г. Б.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
СҮТЖАНОВ С. Н.
ф.ғ.д., профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

Қазақ мәдениетінің тарихындағы ерекше бір тұс, бұл – ағартушылық кезең. Жалпы ұлттық ой-сана, Абай ұғымымен айтқанда, ағартушылықтың алдында борыштар.

«Ағартушылық – жақсылыққа, бақытқа ұмтылған күллі елдің бастан өткерер жетілу һәм өрістеу жолы. Сондай-ақ мұны әр ұлт бірі-біріне ұқсай бермейтін мазмұнда қилы жағдайда, сан түрлі мерзімде жүріп өтеді. Бұлай болуы қоғамдық-тарихы факторларға байланысты. Ағартушылық кезеңнің бар мақсат-мүддесін бойына жинақтайтын әдебиеттің функциясы білім-іліммен ғана шектелмейді» [1, 13]. Осы орайда қайраткер Әлихан Бөкейхан: «Оқу-білім болса, мақсат бәрі табылады дегендей көрінеді. Бұлай болса, бұл – адасқандық болды. Біліммен мақсат шықпайды. Ғәзәзіл ұжмақтан надандықтан шыққан жоқ. …Ұлтына, жұртына қызмет қылу – білімнен емес, мінезден… Жақсы мінезге тоқтаған адам аз. …Неше түрлі залалды қазақ мінезі бұзық орысша, мұсылманша хат білгендерінен көрініп жүр. Бұлар өзге қазақтан білімді. Білімнен жақсы мінез шықса, бұ қалай?» [2, 126] – дейді.

Асылы, ағартушылық деген ұғым қазақ даласына орыс әліпбиімен тұспа-тұс ене бастағаны белгілі. Себебі, қазақ даласы бұл уақыт аралығында «шығыс» нәрімен сусындап, сол үлгіне сауатты болғандығы тарихтан мәлім. Ол кезде ата-бабаларымыз аса сауатты болып қана қоймай, мәдениеттің жоғарғы биігіне шыққандығына да анық. Сөзімізге нақты дәлел ретінде, 10–12 ғасырлар аралығындағы қазақ даласында бой көтерген шаһарлар мен зәулім мазарларды тілге тиек етсек болады. Сонымен, қазақ даласында екінші мәрте «ағартушылық» мәселесі көтерілген. Бұған ешкімнің, ешқандай дауы немесе таласы жоқ. Бұл ағартушылық «Батыстық» үлгіде тек, «жазу-сызу» төңірегінде ғана өрбіген. Ал, халық санасына сіңісті болған мәдениет ұрығы сол қалпында яғни қазақи күйінде қалған.

Сонымен бірге, қазіргі білім жүйесінің негізгі міндеті – адамның ішкі жан дүниесінің, адамгершілік қасиеттерінің, жеке басының дұрыс қалыптасуын бағыттау, соған негіздеу. Сондықтан қазіргі қоғам адамзат алдына, білім беру жүйесіне үлкен мәселелерді қойып

отыр. Ондай мәселелердің бірі Қазақ даласындағы «ағартушылық» кезеңнің қалыптасу жолдарын дұрыс талдау, нақты көрсету болып табылады. Қазақ даласындағы «ағартушылық» мәселесіне көптеген адамдар өз үлесін қосты, еңбектенді [3, 46].

Мәселен, Абай, Шәкәрім, Спандияр, Ыбырай т.б. өз ғұмырларын тәлім-тәрбие мәселесіне арнаса, Шоқан, Әлихан, Міржақып т.б. қазақ азаматтары ғылыми тұрғыдағы зерттеу еңбектерін «ағартушылық» бағытқа бұрған.

Абай Құнанбайұлы ақындығы мың жарым ғасырлық тарихы бар жазба әдебиетіміз бен әлемдік әдебиеттің құбылысы ретінде қарастырылуға лайық болса, ал осы тұлғаның ағартушылығы XIX ғасырдың шындығы аясында зерделуге тиіс. Жалпы адамзаттық өлшеммен қарағанда, Абайлар – Қазақ Ағартушылығының басында тұрған алыптар.

Ғылымда ойшылдар анықтаған Ағартушылық кезеңнің туу, қалыптасу, даму заңдылықтары бар. Оны көбіне қоғам сұранымы тудырады. Абайдың теориялық та, практикалық та ағартушылығы – өлеңдері мен қара сөздерінде.

Дүние мен қоғам құбылыстары туралы байыпты білім жинаған ақын ұлтының бақытын Ресей шындығы контексінде іздеді.

Адасып аланда, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай [4, 12],

– дейді Абай. Ақынның түзу жол деп отырғаны – ғылым мен еңбек қана емес, заманға қарай амал жасау. Шет жұрт отарлап отырса, надандық іштей мүжісе, екі бүйірінен соғылған халық не істемек? Осы тығырықтан алып шығарар Абайдың ұсынған жолы бар. Ол – тәуекелшілдік пен талап сынды қасиеттерді бойға дарытып, еренбей еңбек етуге жөн сілтейді. Бұл ақынның 1895 жылы жазған «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас» өлеңінде айқын айшықталған.

XIX ғасырда заман шындығын ақын ретінде жүрегімен қабылдап, оған азамат ретінде амал қарастыра білгеннің бірі – Құнанбайдың Абайы. Кезінде біржақты түсіндірілген, көпке қалаулы дәйексөз болған ақынның: «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқукын, ғылымын білмек керек» [4, 68] – деген сөзінде терең мән бар. Сонымен, Абай алыс саяси теңдікті емес, жақын ағартушылықты, елді ағартушылық теңдігін аңсаған.

Абай қазақ халқы әлі меңгеріп жетпеген мәдениеттерге бой ұрғанда, жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана молыққан жоқ, рухани дүниесін жаңа идеялармен де байытты. Өзінің идеялық және

творчестволық байлығының асылына келгенде, Пушкин сияқты, Абай – қалың жұртқа ортақ, сонымен бірге анық ұлттық, халықтық ақын.

Ұлы ақын оқудың пайдасын сол кезең талабына сай жырға қосты. Ол өз замандастарының бойындағы жаман мінездерді батыл сынай отырып, оларды адамгершілік қасиеттерді үйренуге шақырды. Ақын ағартушылық бағыт ұстанып, халықты оқу-білімге шақырды. Ел-жұртына парасаттылықтың, кемел келешектің жарқын жолын нұсқады. Мысалы, «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде жастарды оқуға үндей отырып, өнерлі де өнегелі болып өсудің бағытын бағамдап береді:

Дүние де өзі, малда өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз [4, 12],

– деп, талапты жастың үкілі үмітін сөндірмей, ізгі мақсатқа жетуге итермелейді.

Бұл шығармаларында Абай қалың бұқараға жақын келеді. Оның поэзиясының халық творчествосынан зор айырмасы барын дәл осы тұста айқын көреміз. Абай өзінің ағартушылық бағыттағы ойларын «Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» деп басталатын өлеңінде тұжырымдаған іспетті. Мәселен:

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге...

...Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге,
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге [4, 12],

– дей келіп, «өнбес іске алданып, жол таба алмай» қалма деп кеңес береді.

Ұлы ақын бұл бағытты жаңа ой, сезімдермен толықтырады, оның өлеңдерінде өзгеше бір идеялар мен жан сезімдері жүреді. Ең алдымен, бұл шығармалардан ақынның отаршылдық қысымда, қараңғылықта, мұқтаждық пен жоқшылықта өмір сүрген сол кездегі қазақ ауылының қоғамдық қалпына бітіспес көзқарасы айқын көрінеді. Абайдың көптеген өлеңдерінде («Сегіз аяқ», «Қартайдық, қайғы ойладық», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», тағы басқалар) надандық, дәукестік, парақорлық, арамтамақтық, қазақ халқын билеп-төстеушілердің рухани бишаралығы өлтіре сыналды. Семьяға, ата-анаға жас ұрпақты тәрбиелеу қажеттілігі, түзу жолға салу керектігі әсіресе, «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Әсемпез болма әрнеге», «Ата-анаға көз қуаныш» және тағы басқа

шығармаларында соншама айқындықпен, соншама моральдық тереңдікпен айтылады.

Ыбырай, Абай секілді алыптардың адымына ілесіп, ағартушылық дәстүрді ілгері сүйреген қазақ қаламгерлері – А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев сынды ұлт оқығандары мәдениетті жақтап, руханиятты ақтады. Өйткені сол тұстағы «ағартушылық», «оқу-білім» деген ұғымдар әлдеқайда кең мағынаға ие болды. Оқу-білім, өнерге қатысты туындылар ескілікке, феодалдық құрылысқа ғана емес, езгіге, отарлауға қарсы бағытталып, елдікке үндеді. Біздіңше, осы тұрғыдағы ағартушы ақын-жазушылар мен төңкерісшіл ағым өкілдерінің шығармаларында тұтасушылық байқалды. Осылайша түрлі ағым өкілдері ұлт сұранымын өтеу жолында, бір сапта еңбек ете отырып, ағартушылық пен азаттық идеяларын біріктірді, сөйтіп халықтық биік тұрғыдан көрінді де.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қалиев, С., Дарханова, А. Көбеев, С. – ұрпақ тәрбиелеу жолында Ы.Алтынсариннің ағартушылық идеяларын жалғастырушы. // Бастауыш мектеп, № 6, 2005.

2 Бөкейхан, Ә. Таңдамалы шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1995. – 462 б.

3 Қамзабекұлы, Д. Алаш және әдебиет. – Астана : Фолиант, 2002. – 480 б.

4 Құнанбаев, А. Екі томдық таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 221 б.

ТІЛСІЗ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖАСАУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

ЖАХАЕВА Н. М.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Жалпы адамдар арасында коммуникация жасаудың түрлері көп. Тілдік қатынас жасау бұл – тіл арқылы байланыс, сөйлесу арқылы жеке тұлғаның қоғам мүшелерімен қарым-қатынас жасауы, ұлттық тіл арқылы түсінісуі. Бұл жердегі «сөйлеу» ұғымын ерекшелеп алып қарасақ, адамзаттың тілдесу, тілдік қарым-қатынас жасау құралы

екендігін анық байқаймыз. Ал тілсіз қарым-қатынас – сөздер мен басқа тілдік бірліктерге сүйенбейтін ым-ишара тілі.

Тілсіз қарым-қатынасты зерттейтін когнитивті лингвистиканың бір саласы, яғни паралингвистика қарастырады. Паралингвистика (грекше – қасында, маңында және латынша lingua – тіл) сөйлеу үстінде қолданылатын тілдік емес, қосымша құралдарды (дауыс ырғағы, дауыс әуені, интонация, бет, қол, дене қимылы, т.б.) зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыты. Тіл білімінің бұл саласы адамдар арасындағы қарым-қатынас амалдарын түсіну, тіл мен танымның бейвербалды көрсеткіштері сияқты тың мәселелермен айналысады. Ым-ишарат яғни, бейвербалды амалдар сөйлеп тұрған сәтте, сөйлеушінің іс-әрекетін (вербалды амалды) толықтырып, оған қосымша мағына үстейтін, коммуникцияны жалғастыруға, жақсартуға қызмет ететін адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз етуге көмектесетін қарым-қатынастың түрін айтамыз. Бейвербалды амалдар қарым-қатынас кезінде тілдік амалдармен қатар қолданылып, адамдар арасындағы коммуникацияның жеңіл түрде жүзеге асып, біреудің ойын екінші бір тұлғаға қарапайым, түсінікті, жан-жақты жеткізуін қамтамасыз етеді.

1940-жылдары әйгілі американдық лингвист-ғалым А.Хиллдің енгізген паралингвистика ұғымы қазіргі кезде күнделікті өмірдегі қоланылып жүрген ғылым ретінде күннен-күнге дамуда. Ал Оксфордтағы жоғарғы оқу орындарында филология факультеттерінде шешендік өнер дәрістерінде оқытылатын Когнитивті лингвистиканы зерттеген ағылшын ғалымы Дж. Трейгер.

Бейвербалды амалдардың, яғни тілсіз қарым-қатынастың зерттеу тарихына көзжүгіртсек, бұл сала туралы пікірін С.Спенсер, В.Вундт, Ч.Дарвиннің еңбектерінде жарық көргенін байқауға болады. Австралиялық ғалым А.Пиздің ойынша адамдардың сөздер мен сөйлемдер арқылы тілдесуі қарым-қатынасының 7 %, интонация, дауыс ырғағы, дыбыс әуезділігі, екіпіні, қарқыны сынды вокалды 33 % және ым-ишара арқылы, яғни бейвербалды қатынас 55 % құрайды [1, 13].

Қазақ филологиясындағы тіл білімін зерттеу бойынша көптеген ғалымдардың еңбектері жарық көріп, мақалалары шығып жатыр. Негізі соңғы жылдары филолог ғалымдардың ғылыми жұмыстарында бейвербалды амалдардың қызметі мен қолданылуы туралы көп қарастырылған.

Ым-ишаралардың қолданысқа енгені туралы алғашқы көзқарасты тіл білімі саласындағы алғашқы қазақ профессоры,

педагог Қ. Жұбановтың белгілі зерттеу еңбегінен кездестіреміз. Қ. Жұбанов: «Ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген, я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінісуге болады, оның үстіне, сөз-сөздің жігін дыбыс сазымен бірде айырып, бірде қосып айтқан соң, сөздің орны жылжып кеткені онша байқалмайды». Қазақ лингвистикасында ым-ишараны Ж. Нұрсұлтанқызы, М. Ешимов, С. Бейсембаева, А. Қарпықбаева, С. Мағжан, Б. Момынова сынды ғалымдар әртүрлі қырын зерттеп, аша білген. Сонымен қатар М. Ешимовтің «Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар: қол қимылдарының сементикасы», Ж. Нұрсұлтанқызының «Оралхан Бөкей шығармаларындағы бейвербалды омонимдер» атты мақалаларында, Б.Момынованың авторлығымен жарыққа шыққан «Қазақ ым-ишараттарының түсіндірме сөздігі», С. Мағжанның «Қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналығы» сияқты диссертация жұмыстарында осы мәселені қарастырған.

Паралингвистиканың үш түрі кездеседі:

1 Фонациялық – екпін, дыбыс ырғағы, оның күші, сөйлеу қарқыны, сөйлеу әуені, кідіріс, дыбыстар артикуляциясының диалектілік, әлеуметтік немесе идиолектік ерекшеліктеріне жатады;

2 Кинесикалық – ым, бет, қол қимылы, дене қозғалысы, жалпы сөйлеушінің ым-ишарасы;

3 Графикалық – жазудағы ерекшеліктер, әріпті жазудағы графикалық түрлі толықтырулар, т.б.

Ым – қолмен көзбен берілетін дыбыссыз белгі. Ишара – түрлі ым-белгі тұспал, ишарат кейіп, мегзеп түсіндіру. Ыммен белгі беру, ишара жасау. Қағазды пештің тақтайына қыстыр да өзің тез шық, – деген қыздың ымын түсініп соны істей бастадым (С. Мұқанов). Оғының көздеген нысанасына дәл тигенін сезінген Зейнеп дереу легеннен шығып, күңіне алып кет деп ишарат етті (І. Есенберлин). Бірін-бірі ишарамен, сөз айтыспай түсініп жатыр (С. Талжанов). Ол менің ымдауымды дереу түсіне қойды (Ж. Еділбаев). Қара мұртты ішіп болдым дегенді ишаралап, кесенің аузын басты (Ә. Кекілбаев). Дәурен үндеген жоқ, оның нені ишараттап отырғанын іштей түйді де, үн-түнсіз отыра берді («Саржайлау») .

Ж. Қоңыратбаева «Тіл білімі ғылымының теориясы мен тарихы» атты еңбегінде: «Күнделікті өмірде адамдар өз ойын тек тілдік таңбалар арқылы ғана емес, сонымен бірге тілдік емес таңбалар

арқылы да бейнелі түрде жеткізе алады. Сондықтан қоғамда сөз де (тілдік таңба), ым, ишара да – адамның ішкі ойын сыртқа шығарудағы біртұтас экспрессивтік жиынтығы» деп көрсетіп, когнитивті лингвистика саласын жіктеуде қарастырып кеткен.

Сөйлеу барысында паралингвистикалық тәсілдер үш түрлі қызмет атқаруы мүмкін:

А) Қосымша ақпарат береді;

Ә) Айтылмаған сөз орнына қолданылады;

Б) Сөзбен бірге, бір мезгілде қолданылады.

Сонымен қатар бұл тәсілдер ым-ишарасыз берілген хабардың мағынасын толықтырумен бірге, айтушы мен жазушы адамның әлеуметтік жай-күйі, жас мөлшері, мінез-құлқы т.б. қасиеттері туралы қосымша ақпарат береді.

Ғалым Мағжан Сәуле «Ым тілі және табиғи тіл» – деген мақаласында: «Адамдар өзара қарым-қатынас жасағанда тек сөздің көмегіне ғана жүгініп қоймай, дене қимылдарын да пайдаланады. Дененің әрбір атрибуттары, мейлі ол формасы, өлшемі, қалпы немесе бойы болсын, қандай да бір жағдайда белгілі мағынаны білдіреді, жеткізеді. Тіпті адам жүзінен ым-ишарат нышаны байқалмаса, мысалы, адам қуаныш немесе қайғы сезімдерін жасырып қалғанда, біз «жүзінен ешнәрсе білінбейді» немесе «сырын білдірмейді» деп жатамыз. Жасы, айналысатын ісі, өмірден көрген тауқыметі мен қуанышы, сезімдері мен ойлары – осының бәрі адам денесінде өз «ізін» қалдырады және адамның бейвербалды әрекетінде өз көрінісін көрсетіп жатады» – деп анықтама беріп кетсе.

Қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналылығы еңбегінде: Паралингвистика сөйленіс кезіндегі, оның ішінде ауызша қатынас кезінде қатарласа жүретін дыбыстық кодтармен шұғылданады. Бұл дыбыстық кодтар ақпараттың белгілі бір мән-мағынамен баюын, бағалауыштық және мағыналық түрлі рөлдердің болуын, сонымен бірге олардың тілдік қатынас кезінде өмір сүруін қамтамасыз ететін мағыналық дыбыстық кодтар. Аталмыш паралингвистикалық құбылыстарға сөйлеу қарқыны, дауыс түрлері, интонация, еліктеуіш сөздер, күлкі, жылау, сыбырлау т.б. жатады. Ал дене қимылдары, мимика, кейіп сияқты коммуникацияның көмекші құралдары кинесиканы құрайды [2, 93 б.].

Тілдегі бейвербалды амалдарды ғалымдар халықаралық қарым-қатынас құралы ретінде де қарастырған. Ғалымдардың пікірінше, бірінің тілін бірі білмейтін халықтар ым, бет, дене, қол қимылдары арқылы коммуникацияға түсе алған. Тілші ғалым

Т. Қордабаев: «Ым тілі жасанды емес, ол ұрпақтан ұрпаққа ауысып, мұра ретінде беріліп отыратын табиғи құбылыс. Шарттылық ым тілінде тым елеусіз, сондықтан ол негізінде интернационалдық құрал, оны бірінің тілін бірі білмейтін адамдар да түсіне алады. Барлық халықта жұдырық көрсетуді қорқыту деп, қол бұлғауды шақыру деп түсінеді. Сөйленістің вербалды тәсілдерімен бірге жүретін кинесикалық, проксемикалық, просодикалық амалдар мен қимылдар лингвистикада бейвербалды қатынастың құрамында болатынын түсіндіреді [3, 128 б.].

Сонымен қатар, бейвербалды амалдар ауызекі сөйлеу тілінде көмекші құрал ретінде де қолданылады. Сдамдардың бет-әлпетіне қарап-ақ олардың актуальды психологиялық, көбінесе эмоциялық жай-күйін, мысалы, оның ашулы немесе таңырқаулы ма әлде, қандай да бір жайға мазасыздануы не қуанышты екенін өздері айтып жеткізбей-ақ аңғара аламыз. Мысалы: «Елемес қайтадан қуанды. Көзі жайнап кетті, бетіне күлкі жүгірді. Қолын жайып, Ильяны құшақтап сүйіп-сүйіп алды. Илья қуанып тұрып бас бармағын көрсетті» деген сөйлемдердегі Елеместің қуанышын оның жүзіндегі түрлі қимылдарынан байқауға болса, Ильяның «бас бармағын көрсетуі» арқылы «жарайсың», «кереметсің» деген ойларды аңғаруға болады. Үшіншіден, бейвербалды амалдарды қарым-қатынас кезінде ойды, пікірді нақтылай түсу үшін қолданып, сөзбен тығыз байланысты бола келіп, ойға түрліше реңк береді және нақтылайды, сөйтіп оның дұрыс қабылдануына ықпал етеді.

Лингвистикада ым-ишара қолданыстарына зерттеу жасап, өз пікір, көзқарасын көрсеткен Жүсіпбек Аймауытовты атап өтсек болады. Ж.Аймауытов «Психология» атты еңбегінде: «Кісінің қылығын қимылына қарап сыйлаймыз, көзге өте көп көрінетін беттікі» дейді. Сонымен бірге жазушы ымды бөлек, ишараны бөлек етіп ажыратып көрсеткен. Ымға – бет құбылысы, маңдайдың қатпарлары, сызығы, көз қарасы, қастың қимылы, танау, мұрынның желбіреуі, еріннің жымырылуын жатқызса; ишараға – көкіректі керу, иықты қозғау, басты төмен түсіруі секілді амалдарды жатқызады. Ж.Нұрсұлтанқызының да осы пікірге қосылатындығын «Оралхан Бөкей шығармаларындағы бейвербалды омонимдер» атты мақаласынан байқаймыз. «Мимика дегеніміз – көз, қас, қабақ, кірпік, мұрын, ауыз, ерін, құлақ, тіл, тіс, таңдай т.б дене мүшелерінің көмегімен орындалып, белгілі бір ақпарат беретін бейвербалды амалдар жиынтығы» деп анықтама береді.

Тілсіз қарым-қатынасқа деген қызығушылық ерте заманнан бастау алған. Қазақ әдебиетіндегі бейвербалды амалдардың қызметі туралы үздік ойларды, терең тұжырымдарды одан әлдеқайда ертерек кездестіруге болады. Тілсіз қарым-қатынаста да ұлттық нышандар кездеседі. М. Әуезовтың «Абай жолы» романында бейвербалды амалдардың мағыналық астарында қазақ халқының өмірінің ертеден келе жатқан мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жатыр.

«Абай жолы» романында кездесетін бейвербалды амалдардың қолданлуына тоқталып өтейік.

«...Үйдің іші әрі қайран боп, әрі сүйсініп, қарқылдай күле жөнелді. Майбасар қысылғаннан, үнсіз ғана лекітіп күле беріп, Абай бітірген уақытта, басын шайқап, дымы құрып, боқтап жіберді де:

– Қап! Қап! Мына жаманның қылығын-ай!.. Енді қайттым, бәтір-ау?! –деді.

Абай күліп мысқылдап:

– Бол, ататын болсаң, өлеңмен ат, Майеке, әйтпесе, тыңдамаймын! – деп, басын шайқады Бұл үзіндідегі бас шайқаудың екі түрлі мағынасы бар. Бірінде амалсыздықты, амалы құрып, әрі-сәрі күйде қалуды, екіншісінде қажетсінбейтін қылықты, жоққа шығаруды, тіпті шорт кесуді білдіреді.

«Көршілес, туысқан елдің ауыр жайларын Қадырбай күрсіне түсіп, қиналып тыңдады. Жүдеп, мұңайып отыр. Басын шайқап, таңдайын қағады» Басын шайқаудың бұл үзіндідегі мағынасы жоққа шығарудан, әрі-сәрі күйден бөлек, осы арада күйініш, амалсыздық, қиналу мағынасында жұмсалған әрі екі бірдей бейвербалды амал катар орындалған. Бас июдің көп жағдайда мағынасы мойындау мен жеңіліске, құрмет пен қадірлеуге келіп тіреледі, бірақ тек бұл ғана емес, мақұлдау мен келісімді білдіретіні де байқалып тұр.

Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенетін болсақ, вербалды немесе тілдік құралдар арқылы нақты ақпарат берілсе, бейвербалды құралдар диалогқа қатысып отырған екі жақтың эмоциясы мен сезімін жеткізудегі таптырмас құрал болып табылады [3, 327 б.].

Бейвербалды амалдардың бәрінің де ұлттық сипаты өзге сипаттарына қарғанда басым түсетіндіктен, ментальды сипат, ұлттық-мәдени негіз әсіресе кинесикалық амалдарда көп сақталады. Өйткені әр халықтың тілі әр түрлі болатыны секілді ым-ишарат тілі де әр халықта түрліше болып қалыптасқан, ұлт мәдениетімен өзектесіп жатады. Шынында да әдетте өзге тілді білмейтін адамдар ым-ишараттармен түсінісуге тырысады, алайда ұлттық ерекшеліктерден бейхабар болса, мұның кей жағдайда

түсініспеушілік тудыруы ықтимал. Сондықтан ым-ишараттар универсалды және ұлттық семантикалы болады.

Көркем шығармаларда қолданылған бейвербалды амалдарға қарап, шығармада қай ел, қай ұлт туралы жазылғанын анықтауға болады. Әдетте, шығармалардағы тілсіз-қарым қатынас сол елдің түрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүр туралы мәлімет береді және елдің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының негізгі элементтерін бойына сіңіреді. Отандық ақын-жазушылардың туындыларында бейвербалды амалдар көптеп кезігіп, қазақ халқының дүниетанымының, ұлттық салт-дәстүрлерді бейнелеп, шығарма ішінде кезігіп отырады.

Оқиғаның өрілуіне қарай жазушылар бата беру, сырға салу, сарқыт қалдыру, басын шайқау, басын изеу, бет жырту, маңдайынан сипау, көзін қысу, таңдану, таңырқау, қорқу, абдырау, абыржу, қабағын шыту, мойынға белбеу салу, жағасын ұстау, таңғы астан ауыз тиюі, жаңадан келіп көрші қонған үйге ерулік беру, құдалармен құйрық-бауыр жесу, шашу шашу,т.с.с. сынды ұлттық-мәдени негізді бейвербалды амалдарды шығармаларында пайдаланып, өзіндік сипат беріп отырады.

Танымал этнограф С. Кенжеахметұлы ұлттық сипаттағы ым-ишараттардың «сезімді, көңіл-күйді, іс-қимыл, әрекетті сөз тауыспай-ақ ыммен, ишарамен еппен сездіретінін, оны дәл бейнелейтін ойлы, қызықты әрі сесті ұғымдар болатынын мұны әдет-ғұрып ишарасы дейтінін. Дегенмен тұрмыс пен салттың, өмір мен тіршіліктің, қоғам мен дәуірдің өзгеруіне байланысты мұндай әдет пен дағдының кейбіреулері ұмыт қалғанын», – айтады [4, 298 б.].

Халқымыздың ертеден келе жатқан салт-дәстүрінің бейвербалды көрінісіне бата беру, оның оң және теріс түрін, омыруының сүтін көкке сауды, мойнына бұршақ салуды, артынан топырақ шашуды, қол жаю, бет сипау, қол ұстатар, шаш сипар, көңіл айту кезіндегі ым-ишараттарды, қамшы тастау, қылыштың жүзін сую, қолын кеудесіне қою,т.б. жатады. Бұлардың құндылығының өзі этникалық сипатында, оларды вербальды тілмен сөйлетіп, қағаз бетіне түсірген кезде әлемнің тілдік суретін байыта түсуінде жатқаны сөзсіз. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттарды жас ерекшелігіне, жыныстық қолданысына қарай ажыратуға болады. Олардың тек ерлерге тән, атап айтканда, қамшымен көзге шұқу, төс қағыстыру, арқаға қағу, иығынан нұқып жіберу, бірін-бірі итеріп қалу, қамшы тастау сияқты түрлерін айтуға болады. Ал әйелдерге тән бет жырту, ернін шығару, бетін шымшу, шашын жайып жіберу, омыруының сүтін көкке сауу, орамал бұлғау, аузын шылп еткізу, т.б.

көрсетіліп жүр. Бұл жөнінде алғаш сөз қозғаған Қ.Жұбанов бірнеше бейвербалды амалды тізбелей келе: «Бұлар әйелдердің специфик тілі болып табылады», – деп бағалайды [4, 306 б.].

Көркем шығармалардағы бейвербалды амалдардың қолданыс жиілігі де, мағыналық түрлері де өзге стильдік тармақтарға қарағанда әлдеқайда көп әрі бай болып келеді. Сондықтан оларды мағыналық топтарға жіктегенде, архаизм-бейвербалды амалдар, кәсіби бейвербалды амалдар, вариантты бейвербалды амалдар, тұрпайы ишаралар, табу ишаралар, диалект түріндегі бейвербалды амалдар деп бөлуге болады.

Архаизм бейвербалды амалдарға бетіне күйе жағу, ат құйрығын кесісу, артынан топырақ шашу сияқты амалдар, ал вариантты түріне қол бұлғау – орамал, тымақ бұлғауды, кәсіби бейвербалды амалдарға әр сала мамандарының кәсібіне сай орындалатын кинесикалық, такесикалық, интонациялық т.б. амалдар жатады. Табу ишаралар ұлттық; сана, ұлт мәдениетімен, оның рухани және мәдени тіршілігімен байланысты сөйлеу тілінде орныққан. Сондықтан табу-ишараларды біліп-түсіну әр халықтың өзіндік ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. «Тілінді шығарма, ұят болады», «Адамға қарап керілме, ұят болады», «Адамға қарап қолыңды шошайтпа» т.с.с. этикеттік тыйым-ишаралары қазақтың салт-дәстүріндегі табуға айналған бейвербалды амалдар екені белгілі.

Әр өңірдің ерекшеліктеріне қарай қолданатын бейвербалды амалдарында да өзгешеліктер байқалады. Мысалға, шайға қандым дегенді білдіру үшін бір жерде кесенің үстіне қасықты төңкеретін болса, екінші аймақта кесені төңкереді, үшінші аймақта дастарханның шетін қайырып қояды. Осылайша қалыптасу жолдары мен семантикалық сипатына карай бейвербалды амалдардың антонимдік, омонимдік, паронимдік, вариантты, окказионалды, архаизм, тұрпайы магыналы түрлері ұлттың тілдік көрінісінде әбден орныққан. Сондықтан ұлт мәдениетінің бір маңызды бөлшегі – бейвербалды амалдар деген тұжырым дәлелдеуді қажет етпейді.

Ұлттық нышаны айқын көрініп тұратын бейвербалды амалдар әр ұлттың, халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрсеткіші болса, олардын тілдік, яғни вербалды амалдармен жеткізілуі ұлт мәдениетінің тілдегі көрінісіне айналған, өйткені параамалдардың мағыналық астарында халық өмірінің бар қыры мен сыры жан-жақты сақталған [5, 113 б.].

Ұлттың мәдени байлығы саналатын бейвербалды амалдармен өзге ұлт көп жағдайда көркем шығармалар арқылы танысады.

Көркем шығармалардың аудармасы әр түрлі ұлттар арасында мәдени диалогты орнатудың бастау көздерінің бірі, бірақ мәтін құрамындағы бейвербалды амалдарды аудару калай жолға қойылғанын, аударудың қай тәсілінің ыңғайлы болып отырғапын, аударманың дәлдігін біліп отыру өзін-өзі сыйлайтын ұлт үшін қажетті атрибут болса, ұлттық феноменге, ұлттың байлығына, қазынасына айналған бейвербалды амалдарды адамзат тарихымен бірге ғасырлар төріне аман-есен жеткізудің бір амалы да.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Оразбаева, Ф. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы, 2002. – 198 б.

2 Бейсембаева, С. Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке. Дисс.канд.филол. наук. – Алматы, 2002.119 б.

3 Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – А.лматы: Ғылым. 1999. – 581 б.

4 Крейдлин, Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – Москва: Новое литературное обозрение, 2002, – 592 с.

5 Қордабаев, Т., Қалиев, Ғ. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 1998. – 240 б.

ӘСЕТ НАЙМАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

ЖУНУСОВА Ш. Б.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Әсет – дастан жанрының өрістеуіне мол еңбек сіңірген ақын. Жұртымыздың жүрегінде жатталып, көкірегінде сақталып қалған айтулы дастандар саралап бағаланбаған, жете зерттелмеген күйінде келеді. Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті дәстүрін ұштастыра отырып жырлаған ақын қисса -дастандарын тақырыптық идеялық, жанрлық тұрғыдан талдау ақын талантының сан алуан қырын, эпикалық қарымын аңдатып, мұрасының поэтикалық ерекшелігін аша түседі. Әсет Найманбаевтың баспа бетін көрген дастандары:

– Шығыстың ертегілік, аңыздық сипаттағы адамгершілік, адалдық, сертке беріктік, ғашықтық ерлік, өнер тақырыбын көтерген қиссалары: «Ағаш ат», «Барат қыз», «Ер Шеризат», «Үш жетім қыз», «Үш баланың әңгімесі».

– Діни уағыздық сипаттағы Мұхаммед (Ғ. С.) пайғамбар мұғжизасын дәріптейтін «Француз патшасының баласы» қиссасы.

– Абай үлгісінде жырлаған «Евгений Онегин» атты нәзирагөйлік туындысы.

Моңғол халқы өмірінен жырлаған ғашықтық тақырыбындағы «Салиха-Сәмен» дастаны. Қазақ даласындағы отарлық озбырлыққа қарсы қайрат көрсеткен ер тұлғасын дәріптейтін «Кешубай» дастаны.

Бірінші, екінші топтағы шығармаларды тек қиссаларды деп атау себебіміз: қисса-араб, дастан-парсы сөзі болғанымен синонимдес емес. Қисса әңгіме, ертегі мысал деген ұғымды білдірсе, дастан тарихи әңгіме, батырлар жыры ұғымында қолданылады. Қазақ әдебиетінің жанрларын алғаш классификациялаған [1]. А. Байтұрсынов: «қисса – өлеңмен жазылған көбінесе діндар әңгімелер, қазақ тұрмысынан сөздер емес, басқа жұрттардың ертектері. Мазмұнына қарасақ екі түрлі:

Дінді құрметтеу үшін...

Шариғат қағидаларын орындау үшін. . .

Бастапқы түрлі қиссалар «Зарқұм»,», «Сал-сал», «Сейфулмәлік» сияқты ұзақ келеді. Соңғы түрлі қиссалар «Мұса мен Қарынбай», «Жұм-жұма» сияқты қысқа келеді» дейді. Х. Досмұхамедов қазақ халық әдебиетін жүйелегенде (классификация) діни әдебиетті бөлек, араб-парсы өмірін көрсететін әдебиетті» қисса деп атайды [2]. Бұл пікірлерден қиссаның «Басқа жұрттар үнді, араб, парсы, ертегі аңыздары» екенін көреміз. Бүгінде қисса терминінен бас тартып, дастан терминін ұсыну кезінде әдебиетімізде батырлар жырын да , лиро-эпикалық жырын да, тіпті Біржан-Сара айтысын да қисса деп атау орын алғандығынан болар. Бірақ ол жинаушы , бастырушылар тарапынан болғаны белгілі. «Қисса әдебиетінің бәрі бірдей діни мазмұнда емес» деп тұжырым жасай келіп, Ә. Қоңыратбаев қиссаларды бірнеше түрге бөліп қарастырады: «Мың бір түн», «Шахнамадан» алынған ертегілік және мифтік сюжеттер, Низами, Науаилардың құлдар мен күңдер еркіндігін аңсайтын ғашықтық жырлары. Ислам дінін дәріптейтін «Салсал», «Кербаланың шөлі» сияқты жырлар

1 Ислам діні мен феодализм қайшылығы тереңдеген кезде аспанды – бостандық, жерді – тамұқ басады деп жырлайтын дін емес, мифологияға негізделген мистикалық махаббат, романтизм яки символизм түрінде жырланған қиссалар «Қисса – шығыс әдебиетіне тән жанр. Сондықтан сол шығармалардың сюжет желісінде туған эпикалық туындыларды қисса деп атау орынды.

Қазақ әдебиетіндегі шығыстық үлгідегі қиссалардың көбінің тууына араб халқының «Мың бір түн» ертегілерінің қызықты сюжеттерінің әсері ерекше болды. Ертегінің өзі қазіргі бізге таныс күйге түскенше бірнеше қалыптасу кезеңінен өткен. Герхард «Мың бір түн» ертегісі қалыптасуының төрт арнасын көрсетеді:

Арабтың ежелгі аңыз әңгімелері.

2 Индия сюжеттерінің элементін айқын көрсететін парсының «Мың ертегісінің» негізінде Х ғ. түзіле бастауы.

3 Х–ХІІ ғасырларда Бағдат төңірегіне тараған әңгімелердің жинақталуы.

4 ХІ ғасырдан бастап ХІІІ–ХІУ ғасырға дейін Египетте шығарылған әңгімелермен байытылып, ХУ–ХУІІ ғасыр орнықты жүйеге түскенін көреміз.

Қазақ даласында ауызша тараған сюжеттермен қатар «Мың бір түн» хикаяттары ХІХ ғасырдың 70 – жылдары «Дала уалаятының газетінде» жариялана бастаған. Абай шығармаларын қанық әрі медреседе білім алған Әсет Найманбаев да «Ағаш ат» қиссасын осы 1890 жылдар ішінде жазған. Қисса сюжетінің «Мың бір түннен» алынғаны жайлы пікір болжамдар Әсет мұрасын зерттеушілер тарапынан айтылып келеді. Қ. Мұхамедханов: «Қызыл табан – ағаш ат» поэмасын Әсет дәл қай жылы жазғаны мәлім емес, поэманың тақырыбына, оқиғасына қарағанда, Әсеттің Абай аулында болған 1889–1890 жылдар шамасында жазған шығармасы деп жорамалдауға болады. Осы кезде «Масғұт» және Абайдікі делініп жүрген «Әзім» поэмалары жазылған. Бұл шығармалардың оқиғасы, негізінен шығыс әдебиетінен алынады. Шығыс елінің әлемге әйгілі «Мың бір түн» сияқты әңгіме- ертегілерінде оқиға Арун Рашид заманындағы Бағдат шаһарында болған деп келетіні мәлім», – дейді. Б. Адамбаев Әсет шығармаларының 1968 жылы шыққан жинағына жазған алғы сөзінде «Үш жетім қыз», «Ағаш ат», «Шеризат», «Жәмсап» дастандарының сюжетін ақын шығыс әдебиетінен алынғандығын айтса, Б. Нұржекеев «Әсеттің қай қиссасы қашан, қалай жазылғанын, хикая мен қиссаның ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақты білгеніміз абзал», – дейді. Шығыстанушы ғалым Ө. Күмісбаев: «Шығыс әдебиетінің әсер ықпалымен жыр толғаған және бір ақын – Әсет Найманбаев, ол шығыс аңыз- әңгімелерінің сюжетін өзінше пайдаланып, оның жаңа қазақ тіліндегі нұсқасын жасаған. «Үш жетім қыз» , «Ағаш ат», «Шеризат» , «Жәмсапə, дастандары оған дәлел екенін айтады. Әсет Найманбаев дастан сюжетін «Мың бір түндегі» Шаһризаданың үш жүз елу төртінші –үш жүз алпыс

бесінші түндер аралығында айтатын ағаш ат туралы ертегісінен алған. Ертегі мен дастанның арасында азды-көпті айырмашылық болғанымен, негізінен, екеуінде де бір оқиға, яғни ағаш атқа мініп ұшып, ғашық дарын табатын хан баласы туралы әңгімеленеді. Есітті барша халық жырдың жайын, Көп жазбай, сөз аяғын тоқтатайын. Аударған арабшадан – атым Әсет, Ойлансам, өлең деген тұрар дайын,- деп ақын «Мың бір түннің» араб тіліндегі түпнұсқасынан да хабардар екендігін аңғартады. «Ағаш ат» – шытырман оқиғалы дастан. Кәдімгі қиял-ғажайып ертегіге ұқсас. Ағаш ат жасап ұшу – бүкіл шығармаға өзек болған оқиға. Бастапқы нұсқасы сонау IX ғасырда пайда болып, қолжазбалық нұсқалары бертінірек XYII–XIX ғасырларда ғана орнықты жүйеге түскен. «Мың бір түндегі» ертегі сюжетін Әсет ықшамдап, өзгеше өрген. Ертегіде патшаға үш өнерпаз келіп, өздерінің сый-сияпатын ұсынады [3, 46]. Біріншісі – тауыс жанды сағат әкеледі, екіншісі – шеттен келген жауды хабарлайтын мыс қоңырау әкеледі, үшіншісі – ағаш ат әкеліп, үшеуі патшаның үш қызының қолын сұрай келеді. Сонымен қатар, дастанда ағаш атты жинағанда қалтаға сиып кететін қасиеті болса, ертегідегі нұсқасында ондай қасиет жоқ. Дастанда қыздың әкесі құрған тұзақтан қашып құтылған Хасен шаһзада Нұргүлғасылды өзімен бірге алып ұшып кетіп, бақытқа жетеді. Ал «Мың бір түнде» қыздың әкесінің торынан құтылып, ағаш атпен еліне ұшып барып, қайтып келіп қызды апарады. Одан әрі оқиға күрделенеді, әкесіне қызды әкеліп көрсетпес бұрын оны бақшада қалдыра тұрады. Сол жерде әлгі ұста қызды алдап, ағаш атқа мінгізіп қашып кетеді. Келесі бір патшаның жеріне барып қылмысының беті ашылып, қыздан айырылып, өзі зынданға түседі. Хасен шаһзаданың бойындағы ұрда-жық мінез қыз әкесіне қарсы шығуы, бақшада қалдырып кеткен ағаш атпен қызды шебердің алып кетуі, жәгәттің қызды іздеу сапары, Рум патшалығындағы оқиғалар қиссада жоқ. Ақын өз идеалы, позициясы тұрғысынан артық деп санаған оқиға эпизодтарды енгізбей, айтайын осы жердің түйығынан немесе «көз жазбай сөз аяғын тоқтатайын» деп ескертіп отырады. Осылай өзгертсе, өсіре отырып жырлау, өз идеясына қарай жақындатып икемдей түсу Әсет қисса дастандарының көбіне тән. Қиссашыл – дастаншыл ақындардың ертегі, аңыз, хикаяттардың сюжеттеріне ерекше талғаммен қарап, қазақтың ұғымына жақындатып шабытпен жырлауы – халық ауыз әдебиетідәстүрінің игі әсері. «Ағаш ат» – XIX ғасырдың соңғы кезеңінде танымдық, ғибраттық үлгі таратқан, қазақ даласында туған фантастикалық қисса [3, 188].

Әсет Найманбайұлының алғашқы көлемді шығармаларының қатарында шығыс ертегілерінің сюжет желісімен жазылған «Үш жетім қыз», «Барат қыз» қиссалары бар. Бұл дастандар медреседегі оқуының әсерімен жазылып, кейін өңделгенге ұқсайды. Өйткені, мұнда араб, парсы тілдерінің қолданысы басқа шығармаларына қарағанда басым. Сюжеті, негізінен шығыс ертегілерінен алынғанмен ақын өзіндік ой түйіп, өз үнін танытады. Әділ істің салтанат құратынын зұлымдықтың айлакерліктің тәкаппарлықтың өрісі тар екенін ширақ өрілген жыр өрісімен аңыздайды. Шығыс әдебиетінің қазақ әдебиетіне жасаған игі әсері қазақ ақындарының шығыстың көркем шығармаларының оқиға желісін, мазмұн мағынасын қабылдай отырып, оны өзгерте өрбіте жазу тәсілінің тиімділігі болды, лирикалық ғашықтық хикаяттардың қазақ топырағында өзінше туып,бай ауыз әдебиетіміз бен тарихи әдебиетіміздің арнасында тамырласып, тоғысуы көркем ой қазынамызда адам образын жасаудағы реалистік бедерлерді байытуға өз үлесін қосты [3, 46]. Әсет Найманбаевтың қаламынан туған шытырман оқиғалы шығыс ертегілерінің сюжеті желісіндегі көлемді қиссасы – «Ер Шеризат» сюжетін заманының бір танымал ақыны М. Ж. Көпеевте «Гүлшат –Шеризат» деген атпен жырлаған. Туынды нұсқаларының аты көрсетіп тұрғанындай, Әсет қиссасының негізгі идеясы – Шеризатты ел қорғаны, батыр етіп дәріптеу. Сондықтан ақын оның ерлік істерін алдыңғы қатарға шығарады., ал М. Ж. Көпеев те махаббат, сүйіспеншілік жайын жырлау басым. Шеризат сюжетінің тағы бір нұсқасы Б. Бектұрғанов нұсқасы «Қарқабат» деп аталады. «Қарқабат» XIX ғасырдың аяқ шенінде хатқа түскен. Әсет Найманбайұлы қиссаның тартымдылық тәрбиелік мәніне ерекше көңіл аударған.

Ерікпей тыңдайтұғын ерлер болса,
Сөйлейік бұрынғының бір қиссасын,-

– деп қиссаның ұзақ, қою оқиғалы екенін ескертеді. Қисса сюжетінің ерекшелігі – түпнұсқадағы көптеген оқиға, эпизодтардың түсіп қалуы; уәдесінде тұрмаған қара ниет уәзірге жаза тартқызып анасының кегін алуы, ақынның басқа ақындар жырлаған қисса сюжетімен таныстығын байқатады.

Сөйлелік біразырақ бөтен елден,
Жері бар азын-аулақ сөзді бөлген ...
Жандай дос падишаның болды жақын,
Мақтайды бір сапарда достық хақын.

Осының мәнін – жайын бақұлдамай, Сөйлейді әңгімесін надан ақын [4]. Жыр сайысына түскен Әсет Найманбайұлы да өзіндік ой-өрнек, көркемдік шешім тұрғысынан жырлап, басқаны қайталамауды мақсат тұтқан. Екі ақынның қиссадағы идеялық нысанасы екі түрлі болғандықтан, шығарманың композициялық құрылымында, көркемдік шешімінде елеуліі өзгешелік болуы заңдылық. Образдың шығарма идеясына қатысы Шаризат пен Гүлшат, Шаһмас бейнелері арқылы көрінеді. Әсет қиссасында Шеризат ерлігі ерекше дәріптеліп, әсірелей суреттеледі де Гүлшат бейнесі тек оқырманға таныстыру дәрежесінде ғана баяндалады.

Парасат, мейірманды жігіт болды...
Ерлігі ілімдегі жаннан асты,-
деп ақыл, парасат, білімін сипаттаса, ерлігін:
Қолымен тал көтерген қаһармандай,
Кәпірді айналдырып ұрды жерге ...
Алмадай қолыменен басын бұрап,
Шөптей шауып сипайды ер Шеризат.
Қолында екі жүзді алмас қылыш,
Мың қойға жалғыз кірген аш бөрідей [4, 65].

Әскерді дәл екі мың қырды сонда, т.с.с. гиперболалық тәсілде дәріптейді. Сертке берік, адал уәзір Таһмасқа қарама – қарсы образ Шаһмас бейнесін ақын:

Шаһмас зәлім бұзыпты уағдасын,
Кәпірдің көңілінің қара тасын ...
Бұл зәлім кәпір еді діннен қашқан ,
Көмірдей болған екен жүзі қара [4],

– деп өз көңіл қатынасын білдіріп отырады. Әсет Найманбайұлы шығармаларының тілі көркем, айшықтау, ажарлау, құбылту түрлерін, халықпен бірге жасасып келе жатқан інжу – маржаны саналатын мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді, шығыстық пәлсапалық ғибрат сөздерді орнымен көркемдікке арқау еткен. Шығыс поэзиясының өзіндік негізгі ерекшелігін бірі- мұнда өмір тәжірибесі арқылы түзілген ойлар, жинақталған пікірлер, қорытылған тұжырымдар т.б. көбінесе тікелей ереже . үлгі өнеге, тағылым күйінде баяндалады [3, 35]. «Шығыс қашанда тарих философиясынан көрі, тұрмыс философиясына күштірек. Осы шығыс поэзиясының тұрмыс философиясына негізделген ғақлиялық сипаты қазақ поэзиясында ерекше мол дамыды». Қазақ әдебиетіне шығыс поэзиясы арқылы келген дидактикалық сарын Әсетте де мол кездеседі. Ақын өмір жайлы, оның мән-мағынасы , өтпелілігі туралы терең ой түйеді.

Әсет Найманбаевтың шығармашылық өмірбаяны өте ұзақта емес, өте қысқа да емес.

Әсет Найманбайұлы шығармашылық өмірбаянын айта келіп, эпикалық шығармаларындағы образ жасау шеберлігі турасында сөз қозғамасақ болмайтын сияқты. Себебі әр тұлға қоғаммен тұтас байланыста. Оны қоғамнан тыс бөліп қарауға келмейді. Әсет ең алдымен, Абайдың ақындық дәстүрін берік ұстана отырып, өзіндік тәжірибесімен дамытқанын анық байқаймыз. Ал, идеялық маңызы туралы айтқанда, ақын қисса-дастандары арқылы адамгершілік, имандылық қағидаларын уағыздайдытынын шамалаймыз. «Дүние кезек», «Біреуге ор қазба- өзің түсесің», «Бұл дүниедегі күнәң о дүниеге кетпейді, оның жазасын осы дүниеде –ақ тартасың» деп қарапайым халықтық пәлсафаны оқырманына, тыңдаушысына үлгі етеді. Халық ауыз әдебиетін, шығыс әдебиетін жақсы игерген ақын сол әдебиет үлгілерінен өзінің гуманистік, ағартушылық мұраттарына, адамдық позициясына етене сюжеттерді екше, талғап алып, халыққа ұғымды, тәлімді тың шығармалар тудырған [3,39].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынов, А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 бет.

2 Досмұхамедов, Қ. Аламан – Алматы:Арыс. 2002. – 234 б.

3 Абылқасымов, Б. Әсет туралы. ҚР ҰҒА хабаршысы. Тіл әдебиет сериясы. 1996. – № 2.

4 Әсет Найманбаев. Шығармалары. Алматы: Жазушы. 1988. – 304 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІРКЕСІМДІК ТЕРМИНДЕР

ИБАДУЛЛАЕВА А. Қ.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.
ф.ғ.д., профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері экономикалық, саяси тұрғыдан ғана емес, мәдени, рухани жағынан да ілгерілеп дамыды. Сонымен қатар Тәуелсіз еліміздің тілі де көптеген өзгерістерді басынан кешіргені анық. Қоғамдағы үздіксіз өзгерістер мен жаңалықтар құралы болатын тіл – қашанда қоғаммен бірге дамуы табиғи құбылыс.

Тілдің кейбір қабаттары ұғымдық атаулармен толығып отырады. Бұл құбылыс, әсіресе тілдің терминология саласына тән деуге болады. Осы уақыт аралығында тілмен бірге тіл білімі де өзгеріске түсті. Қазақ тілінің басқа салалары сияқты «терминология» саласы да қарқынды дамыды. ХХ ғасырдың басында терминология лексикологияның бір шағын саласы деп қарастырылса, қазіргі кезде терминология өзінің зерттеу әдістері мен тәсілдері қалыптасқан сала болып есептеледі.

Термин дегеніміздің өзі «белгілі бір арнаулы қолданыс саласындағы ғылыми лексика» деген анықтамаға жүгінер болсақ, қоғамдық өзгерістердің сан алуан тармақтары өзіндік қызметімен, арнаулы лексикалық қолданыстағы ерекшелігімен айқындалады. «Филолог мамандар терминдер жүйесін теориялық және тәжірибелік тұрғыда қарастырады. Жалпы терминдер қызметі мен оларға тән ерекшеліктерін айқындау жалпы терминологияның даму бағытын бағдарлау – терминдерді теориялық жағынан зерттеу деген сөз. Ал енді, терминдерді тәжірибелік тұрғыдан зерттеу дегеніміз – салалық терминдер жүйесін қалыптастыру, терминжасам әдісін саралау, жаңа ұғым атауларының жасалу жолдарын айқындап, талдап беру» [1, 58].

Мемлекетіміздің тілге берген мәртебесі – ұлт тілінде терминдер жасауды барынша жан-жақты тереңдету керек деген талап қоюының да белгісі. Ұлт тіліне деген осындай көзқарас 1920–30 жылдары байқалған болатын. 1920 жылы Қазақстан өз алдына автономиялы ел болып, 1923 жылы қарашада тұңғыш рет Тіл туралы декрет қабылданды. Ал 1930–40 жылдары арасында интернационалдық терминдер мен орыс тіліндегі атаулар өзгеріссіз енгізіле бастады. 1940–70 жылдарға дейін орыстану бағыты жүріп өтті. 1970–90 жылдарда қоғамдық өзгерістер тілдің даму бағытына мейлінше әсер етіп отырды. 1990 жылдарда елімізде Тәуелсіздік туы желбіреп, дербес мемлекет болуы қазақ тілінің қанат жаюына, мемлекеттік тіл мәртебесін алуына игі әсер етті. Дегенмен соңғы жылдары қазақ терминологиясындағы салалық терминдердің дамуы, терминдер жүйесінің қалыптасуы заман талабына сай деп айта алмаймыз. Салалық терминдерді жасауда, қалыптастыруда бірізділік байқалмайды, әркім өз бетінше термин жасау бағыты етек алып отыр. «Кез келген ғылым мен техника саласындағы ұғымдарды білдіретін атаулар терминдік жүйеге түсу үшін белгілі бір жағдай керек, яғни ең алдымен ғылым саласы, сол ғылым саласын айқындайтын ұғымдар қалыптасу керек. Содан кейін әрбір ұғымды беретін сөздер пайда болады да, олар сол ғылым саласымен айналысатын ортада қолдау тауып, терминдік жүйе ретінде сараланады» [1, 69].

Терминология ғылымының даму тарихында оны алғаш зерделеуге салып, қазақ тілінде термин жасаудың үлгісін көрсеткен А. Байтұрсынұлы. Ғалымның жазған «Әліп-би», «Тіл – құрал» және «Оқу құралында» қазақ тіл біліміндегі негізгі терминдерді жасады. А.Байтұрсынұлы жазған кітаптарда зат есім, сын есім, сан есім, етістік, есімдік, шылау, жалғау, жұрнақ сынды терминдерді қолданған. Осы жерде айта кететін жайт – ғалым тек қазақ тіл біліміне тән термин атауларын емес, барлық ғылым салаларына тән терминдер жүйесін жасаған. Әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғалидың пікірінше, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» кітабында «…қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған» [1, 87].

Термин тек бір сөзден ғана емес, сонымен қатар сөз тіркесімдерінен де бола алады. Оларды «тіркесімдік терминдер» деп атаймыз. Аталған пайымдау жайлы Л. С. Бархударов, С. В. Гринев, В. И. Кодухов айтып өткен.

Термин жасаудың ең негізгі және өнімді тәсілдерінің бірі сөздердің тіркесімі арқылы, яғни синтаксистік жолмен жасалуы. Синтаксистік тәсілмен көптеген тіркесімдік терминдер қатары түзілген. Жалпы, тіркесімдік терминдер дегеніміз – семантикалық тұтастықты білдіретін және қосымшалармен, сондай-ақ олардың көмегінсіз жасалатын екі немесе одан да көп сөз топтары. Тіркесімдік терминдер бүтін бір ұғымды білдіріп, әдеби тілдегі еркін тіркестермен салыстырғанда тұрақты болады. Тіркестіру тәсілі арқылы атау қызметін атқарып жүрген сөздер тілімізде көп кездесетіндігін кез келген салалық терминологиядан көруімізге болады. Ғалым Т. Сайрамбаев тілдегі термин жасау процесі «сөз тіркесінің күрделенуінің жаңа формаларын, жаңа мағыналық тобы мен құрылымын туғызып отыр» деп атап көрсеткен еді. Бұл ойлардың растығына біз қазақ тіліндегі терминдердің қолданылуын зерттеу барысында көз жеткіздік.

Қазақ тілінде терминнің басым көпшілігі тіркесімдік терминдер болып келеді. Бұл қазақ тілінде сөзжасамдық тәсілінің өнімді екенін көрсетсе керек. Тіркесімдік терминдердің әрбір үлгісінің негізі зат есім болып келеді. Қазақ тіліндегі тіркесті терминдердегі зат есімнің алдынан сын есім немесе анықтауыш қызметтегі зат есімдер шоғырланады. Қазақ терминологиясындағы тіркесімдік терминдердің саны жай терминдерден екі еседей көп. Бұндай жоғары көрсеткішті салалық терминологияның қайсысынан болмасын кездестіруіміз әбден мүмкін. Қазақ тіліндегі терминдердің басым көпшілігі тіркесімдік

терминдер болғандықтан, олардың табиғаты туралы мәселе өте маңызды. Тіркесімдік терминдердің ерекшелігі – бір-бірімен тығыз байланыста болып, семантикалық бүтінді білдіруінде жатыр. Бұл жағынан тіркесімдік терминдерді фразеологизмге жақындататын пікірлер де жоқ емес. Фразеологизмдер немесе тілдің фразеологиялық бірлігі туралы бір жақты пікірдің жоқтығына байланысты тіркесімдік терминдер фразеологизмге жата ма деген таласты сұрақ тілші ғалымдар арасында күні бүгінге дейін қарастырылып келеді. Тіркесімдік терминдердің фразеологиялығы туралы теорияның жақтаушылары, атап айтқанда, В. В. Виноградов, Л. А. Капанадзе, Е. А. Молдатаев, В. П. Даниленко, В. Н. Прохорова, С. Г. Гаврин олардың құрамынан фразеологизмнің кейбір белгілерін табады. Ал бұл теорияның қарсыластары А. А. Реформатский, А. И. Молотков, С. И. Ожегов, В. П. Жуков, Е. Н. Толикина, А. Н. Кожин тәрізді ғалымдар өз ойларына мынандай дәлелдер келтіреді. «Тіркесті терминдерге қарағанда, фразеологизмдер

1 жүйелілік қатынаста болмайды;

2 заттар мен құбылыстардың атауларын білдірмейді» [2, 128].

Күрделі терминдер мәселесі де қарастырылды: саяси қайраткер, салтанатты мәжіліс, ғылыми кеңес, қоғамдық құрылыс, рухани байлық, ірі кәсіпорын, алтын қор, тарихи оқиға, соңғы хабар, еңбек өтілі, ашық хат, екеуара кездесу, салтанатты рәсім т.б. Терминологияда кездесетін күрделі тіркес түрлерін тарих пен қоғам көрінісі деп қарастыруға болады. Қызыл отау, коммунистік партия, бесжылдық жоспар, совет өкіметі сияқты тіркесті терминдердің қолданылу жиілігі бәсеңдеп пәрменсіз қолданысқа түскенімен басқа күрделі тіркесті терминдер олардың орнын толықтырып отырады. «Қазіргі тілдік (синхрондық) тұрғыдан түсіндіруге келмейтін, олардың түп негізі тарихи кезеңдермен тікелей байланысты екенін тілдік деректер дәлелдеп отыр» [3, 139].

Терминология саласында түйдекті тіркес құру арқылы қалыптасқан терминдер де кездеседі. Мысалы, билік шегінен шығу, шараларды қолға алу, шара қолдануға мәжбүрлеу, мәселені назарға алу, мүгедектігіне байланысты зейнеткерлікке шығу, кәмелеттік жасқа толмағандармен жұмыс, құпиялықты қамтамасыз ету, шешуші дауыс жинау, құжат күшін жою, белгіленген өкілеттікті тоқтату, қадағаланатын мәселер бөлімі.

Термин жасаудың тілдердің қай-қайсысында да ұшырасатын ең өнімді тәсілі – тілдегі мағынасы түсінікті сөздердің терминологиялық өріске өтіп, ауыспалы мағынада термин ретінде қолданылуы.

Бұл – термин жасаудың лексика-семантикалық тәсілі. Яғни, ұғым жалпыхалықтық тілден терминологиялық жүйенің ішіндегі ұғымды білдіруге көшіп, ғылыми ұғым атауы ретінде қолданылады. Мұндай терминдердің қатарына үнем, шығын, пайда, қорғаушы, қорғаныс, шеп, салық, үн, әуен, т.б. осы сияқты терминдерді көптеп келтіру қиын емес.

Термин жасаушы көздердің ендігісі – біріккен сөздер. Екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған мұндай терминдердің бірқатары қазіргі кезде қалыптасып, кеңінен қолданыс табуда. Мысалы: тікұшақ, мейірбике, бейнетаспа, пернетақта, жауынқұрт, тілтаным, дүниетаным, баспасөз, бейнеқор, бейнебаян, ғаламтор т.б. Осындағы терминдердің барлығы да кеміне екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған терминдер қатарына жатады. Мысалы: тік-ұшақ, мейір-бике, бейне-таспа, перне-тақта, жауын-құрт, жау-қазын, тіл-таным, дүние-таным, баспа-сөз етіп түбірлерін ажыратып көрсетуге болады. «Термин жасаудағы келесі тәсіл – сөздердің тіркесуі арқылы ғылыми ұғымды беріп, терминге айналу тәсілі. Яғни, кемінде екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуі арқылы да тол терминдер жасала алады» [4, 28]. Мысалы: несие беру, пайда табу, айналымға енгізу, салым салу, қосылыстар жасау, оқу құралы, әдістемелік құрал, жылжымайтын мүлік, жедел жәрдем, төтенше жағдай.

Тіркесті терминдердің құрылымдық ерекшеліктерін ғалым Т. С. Сайрамбаев өз мақаласында жан-жақты қарастыра отырып: «Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен белгілі бір байланысу формасында жұмсалатындығы сияқты терминологиялық сөздер де сөз санына қарай олардың өзара белгілі бір байланысу формасында қалыптасады. Сонда олар екі немесе көп сөзді болғанымен, олардың арасында белгілі бір немесе бірнеше байланысу формаларының негізінде қалыптасады. Мұндай терминдік сөздердің де сыңарлары молайған сайын олардағы байланысу формалары да, оларды байланыстыратын дәнекерлер де молая түседі» [5, 178], – деп терминдердің екі түрлі байланысу формаларын көрсетеді. Олар: қиыса байланысқан терминді сөз тіркестері және қабыса байланысқан терминдер. Демек, қазақ тіліндегі тіркесті терминдер қиыса және қабыса байланысу арқылы жасалады деген сөз.

Қорытындылай келе, тіркесті терминдерде термин мәніне негіз болатын тірек сөз болады, ал қалған сөздер оның мәнін толықтырады. Бұл ғылымда көп айтыла берілмейтін пікір, өйткені тіркесті терминдер арнайы зерттелмеген, сыры толық ашылмаған ғылыми мәселе. Тіркесті термин құрамындағы сөздер мағынасын сақтайды. Бұл бір. Екінші жағынан терминнің мазмұнын жасауда

тіркесті термин құрамындағы сөздер қызметінің ара салмағы әр түрлі, үшінші жағынан, термин құрамындағы сөздер термин мазмұнын ашуға толық қызмет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мамаева, Г. Б. Тіркесті терминдердің құрамы. – Алматы: Тіл білімі – 2010 – 206 б.1,

2 Қайдар, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы:Рауан – 1993 – 163 б.

3 Біләлов, Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. – Алматы – 1997–271 б.

4 Нұржанова, А. С. Қазақ тілінде терминжасамның кейбір мәселелері // С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы – 2013. – № 1 (76). – 27–32 б.

5 Шыныбекова, А. К. Сөз тіркесті терминдер және олардың жасалуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы – 2012, № 1 (135) – 177 – 182 б.

ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ – ЛИНГВИСТ ҒАЛЫМ

ИЛЬЯСОВА Ж. А.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ТҰРЫШЕВ А. Қ.,
ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Ақтөбе губерниясы, Темір уезі (қазіргі Мұғаджар ауданы) 9-шы ауыл, Ақжар деген жерде 1899 жылы желтоқсанның 19 күні дүниеге келген. Бастапқы білімін сол маңдағы Оспан ишанның мешітінде 3–4 жыл оқып, келесі бірнеше жыл жергілікті ауыл мектебінде өтеді. 1914–1916 жылдары Орынбор қаласындағы «Хұсайния» медресесінде оқуын жалғастырды, 1916–1917 жылдарда Жұрынның 2 кластық орыс мектебінің бірден 4–5 класына түсіп, оны үздік аяқтайды. Ал 1917–1918 жылдары Күйік қаладағы (Елек) екі кластық орыс ущилищесінің соңғы курсына қабылданып, орысша білімін жалғастырды. 1928жылы Ленинградтың Шығыс тілдері институтын бітіріп, жоғары білімге ие болды. 1929–1932 жылдары Ленинградта аспирантурады оқиды: – 02.1929-09.1930 Шығыс тілдері институтында түрік тілдері мамандығы бойынша; – 10.1930-09.1932 СССР Ғылым академиясында (жалпы тіл білімі бойынша). Анкетады өзінің көрсетуі бойынша,мына тілдерді білген: неміс, араб,

парсы, түрік, моңғол, чуваш, коми, грузин, түркі тілдері. [10, 596 б.]. Қазақ лингвистикасының бастауында болып, оның ғылыми-теориялық негізін қалаған, ұлттық филологиямыздың тұңғыш профессоры Қ. Жұбанов күн тәртібіне қойған игі істі ғалымның ізбасарлары одан әрі жалғасытырып, дамытуы нәтижесінде бүгінгі күні түркология ғылымында өзіндік үлкен орны бар қазақ тіл білімі қалыптасты. Ғалым Р. Сыздықова «Бұл күнде қазақ тілі білім мен ғылымның, әдебиет пен мәдениеттің, әлеуметтік саяси өмір мен өндірістік-шаруашылық тірліктің, күнделікті тұрмыс тіршіліктің барлық салаларына қызмет ететін жоғары сатыда дамыған әдеби тілге айналы отыр»-деп жазады [4, 3 б.]. Тіліміздің осындай биік деңгейге көтеріліп,ұлттық рухани құралымызға айналуында қазақ лингвистикасының орны ерекше десек,оның әр саласы бойынша құнды-құнды ғылыми еңбектер жазып, қазақ тіл білімінің ірге тасын қалаушы және қазақ терминологиясын ғылым ретінде қалыптастырушы ғалы Қ. Жұбановтың үлесі зор. Өйткені, Қ. Жұбановқа дейін қазақ тіл білімі дербес ғалым ретінде қалыптасқан еді. Ол: «Қазақ тілін зерттеушілердің бүгінгі таңдағы ұлы міндеті-сонымен, қазақ тілін зерттеу жұмысын ғылым дәрежесіне шығару», – деп айтып қана қоймай, өзі де іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізіп, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, жоймайтын да мәңгілік ғылыми еңбектер қалдырды [2, 34 б.].

«Тіл дамуы үш бағытта жүреді,әлемдік әлеуметтік лингвистика ғылымының анықтауы бойынша олар: таңбалау /графизация/, қалыптастыру/стандартизация/ және тілді жаңарту /модернизация/. Профессор Қ. Жұбановтың әлеуметтік лингвистикалық шығармашылық еңбегі осы үш бағытта қатар жүрді»,-дейді белгілі ғалым Б. Хасанұлы [6, 32 б.].

Қ. Жұбановтың өзіне дейінгі зерттеушілерден бір ерекшелігі-оның еңбектерінде батыс линвистикасындағы терминдердің актив қолданылуы. Алғашқы зерттеушілердің қазақ тіліне қатысты еңбектері орыс тілінде жазылғанын білеміз, ал ана тілімізде шет тілі терминдерін қолдануы арқылы Қ. Жұбанов ұлттық терминологиямыздың дамуына үлес қосты. Ол фонетикасының теориялық мәселелерін сөз ету барысында қазақша терминдерді енгізу, оны қалыптастыру істерімен қатар батыс лингвистикасының терминдерін де сәтті қолдана білген. Үндіеуропа терминдерінің ана тіліміздегі еңбектерде қолданылуы қазақ тіл білімін терминология жағынан ғана байытып қойған жоқ,сонымен қатар, ғылыми теориялық деңгейін көтергені де сөзсіз. Ана тіліміздегі еңбектерде

шет тілі терминдерінің өзгеріссіз қолданылуы сол кезең тұрғысынан дұрыс болғанымен қазіргі кезеңде қайта қарауды қажет етеді. Қ. Жұбанов зерттеулерінің бір ерекшелігі де осы-батыс терминдерінің мол қолданылуы. Қ. Жұбановтың еңбектері ішінде, әсіресе, «Қазақ тілінің жоғарғы курсынан лекциялар» атты еңбегінде еуропалық терминдер көптігіне назар аударуға болады. Бұл лекциялар топтамасында ғалым тыңдаушы шәкірттеріне терең білім беру мақсатында терминдерге ерекше көңіл бөлген деп ойлаймыз [11, 162 б.]. Қ. Жұбанов термин жасау процесінде, біріншіден, халықаралық сипат алған терминдерді сол күйінде қабылдау, екіншіден, қазақ тілінің өз ішкі мүмкіншілігі арқылы жасалған терминдерді пайдалану принциптерінің қатаң сақталуын талап етті. Осы орайда,терминжасам мәселесі туралы айта келіп, Ш. Құрманбайұлы: «А. Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының термин шығармашылығында ұстанған принциптері терминологиялық лексиканы жалпыхалықтық тіл негізінде жасауға бағытталғандығымен ерекшеленеді», – деп атап көрсетеді [5, 56 б.].

Қ. Жұбанов та терминжасам мәселесінде ана тілінің өз ішкі мүмкіндігін пайдалануды жақтап қана қоймай, қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерін термин жасау ісінде шебер қолдана білді. Ғалым қазақ тілі фонетикасы саласында аударылуы қиын үнді-европа терминдерін де сәтті пайдаланған. Қ. Жұбанов аталған еңбегінде төмендегідей өзге тіл терминдерін қолданғанын көреміз: фонема, вокализм, консонантизм, палатализация, аффрикат, дифтонг, фрикатив, квинт, резонатр, фальцет, велярь, амплитуда, детерминатив, эксперaторное ударение, голосовая щель, голосовые связки т.б. Әрине, Қ. Жұбанов ғылыми терминологияны ұлт тілінде қалыптастырудың тиімді жолдарын көрсетіп қана қоймай, аударуға келмейтін халықаралық терминдерге үрке қараудың жөні жоқ екендігін терминология жөніндегі өзінің бірінші принципінде анық айтқан болатын [11, 164 б.]. Профессор Қ. Жұбановтың терминологиялық ұйымдастырушылық жұмысын атқарудағы,терминологиялық сөздіктер жасаудағы еңбектері көп. Солардың ішінен терминдердің теориялық жай-жапсарын,атап айтқанда,терминдердің анықтаммасы және терминдерді қабылдаудың принциптері жөніндегі ой-пікірлері жеке сөз етуге тұрарлық [9, 250 б.]. Ғалымның терминдерге берген түсінігі бұдан көп жыл бұрын айтылғанына қарамастан,терминологияның қазіргі даму дәрежесі тұрғысынан қойылатын талаптарға жауап бере алады. Ол «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» – деп, аталатын мақаласында: «...ғылым-техника табыстары жарыққан шығарған терминдер де-

бүкіл жер жүзіне ортақ, халықаралық термин болып шығады. Термин сөздердің кей сөздерден мағына жағынан өзгеше болуы да осыдан келіп шықпақ. Бір сөз белгілі бір кезеңдегі халықаралық бірыңғай, стандарт ұғымға телінбей, әр елдің тілінде қандай мағынада қолданылған түрінде қалып отырса, ол сөз термин қатарына кіре алмайды». Автор терминді қолданыста жүрген жалпы халықтық сөзден бөлек алып қарайды да,оның халықаралық сипатын ашады, сөйлетіп, терминге тән бір ерекшелікті көрсетеді. 1935 жылы жазылған сол мақаласында терминнің екінші бір ерекшелігі-тұрақтылығына үлкен мән береді: «Термин сөз белгілі бір кезеңдегі белгілі бір ғылыми ұғым болғанда да,көнбесе-ақ жай сол сөздің сөздік мағынасына жуыспайтын ұғымды білдіретін болады. Термин сөз қашан өзінің тұрақтылығын жойып,екінші бір ұғымға ауып кеткенше тұрақты болып тұрады» [1] Қ. Жұбанов айтап өткендей бір жағынан, интернационалдық,екінші жағынан, қазақтың, өзінің төл сөздерінен тұрады [2, 277 б.]. Қ. Жұбанов «Қазақ әдебиет тілінің терминдері жайында» – деп, атаған мақаласында сол кезеңнің саяси-әлеуметтік болмысына бойлап, тіл мәселесіндегі неше алуан құбылыстарға тоқтайды. Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы жылдарда ұлттық мәдениетіміздің айқын бір көрінісі-сауат ашу саласында әр қилы талас-тартыс,айтыстардың болғаны мәлім. Айтыстың дені интертерминдерге қатысты туындап жатты [7, 39 б.]. 30-жылдардың екінші жартысында осы басты байламға күрделі өзгерістер енгізілді. Ол, әсіресе, орыс тілінен және сол тіл арқылы келген интернационалдық терминдерге қатысты болды.Онда өз тіліміздің емес, әлгі кірме терминдердің өзгертілмей айтылуы мен жазылуы қатты қадағалайды. Сөйтіп ана тіліміздің табиғи болмысынан тыс, жат заңдылық күштеп енгізілді. Термин жасау принциптерін алғашқы жобасын жасаған прфессор Қ. Жұбанов екені даусыз. Осы принципті түзу барысында профессор өз еркінен тыс қатал тапсырма торына түсіп қалған сияқты. Қазақ тілі заңдылықтарын бір білсе, осы адам дейтін ғұламаның өзге тілдік кірмелерді бұлжытпай алайық,деуінде амалсыздық байқалады. Бұл сол кезеңнің білімпаздары амалсыз мойын ұсынған шара демеске болмайды. Қазақ тілінің емле ережелері де сол баяғы Мәскеу ықпалымен жасалғаны мәлім [7, 40 б.]. Тіл тарихын әдейі зерттемесе де, оның тіл тарихына қатысты 3–4 ғылыми еңбек қалдырғаны мәлім. Ол еңбектер бізге енген ондағы көтерген проблемалары мен жасаған терең де соны тұжырымдарымен ғана құнды емес, сонымен қатар тілдік фактілерді тарихи дамуы тұрғысынан сарапқа салып, диалектикалық сипаттағы қорытындылар шығаруымен.тіл тарихын зерделеуде

ғылымдардың деректерін жете пайдалану қажеттігі жайындағы көрсетіп кеткен үлгісімен де құнды. Тіл тарихына қатысты еңбектер қойылған проблемасының сонылығы,оны түбегейлі зерделеу үшін мәселенің арғы-бергі тарихын тереңнен қозғап сөз етуі,осыған ұқсас басқа жағдаяттармен терең салыстырып отыруымен ерекшеленеді. Мысалы, «Абай-қазақ әдебиетінің классигі» деген еңбегін сөз етер болсақ,онда Абайдың «еленбей жүрген ерекшелігі» ретінде бүкіл шығыс әдебиетінде Абайға тең келер тұлғаның жоқ екенін дәлелдеу үшін шығыс елдеріндегі дүйім жұртқа аты мәлім Түркменстандағы Мақтұмқұлы, Татарстандағы Мәржани, Насыри, әзербайжандағы Ахундов, тіпті неміс реформаторы Лютер тәрізді белгілі тұлғалар, ақын-жазушылармен салыстырады. Сонда Абайға Фатали Ахундовтан басқа ешкім шендесе алмай шығады. Ұлт тіліне, ұлт әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда, Абайға бәрінен де озат шығады. Қ. Жұбанов айтқандай, «ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып,ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ» еді [8, 21 б.].

Мол мұра қалдырған Құдайберген Жұбанов сынды әмбебап ғалымның, алып ойшылдың оқыту ісіне байланысты лингводидактикалық және әдістемелік тұжырымдарын тиянақтап, жүйелеу, оның еңбектеріндегі өміршең идеяларды жаңа уақыт тұрғысынан зерделеп, таныту қазіргі заман талабына лайық ұлт зиялылары қалыптастырған қағидаларды қайта жаңғыртып қолдану бағытындағы ұтымды жол болып табылады. «Сүйер ұлың болса, сен сүй, сүйінерге жарар ол ...» – деп Абай айтқандай, даналығымен даралығын танытқан, тереңдігімен тегеурінді тұжырым жасаған, ұлтының болашағын тәрбиелеуге қатысты қарымды да құнды ой қалдырған Құдайберген Жұбановтың педагогикалық еңбектерін зерделеу нәтижесінде ұлттық педагогика ғылымының қазынасы одан сайын толықтырыла берері даусыз [3]. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай өтсек,лингвистика ғылымының ең басты міндеті ол-белгілі бір тілдердегі заңдылықтарды тану,дәстүрін білу,нормасын анықтау,жаңадан дәстүр қалыптастыра білу жайында Қ. Жұбановтың пікірлері үлкен үлес қосты. Қазақ тілі орфаграфиясында қалыпты бір нормасы ережелерінің жиынтығы болуы қажет деген талап қойды. Қазақ тілін зерттеуші ғалымдардың ішінде терминдерге дұрыс әрі жан-жақты талдау жасап анықтама бере білген ғалым. Қандай да тақырып алса да оены толығымен зерттеп, талдап, деректер тауып көптеген салыстыру жұмыстарын атқарған,сонымен қатар тек тіл білімімен шектелмей әдебиет,тарих т.б ғылымдарды зерттеп, өз үлесін қосты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жұбанов, Қ. «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» Қазақстан мұғалімі. 1958 10 сәуір.

2 Жұбанов, Қ. «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» «Ғылым»баспасы -Алматы 1965. – 34, 277 б.

3 Жұбанов, Қ. «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар» -Алматы, 1966.

4 Сыздықова, Р. «Сөз сазы» «Санат» баспасы -Алматы 1995. -3 б.

5 Құрманбайұлы, Ш. «Қазақ лексикасының терминдену үрдісі» -Алматы, 1999. – 56 бет.

6 Хасанұлы, Б. «Қ. Жұбанов мұралары» – Ақтөбе 2000. – 32 б.

7 Айтбайұлы «Тіл ғұмырлар» III-кітап – Павлодар 2010. – 39–40 б.

8 Әбілқасымов, Б., Сейтбекова А. «Қазақ тілі тарихына қатысты түркологиялық ізденістер» -Алматы, 2011. – 21 б.

9 Серғалиев, М. «Тілім менің-тінім менің» «Сардар» баспасы, – Алматы 2013.

10 Жұбанов, Қ. «Қазақ тіл білімі мәселелері» «Абзал-ай» баспасы – Алматы 2013. – 596 б.

11 Садуақас, Н. А. «Профессор Қ. Жұбановтың Фонетика-Фонологиялық зеттеулері» – Алматы, 2018. – 162,164 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК АРНАЛАРЫ (Ұ. ЕСДӘУЛЕТ, Е. РАУШАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

КАМЕЛБАЙҚЫЗЫ Д.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ЕРЛАНОВА А. Е.
п.ғ.м., оқытушы, ПМПУ, Павлодар қ.

Тәуелсіздік – әрбір елдің тарихында алтын әріптермен жазылатын жаңа бір кезең. Егемендік алған сәттен бастап мемлекеттің мәдениеті де, әдебиеті де, экономикасы да жаңа арнаға ауысады. Кейбір елдер бұл тамаша мүмкіндік өткен ғасырлардан бастап қолданып келсе, біздің елімізде тәуелсіздіктің орнағанына жиырма бес жылдан астам ғана уақыт өтті. Көп уақыт емес, десек те осы уақыт ішінде мемлекетіміз көп жетістіктерге қол жеткізіп үлгерді. Ол өз кезегінде мемлекеттің саясатына, білім саласына, тарихына өз әсерін тигізді.

Еліміздің егемендігі жарияланған 1991 жылдың 1 желтоқсаны ел тарихындағы жаңа дәуірдің есігін ашты. Ұлттық сөз өнеріміздің байырғы бай мазмұны жаңа уақыттың болмыс-бітім, беталыс-бағдарымен маңыздана түсті. Қилы тарихи себептермен шынайы өнерге тұсау болған қондырма мазмұн, қолдан жасалған кейіпкерлер, қолпаштау ұстанымы, әсірелей жазу, қисынсыз тартыс құру, тақырыпқа теліну сынды құбылыстар шығармашылық өрістен біртіндеп ысырыла бастады. Адам тұлғасы көркемдік кеңістікке тіршілік құндағындағы бітім-болмысымен батыл енуге еркіндік алды. Қаламгерлер шығармашылық азаттыққа шықты. Қазақ сөз өнерінің даму тарихындағы тәуелсіздік кезең әдебиеті атты жаңа шығармашылық уақытта қазақ поэзиясы жаңашылдықпен дәстүр байытқан, дара поэтикалық туындылармен өріс кеңітті [1, 32 б.].

Тәуелсіздік алғаннан кейін тарихи сананы ояту, ұлттық рухты көтеру басталды деп нық сеніммен айта аламыз. Дәстүрлі даму арнасынан ауытқымаса да мазмұн мен идеяда жаңашылдықтар, көркемдік жаңа айшықтаулармен ерекшеленді. Поэзияда ұлттық рух, ұлттық мұрат, тәуелсіздіктің лебі есіп тұратын кең тынысты жырлар жазыла бастады. Қазақ поэзиясы жаңа есімдермен толықты. Тәуелсіздікті жырлау әдебиет сүйер қауымға, өсіп келе жатқан жас буын өкілдеріне рух сыйлап, қуат берді. Егемендікті жырлай отыра ақындарымыз халқымыздың өткені мен бүгінін бір-бірімен байланыстыруды да назардан тыс қалдырмады.

Ақындар арғы замандарды, аруақты бабалар тағылымын, бодандықтың азапты сапарларын, бүгінгі уақыттың болмысын оның әлі жазылып бітпеген жүрек жарақаттарымен, жан қуантқан тарихи әсерлерімен тұтас сезінді. Қазақ өлеңінің мейлінше дәстүр байытқан, жаңашыл өрістер ашқан өнімді кезеңі де осы жылдар болды. Тәуелсіздік жылдардағы қазақ поэзиясы ұлттық болмыстың түп қайнарларын сезінудегі көркемдік тапқырлығымен, сыршыл саздарымен, әлеуметтік өткірлігімен ерекшеленеді [1, 39 б.].

Біз осы жұмысымызда қазіргі қазақ әдебиетінде аға буын өкілдерінің санатына жатқызылып жүрген белді де беделді ақындарымыз, қазіргі жас ақындарға үлгі боларлық Ұлықбек Есдәулет пен Есенғали Раушановтың біраз туындыларын қарастырамыз.

Қазіргі заман шындығын, қоғам дертін суреттеп беру Ұ. Есдәулеттің басты кредосы. Ақынның табиғатқа қатысты өлеңдерінің өзінде астарлы, пәтуалы ой, шындық жатады. Ұ.Есдәулет табиғат элементтерін пайдалану арқылы бейнелі образ

жасауға өте шебер. Сол сияқты «Маңырақ» өлеңінде «шынайы» лирикалық қаһарманның образы жатқандығын көруге болады.

Даланы көр де бізді көр – телқоңырдаймыз,
Ешқашан біздер тұмсықты желге бұрмаймыз.
Бетеге, жусан –жауығып, тиісер еліміз,
Бағымыз біздің –жусаған, күйсегеніміз» [2, 101 б.], – атты жыр тәуелсіздік алуға екі жыл қалғанда жазылған. Егемендіке жетпей тұрғандағы елдегі ауыр мезгілді, өз елінің сұлтаны билемей, өзге елдің ұлтаны билеп тұрған шақтағы халді:

«Шопан атаға – шаруам жоқ – есем кете ме,
Біздерді сеніп тапсырса көсем текеге!» [2, 101 б.], – деген өлең тармақтары арқылы образды қолданыс тапқан. Бұл айтылған ойдан басқа қазіргі замандағы өзекті мәселелердің де қазір бой көрсетуі өлеңнің қалған шумақтарында суреттеледі. Мәселен, өлең қазақ халқының жуастық мінезін танытатын астарлы ойға құрылған шындық жыры екеніне дау жоқ. Сондай-ақ өлеңді ұққанға ғибрат, тұтқанға өнеге бар. Өлеңнің атауы «қой» емес, «Маңырақ» деп алуының өзі көп жайтты аңғартады. Ел, халық «қой аузынан шөп алмас» кейпінде бейнеленген. Еліне жаны ашыған Ұлықбек өз жұртының бейқамдығын даттайды. Даттауға әбден лайықты. Өйткені, Ұ. Есдәулетттің жырлағаны бүгінгі заманның шынайы келбеті. Ақын жетпіс жыл бодан болып, отарланған елдің психологиялық күйін де аңғартады. Себебі, шығарма 1989 жылы, яғни егеменді ел болмай тұрып жазылған. Автордың ерекшелігі осы жағдайларды өзінше пайымдауы болып табылады. Бұл ретте айта кететін бір жайт, «отарланған», «бодан» сөздерді жалау ғып өзін-өзі кемсітетіндер де бар, ұлттық санадан жұрдайлар «біздер солай қалыптасқанбыз, енді солай болып қаламызды» қолдап та жататындары да бар. Отарланғанымыз рас, бірақ қашанға дейін көздің жасын сықтай беруге болады? Әлде, отарлы, бодан деген сөздер ұлттың мадақ сөздеріне айналған ба?! Лирикалық қаһарман осындай санамызға әбден сіңіп кеткен мінезден, қазақтың маңдайына біткен жуастықтан әлі де арыла қоймағандығын елекке салады. Момындығымызды басынып, қонақжайлығымызды асырып көпіртіп қоятындардың озбырлығына жаны ашиды.

Ақынның 2000 жылы жазылған «Тағы да туған тіліме» өлеңі ежелгі жыраулар мен Махамбеттің жазу стиліне ұқсайды, солардың үлгісімен туған жырлар қатарынан орын алса, «Отаным» жыры қазіргі кезде қоғамдағы елеулі проблемаларды қамтитын жоқтау үлгісінде жазылған ирониялық туынды. Арал, Семей табиғатының зардабынан адамзаттың көрген азабын былай бейнелейді:

«Арал болып, Семей болып,
Қансыраған, Отаным,
Көздің жасы өгейленіп,
Тамшылаған, Отаным» [2, 96 б.], – демек, лирикалық қаһарманның көзімен қазіргі заман тынысының қалпы суреттелген. Жері ұшаң-теңіз, халқы аздық ететін жерге келімсектердің көбейіп кетуі, діл мен діннен алжастырып, миссионерлердің өз миссияларын жүзеге асырып, киелі топырақта тайраңдап, тіміскеленіп жүргендердің байып, өгейлердің туғанындай, туған ұлдары өгейленіп күй кешіп жүргендерді көріп отырған лирикалық қаһарманның іші ашиды, наразылығын білдіреді. Мәселен:

Қашқандар мен босқандардың панасысың,
Отаным, асқандар мен тасқандардың табасысың,
Отаным, жанарымның ағы менен қарасысың,
Отаным, жазылмайтын жүрегімнің жарасысың, – деп тегін жырламас керек [2, 96 б.].

«Малы азайып, жаны азайып,
Қаны азайып, Отаным,
Біткен кезде кедейленіп,
Хал сұраған, Отаным» – тармақтарынан ел байлығының азайып бара жатқандығы, «жанның азаюы» – демографиялық хал-ахуалы, «қанның азаюы» - басқа ұлттармен шатыстың көбейіп бара жатқандығы лирикалық қаһарманды қатты толғандырады. Ұлықбек Есдәулеттің «ұлт ақыны» екендігіне осындай шығармаларын зерделеу негізінде көз жеткіздім. Ұ. Есдәулеттің жырларынан әдетте, «қарапайым әрекеттегі» лирикалық қаһарманның бейнесін танимыз. Жырлары романтизмнен гөрі релизмге жақын. Өлеңдерінің басым дені шындыққа құрылып, туындыларында «шынайы» лирикалық қаһарман бейнесі көрініп отырады. Ұ. Есдәулеттің жетістігі сонда, өлеңдерінде табиғат көріністерін өзінше құбылта, ойната біледі. Мәселен, табиғаттың, тіршіліктің бір бөлшегі – ит, арыстан, канден, кене сияқты ұғымдарды қолдану арқылы айтар ойын оқырманына нақты жеткізе алады. Табиғатты өмірмен тұтастыра жырлау арқылы қоғамдағы елеулі мәселелерді ашып береді. Бұл – ақынның үлкен шеберлігі. Астыртын мағынада алынған мұндай сөздер автордың ой-мұратын танытуға септігін тигізетіні анық. Аса шынайы, жаны жұмсақ, кішіпейіл өлеңдерімен әдеби кеңістікке ерте, еркін кірген Ұлықбек ақын Тәуелсіздік жылдары өлеңін өткірлік дарыған, әлеуметшілдігі айқын тың бағыттармен байытты.

ҚР Мемлекеттік сыйлығының Есенғали Раушановтың «Ғайша бибі» поэмасы Тәуелсіздік тұғырлары бағытындағы эпикалық толғамның озық үлгілерінің бірі [2,48 б.]. Ежелгі дәуірлерден бергі өзекті күйді – халық пен билік баянын Есенғали ақын жаңа уақыттың ең жауапты құбылысы мәнінде ақындық үрдіске батыл енгізді. Поэмада көркем әдіптелген тұспал, астарлаудың озық үлгілері ұдайы назарға ілініп отырады. Адамзат тарихымен қатар жасап келе жатқан көне де жасаң поэзияның аспан асты, жер үстін ұйытқан сырлы сазы құлақтан кетпей, дауалы күйімен әлдилейді. Е. Раушановтың дүниенің ұлы қисындарын сезіндіру машығы ақындық алқапты еркін шарлау рахатын сыйлайды. Әр сөз, әр тармақ, әр шумақта тұнған шыншылдықтың сәулесімен нәрленген поэтикалық мән ұлан-асыр көркемдік әсерге бөлейді. Ежелгі эпостың оралымды, ой жетегін үзбей есіліп жататын жатық баяндау үлгісі шығармашылық ұтымдылықпен дамытылған поэмада кейіпкерлер ой теке тіресі, әрекет, аталы сөз ауқымында авторлық, азаматтық ұстаныммен астаса дараланып, тұлғаланады. Шығарма құрылымындағы дәстүрге жүйрік, жаңашыл тәсілдерге де икемді дара сипатты ақындық қолтаңба назар аударады. Ақын ұлттық төлтума өнер айтыс өлеңнің қатты айтуға, ашы ай туға, бетке айтуға жол беретін жанрлық мүмкіндігін ұтымды қолданған. Айтыстың бұқарашыл заңы шамданбауды, кектенбеуді міндеттейді. Елдік салт, тұғырлы мемлекеттіліктің мәңгілік негіздері тұрғысында ой қозғаған шығармада автор аңыздық арқауды шындыққа сіңістірудің өзгеше бір үлгісін жасайды.

«Біздің егемендік хақында екі ауыз сөз» атты өлеңіндегі ақын Есенғали Раушановтың толғанысы мынадай:

Мен қайрылдым, сендағы бұрылшы, інім,
Қалай, не деп ұғамыз мұның сырын
Аяғыма қараймын – шідерім жоқ,
Неге қақсай береді жіліншігім? [4, 115 б.].

Озбыр отаршылдықтың бұғауы үзілді, егемен ел болып, жеке түтін түтеттік, әлемдегі көптеген мемлекеттер (ең алдымен Түркия) Қазақстанныңтәуелсіздігін танып, дербес өмір сүре бастадық. Бірақ, халықтың әл-ауқаты,тұрмыс-тіршілігі бірден жақсарып кеткен жоқ. Тапшылық, жетіспеушілік,кедейлік құрсауынан шыға алмай қиналған қазақтар ауылда да, қалада дасеңдей соғылысты. Бәрінен де құлдық санадан құтылу оңай болмады.Есенғалидың «Неге қақсай береді жіліншігім?!» деп шідері жоқ шерлінің күйін кешуінде әлгіндей гәп жатыр. Өлеңнің өзегінде жатқан ашы шындықты жүрекпен қабылдап ұғыну керек. Мына секілді құпиясын ішке

бүккен жырлардың дүниеге келуі қазақ өлең өнерінің биік өресін, көркемдік деңгейін, сапалық әлеуетін көрсетпек.

Қорытындылай келе, поэтикалық тіл қолданыста ой мен образ тұтасқан күрделі оралымдарды іркілмей, қиналмай төгіп тастайтын ақындық өнер, жыр шайырлары айқындау (эпитет) мен ауыстырудың (метафора), алмастыру (метонимия) мен кейіптеудің (аллегория), егіздеудің (параллелизм), шендестірудің (антитеза) үздік бейнелеу жүйесін түзді. Қазақ поэзиясы сөз айшықтаудың небір қайталанбас үлгілерімен молықты. Ақ қар мен көк мұз құрсанған қыс, желмая жел, сылдыр бұлақ, жаңбырлы күздің суланған сары жапырағы тілге келіп, сыр ашты [3, 50 б.].

Тәуелсіздік жылдар поэзиясында ана тілдің бейнелеу мүмкіндіктері ашыла түсті. Дала суреті, тау аңғары, судың түсі, бұлақ күлкісі, бұта сыбдыры, Тәуелсіздіктің саумал дәмі, көрі тарихтың мәңгілікте қалған таңбалары, адамның ақ пейіл, алаң көңілі, шаттығы мен шарттылықтармен шарпысуы, «күн түспейтін қырлары да сәулелендіретін» сөздің құштар нысанына айналды. Тіршілік иірімдерін ақындар тосын метафоралармен тұспалдады, керемет кейіптеулер жасады.

Тәуелсіздік жылдардағы қазақ поэзиясының айтулы өкілдерінің шығармашылық бағыттары туралы зерттеу еңбектер жарық көрді. Қазақ поэзиясының аға буын өкілдері мен жас ақындардың таңдамалы томдарын, жеке жинақтарын шығару үрдісі жалғасуда. Бүгінгі Уақыттың өзекті күйлерін, өткен тарихтың тағылымын, келешектің баянды бағыттарын ұлттық сана, ұлттық болмыс, ұлттық мұраттар, ұлттық мүдделер, жалпыадамзаттық игіліктер ауқымында толғап отырған өміршең поэзия – халқымыздың сарқылмайтын рухани қуаты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011жж.). – Алматы: Арда, 2011. – 112 б.

2 Есдәулет Ұ, 2-томдық таңдамалы шығ. – Алматы: Жазушы, 2006. – 400 б.

3 Мәдібай Қ.Қ., Солтанаева Е.М., Қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік арналары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4-5 (150-151) – 2014.

4 Раушанов Е. Амал деген айыңыз: Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2017. – 224 б.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҮС КӨРУ ТӘСІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

КУСАИНОВА Ж. С.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ОРАЗХАНОВА М. И.
ф.ғ.к, доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Түс – қарапайым тілмен айтқанда ұйықтап жатқанда көрінген тылсым дүниелер, адамның ұйқыда терең мұхитқа не ғарыш кеңістігіне сүңгуі секілді құбылыс. Түс көру психологияда – қиял процесінің ұйқы кезіндегі енжар бейнесі деп түсіндіріледі.

Түс көруді физиологиялық тұрғыда түсіндірген академик И. П. Павловтың пікірі бойынша ұйқы кезінде ми клеткаларының қызметі толық тежелмейді, кейбір бөлімдері ояу қалпындағыдай жұмыс істей береді. Ми қыртысының осындай бөліктерін «күзетші пункт» деп атайды. Күзетші пункттерде адамның бұрынғы көрген, естіген, дәмін татқан нәрселердің бейнелері (бейнелі ойдың ісін басқаратын оң жақ ми сыңарында) қайта «тіріледі». Түсте ақылға сыймайтын бейнелердің туындауын мидағы сигнал жүйелерінің арасындағы байланыстың әлсіреп, бірінші сигнал жүйесінің іске қосылып, екінші сөздік сигналдардың толық тежелуімен түсіндіріледі [1,7].

Түс көруді зерттеу бейсаналылықты танудың жолы, адамның жан жүйесін түсінуге ықпал етеді деп білген психоаналитиктер түс көруді физиологиялық, соматикалық емес, психологикалық құбылыс деп білген [2, 9]. Түс көру бар да, одан кейінгі, толығырақ айтсақ оны жақсыға жору бар. Адам түсті көргеннен кейін қорқу, үрейлену, қуану, жылап ояну сияқты түрлі психологиялық процестерді басынан кешіреді.

Көрген түсті міндетті турде талдап, жору – қай халықтың да берік сақталған салт-дәстүрі. Оны дәстүр деп емес, әрбір жеке адамдағы талап-тілектен туған түсінік. Әдебиетші ғалым Х. Досмұхамедұлы бұл жөнінде былай деген: «Түс жорудың қазақтар арасында үлкен мәні бар екені ежелден белгілі, сол себепті де ел ішінде арнайы мамандар – түс жорушылар да ұшырасады. Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді» [3, 25]. Халел Досмұхамедұлының айтып отырған түс жорушы мамандары әлі де кездеседі. Олардың небір үлгілері халық прозасы мен көркем туындыларда көрініс тапқан.

Ғасырлар бойы рухани санамыздың сызылмай, керісінше уақыт өте келе көркемдігі мен мазмұн-мәні, жанрлық, түрлік, стильдік, көркемдік ерекшеліктері айқындалып, байытылған, жаңартылған түс көру тәсілі М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Т, Әбдіков т.б секілді жазушылардың шығармаларында шеберлік шыңына жетіп, өз өрнегін сала білді. Қалай дегенде де өнер тәңірлерін ерекше тамсандырып, өзіне ынтықтыра түскен түс көру тәсілі өзінің таңғажайыптылығымен, адам санасындағы психикалық сәттерді зергерлердей өте бір ұсақ өрнектермен әшекейлей білетін ерекшеліктерімен, астарлы ойды мың құбылтып жеткізе білетін спецификалық даралығымен, уақыт пен кеңістік категорияларына кең жол ашатындығымен, автордың ой-қиялын қалай ойнатамын десе де еркіне көне беретін көркемдік қызметінің шексіздігімен, кеңдігімен, еркіндігімен, икемдігімен еріксіз назар аудартады.

ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап әдебиетке келіп, біразы бүгінгі қазақ әдебиетінің классигі дәрежесіне көтерілген бір шоғыр қаламгерлердің ішіндегі өзіндік стилі мен қалам қарымының қуатымен танылған жазушының бірі – Мұхтар Мағауин. Әдебиеттану ғылымының кемелденуіне, қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу ісіне де айтарлықтай үлес қосып, ғылыми тұжырымдарымен де танылған оның әдебиет айдынындағы үлкен есімі тарихи тақырыпқа жазылған, коммунистік қоғамның әлеуметтік мәселелерін көтерген, ғасырлар тоғысындағы қазақ халқының күйін суреттеген көлемді туындылары мен әр түрлі тақырыпта жазған әңгімелерімен танылды.

Қазақ әдебиеттану ғылымы кеңестік билік тұсында өз нысанасын негізінен саяси идеология өлшемімен қарады. Кез келген мұра таптық қалыпқа салынып, социалистік мұраттарға қатысы барлығы, әлде жоқтығы жағынан қарастырылды. Сол қоғамның эстетикалық бейнесінің өлшеміне айналған социалистік реализм қағидасы кез келген көркем туындының негізі қалыбын қалыптастырды. Сол себепті де, қаламының желі бар, көркем ойлау қарымы өзгеден артық тұрған көптеген сөз зергерлері өз кезеңінің шындығын айтуға құрылған шығармалар жазудан қашқақтап, аз да болса шығармашылық тақырыпқа еркіндікке мүмкіндік беретін тарихи тақырыптарға ойысты. Қазақ әдебиетіндегі, жалпы кеңес әдебиетіндегі бұл үрдіс әдебиеттің тақырыптық, көркемдік тұрғыда дамуына айтарлықтай әсер еткені де белгілі.

Тырнақалды туындыларымен-ақ әдебиеттанушылар, сыншылар мен қалың оқырманды елең еткізген М. Мағауин де осы үрдістен

ауытқып кете алмайды. Қайта оның қаламынан туған тарихи тақырыптағы көркем дүниелер қазақ әдебиетінің жауһарлары қатарына қосылып, кейінгі әдебиеттің даму барысында бағдар болатындай деңгейге көтерілді.

Жалпы, М.Мағауиннің шығармашылығы туралы әр кезеңдерде әр түрлі мазмұндағы бағалар берген сыншы, зерттеушілер баршылық. Оның сыртында ол ең әділ сыншы – оқырманның оң бағасын алған бүгінгі қазақ әдебиетінің ақсақалы дәрежесіне жеткен дегдар мінезді жазушы.

М. Мағауин шығармаларындағы түс көру сарыны ерекше. Мысалы, «Қыпшақ аруындағы» Саржанның өң мен түс арасындағы сәтіне назар аударып көрейік: «– Ал, енді, Мұха, – деді содан соң еңсесін жазып, көзі жарқ етіп. – Сен – жазушысың. Қиялың бай. Тарихты ғана емес, тағы қаншама пәлені білесің. Мені алжасты деп, шалықтап отыр деп ойлама. Ойласаң тағы өзің біл. Әуелде бар әңгіме өзіңнен басталған соң айтып отырмын. Және... осының бәрі кездейсоқ болмаса керек. Сен мені өткен өміріме қайта жалғадың. Иә. Бірден-ақ жүйке жүрегіммен сезініп едім. Әуелгі күні-ақ ешқандай күмәнім қалмаған. Бірақ бәрі бұлдыр болатын. Рас, түсімде келді. Алғаш көрген соң... сен әкелген альбомнан қайта көрген соң, үшінші күні. Келді. Осы шеберханаға. Мен мына, жоғары сәкіде жатқам. Дәл осы жерде баспалдақ етегінде тұрды. Үнсіз, қимылсыз. Мүсін емес, өзі. Ай сәулелі ару кейпінде. Маған мөлдірей қарап, аз ғана тұрды да ғайып болды. Түсімде. Мүмкін өңім шығар» [4, 40–41]. Өң мен түстің арасында жатқан Саржанның түсіне кірген Қыпшақ аруы Айсұлу болатын. Бірнеше мыңжылдықтар өтіп кеткеннен кейін ғашығының мүсінін жасамақ болған кезде түсіне кірген еді.

«Ертеңіне. Тағы да үнсіз, тағы да мұңды. Жаудырап қарады да, тұрды. Бұл жолы өңім екенін анық аңдадым. Бірақ қимылдауға, тіпті, тіл қатуға дәрмен жоқ. Көз алдымда тұрса дағы...

Кәдімгі, тірі кісі ретінде, нақты бейнеде ме?

Сәл буалдыр. Бар тұлғасы. Бірақ бет-бейнесі айқын. Толық, пісіп тұрған ерні. Балғын иек, жазық маңдайы... Ең кереметі – көзі! Мейірлі, мұңды, бота көз. Тұңғиық қара көз. Көрдің ғой өзің де суретін. Бірақ ол – тас. Тастың таңбасы. Ал мынау – тірі дене. Елес емес, нақ өзі. Өзі!..

Иә, ғажап, – деді Саржан жүзі бал-бұл жанып. – Келесі, көрінісі ғана емес, өзгеше сымбатты. Бұл жолы екінші мәртеде, айқынырақ танылса да, көп бөгелмеді. Әлденеге өкпелі. Мен сонда ғана ұқтым. Бір заманда өзім мүсіндеген, көк тасқа барып көруім қажет екен...

Көрдім. Түнде, мейрамханада, әлі ұйқтағам жоқ, суретіне қарап, болашақ жаңа мүсін кейіпінде тұлғалап отыр едім, түн ортасы ауған, тағы келді. Осымен үшінші мәрте. Және қаз-қалпында. Қаз-қалпында болғанда, кешір, мына суретіндей, көз сүйінер, жан баурар, есіңнен тандырар... нақсүйер қосағымен жұптасар алдындағы, ашық, лыпасыз қалпында емес, өзінің барлық қымбат киімін киген, назды, ерке, бірақ байсалды, бекзат кейіпте» [35, 41]. Саржанға ең алғаш түсінде келген қыпшақ аруы енді өңіне айналып бара жатыр еді.

Ал, «Жармақ» романында түс былайша беріледі: «Көз ілдім, тарс ұйықтадым, аз ба, көп пе уақыт өткенде қайтадан жайсыз күйге түстім. Қолқа-жүрегім сыздап, өкпе-бауырым суырылып, бір басым екіге жарылғандай, өте жайсыз ахуал. Кетем бе, қалам ба деймін дөңбекшіп. Қалам. Жоқ, кетем. Содан соң қызық түс көрдім. Тура өңімдегідей. Ұйқылы-ояу жатыр екем. Әуелі бөлмелес серігім Құлашбек тұрды. Жуынды, киінді, жұқа портфелін алды. Академиялық ядролық физика институтына, күнделікті тәжірибе үстінде жұмыс жасайтын лабораториясына бармақ. Маған ойлана қарап ұрды да, ояуға тақау екенімді аңдап, бас изеп қоштасты. «Жол болсын, енді жуық арада көрісеміз бе, жоқ па, Алматыға келе қалсаң, хабарлас... Әйткенмен...»» – Арғы жағын айтпады, қайыр, есен-сау бол дегендей ишарат жасады да, шығып жүре берді. Маужырап, еріне тұрсам да, бірден сергідім. Ұйқы қанып қалыпты. Тезінен жуынып, әтір себініп, сәнімен киініп, дайын тұрған екі түйнешектің біреуін ғана – кітап салынған қатырма қорап емес, киім-кешекті сумканы жеңіл ұстап, жоғарғы қабаттағы Балжанға барыппын. Бұдан соң... мейір қанған, сағынышты, сәулелі сәттер. Артынған-тартынған беті көшеге шықтық, қол көтеріп, жол тостық. Сол сәтінде әлдебір ескі машинаның ұшыраса кеткені. Вокзал. Пойыз. Жұмсақ вагон. Тиесілі купе. Жылжи жүріп кеттік. Қош, ару Алматы!.. Қош бол, менің басталмай жатып тәмам болған ғылыми қызметім... Бірақ уақа емес деп өзімді жұбатам. Балжан бар. Өмірлік қосағым» [35, 28]. Бұл романның бас кейіпкері Мұраттың жаңа өмір бастағалы тұрған сәтіндегі, екіұдай шешімде жатқанда көрген түсі еді. Бірақ, түсі рас болып жатқан оқиға еді. Ғылым жолы ма, әлде болашақ жар ма, таңдау жасауға қиналып жатқан кезде әлдебір сиқыр күшімен Мұрат екіге бөлінеді. Ал, мына көрген түсі сол өзінен бөлініп шығып бара жатқан жармақтың іс-әрекеті еді. Мұраттың бойындағы қасиеттер, түгелімен тепе-тең екіге бөлінді. Екінші жармағы Марат өзінше өмір сүре бастаған екен. Өзінің жеке шаруашылығы, жеке жұмысы бар ауқатты, мәртебелі адамға айналған. Ал, ғылым жолын қумақ болған

ниеті басым түскен Мұрат қайда барса да жолы болмай, шарасыз, сарсаң күйге түскен. Екеуі бастапқыда бүтін адам болғаннан кейін сыңарының, тіпті сыңары емес, бір жаралған жармағының кейбір істері оған түс арқылы келіп отыратын.

Жазушы бұл шығармасында түс көру тәсілін шебер пайдаланған. Екіге бөлінген жармақтың іс-әрекетін екіншісіне түс ретінде беріп, оны хабардар етіп отырады. Екінші жармағы өзінің жас кезіндегі сүйген аруы Балжанды алып кетіп қалады. Тұрмыстары жақсарып, үлкен лауазымды қызметке орналасады. Ал, бастапқы бүтін адам Мұрат қайда барса да тауы шағылып, сәтсіздікте күн кешіп жатады. Бұл жердегі түстің негізгі мәні – бүтін адамның екіге бөлінген жармағының өмірін , хал-ахуалын бір-біріне хабардар ету, жеткізу болып отыр. Жазушының қиялынан туған, және ерекше астарлап жеткізген бұл шығармасында түс те ерекше көркемдік шеберлікпен, айрықша тәсілмен орын алған.

Ірі талант иелерінің туындыларында мойындалып, әлемдік әдебиетте кеңінен қолданыла бастаған түс көру тәсілінің өзге әдеби тәсілдерге қарағанда көркемдік қуаты, көркемдік кеңістігі мен мүмкіндігі мол, кейіпкер психологиясын бейнелеуде спецификалық кең ауқымдылығы, мағыналық, эстетикалық, философиялық, психологиялық, символдық міндет-қызметі мен атқарар рөлі зор екендігі күмәнсіз.

Ғасырлар бойы рухани санамыздың сызылмай, керісінше уақыт өте келе көркемдігі мен мазмұн-мәні, жанрлық, түрлік, стильдік, көркемдік ерекшіліктері айқындалып, байытылған, жаңартылған түс көру тәсілі М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Ә. Кекілбаев, Ә. Кекілбаев. М. Мағауин т.б секілді жазушылардың шығармаларында шеберлік шыңына жетіп, өз өрнегін сала білді. Қалай дегенде де өнер тәңірлерін ерекше тамсандырып, өзіне ынтықтыра түскен түс көру тәсілі өзінің таңғажайыптығымен, адам санасындағы психикалық сәттерді зергерлердей өте бір ұсақ өрнектермен әшекейлей білетін ерекшеліктерімен , астарлы ойды мың құбылтып жеткізе білетін спецификалық даралығымен, уақыт пен кеңістік категорияларына кең жол ашатындығымен, автордың ой-қиялын қалай құбылтамын, ойды қалай ойнатамын десе де еркіне көне беретін көркемдік қызметінің шексіздігімен, кеңдігімен, еркіндігімен, икемдігімен еріксіз назар аудартады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ана тілі» газеті, 30 шілде 2009 ж.
2 «Ислам және өркениет» газеті, 21 қаңтар, 2010 ж.

3 Досмұхамедұлы Х. «Қазақ халық әдебиеті». Алматы, «Аламан», «Ана тілі», 1991. – 176 б.

4 Мағауин М. Қыпшақ аруы. Хикаяттар. – Алматы: Атамұра, 2007. – 256 б.

Қ. ЕСЕНОВТІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ІЛІМІ (ГАЗЕТ-ЖУРНАЛ МАҚАЛАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

КҮМІСБЕК Д. Ж.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.

Қайырболат Мұқанұлы Есеновтің оқу-әдістемеге қатысты мақалалары бір төбе. Қайсыбірін алып қарасаң да, ұтымды ойлары мен дұрыс пікірлерін ортаға салған. Бірнеше мақаласына көз жүгіртіп көрелік. 1962 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде жарық көрген мақаласында «КПСС Программасында ұлттар дамуы бір-бірімен жақындаса беруі, туысқандық ынтымақ жасап, достасуы жолымен жүзеге асырылады, – дей келе, – Ұлт қатынасымен қатар қаралатын тағы бір мәселе – ұлт тілдерінің дамуы» дегенді алға тартады [1, 4 б.]. Қазіргі күні де тәуелсіз мемлекетіміздің әр түрлі ұлттарына өз тілін сақтаудың барлық жағдайы ойластырылған. Сонымен қатар ҚР Президентінің «Қазақ тілі ұлтаралық қатынас тілі қызметін атқаруы қажет» дегенінің де әбден пісіп-жетілген тұжырым екенін айта кеткеніміз жөн.

Мақалада Қ. Есенов қазақ тілінің даму барысына көркем әдеби шығармалардың жазылуы әсер етті дейді. Шынымен де, осы жылдары жарық көрген шығармалардың қатарынан Әбіш Кекілбаевтың «Алтын шуақ», Қалижан Бекхожин «Үш кезең» атты өлеңдер жинағын кездестіреміз. Жұмекен Нәжімеденовтің «Сыбызғы сыры» атты кітабы мен Ілияс Есенберлиннің «Таудағы тартыс» пьесасы да осы жылдары жарық көрген. Демек, ғалымның көркем шығармалардың қазақ тілін дамытудағы рөлін дөп басқандығын аңғаруға болады.

Қазақ тілінде әдеби шығармалар, оқулықтар, сонымен қатар әр салада, атап айтқанда, металлургия, өнеркәсіп, тау-кен, физикалық география, математика, физика және астрономия, геология, әдебиет теориясы, спорт, темір жол сияқты бірнеше терминологиялық сөздіктер шығарылған екен. Бұл қатарда А. Әбдірахманов, М. Жәркенов, М. Нұрпейісов, М. Тоқтамысов «Тау-кен ісі жөніндегі орысша-қазақша терминологиялық сөздігін», А. Машанов, Ж. Сыдықов, А. Әбдірахманов «Геология терминдерінің орысша-қазақша қысқаша сөздігін» ұсынған. Аталған ғылым салаларының терминологиялық сөздіктері араға 50 жылдан аса уақыт салып, қайтадан жарық көрді [2].

Сол сияқты ұлт тілдерінің даму барысын орыс тілінің рөлі арқылы бағалау үстемдік еткен. Сондықтан да болар қазақ тіл білімінің белгілі ғалымдары Қ. Жұбанов, Ә. Кеңесбаев, С. Жиенбаев, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, М. Балақаев, F. Мұсабаев еңбектерін өз ана тілінде жазумен қатар, орыс тілінде де жазған. Бұл қазақ тілінің барынша дамуына әсерін тигізді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің грамматикалық құрылысы тюркологияда танылып, лингвист-ғалымдардың назарын аудартқан. Қазақ тілінің барлық салалары (фонетика, лексика, морфология, синтаксис, тіл тарихы, диалектология) жеке-жеке монографиялық еңбек болып орыс тілінде басылып шыққан. Соның бірі – С.Аманжоловтың «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» (1959) монографиялық еңбегі. Кейіннен 1997 жылы қайтадан басылып шықты [3].

Қ. М. Есенов 1963 жылы «Қазақстан мектебі» журналының 11-санында «Тағы да программа мен оқулық туралы» атты мақала жариялайды. Оған басты себеп оқу программалары мен оқулықтарды құрастырып, өмір тілегіне сай жаңадан құру шаралары болады деп жоспарланған. Осыған сәйкес, Қ. Есенов қазақ тілі программасы мен оқулық жайлы өз пікірін жеткізген. Басты назарда ұстау керек қағидалар, біріншіден, оқулық пен оқу программасы бір-біріне негізделіп, жазылу керек. Екіншіден, өтілетін тақырып көлемі оқушылардың жас ерекшеліктерімен байланысты болуы керек. Сонымен қатар қазақ тілі сабағына бөлінген сағат жайлы сөз болған. Сол жылдардағы сағат санын қараңыз: 5-класта-163 сағат, 6-класта-144, 7-класста-72-сағат, 8-класста-51 сағат. 5-кластағы оқушыларға бірден фонетика, лексика, морфологияны бірден өту қиын деп, бұл жай әлі де қарастырылу керек деп жазыпты Қ. Есенов [4, 84 б.]. Қазіргі уақытта 5-сыныпқа 102-сағат берілген. Білім мазмұнының тақырыптарына үңілсек, «Кіріспе», «Лексика», «Фонетика», «Сөзжасам», «Тіл мәдениеті». 6-сыныпқа да 102-сағат бөлінген. Ал тақырыптары: «Әдеби тіл және мәтін», «Сөз құрамы», «Морфология», «Тіл мәдениеті». 5-сыныпта лексика мен фонетиканы, 6-сыныпта морфологияны оқытады. Жоғарыда айтқандай, 5-сынып оқушыларына бірден фонетика, лексика, морфологияны өту қиынға соғады. Міне, Қ. Есеновтің бұл мәселесі

қазіргі кезде сәл де болсын ескерілгенің аңғарамыз. Сонымен қатар сағат саны да азайтылған екен.

Дәл осы жылы «Қазақстан мұғалімі» газетінде Қ. Есеновтің Т.Қордабаевпен бірге жазған мақаласы басылымға шықты. Мақалада ән, күй, би атауларының дұрыс жазылуына байланысты сөз қозғалған. Бұл категория зерттеліп, өзіндік сырының жете ашылмауынан, жазу тәжірибесінде олқылықтардың орын алып жатқандығы көрініп жүр. Ал бұл назардан тыс қалатын мәселе емес. Атауларға байланысты біраз пікір ұсынып, одан әрі дұрыс жазылуына септігі тигізер мәліметтер берілген. Ғалымдардың пікірінше, атаулардың қалай жазылатыны олардың шығу төркініне байланысты дейді. Мысалға, ән, күй белгілі бір адамға, елге,жерге, атқа, қыран құс, жүйрік тазыға арналады да, соның атымен аталады: «Ақсаусақ» (Сүйген жарым болсайшы Ақсаусақтай), «Боз торғай» (Аспанда шырқар боз торғай, Мұсаның әні осылай), «Сандуғаш» (Сол кеуде сандуғаштай сайрап тұрған). Сонымен қатар ән атауларының бірсыпырасы шылау, одағай сөздермен бірігіп айтылады. Егерде екі сөзден құралған ән, күй атаулары адам, жер-су, ру, ел аттарымен аталатын болса, бір сөз ретінде біріктіріліп жазылады. Ал, адамның, жер-су, ру, ел атымен аталмайтын екі,немесе одан да көп сөздерден құралған ән, күй, би аттарының әр сөзі бөлек-бөлек жазылады [5, 4 б.]. Қазіргі орфографиялық сөздікте осы айтылғандар сақталмаған [6]. Әлі де бұл мәселе ескерілмей, ала-құла жазып жүрміз.

1972 жылы жарық көрген мақалада мектеп өмірінде «Тіл дамытудың жолдарын ауызша және жазбаша» – деп атаймыз дейді Қ. Есенов. Осы арқылы оқушылардың тіл мәдениетін, сауаттылығын, білім деңгейін де байқата алады. Ауызша түр өз ойын жеткізе алудың, сөйлем құрау шеберлігін көрсетудің жолы болса керек. Жазбаша түрде жеткізушінің сөз саптау мүмкіншіліктері мен сауаттылық мәдениетін аңғаруға болады. Мысалы, белгілі бір тақырыпқа баяндама жасау, кітаптың мазмұнын айту, сұрақ-жауап жұмыстары сияқтылар ауызша түрді дамыту жолдары. Тіл дамытудың жазбаша түрін дамыту жолдары – сұрақтарға жазбаша жауап жазып, мектептің қабырға газетіне мақала, өлең-әңгімелер жариялау. Бұлардан бөлек, мазмұндама мен шығарма да жазбаша тәсілдің түрлері. Мазмұндама жұмысы жаңа ғана естіген әдеби материалды өз сөзімен мазмұндап жазу. Бұл тәсілдің ерекшелігі – оқушылардың қалай меңгеріп, мазмұның ашуы, сөйлем құраулары, әдіс-тәсілдерді пайдалануы көрініс табады. Ал шығарма болса, жазба

жұмыстарының күрделі және көлемдісі болып табылады. Мұндағы ерекшелік – оқушы өз таңдаған тақырыбын ашуы, тіл байлығының икемділігі, тіл заңдылықтары мен әдеби тілдің нормаларын жақсы білуі айқын көрінеді. Қысқасы, Қ. Есеновтің пікірінше, жазба жұмыстарының тіл байлығын дамытып, оны қалыптастырудағы рөлі орасан зор [7, 3 б.]. Қазіргі кезде мазмұндама мен шығарманың қолданыстан шығып бара жатқандығы қынжылтады. Эссе болса, оқушы шығармашылығын дамытуға орасан зор қызмет етпейді. Сол себепті неге қайта қолданысқа кіргізбеске? Тіл дамытудың жазбаша жолын, яғни, иазмұндама мен шығарма жазуды ескеріп, қайта қарастырған жөн.

1987 жылы мақалада «Республикада қазақ тілін оқып-үйренуді жақсарту туралы» және «Республикада орыс тілін оқып-үйренуді жақсарту туралы» қаулы қабылданғаннан кейінгі жүзеге асырылатын жұмыстар жайлы айтылған [8, 3 б.]. Алғашқы жүргізілген жұмыстардың бірі – 1954 жылы жарық көрген қазақша-орысша сөздікті өңдеп, қайта басып шығару. Сонымен қатар он бес мың сөзді қамтитын қысқаша орысша-қазақша сөздік, қазақ тілін өз бетімен үйренушілерге арналған оқу құралын жарыққа шығару. Осылар секілді жұмыстар орындалуға тапсырылған. Осы аталған жұмыстар орындалған. 1978, 1981 жылдары «Орысша-қазақша сөздіктің» толықтырылған екі томы Ғ. Мұсабаевтың жетекшілігімен жарық көрді [9]. Мақалада одан бөлек оқу жүйесіне қарата айтылған пікірлер бар. Олар программаларға қайта өңдеу жүргізіп, оқулықтарды жаңарту қажеттігін айтады. Оқу жүйесінің жақсы болуымен қатар, оқулықтардың сапасы жақсы болуы тиіс деген пайымдаудың қазіргі уақытта да күн тәртібінен түспегендігін байқап жүрміз.

Қорыта келгенде, шағын мақаламызда Қ. Есеновтің әдістемеге қатысты газет-журналдардағы мақалаларын жинақтадық. Біразын ғана қарағанымызбен де, біршама оқу – әдістемеге байланысты ұтымды тұжырымдар мен ұсыныстарды ортаға салдық. Әсіресе, көңіліміздің шыққаны тіл дамытудың жолдарына қатысты көтерілген мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Есенов Қ. Ұлт аралық құрал//Социалистік Қазақстан. 18 ноябрь 1962 жыл. – 4-б.

2 Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік/ – Алматы: ҚАЗақпарат, 2014.– 600 б.

3 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. –2-е. – Алматы: Санат, 1997. – 607 б.

4 Есенов Қ. Тағы да программа мен оқулық туралы./Қазақстан мектебі.- №11.- 1963. – 83-86-б.

5 Есенов Қ. Жазу мәдениетін жетілдіре берейік//Қазақстан мұғалімі. 10 январь 1963 жыл №2(531). – 4-б.

6 Орфографиялық сөздік. – 6 бас. Құраст.: Н.Уәли, Қ.Күдеринова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, Н.Әміржанова, А.Әмірбекова. – Алматы: «Дәуір»баспасы, 2013. – 720 б.

7 Есенов Қ. Тіл дамытудың кейбір жолдары//Қазақстан мұғалімі, 16 март, 1972 жыл(№12).– 3-б.

8 Есенов Қ. Жаңа деңгейден қарау керек//Социалистік Қазақстан, 2 маусым 1987 жыл. – 3б.

9 Орысша-қазақша сөздік\Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институты – Алматы: Қазақ сов.энциклопедиясы, 1978.– 1-том.(А-О) – 576 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЖАЛҒЫЗДЫҚ ТАҚЫРЫБЫ

ҚИНАЛБЕК А. А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.
филол.ғ.к., ПМПУ, Павлодар қ.

Әр заманның шығармашылық адамын толғандыратын, терең ойға салатын өзіндік ерекшеліктері болатыны белгілі. Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында адамдардың жатсынуы, жалғыздығы алға кезекке шығуда. Осыған орай қазіргі жазушылардың қозғайтын тақырыбы – жалғыздық.

Жалғыздықты адам әртүрлі мағынада түсінеді. Біреуіне – жалғызбастылық. Енді біреуіне – жанының жалғыздығы.

Адам жанының жалғыздығы – психологиялық құбылыс. Сыры мен мұңын ешкімге айта алмайтын кезде адамның жаны жалғызсырайды. Мұндайда ырду-дырдудан қашып, жанына медеу болатын табиғат аясына ұмтылып, «өз әлемінде»тыныштық табады. Жалғызбастылық пен жаны жалғыз адамның арасы жер мен көктей. Жаны жалғызсыраған адам сол қалпына үйреніп, енді қайтіп өзінің бұрынғы күйіне орала алмайтындай болады. Осы құбылыс ақын-жазушыларда көп кездеседі. Ақын жанды адам өзінің ішкі сезімін қағаз бетіне тармақтап, шумақтап, ұйқасын келтіріп түсірсе, жазушы

өз оқиғасына мысал келтіре отырып, өзге бір кейіпкер туралы әңгіме жазады. Солайша олар өз ішкі жалғыздықтарымен күресіп, ойларын жеткізіп, сол тығырықтан шыға алады.

«Жалпы әдебиеттегі жалғыздық тақырыбына келер болсақ, бұл ернеуі кең мәселені жазушылар XXI ғасырдан бастап жырламаған. Өмірде ұлы адамдардың өзі жалғызсырап, өмір сүрген қоғамын жатсынып өткен. Айталық,Абай да, Шоқан Уәлиханов та, Шыңғыс Айтматов та, Достоевский де, Лермонтов та, Пушкин де жалғыздыққа куә болғандарын еңбектерінде сипаттайды» [1]. Белгілі журналист Асылбек Байтанұлы өзінің «Жалғыздық – қаламгердің серігі ме?» атты мақаласында жалғыздық тақырыбы сонау қазақ хандығы дәуіріндегі батырлық, лиро-эпостық жырлар мен толғаулардан бастау алғандығын алға тартады. Құла түзде жауды іздеп жүріп, қапыда өлім құшып бара жатып, ұшқан құс пен жүгірген аңға мұңын шағып жылаған зарлы толғаулары бүгінгі күнге ел аузынан жеткен.Мәселен, жастайынан ағайынның босағасында қиыншылық көріп өскен, жетімдіктің зарын тартқан жас бала, болашақ жырау Ақтамберді былай деп толғайды:

…Атадан алтау туғанның
Жүрегінің бастары
Алтын менен бу болар.
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегінің бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық, сені қайтейін!..

– деп жетімдік кездегі жанына сүйеу болар жанның табылмағанына налып, оған тағдырды кінәлайды.

Шығармашылық адамында жиі кездесетін жалғыздық барлық талант иелеріне тән, ортақ қасиет сияқты. Қандай да бір қаламгерді алсаңыз да, оның туындыларының ішінен кем дегенде бір шығармасы жалғыздыққа, сырласуға немесе мұңдасуға шақырады. Шығарманы оқи отырып, жазушының ішкі жан дүниесінде болып жатқан сезімдерін сезіп, біле аламыз. Оған басты себеп қаламгердің сол шығарманы қандай жағдайда жазғандығы. Ішкі тербелісін, күйініш-сүйінішін, мұңы мен зарын, өкініші мен қайғысын сырласу арқылы жазса, сол автормен өзің бетпе-бет сөйлесіп отырғандай әсер аласың. Әр қаламгер өз жалғыздығын әртүрлі жеткізеді. Біреулер монолог арқылы сырласса, енді бірі өзін прототип ретінде шығармаға басқа кейіпкердің атын қойып, өз бойындағы жалғыздықты жеткізеді.

Шет елдік қаламгерлер де өз шығармаларындажалғыздық тақырыбына жиі барады. Соның ең көлемдісі, қазіргі таңға дейін өзектілігін жоғалтпаған, сыры әлі де толығымен ашылмаған шығарма – Габриэль Гарсиа Маркестің 1967 жылы жарық көрген романы – «Жүз жылдық жалғыздық». Романда Колумбияның жүз жылға жуық тарихы баяндалады. Жазылу стилі де ерекше осынау шығармада диалог сирек жағдайда кездеседі, яғни шағарманың басты ерекшелігі – романныңкөбіне монологтан құралуында. Романда әрбір кейіпкердің басынан өтетін жағдай қала өмірімен тікелей байланыста. Осылайша қаламгер романы арқылы қала өмірі мен тарихын баяндай отырып, сол қалада өмір сүріп жатқан әрбір адамның жалғыздық сырын монологы арқылы ашқан.

«ХХ ғасырдың басындағы Отандық ақын-жазушылардың дүниетанымдық тұрғысынан романтикалық эстетикаға анағұрлым жақын тұрғандардың бірі – Шәңгерей Бөкеев. Оның поэзиясындағы тұрақты романтикалық мотивтер – жалғыздық сарыны, өлім тақырыбы, алаңсыз балалық шақ, жоғалған бақытты жоқтау. Алпысыншы- жетпісінші жылдардың айнасы бола білген қаламгерлердің ішінде шығармаларына жалғыздық арқау болған – Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Әбіш Кекілбайұлының алғашқы әңгімелерінің бірі – «Аш бөрі» мен «Аңыздың ақыры» романы мысал бола алады» [2].

ХХI ғасыр қаламгерлерінің еңбектеріне тоқталатын болсақ, жаңа дәуір табалдырығын аттасымен, шығармаларында қайғы, әділетсіздік, тағдыр тәлкегі, жетімдік зары мен жалғыздық тақырыбын арқау еткен жазушылар аз емес. Әрине, бұл тақырыптардыәр қаламгер әртүрлі әдіс-тәсілмен жеткізеді. Ішкі жан айқайынтікелей айта алмай, өз кейіпкеріне прототип бола отырып, психологиялық кейіптерін жазып қалдырған қаламгерлердің туындылары баршылық. Заманның күнгірттігі мен адам жанының жалғыздығын баяндайтын қаламгерлердің бірі – Роза Мұқанова.

«Роза Мұқанова 1964 жылы 14 қазанда Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Көлденең ауылында дүниеге келген. «Жарық дүние», «Дүние кезек» әңгімелер жинағы, «Құдірет-Кие», «Сөздік-Словарь» әңгімелері мен драмалық хикаяттары, екі томдық шығармалар жинағы жарық көрді. «Көркем әдебиет» сериясымен «Жазушы» баспасынан әңгімелер жинағы шықты. 1996 жылы Қазақтың мемлекеттік М. Әуезов атындағы академиялық драма театрында «Мәңгілік бала бейне» пьесасы қойылды» [3].

Жазушы қаламынан шыққан шығармалар осы заманның кез келген проблемасын қамтығанын бәріміз де білеміз. Солардың ішінен бүгінгі біз талқылап отырған тақырыпқа арқау бола алатыны – «Мәңгілік бала бейне» әңгімесі. Бұл шығармада автор меңіреу қалған мүгедек 16–17 жасар Ләйлә есімді қыз жайлы баяндайды. Семей полигонының салдарынан зардап шегіп отырған қыздың ішкі ой тербенісін айта отырып, қаламгер қыздың ішкі жан дүниесінің жалғыздығын сипаттайды. Оқиғада әке- шешесінен айрылған мүгедек қыз өзінің мұңын әр түн сайын Айға айтып отыратындығы баяндалады. Автор жалғыздық сарынын өзінің мұң-наласын ешкімге айтпай іштей тынатын кішкентай қыздың тек айға қарап сырымен бөлісе отырып, сол замандағы күйбелең тірлік, әлеуметтік жағдай, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен жай- күйін суреттеген.Шығармада бір ғана Ләйләнің өмірін суреттеу арқылы Семей ядролық полигонының елге тигізген зардабы, адамның әр түрлі мінезі, өмірдегі түрлі оқиғалар және барға қанағат ету сынды түрлі адамға қажетті қасиеттер кездеседі. Оқырман осы шығарманы оқи отырып, ең бірінші кезекте Ләйләнің орнына өзін қояды. Содан кейін ғана адам жанының жалғыздығын түсіне алады. Автор Роза Мұқанова өзінің осы қасіретке толы шығармасын, жаза отырып, заманның ағымына байланысты адамдардың бір-біріне деген көзқарасының өзгеруін суреттеді. Сонымен қатар, адам психологиясындағы қанағатсыздық, түсінбеушілік сынды мінездерге де мысал келтіріп, оқырманға үлкен ой салды.

Келесі кезекте осы заманның тағы бір біртуар қаламгерінің шығармасын талдайық.

Нұрғали Ораз 1960 жылы 25 тамызда Қазығұрт ауданы Монтайтас ауылында туған.Нұрғали Ораз «Соқпақ жол», «Бақыршаның балалары», «Қазығұрт оқиғалары», «Аяқталмаған ертегі», «Даладан қалаға келгендер», «Биіктегі сұлулық», «Түнгі жалғыздық», «Сиқырлы көл», «Біз, ол, «мерседес» және махаббат», «Жылқының көз жасы» атты т.б. кітаптардың авторы. «Адасқан жұлдыз» пьесасы түркі тілдес халықтардың Әлемдік альманағында түрік тілінде жарық көрді. Алғашқы «Долана» әңгімесі 1979 жылы «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінде, «Арман қанатында» атты жинақта жарық көрді. Шығармалары орыс, саха тілдеріне аударылған. Д. Голсуорсидің, Х. Л. Борхестің, И. Кавабатаның, И. Иноуэнің шығармаларын тәржімалаған. «Жалын» баспасының балалар мен жасөспірімдер тақырыбына арналған дәстүрлі жабық бәйгесінің, «Қазақ әдебиеті» газеті, «Парасат» журналы сыйлықтарының, Халықаралық «Алаш» әдеби

сыйлығының лауреаты (2003). Талдайтын әңгімеміз -көпке танымал «Түңгі жалғыздық» әңгімесі.

«Түнмен бірге ере келген Тыныштықтың жетегінде Жалғыздық бар еді. Ол өзі бір, қол-аяғы шидей, басы қазандай, бадырақ көз, арық балаға ұқсайтынды. Міне, сол бала-жалғыздық қазір жан-жағына ұрлана көз салып, әлі шамы сөне қоймаған терезелерден ішке сығалап келеді...Сәлден соң ол тіпті еркінсіп, түн жамылған қала көшелерін кезіп, жүгіре жөнелді. Қай үйге барса да, қай терезеден үңілсе де, маңайындағы жанды-жансыздың бәрін жабырқатып, торықтырып, үмітсіздік құрсауында қалдырады» [4].

Бұл шығарманы Роза Мұқанованың шығармасымен салыстырсақ, көптеген айырмашылықтар мен ұқастықтар бар. Егер шығарманы талдайтын болсақ, бұл шығарма жайында танымал журналист Маржан Әбіш өзінің пікірінде автор жалғыздықты адам да емес, жануар да емес, жалғыздық деп жазған. Яғни жазушы өз шығармасында жалғыздықты әр адамның бойында бар қасиет екенін және оның оянатын уақыты әртүрлі болатынын корсеткісі келген. Шығарманың басты идеясы оқырманға оқиғалармен мысал келтіре отырып адам басындағы жалғыздықтың бірнеше түрі болатынын көрсету. Жалғыздық сынды осынау қасиетті тірі мақұлыққа теңеу арқылы ол да адам өмірінің бір бөлшегі екендігін байқаймыз. Адам өмірінің қай кезеңі болмасын, жалғыздық оның соңында болдаы.

Егер Нұрғали Ораздың «Түңгі жалғыздығын» Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейнесін»салыстырып қарайтын болсақ, екі жазушы дажалғыздықты екі түрлі көзқараста сипаттаған. Н. Ораз жалғыздықтың өзін кейіпкер ретінде беріп, оның әр түрлі жағдайда болатынын көретсе, Р.Мұқанова бір тағдыр арқылы, адам өміріндегі жалғыздықтың нақты, шынайы түрін көрсетті.

Осы тұста жоғарыда аталып кеткендей өткен ғасыр жазушыларының ішіндегі Мұхтар Әуезовтың «Қорғансыздың күні» шығармасында еш қорғаны жоқ жалғызқыздың өмірі баяндалады. Р. Мұқановада да М. Әуезовте де басты ұқсастық заманның тарлығы мен саясаттың халыққа ықпалы көрсетіледі. Екі қаламгер де бір қыздың өмірін суреттеу арқылы сол кездегі адам тағдыры, укімет басы, заман шындығын, сонымен қатар елдің хал-ахуалын бейнелеген. Ұқсастық ретінде қос шығармадағы басты кейіпкерлер жан рахатын іздеу мақсатында, сырласушы, мұңдасушы жанды екі басқа әлемнен іздеуінде. Осыдан байқайтынымыз, қос қаламгер де өз шығармаларында жалғыздықтың емін басқа әлемнен іздегендей. Екі шығарманың бір-бірінен айырмашылығы әңгіме соңында бір кейіпкер

өз жалғызыдығын жеңу мақсатында қиялындағы айға ұмтылып, сонымен сырласып, сөйтіп жүріп өмірімен қош айтысса, екінші шығармада кейіпкер жанын түсінетін сырласын өзінің өлген әкесі мен ағасынан табамын деп ойлауында. Сөйтіп өксікпен өмірден өтуінде.

Қай кезең жазушыларын алып қарасақ та жалғыздық тақырыбы әртүрлі жанрда баяндалған. Жалғыздық жайында осы уақытқа дейін жазылып келе жатқан еңбектердің барлығында дерлік жалғыздық тақыры адамның жеке бас мәселесімен қатар, заманның адам психологиясына жасаған ықпалында. Сол кездегі саясат пен адам өмірі тікелей байланыста. Жалғыздық жайында ерте кезден бері келе жатқан барлық шығармалардың идеясы мен мазмұндық сипаты бірдей. Сонымен қоса қазіргі заманның да жазушыларынң қайсы бірін алып қарасақ та, жалғыздық жайында кейіпкердің ішкі жан күйзелісінің салдарынан туындаған психикалық құбылыстарды байқаймыз. Соның бәрі оқырманға үлкен ой салары анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 https://qazaqadebieti.kz/9797/zhal-yzdy-ty-t-ri-men-t-
2 https://abai.kz/
3 https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1702
4 https://abai.kz/post/47012

ОРТА МЕКТЕПТІҢ 5–9 СЫНЫПТАҒЫ ПОЭМАЛЫҚ ОҚЫТУЛАР

ҚҰРАЛОВА А. Н.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Біздің аяқ басқан ғасырымыз – өркениет дамуының кезеңі, ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дамуының кезеңі. Адамзат дамуының жаңа кезеңінде жаңа білім беру жүйесі, жаңа оқыту жүйесі және білім беру үлгісі сай келуі тиіс. Сонымен бірге қазіргі білім жүйесінің негізгі міндеті – адамның ішкі жан дүниесінің, адамгершілік қасиеттерінің, жеке басының дұрыс қалыптасуына бағыттау, соған негіздеу болып табылады. Яғни қазіргі қоғам адамзат алдына, білім беру жүйесіне үлкен мәселелерді қойып отыр. Ондай мәселелердің бірі – мектеп педагогикасының күрделі де маңызды мәселесі – оқушыны оқыту, білім беру үрдісін

жетілдіру, оқытудың жаңа технологияларын, жаңа үлгілерін пайдалану, жалпы білім беру реформасын жасау қажеттігі туып отыр. Осы мәселелерге байланысты бірнеше мемлекеттік құжаттар бекітілді. Осы тұрғыдан баса айтатын бір құжат – Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпанындағы № 550 Жарлығымен бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы».

Бұл бағдарламада білім беру, оқыту сапасын көтеру және тілдерді оқытуда белгілі бір нәтижеге аз уақытта жетуге бағытталған оқытудың жаңа технологияларын практикаға енгізу қажеттігі айқын көрсетілген. Соңғы кездерде мектептерде, соның ішінде бастауыш сыныптарда оқытудың әр түрлі жаңа технологиялары пайдаланылып, практикаға енгізілуде. Атап айтар болсақ, А. М. Берг, В. П. Беспалько, М. В. Кларин, Н. Р. Талызиналардың бағдарламалы оқытуы, Л. В. Занков, А. С. Выготскийдің дамыта оқытуы, В.Р.Шаталовтың тірек сигналдары, Р. Штейнердің еркін таңдау идеясы, С. Н. Лысенкованың оза оқытуы, Ш. А. Аманашвили, Е. Б. Бондаревскаяның жеке бағдарлы оқытуы, В. М. Монаховтың модульдік оқытуы, В. Дьяченко, К. Я. Вазиналардың ұжымдық оқытуы, т.б.

Дәстүрлі оқыту тәсілдері мен әдістері, жаңа ақпараттық технологияларға, компьютерлік оқыту, кең көлемдегі телекоммуникациялық жүйені пайдалануға жол беруде.

Жеке адамды қалыптастырып дамыту және оған жан-жақты терең білім беру мақсатында жоғарыда айтып өткеніміздей, көптеген білім беру технологиялары ұсынылуда: дамыта оқу технологиясы, сынып ішіндегі саралап оқыту технологиясы, деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту технологиясы т.б.

Дәстүрлі емес сабақтарды өткізудің формалары да әр түрлі.Мысалы, «Бенефис-сабақ»; «Ойға шабуыл»; Іскерлік ойыны; Аралас құрамдағы жұптасу; Диалог сабақ; «Баспасөз конференциясы сабағы», «Тапқырлар мен көңілділер клубы сабағы»; «Өзара оқыту сабағы», «Істі білгірлер жүргізеді» сабағы; «Шығармашылық сабақ»; «Консультация сабағы»; «Аукцион-сабақ»; «Сынақ-сабақ»; «Бақытты сәт» сабағы; «Сайыс-сабақ», т.б. Дәстүрлі емес сабақтарды өткізу барысында оқушыларды өздік таным, өзін өзі тану, өзін-өзі таныту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзіе-өзі бағалау процесі жүреді.

Сабақты жақсы меңгерту үшін ынталандыру мен дәлелдеу қажет:

1 Баға қою;
2 Ауызша мақтау, марапаттау;
3 Оқушының өзін-өзі көрсету үшін жағдай туғызу;
4 Сыйлық беру;
5 Алғыс хат.

Жаңа педагогикалық технологияның түрі, қолдану ерекшелігі, одан туындайтын мәселелер - бүгін таңда әлі нақтыланып белгілі бір жүйеге түспеген дүние. Бүгінде оқу ісінде оқушының оқушымен не мұғаліммен бірігіп жұмыс істеуінің немесе оқу ісін ұйымдастырудың төрт формасы белгілі: жеке, жұптық, топтық, ұжымдық.

Әр оқушы топтағы жеке оқушылармен жұп құрап жұмыс істейді, жаңа ұғымды өзіүйренеді және оны біруге үйретеді. Алмасып жұптық оқу – оқыту әдісі емес, тіпті білім берудің жеке формасы деп те қарауға болады деген пікірлер де бар. Бұл ауысымды жұптық оқу мұғалім басшылығымен іске асады. Оқушы бірде мұғалім, бірде оқушы ретінде болады. Жеке оқыту ешқашанда ұжымдық оқыту бола алмайды. Ал жұптық оқыту – мұғалім мен оқушы немесе екі оқушының бірігіп оқуы, яғни пар тұрақты, тұйықталған, екі адам да ұжымдық емес.

Оқу ісін ұйымдастырудың ұжымдық формасында біреуі басқалардан жоғары тұрмайды (мұғалім), барлық оқушы жұптық оқуға тартылып кезекпен ауысып жұмыс істейді. Ал топтық оқуда біреуі топқа қарап сөйлейді, оқытады. Ұжымдық оқытуды екінші сыныпта қолдануға болады, оқытудың ұжымдық әдісімен оқушылардың ауысымды жұптық жұмысын кезеңмен іске асырған қолайлы.

2 Мектепте поэманы оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдері

Лиро-эпостық поэмаларда эпостық элементі де, лириканың элементі де бар. Лиро-эпостқы поэманың лирикалық жақтары басым. Лирикалық жырдың тақырыбы – сүйіспеншілік сезім. Қатысушы кейіпкерлері – қарапайым адамдар. Батырлар жырынан ерекшелігі осында. Батырлар жырының дәріптейтіні: ерлік, батырлық. Батырлар жырында – патриоттық сезім болса, лирикалық поэмаларда сүю жолындағы кейіпкерлердің басынан өткізген қиыншылықтарын, күйініш-сүйініштерін суреттейді. Т. Ақшолақовтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасын шығармашылықпен оқыту әдісінің жоспары ұсынылады.

Бірінші сабақ. «Жер жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма». Мұғалім лекциясы. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – ауыз әдебиіндегі классикалық туынды. Жырда көтерілген басты проблема. Поэманың көркемдік ерекшеліктері.

Үйге тапсырма: Оқулықтағы «Жырдың тақырыбы», «Көркемдік ерекшеліктері» деген тақырыптарды оқып келу; оқулықтың 97-бетіндегі 1, 6, 10-тапсырмаларды орындау. Бүкіл тақырып бойынша тапсырма: Оқулықтың 97-бетіндегі 3-тапсырманы 2-сабаққа орындап келу; оқулықтың 97-бетіндегі 4-тапсырманы сабақта орындау; Мына төмендегі тақырыптардың біріне хабарлама жасап келу: «Қодар – Қарабайдың қара шоқпары, қараңғы күші – сұмырай серігі». «баянның Қозыға айнымас махаббаты». «Жастарға тілеулес, жан ашыр жандар». Поэмада тұрмыс-салт өлеңдері үлгілерін жыршы-ақын қалай пайдаланған?

Екінші сабақ. «Қозы өлген жерінде Баян да өлген»: үйге берілген тапсырма бойынша әңгіме. Мұғалім лекциясы. Қозы мен Баян – махаббаттың үлгісі. Арманына жету жолындағы олардың басынан кешірген қиындықтары. Қозы мен Баян – феодалдық сұм заманның құрбаны; «Біреу жарлы, біреу бай, күндемелік» деп басталатын Қозының монологын мұғалімнің түсініктеме бере оқуы.

Үйге тапсырма: Оқулықтағы «Шынайы махаббаттың қос шынары» деген тақырыпты ашуға керекті матриалдарды іріктеп қосымша әдебиеттерді пайдаланып, шығарма жазып келу. Оқулықтың 97-бетіндегі 4-тапсырманы орындау.

Үшінші сабақ. Қарабай мен Қодар – жаманат атаулының екі жағы.

I Үйге берілген тапсырма бойынша әңгіме. Жаңа тақырыпқа берілген тапсырма бойынша оқушылардың хабарламасы.

II Мұғалім лекциясы. Қарабай образы арқылы феодалдық заманның кесірлі, содырлы көрінісінің әшкереленуі, тасбауырлық, шығымсыздық, кесапаттың бейнеленуі. Поэмада: Қарабайлар дүниесінің тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптарының көрінуі. «Қодар Қрабайдың қара шоқпары, қараңғы күш – сұмырай серігі» / М. Әуезов / Қозы мен Баян трагедиясына кінәлі кім?

III Поэмадағы Қарабай мен Қодардың Бетбақтың шөлінде кездескендігі оқиғаға мұғалімнің түсініктеме бере оқуы.

Үйге тапсырма:

1 Оқулықтағы «Қарабайлар мен Қодарлар әлемі» деген тақырыпты оқып келу.

2 «Ат мініп сары табан желмей ме екен» деген жолдан «Құрттай санап соңыра мен берермін» деген жолға дейін жаттап келіңдер.

Төртінші сабақ. «Жолдасы көптің қолдасы көп».

I Үйге берілген тапсырма бойынша әңгіме.

II Мұғалімнің кіріспе сөзі.

III Оқушылардың тақырыпқа орай берілген тапсырманы түсінік бере оқуы.

IV «Тұрмыс-салт жырларының түрлері жырда қалай пайдаланылған?» деген тапсырмабойынша оқушылар хабарламасы.

V Мұғалімнің қорытынды сөзі. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – адал, өлмес, өшпес махаббат дастаны. Поэманың биік идеялғы, көркемдігі.

Үйге тапсырма:

1 Оқулықтағы «Қозы мен Баянға тілеулес жандар», «Жырдың маңызы» деген тақырыптарды оқып келу.

2 Оқушылардың жазған шығармаларына рецензия. (тапсырма бойынша жазған шығармаларына оқушылардың бір-біріне рецензия жазғызу). Сыныптан тыс тапсырма: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасының жеке эпизодтарын сахнада көрсету. Жақсы орындаушыға конкурс жариялау.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Заң газеті. 2001ж. – 21 ақпан.

2 Ә.И. Іргебаева Оқыту технологиясының ұғымы, мәні, сипаттамасы. // Менеджмент в образовании. Алматы, 2000. – №2

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ – РЕФОРМАТОР

МАЙДАНОВА Ә. М.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ТҰРЫШЕВ А. Қ.
ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым, Ыбырай Алтынсариннен кейінгі еңбегі ерекше ағартушы-педагог, сөз құдіретін танытқан тамаша ақын, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері, жас совет үкіметіне адал қызмет еткен қызмет еткен ірі қоғам қайраткері – Ахмет Байтұрсынов [1]. Ахмет Байтұрсынов «алған білімі мамандығы жағынан профессионал лингвист емес» деген мазмұндас пікір де айтылып қалып жүр. Біздіңше, мүлдем керісінше, Ахаң – тумысынан, Құдай жаратқан табиғатынан тіл үшін дүниеге келген талант емес, дарын. Әлгіндей ой айтушылар, бәлкім, Ахаңды мақтау

үшін, оның мамандығы бойынша жоғары білім алмай-ақ, қабілетінің танымал болғанына сүйсініп, көпшілікті сендіру үшін айтқан болар. Оның жағдайы, әлбетте, басқаша. Шындыққа жүгінсек, өз қолымен жазған өмірбаянында: «1901 жылдардан бастап бала оқытқан кездерімде, бос уақыттарымда өз бетімен білімді толықтырып, әдебиетпен шұғылдандым» – дейді Ахмет Байтұрсынов [2]. Ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткерінің өмірі, шығармашылығы, әлеуметтік қызметіне байланысты маңызды еңбектер, негізінен, оның туғанына елу жыл толу мерейтойы тұсында жарияланды. «Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу Қоғамы еңбектерінде» орыс тілінде екі мақала басылды. М. Дулатовтың «Ахмет Байтұрсынұлы (биографиялық очерк)» мақаласындағы тарихи фактілер, деректер күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. Ақиқатқа жүгінгенде, бұдан кейінгі уақыттарда А.Байтұрсынов өмірбаяны туралы жазған авторлардың бәрі де осы еңбектің материалдарын пайдаланғанын көреміз. Мақалада тұңғыш рет ақын, ғалым, публицист, қоғам қайраткерінің туған уақыты, кіндік қаны тамған жері, ол ортаның басты сипаттары, білім алған ошақтары, қызмет еткен орындары, әлеуметтік қызметтері, саяси-қоғамдық көзқарастарының өзгеруі, сан алуан эволюциясы жан-жақты ашылып берілген. Ал екінші мақалада А. Байтұрсыновтың ғылыми еңбектерін, әсіресе тіл саласында ендірген жаңалықтарын саралауға арналған [3]. Ахмет Байтұрсыновтың қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тіл білімінің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып өз топырағымыздан тауып, оларға тұңғыш анықтама бергені, дыбыс жүйесін (грамматика) қалыптастырып шығарған ұлы еңбегі өз кезінде де айтылған болатын. Қазақ мектебі, қазақ тілі сықылды орындарда оның еңбегі мол... Әр тілдің айдауында жүрген қазақ балаларына қазақ тілімен кітап жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам – Ахмет Байтұрсынов. 1929 жылы 5 мамырда Ахмет Байтұрсыновтың өз қолымен жасап берген «Газет және журналдарда жарияланғаннан басқа ғылыми, ғылыми-методикалық еңбектердің тізімі» деген құжат ҚазПИ архивінде сақталған. Мұнда:

1 «Тіл – құрал», 1-бөлім. Фонетика,
2 «Тіл – құрал», 2-бөлім. Морфология,
3 «Тіл – құрал», 3-бөлім. Синтаксис,
4 «Әдебиет танытқыш», 5. «Баяншы», методикалық жазбалар,
6 «Тіл – жұмсар», 1-бөлім. Практикалық грамматика,

7 «Тіл – жұмсар», 2-бөлім. Практикалық грамматика,
8 «Оқу құрал», балалар әліппесі,
9 Әліппе,
10 «Сауат ашқыш», ересектер әліппесі,
11 «Әліппе астар», әліппеге методикалық нұсқау,
12 «Қырық мысал» – Крылов мысалдары аудармасының жинағы,
13 «Маса», төлтума және аударма өлеңдер жинағы,
14 «Оқу құрал», хрестоматия (нұсқалық), (Шонановпен бірлесіп жазылған) – еңбектері көрсетілген [3].

Ахмет Байтұрсынов көсемсөзінің негізгі бөлігін оның білім тақырыбына жазылған мақалалары құрайды. «Қазақша оқу жайынан» (1913), «Оқу жайы» (1913), «Білім жарысы» (1913), «Білім жарысы хақында» (1913), «Орысша оқушылар» (1913), «Оқыту жайынан» (1913), «Бастауыш мектеп» (1914), «Мектеп керектері» (1914), «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек?» (1923) атты мақалалар жазып, бұл сала боыйынша халыққа қажет нәрсенің бәрін талдап көрсетті. Білім мәселесінің жай-күйін өте жетік білетін Ахаң еш нәрсені назардан тыс қалдырмауға тырысты [4]. 1912 жылы мектеп балаларын қазақша сауаттандыратын әліппені («Оқу құралын») жазғаннан кейін, көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. «Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздік жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл – құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған І-бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Одан әрі қарай жөнделіп, толықтырылып бірнеше рет басылды. 1927 жылғы Қызылордадағы басылымы 7-нші деп көрсетілген [5]. Сөз басы былай басталады: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз жазу заманы – жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман...». Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқу-білімге шақырумен тынбайды. Ол қазақ

даласындағы мектептердің жайы, бала оқытудың жазу таңбалары (графикасы, сол кездегі термин бойынша «әліп-биі») бар ма, екіншіден, оқыту жүйесі жолға қойылған, ондай әліпбиі мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппесі» мен ана тілі оқулықтары («Грамматика кітаптары») бар ма, баланы ана тілінде оқытудың тиімді әдістері қайсы – міне, осыларға назар аударады. Атап айтқанда, А. Байтұрсынов 1910-жылдардан бастап қазақ жазуымен (графикамен) айналыса бастайды. Бұдан кейін жазуға үйрету, хат таныту мәселелері сөз болады. Қазақ мектептеріндегі оқыту жайлы, олардың қиындықтарын таратып айта келіп, автор өзінің оқыту әдістерін ұсынады. Жалпы ғылыми мәні бар пікірлерді де айтып отырады. Мына тұжырымға көңіл бөліп, ой жүгіртіп көріңіз: «Дүниедегі жұрттардың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) түбіршек тіл, 2) жалғамалы тіл, 3) қопармалы тіл. Түбіршек тіл түпкі қалыбынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен: қытай, жапон тілдері. Жалғамалы тіл сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен: түрік, финн тілдері. Қопармалы тіл сөз түбірімен қопарылып, өзгертілетін тіл, мәселен: орыс тілі, араб тілі» «Ұлт ұстазы» аталып, қазақ қоғамы мен мәдениетінің ілгері дамуына орасан зор үлес қосқан көсемдеріміздің бірі Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы үшін көп және нақты еңбек сіңірген қайраткер. Ол өзінің 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі», – деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғандығын тап басып, дұрыс көрсетеді [6]. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың«1912 жылғы 9–10 нөмірлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты көлемді мақала жазып, онда: қазақ дыбыстарын білдірмейтін ز، ح، ڤ және жуан т,с сияқты араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін, сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба (ء) қою қажеттігін дәлелдейді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34-інші және әрі қарайғы сандарында «Жазу мәселесі» деген үлкен мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды (و، ۇ، ي، ى ى ۋ) таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін

айтады. Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады:

1 Араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау.

2 Қазақ тіліндегі ы, е, и, о, у, ү дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу;

3 К, г дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі ә, е, і, ү дыбыстарымен айтылатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекші таңба қою.

Бұлайша түзілген алфавиттің сауат ашудың дыбыс жүйесі әдісіне сай келетіндігі байқалады. А. Байтұрсынұлының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады, себебі Байтұрсынұлының реформасы қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен қатар оның 1912 жылдардан бастап ұсынған, осы алфавитті негізге алған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылы осы емлемен (жазумен) 15-тей қазақ кітабы басылып шығыпты және бұл жазуды («Жаңа емлені») 1912 жылдардан бастап мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері де қолданыпты. «Жаңа емлені» А. Байтұрсынұлы әрі қарай қырнап, полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын салмақтайды. Сөйтіп, араб әріптері негізінде лайықтап жасалған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда маусымның 12-сінде басталған Қырғыз (қазақ) білімпаздарының тұңғыш съезінде талқыланады. Бұл съезде мынадай мәселелер қойылады:

1 Жазу ережелері (яғни орфография мәселелері);

2 Әліпби (яғни алфавит) мәселесі;

3 Қазақша пән сөздер (яғни терминология);

4 Ауыз әдебиетін жию шаралары;

5 Оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары;

6 Бастауыш мектептердің программасы.

А. Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен рөл атқарған. Қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А. Байтұрсынұлының бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы өзбектер мен татарлар үлгі тұтып, олар да өз жазуларына реформа жасайды. А. Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш салған ғалым. «Тіл – құрал» тұңғыш оқулық болуымен қатар, бастауыш мектепке яғни

алғашқы 4–5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанымен, бұл – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытқан қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Бұл оқулықтар – «Қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі дұрыс жазылған, жақсы бастамасы, өйткені, қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз топтарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да бүгінге дейін А. Байтұрсынұлының аталған оқулықтарының негізі сақталып келеді. Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл таңытқыш» деп аталатын оқулығы 1925 жылы Орынборда жарық көрді. Бұл оқулық синтаксис мәселелеріне арналған. Мұнда сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз дегендерді, сондай-ақ қазірде қолданылып жүрген тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелер, олардың түрлері, әр мүшенің грамматикалық белгілері мен орналасу тәртібі, қай сөз таптарынан болатындықтары, жай сөйлемдердің өз ішінен толымды, толымсыз, болымды, болымсыз, хабарлы, сұраулы, лепті, тілекті, бұйрықты болып бөлінетіні де сол кезден басталған және сондай көрегендік, тапқырлықпен тілдік мысалдар арқылы жан жақты баяндалған [7]. Ахмет Байтұрсынұлы біріншіден, қазақ тілінің әліппесінің, оқулықтарының авторы, соныдан із салған жаңашыл ағартушы. Екіншіден, араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы. Бұл жазу ХХ ғасырдың 10-жылдарынан бастап, 20-жылдардың соңына дейін қазақ мәдениетіне, оқу-ағартуына қызмет етті. А. Байтұрсынұлы әліпбиі күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді: Қытай Халық Республикасы, Ауғанистан, Иран сияқты елдердегі қазақ бауырластарымыз сауаттарын осы жазумен ашып, баспа дүниелерін осы графикамен шығарады. Үшіншіден, А. Байтұрсынұлы қазақ әдебиеті мен тілін, мәдениет тарихын зерттеуші тұңғыш филолог, тарихшы ғалым және Қазақстан ғылымын ұйымдастырушылардың бірі. Төртіншіден, ол қазақ халқына, еліне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері. Ғалым бүкіл саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымының дамуына, ағартушылық ісінің жанданып кемелдеуіне бағыштады. Ол оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру саласында өзіндік өшпес ізін қалдыра білді. «Әліпби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» т.б оқу құралдарын жазып, қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың әдістемелік мәселелерін де зерттеу ісімен айналысады. Қазақ тілінің табиғаты, өзгешіліктері, араб алфавитін жетілдіру, терминдер туралы ғылыми өресі биік еңбектер жазды. Оның 1926 жылғы Баку қаласында өткен

туркологтардың Бүкілодақтық I съезіне қатысып, онда ол араб алфавиті мен латын алфавитінің мәдени-экономикалық тұрғыдан қайсысы тиімді дегенді жан-жақты сөз ете келіп: « тұтынып отырған әліпбиді тастап, бөтен әліпбиге көшкенде, қанша сауатты адамдар сауатсызға айналмақшы, қанша мұғалімдер қайтадан хат үйренбекші, қанша баспаханалардың қаріптері жаңадан жасалып, жаңадан құйылмақшы, қанша қаржы шықпақшы, қанша еңбекті сарп етпекші. Ең сорақысы – халықтың ғасырлар бойы араб әрпімен жазылып, жиналған бай мәдени мұрасынан кейінгі ұрпақ қол үзіп мақұрым қалмақшы» – деп дәйекті дәлелдер келтірді. Кейін Ахаңның осы пікірлері өзіне кесел болып жабысып, «халық жауы», «панисламист» деп айыпталып, атылуына себеп болды. Ахаң істің ақыры немен тынарын біле тұра, тайынбай өз пікірін дәлелдеп, қазақ ұлтының мәдениетіне шын жаңашырлық білдірді [8].

Қорыта келе, қазақ халқының асыл азаматтарының бірі және бірегейі, ХХ ғасырдың бас кезіндегі демократтық бағыттағы қазақ зиялыларының ең ірі, ең беделді көшбасшы-көсемі А. Байтұрсыновтың қазақ ғылымы мен мәдениетіне, оның ішінде ұлттық педагогика мен оқу ағарту ісіне сіңірген өлшеусіз мол еңбегін М. Әуезовше бағаласақ, көптеген қан жылаған еңбегі, өнер – білім, оқу ағарту, саясат жолындағы қажымас қайраты… тарих ұмытпас істер болмақ. Міне, Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тілін зерттеудегі және оқу-ағарту майданындағы істеген істері мен жасаған еңбегі осындай. Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 А. Байтұрсынов . Тіл тағылымы. – Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2008. - 5 б

2 Серғалиев М. Тілім менің – тінім менің: Мақалалар, баяндамалар, /Құрастырушысы: Қ.Сарекенова/ М.Серғалиев – Алматы: Сардар, 2013,- 230 б

3 Байтұрсынов А. Ақ Жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 4 б

4 Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті. Тіл және руханият: өзекті мәселелер. Омаров Б.Б. – Астана, 2010. – 547 б

5 Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу- ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013 –13б.

6 Ісімақова А. Тәуелсіздік және Алаш ғылымы: Зерттеулер, мақалалар. - Алматы: «Каратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015 – 3 б.

7 Т. Қордабаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы «Рауан» 1991. – 237 б

8 Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Білім, 2003. – 159 б

СӨЙЛЕУ МЕН КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ІШКІ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ

МАЙДАНОВА Ә. М.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ТҰРЫШЕВ А. Қ.
ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тіл – адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, сөйлесуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Ғалымдар осы қарым-қатынас, сөйлеу құралы болып табылатын тілді әр түрлі ерекшеліктеріне қарай жан-жақты зерттеп келеді. Бұл ғылыми мәселенің тіл білімінде анықталуы тілді оқытуға байланысты қатысым әдісін (коммуникативный метод) туғызды. Қазір халықаралық қатынас жан-жақты дамыған уақытта тілді оқыту мен үйретуге айрықша назар аударылып отырғаны белгілі [1, 38 б.]. Тілді оқытудың ұтымды әдістерін іздестіру ғылымда қатысым әдісін алға шығарды. «Коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, хабарласу, араласу, байланыс жасау деген мәнге саяды. «Коммуникация» – қарым-қатынас, өзара байланыс деген ұғымды білдіреді. Тілді қатысымдық (коммуникативтік) әдіс арқылы үйретудің оңтайлылығын көрсеткен – Е. И. Пассов болып саналады. Ол өз еңбектерінде жалпы оқыту әдісіне тән бірнеше белгілерді бөліп шығарды:

1 Әрбір оқыту әдісі белгілі бір мақсатқа жетудің құралы болып табылады. Қатысымдық әдістің негізгі мақсаты – сөйлеу әрекетінің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым, тілдесім) меңгерте білу.

2 Әдіс оқыту процесіндегі тактиканы емес, стратегияны анықтайды, сондықтан да ол (әдіс) оқытудың шартына тәуелді болмайды.

3 Оқыту әдісінің аумағы өте кең, сондықтан сөйлеу әрекетінің қай түрінде болсын оқытудың барлық жақтары қамтылады.

4 Әдісте барлық қағидалардың басын біріктіретін ең басты, негізгі идея болады. Басты идея методологиялық рөл атқара келіп, әдістің жүзеге асуы үшін барлық мәселелердің басын біріктіреді [2, 27 б.].

Сөз болып отырған әдіске қатысты негізгі идея, басты өзек – қатысым болып табылады. Қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің негізін қалаған профессор Ф. Оразбаева берген анықтамаға жүгінсек, «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде асыратын әдістің түрі» [3,78 б.].

Әдіскер ғалым З. Н. Никитенко тілді үйренудегі негізгі маңызды факторы ретінде төмендегі факторларды атап көрсетеді:

– Әлеуметтік-экономикалық және саяси фактор;
– Әлеуметтік-педагогикалық фактор;
– Әдістемелік фактор;
– Әлеуметтік-мәдени фактор;
– Жеке тұлғалық фактор.

Тіл үйренуде аталған факторлардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Тіл үйретуде оңтайлы технология ретінде қатысымдық технология жиі аталады. Аталған технологияның басты ерекшелігі – коммуникативтік қажеттілікке негізделуінде.

Ол:

а) оқу материалын сөйлеу үдерісінде меңгеруге бағытталады;

ә) тұлғаға бағытталады;

б) үйренушілер мен үйретушінің ынтымақтастығына бағытталады, сол арқылы оқу мақсаты жүзеге асырылады [4, 128 б.].

Тілдік қатынас күрделі қоғамдық-әлеуметтік құбылыс бола келіп, көптеген ғылым салаларымен тығыз байланысты. Бұл саланың басқа ғылымдар негізінде қалыптасып, тіл білімінде жетекші орын ала бастауы – кейінгі жылдардың жемісі. Сондықтан тілдік қатынас мәселесінің түпкі тамырларын белгілей отырып, оның ғылымдағы орнын және онымен тікелей байланысты ілімдермен ара қатысын айқындаған жөн.

Тілдік коммуникацияның лингвистикалық негізі қарым-қатынас құралы тілге байланысты екені анық. Лингвистика тіл туралы ілім болса, тілдік қатынас сол тілдің қарым-қатынасқа қатысты ерекшеліктерін қамтиды.

Тілдік қатынас қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Оның қоғамда алатын орны тілдің атқаратын қызметінен көрінеді.

Қатысымдық тұлғалар тіл ғылымының салалары – лексикология, семасиология, грамматиканың зерттеу объектілерімен қатар қолданылады. Қатысымдық тұлғалар мен тілдік тұлғалардың өзіндік ара қатысы, байланысы бар.

Сонымен қатар тілдік қатынастың негізі – сөйлеу, адамдардың сөйлесу процесі. Осы сөйлесу, ұғынысу тікелей тілдік бөлшектердің қатысымен іске аса келіп, қатысымдық тұлғалардың қызметі нәтижесінде болады.

Сөйлеу процесінде басты орын алатын – сөз бен сөздің байланысы, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөздердің тіркесі, сөзжасам – осының бәрі тіл білімінің салаларында қарастырыла келіп, грамматиканың дамуына қанша әсер етсе, тілдік қарым-қатынасқа, сөйлеуге до сонша ықпал етеді. Лингвистикалық заңдылықтар мен грамматикалық ережелерді үйренбей тұрып, адам өз ойын дұрыс жеткізе алмайды, сол тілде сөйлей алмайды. Бір-бірімен байланысқа түспесе, белгілі бір сөздердің тобы қаншама көп болғанымен, ой түсініксіз болады. Айтайын деген ой ұғынықсыз болса, оны екінші адам түсінбесе, тілдік коммуникация да жүзеге аспайды.

Адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас сөздік құрам мен сөздік қордың мол болуына қарай еркін жүзеге асады, түсінісу тез жүреді. Лексикалық қор тілдің өсуімен бірге тілдік қатынастың мүмкіндігін арттырады. Лингвистиканың қай саласындағы қағидалар мен заңдар болсын тілдік қатынастың қағидаларымен тығыз бірлікте дамиды және оған әсер етеді.

Тіл – адам мен адамды, ұлт пен ұлтты жақындастыратын өзгеше қатынас құралы. Тілмен сөйлесу адамзат баласы үшін тысқары бір дүние емес, ол ішкі құбылыс. Сөйлеу тек адамға ғана тән. Адам тіл арқылы бір-бірімен қатынаса алады. Тілді үйрету әдісі үнемі заман талабына, уақыт ағымына қарай өзгеріп, дамып, жетіліп отырады.

Коммуникативтік технология деп оқуға қатысушылардың барлығын және мүмкін болған құрал-жабдықтар мен ақпараттарды қатыстыра отырып өзара белсенді тілдік қатынас әрекетіне ену негізінде оқу үрдісін құруды айтады. Оның жетекші әдісі – тілдік өзара қарым-қатынас. Қолданылатын жұмыс түрлері: ынтымақтастықта оқу (оқытушы мен оқушылар), жұптық оқыту (оқушылардың екеуара бірін-бірі оқытуы), топтық құрамда жұмыс істеу (топтардың құрамы өзгеріп отыруы шарт), оқу тілдік диалог (өзара пікір алысу). Коммуникативтік технологияда тілдік қарым-

қатынас алдыңғы орынға шығарылады да басқа жұмыстар осы бағдарға бағытталады.

Коммуникативтік оқыту технологиясы дегеніміз пікір алысуға негізделген әдістеме. Ал, адамдар тілді сөйлем түрінде қолданғанда ғана бірін-бірі түсініп, пікірлесе алады. Оқушыларды белгілі бір дәрежеде сөйлеуге, өз ойын басқаға жеткізе алатын, біреудің сөйлеген сөзін, жазғанын түсіне алатын дәрежеге жеткізу үшін, алғашқы сабақтан бастап сөйлем түрінде үйретілуі тиіс. Себебі, жеке атау тұлғалы сөздер де, грамматикалық формалар да өзара бір-бірімен байланысып, сөйлем құрамына енгенде ғана тұтас аяқталған ойды білдіре алады.

Коммуникативтік әдіс мұғалім мен оқушының арасындағы психологиялық кедергіні бұзады. Коммуникативтік біліктілікке қалай қол жеткізу жолын іздестіруші Е. И. Пассов оқытудың коммуникативтік әдісінің негізгі белгілері деп мыналарды атап көрсетті:

1 Әдістің дифференциалдығы әр әдіс нақты бір мақсатқа жету құралы екендігінде көрінеді. Бұндай мақсат сөйлеу әрекетінің әрбір түрі, нақтылап айтқан осы әрекет түрін жасай білу.

2 Әдістің оқыту жағдайына байланысты еместігі. Әдіс оқытудың тактикасы емес стратегиясын анықтайды және сол себептен осы таңдауды тілге,оқыту сатысына байланысты.

3 Коммуникативтік әдістің мүмкіншілігі сөйлеу әрекетінің берілген түрін жан-жақты қамтиды.

4 Әдісте негізгі өзек бар болғандығы немесе М. В. Ляковскийдің сөздерін пайдалансақ, «басты әдістемелік мәселенің шешуінің басымды ойы о бастағы әдістемелік мәселені шешу қызметінің бір-біріне байланысты болуын шарт етеді». Бұл негізгі ой әдіске кіретін кіретін принциптерді қарастырады, оларды интегралдайды. Осының негізінде Е. И. Пассов бұл өзара жағдай жасаған жеке әдістемелік принциптер жүйесі, бір стратегиялық оймен біріккен, сөйлеу әрекетінің қандай түрін болса да үйретуге бағытталған әдіс деп анықтайды [5, 54 б.].

Коммуникативтік біліктілік мынадай оқу мақсаттарын қамтиды:

1 Когнитивті мағыналық мақсат;

2 Әлеуметтік мақсат;

3 Лингвистикалық біліктілік мақсат. Г. Нойнер бұл үш компонентті бөлек-бөлек емес, керісінше, өзара тығыз байланыста болады деп пайымдайды. Зерттеушілер қатысым әрекетінің үш кезеңін көрсетеді:

– Хабардың дұрыс айтылуы, шығуы. Мұнда синтаксистік заңдылықтар, яғни грамматикалық бірліктердің айтылуы, дыбысталуы.

– Айтылуға тиісті мағынаның дұрыс жеткізілуі, айтылған ой мен айтылған тілдік құралдың тепе-теңдігі. Мұнда семантикалық заңдылықтар басым рөл атқарады.

– Әңгімелесуші – екінші адамның хабарды дұрыс қабылдауы.

Е. И. Пассов осы үш кезеңді баяндай келіп, тілдік қатынастың толық жүзеге асуы үшін ең бастысы – үшінші кезең, алдыңғы екі кезең қарым-қатынасты іске асырмайды, бірақ өкінішке орай, тілдік қатынаста біз осы үшінші кезеңге жете бермейміз, яғни қарым-қатынаста бірінші және екінші кезеңдерде тоқтап қалып қоямыз деп көрсетеді. Ал, Оразбаева: «Тілдік қатынас жалпы адамзат арасындағы ойға, санаға қатысты болса, ол, ең алдымен,сыртқы нышандық шындықты қабылдаудан,жеткізейін деген хабарды пайымдаудан туады», – деп есептейді.

А. Жапбаровтың пікірінше, коммуникативтік біліктілік мынадай бірнеше кезеңдерден тұрады:

1 Хабардың пайда болуы: Тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлеу әрекетіне қажетті ең бірінші дерек – сыртқы дүниенің адам санасына әсер етуі, сол әсердің нәтижесінде мида ойдың қорытылуы,хабардың пайда болуы және оның себебі (мотиві).

2 Хабардың сыртқа шығуы, жеткізілуі. Санада тұжырымдалған пайымдаудың, ойдың, яғни ұғымның, хабардың тіл арқылы, тілдік бірліктер арқылы айтылуы, яғни сыртқа шығуы. Тілдік бірліктер: дыбыс,сөз, сөйлем, мәтін. Айтылуға тиісті хабардың (сөйлем, диалог, монолог) дыбысталумен шектеліп қана қоймай, келесі адамға қабылданушыға жеткізілуі. Ол ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін. Хабар жеткізілмей қалып қойса, қарым-қатынас, түсінісу, яғни ұғынысу болмайды.

3 Хабардың қабылдануы. Сөйлеу әрекетіндегі келесі саты – жеткізілген хабардың қабылдануы. Қабылдау әрекетінде қосымша жұмыс атқаратын бірнеше дерек бар(есту, көру, оқу, тыңдау, түсіну, т.б.) бірақ еңбастысы – келген хабарды түсіну, яғни қабылдап алу.

4 Хабардың жауабы. Тілдік қарым-қатынас болу үшін, хабарды қабылдап алумен ғана шектелу біржақты үдеріс болып қалады, енді ауызша тілдік қатынас жүзеге асу үшін, қабылданған хабарға көңіл аудару, яғни оны сарапқа салу, бағалау, түсіну, жауап қайтару шарт. Яғни, түсіну арқылы оған жауап қайтару қажеттігі туады. Сөйтіп, хабар жаңарып, келесі сатыға өтеді, жаңа хабар пайда болады. Сонымен хабар жауапқа ие болып, жаңа қарым-қатынасқа жол ашылады [6, 147 б.].

Қорыта айтар болсақ, коммуникативтік біліктілікке қол жеткізу үшін:

– бірінші сабақтан бастап сөйлеп үйрету керек;

– тиімді әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалану керек;

– оқушының ынтасы мен қызығушылығы болуы керек;

– коммникативтілік біліктілікке жету үшін мақсат қоя білу керек;

– мақсат орындай алатын деңгейде болуы шарт;

– коммуникативтілік мақсатқа арналған арнайы тіл дамыту жаттығулары – дайындалуы керек;

– жаттығулар күнделікті өмірдегі қарым-қатынасқа сай болуы керек.

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. Жас ұрпаққа саналы, мәнмағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері. - Алматы, 1996ж. – 38 бет

2 Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2 изд. М. Просвещение, 1991. - 27 стр.

3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2000 ж. -78 бет.

4 Никитенко З. Н. Теория и практика обучения иностранным языкам. – Смоленск: «Ассоциация XXI век», 2007. - 128 стр.

5 Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам. Москва.: издательство Русский язык, 1977. - 54 стр.

6 А. Жапбаров Оқушылардың ауызша сөйлеу әрекетін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері, 2008. - 147 бет

АБАЙ ЖӘНЕ ПИФАГОР

МАХМЕТ Н. А.
студент, М. Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, ПМПУ, Павлодар қ.
СӘРСЕНБЕК А. Р.
оқытушы, М. Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, ПМПУ, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанына жиырма тоғыз жылдан уақыт өтіп, елімізде саяси-экономикалық, әлеуметтік жүйеде қайта жаңғарту үрдістері жүзеге асып, әлемдік жаһандану

үрдісінің ықпалымен мемлекетіміз халықаралық деңгейдегі өркениетті мемлекеттің бірі болуға ұмтылуда. Халқымыздың рухани ояну тәуелсіздігіміздің өміршеңболу шартының бірі болып саналады. Елімізде жүргізілген экономикалық реформалармен қатар халықтың сана-сезімі де заман талабына сай өзгереді. Ұлттық философия осы үрдістің қозғаушы күші болып табылады. Философия қоғам жаңаруының басты бағытын теориялық тұрғыда талдап, саралайды.

Ұлттың алынбауға тиісті үш қамалы бар. Оның бірі – ұлттық ахуал, екіншісі – ұлттық тіл, үшіншісі – ұлттық өнері мен салт-дәстүрі. Ұлт өміріндегі осындай маңызды мәселелер жөнінде терең ойлар қозғап, соны пікірлер айтып, әлі де өзектілігін жоймаған.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттілігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» – деп, орынды атап өткенін ескеру керек. Біздің ғалымдарымыз қазақ философиясын дүниежүзілік мәдениет шеңберінде қарастырып, халқымыздың бай ауыз әдебиетін, философиясын, рухани құндылықтарын жоғары теориялық зерттеу дәрежесінде қарастыруда. Еліміз егемендік алғаннан бері бұл мәселелерге азаматтық позиция тұрғысынан баға беруге мүмкіндік туды.

Адамның нағыз мекені – рух. Рухани әлем нағыз шындық. Физикалық әлем, оның сыртқы көрінісі. Сыртқы шындықтан рухани әлемге өту қиынның қиыны. Рухани әлемге өткендер дүниенің тұтастығын өзгеше қабылдамақ. Сондай адамның бірі – хакім Абай. Мұндай адамдар адам-зат тарихында сирек кездеседі. Метафораға салып айтсақ, олар астың дәмін келтіретін тұз секілді. Астың дәмін келтіргенмен тұз мөлшері асқа қарағанда аз болады. Осы азшылық адамзат баласының рухани әлемінің асыл тұлғалары, грек мифологиясындағы иықтарымен әлемді көтеріп тұрған Атланттар. Абай тақырыбы – сарқылмайтын кеніш. Абай мен Пифагордың шығармашылығын қарастырайық.

Абай жұмбағы
Алла мықта жаратқан сегіз батыр,
Баяғыдан соғысып әлі жатыр
Кезек-кезек жығысып, жатып-тұрып,
Кім жығары белгісіз түбінде ақыр.
Абай шешуі:
Мұны тапсам ойланып, ақын деңіз
Таба алмасам, ақылды болар неміз?

Қыс пенен жаз, күн мен түн, тақ пенен жұп,
Жақсылық пен жамандық – болады сегіз.

Абай жұмбағын қарасөз түрінде былай айтуға болады.

Есептің қойылымы. Тұтас дүниенің мәңгілік түпнұсқасы боп келе жатқан сегіз қарама-қарсы бастапқыларды түгел тауып, атап шық.

Есептің шешімі: Дүние түзуші сегіз қарама-қарсылық бастапқы мынандай төрт жұптан тұрады.

1 қыс пен жаз;
2 күн мен түн;
3 тақ пен жұп;
4 жақсылық пен жамандық.

Абай жұмбағының түп төркіні Пифагор іліміне ұштасады. «Дүниенің бәрі-сан мен сандар үйлесімділігі» деген қағиданы ұстанған.

Пифагор «сан – жұптар мен тақтардың жиынтығы» деп анықтайды. Аристотельдің айтуына қарағанда, Пифагор мен пифагоршілдер бүкіл дүние он түрлі қарама-қарсы жұп бастапқылардан тұрады деген.

Пифагорлік бастапқылардың тізімі:

1 шектілік пен шексіздік;
2 тақ пен жұп;
3 жалғыздық пен көптік;
4 оң мен сол;
5 ер мен әйел;
6 тыныштық пен қозғалыс;
7 түзу мен қисық;
8 жарық пен түнек;
9 жақсы мен жаман;
10 шаршы мен ұзындық.

Абайдың «Сегіз аяғының» бір үлгісінде былай делінген:

«Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек.
Бұған ұйқас өлең,сөз керек...
Өлең тап ойланып
Буыны сегіз, алтауы егіз,
Ұшан теңіз екеуі...
Кім дәл басты,кілтін ашты

Жақсы ұйқасты нешеуі?». Осындағы сегіз, алтау, ұшан теңіз екеуі деген сөздер Пифагордағы музыкалық қадамның (интервалдық) негізі болып табылады. Демек, дана Абай бүкіл әлем заңы – әсемдік заңды Пифагордың сұлулық сыры туралы оқуымен мағыналас тұрғыда өздігінен тауып, өлең жұмбақ түрінде паш еткен деуімізге болады.

Пифагор мен Абайдың «Қос қарсыластар» даңғылы, бұл күнде кең арналы, сан-салалы білім мен өнер тармақтары болып өрнек жаюда. Мысалы, Пифагор жұптарымен қатар бар-жоқ, ақ-қара, әке-шеше, ақиқат-жалған, плюс-минус, т.с.с. егіз бастапқы ұғымдар негізінде жаңашылдыққа ұмтылудамыз.

Осы айтылғандарға қарап, Пифагордың төрт жұбын дана атамыз Абайдың өлең – есеппен санамызға құйғанын мақтан етеміз.

Сылдырап өңкей келісім
Тас бұлақтық суындай
Кірлеген жүрек өзі үшін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Абайдың «Кейбір кездері» деген өлеңіндегі осы бір жолдар және «Артында сөзің менен ісің қалсын» деген нақыл сөзі Пифагордың әлемдік гармониясының жалғасы іспеттес.

Пифагордың дүниетанымдық оқуы бойынша: «Дүние тұтқасы-әсемдік», ал «Әсемдік дегеніміз бастапқы қарама-қайшылықтар гармониясы».

Абайдың Пифагор оқуынан хабардар болғаны хақ. Сондықтан Абайдың «Алла мықты жаратқан сегіз батыры» дегенінің бәрі Пифагордың бастапқыларынан түгелдей табылады.

Демек, дана Абай бүкіл әлем заңы – әсемдік заңды Пифагордың сұлулық сыры туралы оқуымен мағыналас тұрғыда өздігінен тауып, өлең-жұмбақ түрінде паш еткен деуімізге болады.

Әсемдік пен ақиқаттың тұтқасы – ажырамас, әрі теңбе-тең, қарама-қарсы жұптардың ашылуы, анығында да, ғылым мен өнер тарихындағы бір даналық даңғылының басталар сағасы. Мұндай бастамалық жұптарды бір сөзбен «қос қарсылықтар», «иә егерлі егіздер» не «симметриялық символдар» т.с.с. сөздермен атауға болады.

Пифагор мен Абайдың «қос қарсылықтар» даңғылы, бұл күнде кең арнаны, сан-салалы білім мен өнертармақтары болып өрнек жайДы. Мәселен, Пифагор жұптарымен қатар (бар, жоқ), (ақ, қара), (әке, шеше), (ақиқат, жалған), (плюс, минус), (1,0) т.с.с. егерлес егіз бастапқы ұғымдар негізінде «математикалық логика», «ықтималдықтар теориясы», «информацияның білім мен техника негіздері», «симметрия сыры» т.с.с. тың ғылыми және жаңа оқу пәндері пайда болды.

Осы айтылғандарға қарап, жұмбақ есебін шешу үшін табиғи талантпен қатар ақыл мен ақындық қиял қажет екенін көреміз.

«Егер – дейді Абай, ісім өнсін десең ретін тап». Бұл сөзден есеп шешуге шеберленем деген әр адам ең әуелі шешудің ежелгі

ережелерін, әдіс-амалдарын және жаңа жолдарын жақсы білу қажет екенін айқын аңғаруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999
2 Ашекеева Қ.Н. Ахмет Байтурсыновтың философиялық дүниетанымы. Ақтау, 2010
3 Есім F. Абай рухани әлемінің кеңістігі. Семей, 2010
4 Абай. Өлеңдер. Алматы: Жазушы, 1978
5 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы (Өлеңдер мен поэмалар). – Алматы: Жазушы, 1986.
6 Әміренов Т. Дана ақын. Абай. 1994 №11
7 Бедеров М. Абай. 1996.

ЖАРНАМАЛЫҚ ДИСКУРСТЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МҰРАТБЕК Б.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МАНЯПОВА Т. К.
ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мәтінді қабылдау, түсіну және интерпретациялау мәселесі қазір көптеген ғалымдарды – әртүрлі ғылым бағыттарының өкілдерін қызықтырады. Осы бағыттағы зерттеудің өзекті мәселелері: коммуникативтік кеңістік және коммуникативтік мінез-құлық, мәдени фон, тілдік бірліктерді және экспрессивті стилистикалық тәсілдерді мақсатты пайдалану, дискурс түрлері және т. б. [1] – [4].

Дискурсивтік құрылымдар арасында жарнамалық дискурс ерекше орын алады. Бұл күрделі феномен: әлеуметтік-мәдени, диалогтық, көпшілікке танымал, икемді дискурс. Жарнамалық дискурс – пәнаралық (прагмалингвистика, этнопсихолингвистика, лингвостилистика, социолингвистика және т.б.) сипаттағы зерттеу объектісі болып табылады. Адресат пен адресанттардың, коммуниканттардың танымдық көзқарастары, білімі, мәдени деңгейі, сөйлеу мәнері, тактикасы, сөйлеу жанры мен сөйлеу стратегиясымен сәйкестігі сөйлеу жағдаяты барысында іске асырылады. Е. С. Кубрякованың анықтауынша, «дискурс сөйлеу қызметінің ақырғы нәтижесі ретінде белгілі бір аяқталған формаға ие болады ... мәтін тек оны қабылдаушы адамның ағымдағы санасына енгенде ғана дискурс деп аталуға ие бола алады» [3, 136].

Прагматикалық тұрғыдан қарағанда жарнамалық дискурс бірқатар факторларға байланысты: жарнаманы шығарушы мүдделі субъект/топ, жарнамалау нысанының сипаты, мақсаттық аудитория ерекшелігі/құрамы және т.б.

Бұл мақалада жарнаманың лингвистикалық ерекшеліктері, яғни жарнама тілін кәсіби мақсатта пайдалану мәселелері қарастырылған. Жарнама мәтінінде тілдік функцияларынан шығатын оның формасы көрініс табады.

Жарнамалық мәтін тілінің ерекшеліктерін анықтау әлеуметтік лингвистика, прагматика, стилистика, коммуникация теориясы шеңберінде жүргізіледі.

Жарнама әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде белгілі бір экономикалық, стилистикалық, коммуникативтік ерекшелікке ие. Жарнаманың функциялары: экономикалық функция (дұрыс жасалған жарнама тауарды өткізуге және пайданың өсуіне ықпал етеді), ақпараттық функция (сатып алушыларды тауарлар мен қызметтер туралы хабардар ету), коммуникативтік функция (жарнама тауар өндірушілерді хабардар етеді және имидж жасайды), эстетикалық функция (зерттеушілер жарнама мен өнердің тығыз байланысын байқайды, жарнама жасауда өнердің барлық озық тәсілдері пайдаланылуы мүмкін).

«Жарнама» термині латын тіліндегі «reklamare» («дауыстап айқайлау» немесе «хабарлау») сөзінен шыққан. Реклама (франц. reclame – жар саламын) – тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеті туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама; белгілі бір адамдар, ұйымдар, әдебиет пен өнер шығармалары туралы хабар таратып, оларды әйгілеу деген ұғымды білдіреді. Жарнама көпшілік ақпарат құралдары (теледидар, радио, газет, Интернет, проспектілер, плакаттар, т.б.) арқылы жүзеге асырылатын коммуникацияның ақылы түрі болып табылады. Кез келген жарнама хабарламалық, болмаса назар аудартушылық сипатымен ерекшеленеді.

Көп жағдайда жарнаманың тиімділігі жарнама мәтінінің тілдік формасына байланысты. Жарнамалық мәтінді жасау кезінде жарнама мәтінінде пайдаланылатын тілдік құралдарды мұқият іріктеу аса маңызды мәселе болып табылады.

«Ана сүті бой өсірер, ана тілі ой өсірер» – дейді ежелден дана халық. Бұл ретте Павлодар қаласындағы жарнамалар, билбордтар және де қала көшелеріндегі жақтаушалар туралы сөз қозғалатын болады. Сонымен қатар қала тілі, ұлттық тілдің өңірімізде

қолданылу аясы жөнінде ақпарат берілмек. Алдымен жарнама сөзінің тарихына қысқаша шолу жасағанды жөн санадық

Жарнаманың қарапайым түрлері б.з.б. пайда болды. Ежелгі Грекия мен Ежелгі Римде жарнама хабарландыруларын ағаш тақтайларға жазып, халық көп жиналатын алаңдарда айғайлап жар салатын болған. Баспаға басылған жарнамалар Англия мен Францияда XVII ғасырда пайда болды. Жарнама қазақ халқына да ежелден белгілі. Оның ауызша үлгілері фольклорлық әдебиетте «жарлық шашу», «жар салу» ұғымдарымен берілген. Жарнама үлгілері «Қобыланды батыр», «Мұңлық-Зарлық» және «Оғызнама» жырларында бар. XIX ғасырдың аяғында «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» газеттерінде саяси-экономикалық. мәселелерге байланысты, оқу-ағарту, әдебиет және өнер-білім бойынша жарнамалар берілген. XX ғ. жарнаманың мақсаты мен мазмұны кеңейіп, икемділігі артты, жарнама тілінің ішкі құрылымы сараланды. Нарықтық экономиканың қанат жаюына орай Қазақстанда жарнамалық қызмет түрлері сан алуан болып дамуда. Жарнама стратегиясымен айналысатын жарнама компаниялары пайда болды. Жарнаманың кеңінен тараған бір түрі – афиша (afficher – хабарландыру, іліп қою). Театр афишалары – спектакльдер және басқа да көңіл көтеретін шаралар туралы хабарландырулар. Афишалар театрдың алдына, көшелерге, алаңдарға және басқа да көпшілік жүретін орындарға ілінеді. Бұдан басқа жарнаманың мынадай түрлері бар:

1 баспасөздегі жарнама (жарнамалық хабарландырулар және шолу-жарнамалық сипаттағы жарияланымдар);

2 баспа жарнамасы (жарнамалық-каталогтық басылымдар: каталогтар, проспектілер, буклеттер, плакаттар, парақшалар, афишалар);

3 аудиовизуалды жарнама (жарнамалық кинофильмдер, бейнефильмдер, слайд-фильмдер, жарнамалық роликтер);

4 радиореклама (радиоқатынау, радиороликтер, радиожурналдар, жарнамалық радиохабарлар);

5 телевизиялық жарнама (телефильм, теледидар роликтері, теледидар көрмелері, жарнамалық хабарландырулар, телекөрепортаж);

6 көрмелер және жәрмеңкелер;

7 компьютерленген жарнама (компьютерлік техника, компьютерленген ақпарат, телекаталогия)

8 хабарламалық жарнама – атауы айқындап тұрғандай бұл жарнама түрі өзгелерді хабарландыру, ескерту мақсатында

жасалады (жарнаманың бұл түрі қазақ даласында ежелден бар және баяғыдан қалыптасқан);

9 сыртқы жарнама (жарнамалық қалқандар, панно, жарнамалық транспаранттар).

Сыртқы жарнаманың орналастыру орындарына байланысты бөлінуі: сату орнындағы жарнама (баннер, мандайша және т.б. – өз тауарлары мен қызметтеріне тұтынушы назарын аударту және сатылымды жылжыту үшін қолданылатын әр түрлі материалдар); сауда және көлік жүйесіндегі жарнама (көлік-техника саласында кеңінен таралған, туризм саласында және де алыс жақын ара қашықтықта сапар шегуші, жолаушылар үшін жасалады); көше жарнамасы (көру сезімі арқылы қабылданатын жарнама, негізінен бұл жарнама тұтыну тауарлары үшін қолданылады, қалың көпшілікке, яғни қоғамның барлық мүшелеріне арналған жарнама түрі (жарнамалық тақта, афиша, транспарант, билборд, экран, түрлі-түсті жазбалар, дүкендер сөресі, фирмалық жазулар); қоғамда кең қолданылып жүрген ауызша жарнама (атауы айтып тұрғандай бұл жарнаманың ерекшелігі ешқандай жақтау, тақтайсыз жарнамасын жеңіл түрде жасап, жалпыға қол жетімді ету (БАҚ немесе әлеуметтік желі арқылы) және т.с.с.

Берілген ақпараттардың ішінен жарнама тақталарына, яғни бәрімізге белгілі билбордқа тоқталсақ. Күнделікті өмірімізді алып қарайтын болсақ, үйден шыққан сәттен бастап діттеген орынымызға жеткенге дейін қала көшелерінен сан түрлі өзіндік мағына беретін белгілер мен символдар көреміз. Тіпті кейбірінен өзімізге жаңа ой түйіп, мәнін түсінеміз. Солардың қатарынан жол бойындағы билборддар немесе дүкен, сауда орталықтарында ілініп тұрған тақтайшаларды байқамау мүмкін емес.

Барлығы түрлі-түсті реңк қосып, ең соңғы, жақсы стильде жасап, халықтың назарын аударуға тырысады және қолдарынан келеді.

Бірақ адамдар сол жарнамалар мен тақтайшаларға мән бере қарайды ма? «Олардың басқаларға беретін мағынасы не, қоғамға берер әсері қандай, жас ұрпаққа теріс әсер етпей ме, қала қонақтары жарнамалар туралы не ойлайды, ұлттық құндылықтарымызға қайшы емес пе, мемлекеттік тілдің қолданылуы, қатесіз жазу ережелері, ұстанымдардың қатаң түрде қадағалану деңгейі қандай?» деген тәрізді өзекті сұрақтарға тоқталған жөн.

Жарнамалық дискурсты зерттеу барысында жүргізілген байқау, интервью алу және БАҚ /әлеуметтік желілер деректерін жүйелеу негізінде анықталған кейбір мәселелерге тоқталайық (респонденттердің пікірлері жинақталған) [5] – [7].

XXI ғасыр – озық ойлы, ақылды құрылғылар мен гаджеттердің дамысы жоғарғы деңгейге жетіп, ақпарат алмасу саласының шарықтау шегіне жетуіне сәл ғана қадам қалған заман. Ертеде жасырын болып, сан адамды қызықтырып, ізденісін ашуға талпындырған көкейтесті сұрақтар бүгінгі күнде жалпыға мәлім, тіпті ашық заман деуге де негіз бар. Тек ақпараттық технологиялар ғана емес, адамдардың тұрмыстық өмірі де, жеке өмірі де айтарлықтай ашық болып қалыптасуда.

Бірақ бұл ашық қоғам мен заманның жақсы қырынан қарағанда жағымсыз әсері басымырақ. Көтерген мәселені жарнама саласына тоғыстырар болсақ, айтарлықтай жағымсыз жағдайға куәгер боламыз.

Адамдар пайда көру мақсатында сан қилы жолдарға барады. Өндірген затын өзгелерге өткізу үшін әуелі жарнамасы жақсы болу керек. Сондықтан арзан дүниені алдамшы жарнамамен жоғарғы бағада сата алады.

Және сондай оңай жолды көрген өндірушілер арасында сапалы зат жасауға емес, жағымды жарнама жасауға бәсекелестік туындайды. Бұл тек экономика саласында туындайтын мәселелер. Әлеуметтік қоғами тұрғыда алып қарайтын болсақ, қала көшелерінде ақылға сыймайтын жарнамалар, тақтайшалар ойып тұрып орын тепкен. Еш мән-мағынасыз көзге түрпідей тиетін, қоғамның барлық мүшесіне арналмаған жарнамалар қазіргі ашық заманды тіптен ашық етіп көрстеді. Фактіге сүйеніп айтар болсақ, спирттік ішімдіктер, шылым сынды басқа да зиянды заттардың қазірден бастап жастардың, өзіндік ойы әлі қалыптаспаған жеткіншек балалардың көз алдында болуы. Бала көргенін жасайды. Бұл – факт.

Атап өткендей жағымсыз жарнамаларды көріп өскен баланың ертеңі мен келешегі не болмақ? Еш әсер етпейді деп сенімді айта аламыз ба? Бұл, шынында да, ойландыратын жәйт.

«Өткендерін ескерген – өскендіктің белгісі, өткендерін жек көрген – өшкендіктің белгісі, ал ұмыту – тексіздіктің белгісі» деп кеткен екен ежелгі қазақ даналары. Айтуға ауыз бармаса да, бүгінгі сіз бен біз өмір сүріп жатқан қоғамда тарихын ұмытқандар жоқ емес. Ақша табу мақсатында атасының атын ашы суға беріп жарнама жасау – қоғамдағы құбылыстың көрсеткіші ме? Сонымен қатар ата-бабамыздың, батырларымыздың есімімен аталған ашы сулар қаламыздың барлық сауда орталықтарының төрінен орын алып, сатылымға шығуы – ненің белгісі? Мұндай надандық, әрине, «қазақ» деп жүрегі соғатын азаматтарға қиын тиері анық. Және

де бұл өрескел қателіктер ұлттық құндылықтарымызға қарама-қайшы екендігі жалпыға мәлім. Мұнымен қатар қала көшелеріндегі жарнама тақтайларындағы дұрыс жазу ережесінің сақталмауы. Әріп қатесі, орысшадан қазақшаға аудару қатесі, жарнаманың мәні дөрекі болуы, сонымен қатар сөздердің үйлесімсіз және мән-мағынасыз болуы сынды қателіктер баршылық. Қала көшелеріндегі жарнама тақтайлар, билбордтар, плакаттар және тағы басқа жарнамалау құралдарын қазіргі жағдайда расымен де қоғамдағы маңызды мәселелерге жатқызу керек.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде мынадай қорытынды жасауға болады: интегративті тәсілдемені қолдана отырып, жарнама мәтіндерін қарастыру – объективтілік шарты. Кез келген жарнамалық мәтін мақсатты аудиторияның белгілі бір сипаттамаларын ескере отырып жасалады. Жарнамалық мәтіннің тиімділігі мен табыстылығы аталмыш мәтіннің мақсатты аудиторияға қаншалықты сәйкес жасалғанына, сәтті бағытталғанына байланысты. Мақсатты аудиторияның сипаты қандай, жарнамалық мәтін сапасын бағалау критерийлері қандай, әлем бейнесі мен әлемнің тілдік бейнесінің қандай ерекшеліктері ескерілуі тиіс және т.б. мәселелерді зерттеу интегративті тәсілдеме негізінде нәтижелі болмақ. Сондай-ақ, коммуникативтік стратегияларды таңдау және оларды жарнамада іске асыру жарнамалық дискурстың құрылымдық және типологиялық ерекшеліктеріне негізделеді.

Сурет 1

Сурет 2

Сурет 3

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. М.: «Гнозис», 2005. – 542 с.

2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. –264 с.

3 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – 327 с.

4 Панкратов Ф.Г., Баженов Ю.К., Серегина Т.К., Шахурин В.Г. Рекламная деятельность: Учебник для студентов высших учебных заведений. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2002. –- 364 с.

5 https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=2197855083760184&id=100006071409867

6 https://m.facebook.com/groups/1792554430760632?view=permalink&id=3242522085763852

7 Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы 1997 ж. 11 шілдедегі№ 151-I Қазақстан Республикасының Заңы

МИФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАҒЫ МАГИЯЛЫҚ СӨЗДЕР

НУРУМОВ Н. А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ЖАКУПОВА Р. Т.
аға оқытушы, ПМПУ, Павлодар қ.

Сөз магиясы – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, дүниетанымында, яғни түйсік, қабылдау, елес, қиял, зейін, ойлау, сөйлеу, мақсаткерлік іс-әрекеттерімен, даналық, ізгілік, рухани сұлулық қасиеттерімен тұтастай жарасым тапқан айрықша бір көркем көрінісі.

Біз өмір сүретін әлем, табиғат, жаратылыс – құбылып құлпырған бояулар мен мыңдаған дыбыстардан, яғни гармониялық үйлесімділіктерден тұрады. Ұлттық санада, атап айтқанда, интеллектуалдық-философиялық, психологиялық, этнографиялық, көркемдік, әлеуметтік құндылықтар жүйесінде сөздің магиялық қасиеттері де қосарлана өмір сүреді.

Ұлттық мазмұнмен сабақтасатын түркі тілдері арқылы ұлт тарихын, ұлт болмысын, дүниетанымын жеткізуге қызмет ететін лексикалық бірліктердің магиялық сипатын зерттеу ғылыми жоба тақырыбының өзектілігін танытады.

Магия – бұл тек қазіргі кезде орын бермейтін, өткен заманның бір ұшқыны емес. Ол қазіргі кезде теледидар, радио т.б арқылы болуы мүмкін. Адамның қалауы мен арманы бар кезде біздің өмірімізде магияға орын бар.

Осы магия түсінігінің астында адамның ырымшыл іс-әрекеттерін пайымдауға болады, яғни табиғаттан тыс түрде материалды затқа немесе құбылысқа әсер ету мақсаты. Сөздің магиялық күші ерте кездерден-ақ әр түрлі жөн-жоралғы, рәсімдерде: алғыс, бата, қарғыс, жалбарыну және т.б., сондай-ақ емдеу мақсатында арбау, құрт шақыру, көшіру, бақсы сарыны, бәдік мәтіндерінде қолданылды.

Сөзге табыну ерекше орын алатын мифологиялық дүниені қабылдау таңбасы өте ұзақ уақыт, тіпті бізге дейін сақталып отырған.

Жоралғылық-мифологиялық сипаттағы магиялық сөздер мен киелі мәтіндерді қазақтар халық медицинасында емшілікке қолданған екен. Х.Досмұхамедұлы «Емшілердің басты өкілі – қолына домбыра не қобыз ұстаған қазақ бақсысы. Емшілік әдебиетке мынадай өлең-жырлар жатады: арбау, дуалау, үшкіру және т.б. бақсылық, аспапта ойнау үстінде жын шақыру, отқа қақталған темірді жалау, билеу және аластау, көшіру, қағу секілді ауруға және өзіне жасалатын арбау әрекеттері. Жын шақыру, арбау, дуалау мен аластау, ауруды айналдыру немесе көшіруді әдетте өзіне белгілі сөздерді және ән-әуендерді айта жүріп бақсы ғана орындайды» [1, 69 б.].

Бақсы – ежелгі түсінік бойынша тылсым әлеммен байланыс жасай алатын, тәуіптік, балгерлік, сәуегейлік, көріпкелдік, сиқыршылдық, т.б. ерекше қасиеттері бар адам. Академик В. В. Радлов: «Бақсы – бақшы қобызда я асада ойнайтын қазақтардың шаманы... Бұл сөз жалғыз қазақтарда ғана емес, Орал-Алтай семьсындағы халықтардың бәрінде бар. Мысалы, Іле жазығы мен Жетісу бойындағы түрік тұқымдас елдер мен тараншыларда бақсы сөзі: ұстаз, оқымысты, шаман, емші, сиқыршы, дана; моңғолдарда: оқытушы, ұстаз; ұйғырларда сауатты адамдарды бақшы дейді, ал түрікмендер мұны ақын, жыршы, музыкант мағынасында түсінеді», – деп жазады [2, 17 б.].

Ә.Диваев қазақтың «бақсы» деген сөзі шағатайлықтардан ауысқан «бақшы» деген сөз дейді. Мағынасы балгер, сиқыршы, емші, шаман, әнші. Бақсыны басқа тілдерде шаман, эктрасенс, мистик, йога, спиритуалист, т.б. деп атайды [2, 18 б.].

Бақсыға тән айрықша қасиеттердің бірі – емшілік (тәуіпшілік). Шығу тарихы отқа табыну мен шамандықпен тығыз байланысты психологиялық емдеу тәсілдерін әр елдің бақсылары сол халықтың өзіне тән ерекше әдістері арқылы қолданған. Мысалы, қазақ бақсылары қобызда ойнап, зарлы не қаһарлы үн, әуендер шығару, түсініксіз жыр жырлау, «жынын шақырып» зікір салу немес гипноздық, т.б. «керемет» көрініс, әрекеттер жасау арқылы жүйке жүйелеріне әсер ету арқылы емдейді. Табиғаттың құдіретті күштеріне иландырады, өзіне баурап алады. Әрине, бұл іс-әркімнің қолынан келе бермейді. Ол үшін үлкен табиғи дарын, қасиет керек. Бақсылар емшілікпен қатар балгерлікпен де шұғылданған. Олардың келешекті болжайтынына, адамның тағдырын шешіп, оның ойын сезіп тұратынына, өткен өмірін

де ашық айтып бере алатынына, табиғи құбылыстар тудыра алатынына, жын-шайтанды қуа алатынына халықтың белгілі бір бөліктері кейін де, бұрын да сенді. Бақсылық тұқым қуалайды, ол адам жаны таза, иманды адамдарға қонады, өз жолын дұрыс ұстамаса «қасиеті таяды» немесе «бақсылық буып» кемтар болып қалуы да мүмкін делінеді. Бақсылықтың бұндай ерекшеліктерін қазіргі заман тұрғысынан қарап тәуіптік, емшілік қасиеттері бар адамдармен салыстыруға болады. Тәуіптік қасиет те тұқым қуалап, таза, адал адамдарға қонып, ол адам аурудың емін айтып, бабын табатындай жағдайда болады. Егер тәуіптік қасиетті дұрыс ұстамаса, ол адам жоғарыдағы бақсылықты дұрыс ұстамағандай кемтар болып, жаман жағдайға душар болады.

Бұл әрекеттерге сенеді, киелі деп иланады, мұнымен айналысатын адамдарда, сенушілер пікірі бойынша, магиялық, табиғаттан тыс ерекше күш бар. Ш.Уәлиханов былай деп жазады: «Қазақтарда арбау – дұғалау, дуалау, сиқырлау, ал арбаушы – дұға оқу арқылы жазылған, ауырған адамдарды айықтырушы – емші. Адамды жылан шаққанда, уын қайтару үшін қазақтар сол шаққан жыланды ұстап алып арбайды. Егер арбау әсерлі болса, жылан сол жерде өлуге тиіс. Арбау сөзінің шыққан төркіні де, ертеде мағынасы да дұғалау, дуалау болса керек» [3, 290 б.].

Ш. Уәлиханов өзінің «Тәңірі (Құдай)» атты тағы бір мақаласында «бал ашу», «жауырыншы», «елті» туралы жазады: «Бал ашушылар. Барлық бақсылар қамшыны екі саусағының арасында «тепе-теңдік» көрсете жүріп сөйлейді – бал ашады. Бақсылардың бәрі де балгерлер. Рухы бар, жоталы әйелдерді елті деп атайды, олар да бақсы. Жауырыншы балгерлер қойдың жауырынымен, құмалақпен бал ашады. Қойдың құмалағын ретімен қояды, олардың саны қырық бір болуға тиіс. Жауырынмен бал ашу және қырық бір құмалақпен бал ашу – қазақтар арасында ең кең тараған балгерліктердің түрлері» [3].

Бақсы зікір ойнағанда, құдайға, аруақтарға, жын-перілерге, әулиелерге табынғанда үнемі «айналайын» деген сөзді айтады. Қазақтар бір нәрсені көргенде, мал-жан, адам, жансыз зат болсын толық айналып өтіп қарамайды, адамды айналу, яғни оның бүкіл ауру-сырқауын, уайым-қайғысын өзіне деген сөзде тұрады, бұл «айналдым сені», «сен үшін өмірімді бердім» дегенді білдіреді. Кейде бақсы зікі салуын тоқтатып, отырғандардан «лә Алла, илла Алла»(Алладан басқа құдай жоқ) деп қайталауды сұрайды да, сосын аруақтарды көмекке шақырады:

Су басында Сүлеймен!
Су аяғы иірім Қорқыт,

Мағрып пен Машрықтағы әулие,
Түркістанда түмен бап,
Ең кішісі Алаша қап.
Қазықұрт – ата әулие,
Қарамұрт – ата әулие,
Бектау ата Бек ата,
Бекіш – ата әулие,
Айша – бибі әулие,
Сіздерден медет тілеймін!

Академик М.Әуезов: «Берірек келген заманда көп бақсылар: «жынның ішінде тазасы бар, мұсылман жын, кәпір жындары бар деп, екіге айырып келіп, Мұсылман жынға сыйынамыз деп, барлық пайғамбар, әулиелер, аруақтарды шақырып, сарын айтатын болған. Бұл бақсылық негізі әлсіреп құлауға айналған соң, жаңа заман ұғымынан бой қысынып, мұсылмандыққа ауыл үй қонып, бітім жасамақ болғаны. Мұны бақсылықтың жоғалар алдындағы азғындаған кезең деп есептеу керек», – дейді [2, 65 б.].

Халықтың мифтік сенім-нанымының тағы бір белгісі түс көру, түсінде аян беру, түсті жоруға қатысты айтылатын тілдік мәтіндерден, бірліктерден көрінеді. «Түс – түлкінің боғы» деп түске назар аудармауды үйретуін үйретсе де, қазақ халқы түске үлкен мән берген. Өңінде жете алмай жүрген мақсатына түсінде жетіп, орындалмай жүрген арманы түсінде орындалып қуананатындықтан түстің орындалуы, оны дұрыс жору ісін де аса бір жауапкершілікпен атқарған. Түсті кез келген адамдарға айта бермеген, түс жорушыларға немесе үлкен, сыйлы адамдарға айтып, жорытқан. Көрген түсті дұрыс жорудың адам өміріне тигізер әсерінің де күшті екенін дәл тауып біле білген. Х.Досмұхамедұлы қазақтар арсындағы түстің маңызы туралы «Түс жору – қазақтар арасында үлкен мәні бар, ел ішінде арнайы мамандар түс жорушылар ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору перғауынның түсін болжаған жүсіп пайғамбардан басталады. Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш», т.б. түс көру мен оны жорудың поэтикалық суреттемелері бар» дейді [1, 58 б.].

Түсті жоруға қатысты халық арасында тараған мынадай «болыпты-мыс» дейтін әңгіме бар: Ертеректе айы-күні тақап қалған аяғы ауыр жас келіншек түсінде қыр соңынан қалмай жүрген екі көкжалды көреді. Көрген түсін үйінде жүрген қайын сіңлісіне айтып берген көрінеді. Сонда қайын сіңлісі: – Түсіндегі екі

қасқыр – жамандықтың белгісі, жолға шықпа, жолыңда екі қасқыр кезеседі, қазаға ұшырап жүрме! – деп ескертіп, жорыған болса керек. Ертеңінде жолға шыққан әйелдің жолына шынымен де екі қасқыр кездесіп, жарып тастаған көрінеді. Сонда қайын сіңлісі: – Түсінде көріп еді, ескертіп елім, тыңдамады,–деп өкінген көрінеді. Бұл сөзді естіген әйелдің енесі түстің мән-жайын сұрап алып: – Әй, қызым-ай! Түсті жорығаның бар болсын! Көрген екі көкжалы – ішіндегі екі егіз ұлы еді ғой! – деп етегі жасқа толыпты. Расында да, келіншектің ішін қараса екі егіз тумай қалған ұл шарананы көреді. Түсті дұрыс жорудың маңыздылығын халық осылай баяндайды. Ауызға не келсе соны айтуға болмайды. Ойланып барып сөйлеу керек. Сөздің киесі бар.

Қазақ тіліндегі магиялық-діни сенімге негізделген мәтіндер әдет-ғұрыптар мен ырым-жораларда магиялық мақсаттарға қол жеткізу үшін маңызды рөл атқарады. Қазақ халқының діни, мифтік, магиялық сенімінің көрінісі бақсы сарыны, арбау, бәдік, тассаттық, түс жору мәтіндерінің және оларға қатысты әдет-ғұрыптық, ырымдық, магиялық іс-әрекеттердің басты мақсаты ауру «иесін» қуу, молшылыққа кенелту, жақсылық пен жамандық әкелу, адамдарға жәрдем беру болып табылады. Сондықтан нелер заман бойы бұл тілдік бірліктер қазақ халқының тұрмысынан, өмірінен жоғалған жоқ, керісінше уақыт озған сайын бұл бірліктердің маңыздылығы мен мәнінің салмағы артуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991.

2 Қазақ бақсы-балгерлері. Құраст. Ж.Дәуребеков, Е.Тұрсынов. Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.

3 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 1995. – 560 б.

4 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

5 Керімбаев Е. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Ф.ғ.к.авторефераты. Алматы, 2007. – 26 б.

6 Айтмұқашева А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы. ф.ғ.к. диссерт. авторефераты. Алматы, 2004-24 б.

7 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, 1995

8 Хасенов Ә. Тіл Білімі: Оқу құралы./3-ші басылуы. – Алматы, Санат, 2003. – 416 б.

9 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы, 1998ж. -304 б.

10 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, Санат, 1997. – 256 б.

11 Мұқанұлы Қ. Көне түріктер. – Алматы, Санат, 1999. – 356 б.

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВТЫҢ ӨЛЕҢДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

ОРАЗБЕК А. Т.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
СҮТЖАНОВ С. Н.
ф.ғ.д., профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

Өз заманының шынайы шындығын шығармаларының өзегіне айналдырған дарын иесі Мұқағали Мақатаевтың жырлары халықтың көңіліне ұялап, өзінің лайықты бағасын алған жауһар туындылар. Ақынның өлеңдері – ұлттық поэзияны жаңа бір белеске көтеріп, кемелдене түсуіне зор үлес қосты. Қазақ оқырмандарының жүрегіне жол салып, қазақ лирикасын үздік үлгідегі туындыларымен байыта түсті.

Қазақстан елі тәуелсіздік алып, тілдің мемлекеттік мәртебеге ие болуы ұлттық құндылықтарымызды терең тануға жол салды. Білім беру жүйесінде жаңаша әдіс-тәсілдер мен білім беру педагогикалық технологияларының жүйелі түрде қолданысқа енуі де жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеудің алғышарты болып саналмақ.

Бүгінгі таңда еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдар – тұлғаны қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жан-дүниесінің дамуына, көзқарастары мен шығармашылық әлеуетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Сапалы білім – ел болашағын көтеретін басты көрсеткіш болып табылады. Егеменді еліміздің ертеңгі тізгінін ұстар иесі – бүгінгі жас ұрпақ. Жас ұрпақ тәрбиесі – қазіргі қоғамның күрделі тақырыбы. Ұлттың бүгіні мен ертеңі тәрбиелі ұрпаққа байланысты. Баланың тұлға болып қалыптасуы шабықтың ағаш болып жапырақ жайғаны тәрізді зор еңбекті қажет ететін ауқымы кең, жауапкершілікті талап ететін

күрделі жұмыс. Қазіргі мектеп мақсаты – жан-жақты, білімді, мәдени ой-өрісі жетілген, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген жаңа адам тәрбиелеу, бұл елу елдің қатарына кірудің алғышарттарының бірі ретінде қарастырылады. Басты арқау етіп, бұл құндылықтардың іске асуына кепіл болатын да – сапалы білім [16, 128–129].

Қазіргі кезеңдегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағытта жұмыс жасауын қалыптастырып, ізденіс қабілеттерін тереңдету – басты мәселе. Әдебиет сабақтарында әр тұлға білім алып қана қоймай, рухани жағынан толысып, көптеген құндылықтарды бойларына дарытады.

Қазақ әдебиеті әдістемесі бүгінгі таңда дамып, жетілген, теориялық және тәжірибелік негізі қалыптасқан. Мұғалімдер өз сабақтарында оқушыларға аталмыш пән бойынша сан алуан әдістерді, жаңа инновациялық технологияларды пайдалану арқылы шәкірттерінің сабаққа деген қызығушылықтарын шыңдап, білім көкжиегін кеңейтуде. Біз өз мақаламызда М. Мақатаев өлеңдерінің мектепте оқытылуында қолданылатын әдіс-тәсілдерге назар аударатын боламыз.

Жаңа педагогикалық форматта оқыту үрдісі – оқыту үрдісін жандандыруға бағытталған, оқушылардың белсенді іс-әрекеттерін ұйымдастыру, нәтижелі білім беру міндеттерін шешу. Қазіргі кезде шығармашылықпен жұмыс істейтін ұстаздардың тынымсыз ізденуі нәтижесінде оқу-тәрбие жұмысының тиімділігін арттырудың жаңа әдіс-тәсілдері өмірге келді [2, 177]. Осы әдіс-тәсілдердің кейбір түрлеріне ден қоялық.

М. Мақатаев өлеңдері мектепте барлық сыныптарда оқытылады. Бастауыш сыныптарда, орта буында және жоғары сыныптарда оқытылатын ақынның өлеңдерін мұғалімдер түрліше әдіс-тәсілдермен оқытып, елеулі нәтижелерге қол жеткізуде. Дидактикалық тұрғыда М. Мақатаев өлеңдерін оқытуда мынадай әдістерді кеңінен қолдануға болады:

Түсіндіру – көрнекілік әдістері. Бұл бағытта айқын мақсат-міндеттері қойылған сабақта мынадай жұмыс түрлері атқарылады: деректік мәліметтерді баяндау, қосымша түсініктерді алға тарту. Мысалы, М. Мақатаев шығармашылығын сыныпта бастар сәтте алдымен интерактивті тақтаны пайдалана отырып, ақынның өмірі мен шығармашылығынан шағын бейнематериал дайындап көрсетуге болады. 5–9 сынып оқушылары үшін өте қолайлы, қосымша деректер алып, оқушылар болашақта қандай бағытта ізденулері үшін алғышарттарды айқындай алады.

Репродуктивті-түсіндірмелі әдіс. Білім ақпараттық сипатта жеткізіледі, мақсат – оқушылардың танымдық белсенділіктерін көтеру. Мұғалім ізденіске бағыттап, оқушылардың жекелеген тақырыптар аясында жұмыс жасауларына жол нұсқайды. 7-сынып оқушыларына әр оқушыға қосымша бір өлеңін жаттап, өздігінен жұмыс жасауға ұмтылыс жасауларына түрткі беруге болады. Өлеңдерін талдау жұмыстары беріледі.

Ішінара-ізденіс әдісі. Оның мақсаты – оқушыларды шығармашылық әрекеттерге тарту. Мұғалімнің әрекеті оқушыларға тапсырмаларды ұсыну, бағыт-бағдар беру, сұрақтар мен лайықты орындаулары қажетті тапсырмаларды атап өтуге ұласады, нәтижесінде басты мақсатқа қол жеткізу кезеңдері жалғасатын болады. Ішінара-ізденіс әдісі бойынша мұғалім тапсырмаларын топтық сипатта ұсына алады. 7-сыныпта «Барлығы да сендердікі», «Үш бақытым», «Күзде» өлеңін үш топқа ұсынып, өлең талдау үлгісі бойынша толық талдап келуге ұсыну арқылы оқушылардың өзара ынтымақтастықпен жұмыс жасау дағдылары артады, жауапкершіліктері дами береді. Мұғалім сабақты түрлендіруде тек өзі ғана басты тұлға болып саналатындықтан, жан-жақты пішіндегі тапсырмаларды ұсынудан ешкім ұтылмайды. Оқушылар тек өлеңді жаттап қана қоймай, өлеңнің идеясын, автордың жеткізіп отырған ойын, өлеңдегі көркемдік-бейнелеуіш құралдарды талдап, өзіндік ойымен тұжырымдап, жалпы өлең туралы ішкі өз пайымын да айта алса, кейін жоғары сыныптарда өтілетін көлемді тақырыптарда еш қиналмастан шығармашылық жұмыстарды терең ізденіспен атқара береді.

Ішінара-ізденіс әдісін қолдануда мынадай баяндама әзірлеуге оқушыларға тақырыптар ұсынуға болады:

М. Мақатаев – ақиық ақын.

М. Мақатаев өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері.

Абай, Мағжан, Мұқағали поэзиясындағы үндестік.

Зерттеу әдісі. Басты мақсаты – оқушыларды өздігінен жұмыс жасауға ынталандыру. Бұл әдісте мұғалім тапсырмалардың лайықты түрлерін іріктеп, күрделі деген деңгей тапсырмаларын алға тартады. Оқушылар мәселені шешу жолында ізденіп, зерттеу бағытында жұмыстар жасайды. «Мұқағали әлемі» тақырыбында орта буында немесе жоғары сыныптарда шара белгілеп, ақынның өмірі, шығармашылық мұралары туралы оқушылардың жан-жақты жұмыс жасауларына зор мүмкіндіктер беруге болады. Оқушылар қосымша ізденіс жасайды, өлеңдерін жаттап, дастандарын оқып, ақын шығармаларынан сахналық көріністер дайындап,

шығармашылық бағытта талмай іздене алатындықтарын байқатады. Бұндай зерттеу жұмыстары оқушылардың білімдерін тереңдетіп, ғылыми-ізденіс бағытында жұмыс жасауларына түрткі болады. Осы әдістердің ішінде көбінесе қазіргі таңда зерттеу әдісіне жете мән беріледі, өйткені мектеп қабырғасындағы оқушылардың көпшілігі ғылыми жобалар жазып, үлкен додаларға қатысады, енді бір оқушылар пәндік олимпиадаларға қатысады. Сол себептен мектеп бағдарламасынан тыс бағытта оқушылардың терең білім алуы осы әдісті қажет ететіні белгілі. Оның үстіне, бұл әдісте оқушы өзі таза еңбек етеді, мұғалім – бағыт беруші тұлға.

Әдебиет сабағында әдістер өте көп, топтық, жұптық, дербес жұмыстар, шығармашылық тапсырмалар, деңгейлік, өздік, ізденіс бағытындағы жұмыстарды кезек пайдалану арқылы оқушылардың тақырыпты терең игеруі орын алады. Енді аталмыш әдіс-тәсілдердің қолданылу ыңғайына үңіліп көрейік.

Әдебиет сабақтарындағы жиі қолданылатын әдіс – өздік жұмысы, өзіндік жұмыстың негізгі мақсаты – оқушылардың танымдық міндеттерін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттері мен қызығушылығын жетілдіру, білімге құштарлығын ояту. Мұғалімнің басты мақсаты – оқушыларды ізденіске баулу, шығармашылық әрекеттерге жетелеу. Жоғары сыныптарда Мұқағали өлеңдерін арқау етіп түрлі тақырыптарда дөңгелек үстел, әдеби конференция, кездесулер ұйымдастыруға болады. Немесе аталмыш тақырып аясында зерттеулер, мақалалар жазып, ізденіс жасаған жандарды қосуға болады. Орта буында міндетті түрде өлеңдерін мәнерлеп оқудан сайыс ұйымдастырып, жыл сайын М. Мақатаевтың туған күніне орай шараларды іске асыруға болады. Бұл шараларды оқушылар мұғалімнің бағыт-бағдар ұсынуымен өздері ұйымдастырып, жоғары деңгейде өткізе алады. Дәл осы шараларда немесе апталықта оқушылар М. Мақатаев шығармашылығына арнап ғылыми жобалар әзірлеп, арнайы күн тағайындап, қорғайды, өзара білім сайысына түседі, сол сияқты мұрағат, мұражай, кітапханалардан ақынның шығармашылық мұраларына, өміріне қатысты тың деректер мен мәліметтер жинақтауға атсалысады.

Әдебиет сабағында жиі қолданылатын әдістің бірі – жұптық жұмыс. Жұптық жұмыс – ынтымақтастық пен өзара көмек үшін таптырмас пішін. Жұпта оқушылар бірін-бірі тексере алады, жаңа материалды бекіту арқылы өтілген материалдарды қайталай алады. Мұғалім үйге тапсырма ұсынуда да жұптық жұмысқа бағыттай алады [3, 96–98]. Әдебиет пәні бойынша М. Мақатаев

шығармашылығынан ұсынылған тапсырмаларды да оқушылар бірлесіп, жұп пішінінде іске асыруларына болады. Мысалы, бірлесіп баяндама, реферат әзірлеу, викториналық сұрақтарды құрастыру, сыныптан тыс шараға әзірленіп, жоспар құру т.б. Ғылыми жобаға да топтық дайындық жасап, бірлесіп қорғауларына болады. Сабақта М. Мақатаев өлеңдерін талдауға ұсыну барысында да оқушылар бірлесіп талдап, көркемдік-бейнелеуіш құралдарды бірге тауып, жұптық жұмыс жасап, бірін-бірі толықтырып отырады.

Келесі тиімді әдіс – жеке жұмыс, әр оқушының өзіндік іс-әрекеті ескеріліп, оған арнаулы әзірліктер жасалып, оқу мүмкіндіктері алдын ала есепке алынады. Жеке жұмысты сабақтың барлық кезеңдерінде жүргізу тиімді және оны бекітіп отыру көзделеді, мұның өзі оқушының бұрын меңгерген білімдерін, қабілетін, дағдысын жетілдіріп отыруына ықпалы зор, сол секілді бақылау үшін зерттеу әдісін меңгеруге жол ашады. Жеке жұмыстар кезінде жаңа инновациялық-педагогикалық технологияның элементтерін пайдаланып түрлі тапсырмалар ұсынуға да болады. Қараев технологиясы бойынша деңгейлік тапсырмалар ұсыну әдебиет пәнінде өте ұтымды, сабақты қорыту, жинақтау барысында пайдасы зор. Аталмыш технологияда төрт деңгей бар: репродуктивтік, алгоритмдік, эвристикалық, шығармашылық деңгей. Жеңілден күрделіге қарай ойысуға жағдай жасайтын бұл технологияны М. Мақатаев өлеңдерін оқытуда да пайдалануға болады. Мынадай үлгідегі тапсырмалар дайындауға болады:

1-деңгей тапсырмалары.

М. Мақатаевтың Отан, туған ел, жерге арналған қанадй өлеңдерін білесіңдер?

Қазір қарастырып отырған «Мен таулықпын» өлеңінің идеясы қандай?

М. Мақатаевты не себепті қайталанбайтын сөз зергері деп атайды?

2-деңгей тапсырмалары. Алдын ала үйге берілген ақынның өлеңдеріне қатысты деректер, жинақтаған материалдары бойынша оқушылардың топтық жұмыстарының тапсырмаларын тыңдау, оқушылардың ізденіс деңгейлеріне назар аудару.

3-деңгей тапсырмалары. Көбінесе логикаға негізделген сұрақ-жауаптар:

Мықты ақын болудың қанадй шарттарын атар едіңдер?

М. Мақатаев өлеңдерінің оқырмандар саны өте көп, көбеюде, басты себептерін ата.

«Мен болашақ ақынмын». Өзіңді қалай елестете алар едің, екі ауыз сөзбен жауап беріп көр.

4-деңгей тапсырмасы.

Эссе жаздыру. Тақырыптың атауы: Мұқағали мұрасы – ұлттық қоймаға қосылған асыл қазыналардың көмбесі.

Сабақ әдістерін түрлендіруде сын тұрғысынан ойлау технологиясының элементтерін пайдаланудың да әдебиет сабағы үшін маңызы зор. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін түрде ортаға жеткізе алуы. Оқушылар өз пікірлерін айтып, дәлелдеуге дағдыланып, зерттеуге құлшынады. Ой еркіндігі, ой бостандығы оқушыларды жаңаша көзқарастарға, идеяларға жетелейді. М. Мақатаев өлеңдеріне қатысты да бұл әдістерді пайдалануға болады. Жоғары сыныпта «Жыр жампозы – Мұқағали» тақырыбын арқау етіп өлеңдеріне байланысты қорытынды сабақты өту барысында аталмыш стратегияларды тиянақты түрде қолдануға болады. Әр оқушы өзінің дайындалған білімінің аясында ақынның өлеңдері хақында ойын білдіріп, жатқа оқып, ақынның идеясын, жаңалықтарын паш етеді. М. Мақатаев шығармашылығынан бағдарламаға қатысты өлеңдерден тыс жүрек қалауымен өлеңдерін жаттауға рұқсат етілгендіктен, оқушылар еркін көсіліп, ақынның шығармашылығына терең бойлайды.

Сурет 1 – Әдебиет сабағында әдістерді түрлендіру мақсаты

XXI ғасырда біздің еліміз ғаламдану және жаһандану процесіне көшуде. Білім беру процесін жандандырып, дамытуда жас ұрпақтың білімі мен біліктілігі орасан зор рөл атқарады. Жаңа заман талабына сай оқушыларға ұстаздардың сапалы әдіс-тәсілдермен білім беруі – қоғам талабы болып саналады. Аталмыш мақала аясында М. Мақатаев өлеңдерін оқыту барысындағы кейбір әдіс-тәсілдерге назар аударылды. Жалпы, әдістер мен тәсілдердің түрлері өте көп, мұғалімдер сыныптың оқушыларының ерекшеліктеріне, білім сапасына қарай ыңғайлыларын пайдаланады. Басты мақсат – қазіргі оқытудағы жоғары талаптардың үдесінен шығып, шәкірттерді кең ауқымдағы білім негіздерімен қаруландыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мұратов М. Ш. Педагогика. Дәріс курсы. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2008. – 260 б.

2 Аймаханова Қ., Аманова Ф., Әбубакирова А. Қазақ мектебі және бүгінгі білім берудегі құндылықтар. – Қызылорды: Серпер, 2014. – 220 б.

3 Абзал Д. Г. Оқыту технологиялары. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2012. – 270 б.

4 Маралова Д.А. Жаңа оқыту технологияларының білім сапасын арттырудағы рөлі. – Алматы // Дауыс пен көрініс. № 3, 2013. – 19-23 б.

5 Соқпақбаева Ж. Ж. Әдебиет пәнін оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы. – Алматы: Дарын, 2012. – 315 б.

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

РЫСБЕК А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к, доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Қазіргі таңда бәсекеге қабілетті мемлекеттің бірі болу үшін қозғалатын тақырыбы – білім беру жүйесінің мақсаты айқын болуы, оқыту технологиясына сүйене отырып, білім алушының ойлау қызметін жетілдіру, сананың түрлі аспектілерін жандандыру, дамуына қолайлы жағдай туғызу – негізгі міндеттері болып табылады.

Тоқталатын мәселе білім саласында техниканың кең қолдануы көптеген әдіс-тәсілдердің түрлері пайда болды. Айта кетсек, 60-жылдардан бастап «технологияландырудың» ғылыми атауы бірте-бірте кеңейе түсті. Зерттеушілер техниканың жетістіктерін жетілдіре бастады. 70-80 жылдары «педагогикалық технология» ұғымы оқу-тәрбие үрдісін басқару және оқыту әдістері мен құралдарын ұйымдастыру бағытында қарастырылды.

Оқу-тәрбие үрдісін технологияландыру – білім беру мен тәрбиелеу проблемаларын сапалы жаңа деңгейде шешуге ықпал жасайды.

Технологиялық әдіс-тәсілдердің көмегімен оқушылардың таным белсенділігі артып, даму үрдісі жетіле түседі. Білім мазмұнын жаңарту қажеттігіне сәйкес ең озық технологияларды жүйелі

түрде қолдану өркениетті елдер тәжірибесінде біртіндеп іске асырыла бастады. Оқу үрдісін «технологияландыру» мәселесі ХХ ғасырда педагогика ғылымында шетелдік, отандық ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан алынып зерттелді.

Жаңа технологиялар білім беру мен тәрбие жүйесін бірдей қамтуымен ерекшеленеді. Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану – педагогикалық іс-әрекеттердің мазмұны мен формасын толықтыру негізінде оқыту үрдісін жетілдірудің бірден-бір жолы.

Ақпараттық технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

– оқу материалын терең түсіну;

– оқу мотивациясының артуы;

– алған білімнің неғұрлым ұзақ уақыт есте сақталуы.

Бүгінде педагогика ғылымының тиімді дамуының бір жетістігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологиясының пайда болуына оңтайлы ықпал жасайды. Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Осыған орай оқушының тұлғалық дамуына бағытталған озық оқыту технологиялары пайда болуда. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалімнің белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, шәкірттерімен қарым – қатынасы басты орын алады.

Енді технологияның ұғымына келетін болсақ, латын тілінен – **«техне» – өнер, шеберлік** және **«логос»** – ғылым дегенді білдіреді. Технология ғылыми жетістіктерді негіздеудің тәсілі мен нәтижесі ретінде, ғылымда қол жеткізілген деңгейдің жинақталған көрінісі ретінде анықталады [1, 53 б.].

Қазақстан Республикасының жаңа педагогикалық білім беру тұжырымдамасында: «Жаңа формация» мұғалімі – кәсіби дағды мен педагогикалық дарыны қалыптасқан, жаңалыққа құмар, рухани дүниесі бай, шығармашылықпен жұмыс істейтін жеке тұлға» деп көрсетілген, яғни ол ізгілігі мол, әр іске жаңашылдықпен үлкен ізденіспен зерттеуші ретінде қарайтын, ақпараттық технологияны толық меңгерген, коммуникативті, бір сөзбен айтқанда, толыққанды құзырлы адам деп бағаланса, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Әлемдік білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізуі – жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымды, әлеуметтік жауапкершілікті, отансүйгіштік сезімді, адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерді қалыптастырушысы» - деп бүгінгі күннің ұстаздар қауымы екендігін

тағы да айқындап берді. Демек, бүгінгі күннің мұғалімі – еліміздің ертеңі болар ұрпақты оқытып тәрбиелеуде негізгі басшылыққа алар ұстанымдары мынандай болмақ:

– оқушыға терең, саналы білім беру;

– оқушының білім алуға ынтасын, жауапкершілігін арттыру,

– оқушының ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен санасын дамыту;

– берілетін оқу материалының күрделі, теориялық білімнің нақтылығы, дәлдігі, айқындылығы;

– материалдың жоғары жылдамдықпен оқытылуы;

– оқушының білім алуы үрдісін сезінуі;

– оқушының логикалық ойлау қабілетін дамыту;

– ойына, сезіміне серпіліс ендіру, жетілдіру;

– тұлғаның өзіндік идеясын, көзқарасын қалыптастыру;

– оқушының «мен» менталитетін қалыптастыру;

– оқушының танымдық қабілетін дамыту;

– дарындық көзін ашып, ғылыми шығармашылыққа баулу;

– оқушының білімді өзіндік тұрғыда меңгеруі;

– жан-жақты дамыған «жеке тұлға» бағытына жол салуы;

– оқу үрдісінде озық технолгия үлгілерін қолдануы;

– оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін сабақ үрдісінде тиімді қолдана білу;

– оқушыға «субъект» ретінде қарым-қатынас жасай отырып, оны жан-жақты жетілдіру;

Егеменді еліміздің дамушы елу мемлекет қатарында болудың негізгі бір талабы – білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісінде озық технология элементтерін сабақта қолдану және жаһандану заманында – оқушыны жай білімнен шығармашылыққа дейін көтермелеу.

Озық технология үлгілерін әдебиет сабағында қолдану – оқушы бойында іздену қабілеттерін дамытып, дарынын ашуға , шығармашылыққа баулуда өзіндік игі өнімді нәтижесін көрсетеді. Мысалы, сын тұрғысынан ойлау” ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оқушының ойлау, есте сақтау, жинақтау қабілеттерін іске қосып, өзіндік іздену басында қызығушылықпен, шығармашылық тұрғыдан білім алуға баулиды.

Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шыңдалған ойлау. Бұл деңгейдегі ойлау тек ересек адамдарға, жоғарғы сынып оқушыларына ғана тән деп ойлау аса дұрыс емес. Жас балалардың да бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне

сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз. Оған осы жобамен жұмыс жасау барысында көз жеткізілді.

Сыни тұрғыдан ойлауын дамытатын әдіс-тәсілдер бар. Бірнеше түріне тоқтала кетсек, **«Ақылдың алты қалпағы»** ұсынылған мәселе бойынша өз ойына талдау жасайды. Жасалған жұмыс бойынша өз көзқарасына рефлексия жасай біледі, толыққанды, жан-жақты түйіндеме жасайды, жасалған жұмыс бойынша өзінің шығармашылық қатынасын көрсетеді, таным әрекеті үрдісінде қарым-қатынас шеберлігі артады. **«Сұрақтар жаңбыры», «Детектив»** әдісі бұл түрлері де сыни ойлау, көшбасшылық дағдыларын дамыту болып табылады. **«Коллаж әңгіме»** әдісінің мақсатына келсек, оқушылардың сыни ойлау және коммуникативтік дағдыларын дамыту. Сонымен қатар **«Жағымды, жағымсыз, даулы»** әдісі оқушылардың сыни ойлау, талдау дағдыларын дамыту, сабаққа қызығушылықтарын арттыру. Яғни оқушылар шағын топтарға біріктіреді. Әр топ оқылған әңгімені немесе мәтінді «жағымды, жағымсыз, даулы» мәселелерге бөліп, талқылап, өз ойларын (идеяларын) айтады. Содан кейін әр топқа тек бір мәселені бөліп беріп, олар үлкен топқа өз ойларын ұсынады, ал басқа топтар толықтырып немесе қарсы пікірлер айтуына болады. Міне осындай әдіс-тәсілдерді қазақ әдебиеті сабақтарында қолдануға болады.

«Қазақ әдебиеті» пәнінің міндеті мынаған саяды:

– оқушылардың рухани адамгершілік қасиетін байыту және эстетикалық танымын кеңейту, оқырмандық мәдениетін қалыптастыру;

– өмірдегі кездесетін жағдаяттардағы мәселені шешуде қазақ әдебетінен алған білім мен тәрбиенің игі нәтижесін пайдалануға, өз өмірлеріне қолдануға үйрету;

– ойын еркін, шешен жеткізе алу, әдеби – теориялық білімін жазба жұмыстарда сауатты қолдана алу біліктілігін қалыптастыру немесе ауызша айтылғанды қабылдай алуын, ойын ауызша жеткізе алуын, жазылған мәтінді, ақпаратты түсіне алуын және өз ойын жазбаша жеткізе алу қабілетін дамыту.

«Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға жеке кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы ілім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш – қуат мүмкіндіктерін дамыту, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту, оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді

пайдалану, білім беруді ақпараттандыру» деп, Қазақ Республикасының «Білім туралы» Заңында нақтылап, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде жеке адамның білімділігін арттыру, жеке тұлғаның құзырлылығын қалыптастыру, білім берудің дамытушы сипатын жетілдіру секілді маңызды мәселелерін айқындап, білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [2, 12 б.].

Енді қорытындылай келетін болсақ, қазіргі дамыған заманда бәсекеге қабілетті мемлекеттің бірі болу ұстаздардың талмай жасаған еңбегі мен шеберлігінің арқасында шыңдайды. Оқытушыға Елбасымыз, халық сенім артуда. Білім мен ғылымның ел дамуына оңтайлы әсер етуі үшін демократияландыру, оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге, бүкіл оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талаптар қойылуда. Сондықтан ұстаз іс-әрекетін жаңа талап тұрғысынан ұйымдастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Мұғалім өз білім-білігін, оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыруы және жаңа педагогикалық технологияны меңгеруі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: 1955. – 245 б.

2 Фокин Ю. Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 224 с.

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ САБАҚТА ПАЙДАЛАНУДЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

РЫСБЕК А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к, доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Оқу-тәрбие үрдісін білім беру тұрғысынан ұйымдастыруда жаңа технологиялар мен озат тәжірибелерге сүйене отырып тұлғаға бағдарланған білім беруде әлеуметтік-тұлғалық білімділікті өзектендіру арқылы оқу үрдісін өзгертуді зерттеу – педагогика ғылымында туындап отырған қазіргі негізгі міндеттердің бірі.

Бүгінгі заман сұранысы оқыту ісінде техниканың кең қолданылуына байланысты жаңаша оқыту талабын туғызды. 60-жылдардан бастап білімді «технологияландырудың» ғылыми атауы біртіндеп кеңейтіліп, «әдістер мен құралдар жиынтығы» терминіне айналды.

Оқу-тәрбие үрдісін технологияландыру – білім беру мен тәрбиелеу проблемаларын сапалы жаңа деңгейде шешуге ықпал жасайды.

Технологиялық әдіс-тәсілдердің көмегімен оқушылардың таным белсенділігі артып, даму үрдісі жетіле түседі. Білім мақмұнын жаңарту қажеттігіне сәйкес ең озық технологияларды жүйелі түрде қолдану өркениетті елдер тәжірибесінде біртіндеп іске асырыла бастады. Оқу үрдісін «технологияландыру» мәселесі XX ғасырда педагогика ғылымында шетелдік, отандық ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан алынып зерттелді.

В. Беспалько, В. К. Дьяченко, В. В. Гузеев, М. В. Кларин, Д. Хогрид, В. М. Монахов, Г. К. Селевко, М. А. Чошанов, С. М. Құсайынов, Г. Нұрғалиева, Ж. Қараев, Н. Нұрахметов, М. Жанпейісова, Г. Д. Әуелбекова, З. Бейсембаева т.б ресейлік және қазақстандық ғалымдар ғылым мен тәжірибені ұштастыра зерттеп, жаңа педагогикалық технологияларды тиімді пайдаланудың жолдарын көрсетті.

Оқу технологиясын оқу әдістемесінен ажырата білген жөн. Олардың бір-бірінен айырмасы – оқу технологиясын қайталап, көбейте таратуға болады. Қай жағдайда да технология өзіне сай түзілген оқу процесінің жоғары сапасына және педагогикалық міндеттердің табысты шешілуіне кепіл бола алады. Ал әдістеменің соңғы тиімді нәтижеге жете алмауы жиі кездеседі. Сонымен бірге, әдістеме технологиялық деңгейге дейін көтерілуі мүмкін. Мысалы, жаңа материалды түсіндірудің белгілі әдістемесі бар. Егер ол әдістеме шынайылық, сенім, сәйкестік талаптарына орайласса, оны технология деп тануға болады.

Оқу технологиясы педагогикалық шеберлікпен өзара байланысты. Оқу технологиясын жете білудің өзі – шеберлік. Бір технологияны әрбір оқытушы жеке іске асырып отыруы мүмкін, ал осы іске асырудағы технологиялық ерекшеліктерден мұғалімнің оқу шеберлігі көрінеді.

Ақпараттық технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

– оқу материалын терең түсіну;
– оқу мотивациясының артуы;
– алған білімнің неғұрлым ұзақ уақыт есте сақталуы.

«Технология» ұғымы латын сөздерінен – «техне» – өнер, шеберлік, кәсіп және «логос» - ғылым дегенді білдіреді. Технология ғылыми жетістіктерді негіздеудің тәсілі мен нәтижесі ретінде, ғылымда қол жеткізілген деңгейдің жинақталған көрінісі ретінде анықталады [1, 53 б.].

Зерттеуші ғалымдар М. В. Кларин, В. П. Беспалько, Г. К. Селевко т.б. көрсетуі бойынша педагогикалық технология арқылы, біріншіден, білім беру тәжірибесінде оқу-тәрбие үрдісінің алдын ала жобасын жоспарлап, оны кез келген сыныпта қайталамау мүмкіндігінің болуы; екіншіден, педагогикалық технология оқушылардың оқу танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұнын анықтайтын оқу-тәрбие үрдісінің алдын ала жобасына негізделуі керек, үшіншіден педагогикалық технологияның ең маңызды жағы – мақсат қою. Ол оқу мақсатын нақты анықтап, оның меңгерілу сапасын дәл тексеріп бағалауды және тұлғаның дамуы мәселесін қарастыруды қажет етеді.

Дәстүрлі әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана отырып, оқу үрдісінің мазмұндық құрылымын үнемі жетілдіріп, әдебиет оқытуға ең ұтымды жаңа технологияларды пайдаланудың жолдарын іздестіру, іріктеп алуды отандық зерттеуші ғалымдарымыз, әдіскер – ұстаздар басты назарға алып, әр қырынан қарастырып, көптеген іс-шаралар жүзеге асуды. Әр технология пәнді оқытуда өзінің ерекше сипатымен айқындала түседі. Жаңа педагогикалық технологиялар жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға оның өзіндік және шығармашылық қабілетін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасауға мүмкіндіктерін туғызады. Зерттеуші ғалым М. М. Левин: «Педагогикалық технологияның негізгі қызметі – оқу үрдісінің білім беру мақсатын іске асыру және жеке тұлғаны дамыту», – деп көрсетеді. Педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық технология» жайында үш жүзден аса анықтама бар [2, 24 б.].

Білім беру жүйесінде соңғы жылдары «білім берудің инновациялық технологиялары» ұғымы жиі қолданыла бастады, педагогикалық қызметтің жан-жақтылық сипатына орай бұл ұғымды бір жақты түсіну мүмкін емес.

Ғалымдардың ойынша, білім беру технологиясын өзгерту қажеттігі Қазақстанның жаңаруына себеп болмақ. Осының бәрі мұғалімдердің білім беруде, білім алушыларды жан-жақты дамыту мәселесінде инновациялық технологиялар мен білім парадигмаларын бірлікте қарастыруға негіз болып табылады.

Ю. Фокиннің пікірінше, «Педагогикалық технология, бәрінен бұрын, іс-әрекеттің жоғары нәтижелігі. Кәсіптілік жоғарғы көрсеткіш: жүйелілік, біріздiлік, ғылыми ұстанымдармен қатар сенімділік. Кәсіби біліктілік бұл қателер мен кемшіліктер жібермеу, шығармашылық қатынас жасау» [3, 25 б.].

Ендеше «Құзіреттілік» білім беру саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде енгізіліп отырған ұғым «Құзіреттілік» латынның «компете» - «лайықтымын», «компетекс» - «қабілетті» деген сөзінен алынған.

Оқыту технологиясы сабақ беру әдістемесімен салыстырғанда, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдері мен мазмұнын өндіруді көрсетеді.

«Қазақ әдебиеті» пәнінің міндеті мынаған саяды:

– оқушылардың рухани адамгершілік қасиетін байыту және эстетикалық танымын кеңейту, оқырмандық мәдениетін қалыптастыру;

– өмірдегі кездесетін жағдаяттардағы мәселені шешуде қазақ әдебиетінен алған білім мен тәрбиенің игі нәтижесін пайдалануға, өз өмірлеріне қолдануға үйрету;

– ойын еркін, шешен жеткізе алу, әдеби – теориялық білімін жазба жұмыстарда сауатты қолдана алу біліктілігін қалыптастыру немесе ауызша айтылғанды қабылдай алуын, ойын ауызша жеткізе алуын, жазылған мәтінді, ақпаратты түсіне алуын және өз ойын жазбаша жеткізе алу қабілетін дамыту.

«Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға жеке кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы ілім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш – қуат мүмкіндіктерін дамыту, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту, оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану, білім беруді ақпараттандыру» деп, Қазақ Республикасының «Білім туралы» Заңында нақтылап, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде жеке адамның білімділігін арттыру, жеке тұлғаның құзырлылығын қалыптастыру, білім берудің дамытушы сипатын жетілдіру секілді маңызды мәселелерін айқындап, білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [4, 12 б.].

Озық технология үлгілерін әдебиет сабағында қолдану – оқушы бойында іздену қабілеттерін дамытып, дарынын ашуға , шығармашылыққа баулуда өзіндік игі өнімді нәтижесін көрсетеді.

Мысалы, «сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оқушының ойлау, есте сақтау, жинақтау қабілеттерін іске қосып, өзіндік іздену басында қызығушылықпен, шығармашылық тұрғыдан білім алуға баулиды.

Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шыңдалған ойлау. Бұл деңгейдегі ойлау тек ересек адамдарға, жоғарғы сынып оқушыларына ғана тән деп ойлау аса дұрыс емес. Жас балалардың да бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз. Оған осы жобамен жұмыс жасау барысында көз жеткізілді.

Аталмыш бағдарламаның ішкі құрылымында ерекшелік бар. Бұл құрылым 3 деңгейден тұратын оқыту мен үйретудің моделі. Білімнің болашақта пайдаға асуы, қажетке жарауын қалыптастырады. Көп ақпаратты талдай, жинақтай отырып, ішінен қажеттісін алуға үйретеді.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы ***қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс*** кезеңдерінен түзіледі.

Енді осы кезеңдердің мақсат-міндеттеріне толығырақ тоқталып өтейік.

Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы кезеңге қызмет ететін **«Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау»** т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Ойлау мен үйренуге бағытталған бұл бағдарламаның екінші кезеңі **мағынаны тану** (түсіне білу). Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында **V – «білемін», – «мен үшін түсініксіз», + – «мен үшін жаңа ақпарат», ? – «мені таң қалдырады»** белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT

– оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну – күрделі жұмыс.

Тақырып туралы **ой-толғаныс** – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру болашақта қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді.

Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі» сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады.

Жоба 60-қа жуық стратегиялардан тұрады.

Қорытындылай келетін болсақ, білім берудің қазіргі жаңа құрылымымен оқу әдістемелік мазмұнының өзгеруі – мұғалімнің өз кәсіби шеберліктерін шыңдауды, жаңартуды талап етеді. Ел президенті Н. Ә. Назарбаев «Қазіргі заманда жастарға ақпаратты техникамен» байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет деп атап көрсеткендей инновациялық әдіс – тәсілдерді кеңінен қолдану жаңа білім берудің бір шарты [5].

Міне, қазіргі білім беруді дамыту, оқыту үрдісін жетілдіріп, оны аса жауапкершілікпен ұйымдастырып отыру керектігі туралы ойларды А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев сынды алаш арыстары сол кездің өзінде-ақ айтып кеткен.

Бүгінгі танда технологиялар өз қолдауларын тауып, оқу үрдісінде қолданылуда. Технология – бұл қандай да бір жұмысты, өнерді шеберлікпен іске асыру жиынтығы. Әдебиет, тіл сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясы қолдануға ыңғайлы, былайша айтқанда, барша үшін қоғамдық маңызы мен мәні зор идеяларды игеруге болатын нақтылы әдістер және тәсілдер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: 1955. – 245 б.

2 Ивин Г.Н. Школьное литературогуроведение: учевное пособие. Л.,1886.

3 Фокин Ю. Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 224 с.

4 Амфилохиева М.В. Традиции и инновации в преподавании литературы. Санкт-петербург, 2003.

5 Тасболатов Қ. Әдебиет сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары. Алматы: 1974.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

СӘБИТ Б. П.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
САҒЫНТАЕВА Ж. Қ.
г.ғ.м., аға оқытушы, ПМПУ, Павлодар қ

Қазіргі педагогика ғылымында негізгі ұғымдардың бірі – «құзіреттілік». Құзіреттілік (латын сөзі) competenens – қабілетті, қатысты деген мағынада. Құзіреттілік дегеніміз – оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі. Яғни тұлғаның, оқушының бойында білім, дағды, іскерлік, ерік, күш-жігердің болуы. Сол сияқты оқушы іс-әрекетінің сапасынан көрінетін білім нәтижесі. Ол «білім», «білік», «дағды» стяқты ұғымдарды қамтиды. Ендеше, қазақ тілі сабақтарында оқушылардың қарым-қатынас құзыреттіліктерін қалыптастырудың маңызы зор.

«Қарым-қатынас құзыреттілігі» – қажетті тілдерді, қоршаған адамдармен және оқиғалармен әрекеттестікте болу үшін білуді, топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әртүрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды. Тілді оқып меңгеруде оқушы хат жаза, анкета толтыра, арыз жаза, сұрақ қоя, пікір таластыра т.б. білуі тиіс. Екінші тілді меңгертуде коммуникативтік құзыреттілік – екінші тілді үйренуші оқушыларға тілдің заңдылықтарын жаттанды үйретпей, сол тілді тілдік және қатысымдық тәсілдерді орынды қолданумен байланыстыру. Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі.

Қарым-қатынас құзыреттілігі жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Сондықтан қазақ тілі пәнінің мұғалімі алдына мақсат қоя білетін, анық та дұрыс сөйлей білетін, өз ойын жарыққа еркін шығара алатын, түсіне білетін, қызығушылықпен тыңдай алатын адамды өмір жолына аттандыра білуі керек. Мұндай үлкен талапты ең мықты деген, педагогикалық қарым-қатынасты жоғары деңгейде қолдана білетін маман ғана жүзеге асыра алады. Оқушыларға білім беруде тек қана білім мен шектелуге болмайды. Оның қоғаммен тілдесуіне ықпал жасай алуымыз керек. Қоғаммен тілдесе алу үшін, ең алдыммен, адамға тіл керек екендігі барлығымзға аян. Ал сол тілдің қоғамдық құбылыс екені және ол тек қана қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асатыны барлығымызға белгілі тақырып.

«Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы болғандықтан, осы қызметін атқаруда ол әрекеттің ерекше түрі болып саналады. Тілді әрекет ретінде санау, оқыту процесінің мақсатына сай келеді. Сондықтан тіл әрекет теориясының негізінде қаралуы керек. Тілдің қарым-қатынас қызметі сөйлеумен тікелей байланысты. Өйткені тіл арқылы қарым-қатынас жасау – байланыстырып сөйлеу арқылы ғана жүзеге асады. Ал байланыстырып сөйлеуге үйрету тілдік құралдарды дұрыс меңгерту, оқушылардың сөздік қорын молайту, тілдің грамматикалық құрылысын, яғни грамматиканы оқыту арқылы жүзеге асады» [1, 10–11].

Педагогикалық шеберлігімен қатар психологиясы толықтай біріге алған, сонымен қатар өзіндік білімін ұштастырған оқытушы ғана жеке ойын қысылмай айтатын, қоғамдық ортада өз ойын еркін жеткізіп, алған білімін сол ортада қолдана алатын адам тәрбиелей алады.

Психологияда қарым-қатынас түрлерінің өте көптеген түрлері бар. Соның ішінде педагогикалық қарым-қатынас өте күрделі процесс болып саналады. Тәрбие әдістері педагогикалық қарым-қатынас арқылы іске асады. Ұстаздық педогогикалық қатынасты жүргізу үшін бейімділік керек, яғни мұғалімдік мамандыққа бейімділік, балалармен қарым-қатынас жасау, оларға қолданатын әдіс-тәсілдері жатады» [2, 130].

Ахмет Байтұрсынұлы: «Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады» дегендей, мұғалімнің ізденісі, жан-жақтылығы айтылып кеткен құзыреттілік арқылы айқындалады.

Оқушылардың қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі өзара ортақ бағыттар мен ұстанымдардан туындаған жаңа

бағыт. Екінші тілді үйренуде сөз мағынасын қабылдауда, пайымдауда, түсінуде, танымдық ерекшеліктерін ескеру, олардың түрлі өмірлік ситуацияларда өз ойын, пікірін жеткізу, коммуникативтік міндеттерді шешу, қатысымдық мақсатты іске асыруда тілдің заңдылықтары мен нормаларын орынды пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру мәселелері алдыңғы орынға шығады.

Ғалым Ф. Ш. Оразбаева «коммуникация» термині туралы былай тұжырымдайды: «коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдік әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым қатынасты өзара түсінушілікті көрсетеді [3, 56].

Ғалымдар пікірінен шығатыны, қатысымдық құзіреттілік – қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан оқытуда туындайтын құзіреттілік. Қатысымға негіз болатын екі факторды айтуға болады. Бірі – адамның өз қабілеті, екіншісі – сыртқы ықпал (сұраққа жауап беру). Тілді оқыту барысында қарым-қатынас орнату, сөйлеу жағдаятын қалыптастыру оқушылардың өзара немесе оқытушымен сөйлесуіне, сұрақтарға жауап іздеуіне құлшынысын арттыратыны сөзсіз. Сондықтан тілді оқытуда қатысымдық әдіс – қазақ тілін меңгертуде тиімді әдіске жатады.

Оқушы мен мұғалім арасында қандай да бір қарым-қатынас орнату үшін түрлі әдіс-тәсілдер қолдануға болады. Сабақ барысында сұрақ-жауап, диолог құрау, жазылым әдісі арқылы оқушылардың қызығушылықтарын логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Қазақ тілі сабағында қандай да бір белгілі тақырыпқа байланысты суреттер беріп, сол суреттерге диолог немесе мәтін құрату арқылы оқушыларды тез әрі жылдам қимылдауға үйретуге болады.

Диалогтік әдісті қолдану арқылы оқушылардың сұрақтарды, өтінішті, таңдануды, бұйыруды қолданып, бір-бірімен әңгімелесе білуге, мәліметтерді нақтылауды сұрауға, келіспеушілік, толықтыру, тілдік материал көлемінде өзара пікір алыса білуге дағдыландыруға болады. Қазақ тілі сабағында әртүрлі типтегі кішігірім диалогтар құрастыруды тапсырған өте тиімді әдіс. Диалогтік оқыту оқушының тек қана бірлескен әрекетке тартылуына ғана емес,оқушының ойлау қабілетінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына ықпалын тигізеді. Қазіргі таңдағы оқушыларды топқа бөліп оқыту кезінде топ арасында талқылау әрекеті жақсы жүзеге асады. Әр топ өз пікірін айтып, дәлелдеме жасайды. Сыныпта

талқылауға қатысу оқушының бәсекеге қабілетін арттырады, өз дәлелін қорғап, мәселеге сыни тұрғыдан қарауға дағдыланады.

Ғалым Ф. Ш. Оразбаева сабақта тілдік қатынас үш түрлі жолмен немесе қалыппен іске асырылады деп, олардың түрлерін атап көрсетеді. Олар жұптық, топтық, ұжымдық. Жұптық жұмысқа түсу осы диалогтерден тұрады. Диалогтің өзі сабақ өту кезінде әртүрлі әдіс арқылы жүзеге асады. Мысалы, сұрақ-жауап, рөлдік тапсырманы орындату, жұптық жұмыс, диалогтік мәтінді оқу.

Тілдік қарым-қатынас тудыру негізінде және байланыстыра оқытуда сөйлету, естіп кабылдау, оқу, жазу тілдерін пайдалану –оқытудың негізгі мәні, ерекшелігі тілдік байланыс тудыруда жүйелілік түрін (сөйлесу-диалог, әңгімелеу-монолог, диалогтағы монолог, полилог) сактау болса, сөйлесу барысында (цикл, кезең, микродиалог) сөйлетудегі ауызекі жанры бойынша (монолог-сөйлесу, талдау, дәлелдеу пікірталасу т.б) сонымен бірге бөліп сөйлетудегі әрекет әсері және түрлі жағдай мен тақырыптар пайдалану оқытудағы түрлі өзгерістерді байқатады.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушының білім, білік дағдыларын меңгертумен қатар, көбіне оқушыны шығармашылық жұмыстарға баулу, ойын еркін жеткізе білу, тіл байлығын дамытуға басты назар аудару қажет. Қазіргі уақытта алдымызда дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр. Соған сәйкес аз уақытта шағын көрініс құрау не болмаса әдебиет сабақтарынан кішігірім үзіндіні көрсету арқылы сахналық қойылым қою арқылы шығармашылыққа баулуға болады. Оқушыларды бір-біріне сын айтуға ықпал жасап, оқушылар білмеген түрде оларға сынды көтере білуге, жауапкершілікке үйрету. Сол арқылы өзі де сын айта алатын, өзге ортамен тез араласып кете алатын тұлғаны қалыптастыру.

Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу ұстаздарға зор жауапкершілікті жүктейді. Ол мұғалімнен үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңі жас ұрпақтың қолында. Мұғалімнің шеберлігі мен жетістігі – сапалы білім және жақсы тәрбие алған шәкіртінде. Сондықтан білімді, білікті оқушы даярлау ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Бұл қоғам талабына сай туындайтын қажеттілік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сатыбаева А.Т. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі». – Астана: Фолиант, 2008. – 232 б.

2 Жүсіпова Ж.А. «Педагогикалық шеберлік»: Оқулық. Алматы, 2011. 316 – б.

3 Оразбаева, Ф. Ш. Тілдік қатынас: теория және әдісемесі Алматы : РБК, 2000. 273 – б

ҚАРАТПА СӨЗДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

СМАҒҰЛОВА Т. Ж.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.
ф.ғ.к., қауымд. профессор, ПМПУ, Павлодар қ.
ЕРҒАЛИЕВА С. Ж.
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қарым-қатынас – адамдардың іс-әрекеті үрдісіндегі өзара байланысу. Ол ұжымдық сипатта, сондай-ақ жеке адамның кез келген қызметінің қажетті шарты болып табылады. Қандай да болмасын қарым-қатынас қаратпа сөзді қолданудан басталады, өйткені қаратпа сөйлеу байланысының бастамасы болып есептеледі.

Қаратпа сөздер – адресатты одан әрі қарым-қатынас жасау үшін шақырудың сөйлеу әрекеті, ерекше дыбыстық интонациямен ұштасқан сөз адамдардың немесе заттардың атауы кімге жолданғанын білдіретінін және бағытталғанын көрсететін сөздің атау септігіндегі түрі. Әңгімелесушіге жүгіну – ең жарқын және ең қолданылатын этикеттік белгі.

Бүгінгі таңда қаратпа сөз біршама зерделенген, теориялық негізі қаланған мәселелер қатарына жатады. Қазақ тіл білімінде қаратпа сөз жайлы қалам тартқан алғашқы зерттеушілердің бірі А. Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» атты еңбегінде: «... сөз бетін біреуге қарата, қадап сөйлегенде айтылатын сөз», – деген анықтама беріп, қыстырма екеуін бұратана сөздердің қатарына жатқызады [1, 187 б.]. С.Аманжолов «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсында»: «... қаратпа сөздің өзі екі түрлі:

1 адамның көңілін жалпы тарту үшін айтылатын қаратпа;

2 адамды бір нәрсеге қолма-қол, көзбе-көз тартатын қаратпа *(Әне, міне т.б.)*», – деп қаратпа түрлерін көрсетеді [2, 84 б.]. Қаратпа сөз жайлы теориялық мағлұматты Қ. Жұбанов, Н. Сауранбаев,

М. Балақаев, Р. Әміров, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев, М. Томанов, Х. Арғынов, Т. Сайрамбаев, М. Серғалиев т.б.; оны оқыту мәселелерін Д. Н. Байғұтова, А. Е. Саденова т.б. зерттеушілердің оқулық, оқу құралдары мен мақалаларынан да кездестіреміз.

1967 жылы М. Бимағамбетов «Қазақ тіліндегі қаратпалар мен қыстырма сөздер» атты диссертация қорғайды [3]. Зерттеуші еңбегінде қаратпа сөздердің грамматикалық ерекшелігі мен стильдік қызметін саралайды.

М. Балақаев пен Т. Қордабаевтың «Қазіргі қазақ тілі грамматикасында» қаратпа сөзге «Айтылған ойдың кімге арналғанын, кісінің оған назарын аударумен қатар, олар сөйлеушінің көңіл күйін, модальдықты, кісінің сезімін білдіреді» деген анықтама берілген. Ғалымдар қаратпа сөздің жасалуына да тоқталады: «Қаратпа қызметінде жұмсалатын сөздер, көбінесе кісінің аты, фамилиясы, әкесінің аты және кім? деген сұрақ қоюға болатын *шырақ, нағашы, апа, жолдастар, балалар, оқушылар* сияқты зат есімдер. Олар бұл қызметте түбір күйінде, көптік, тәуелдік жалғаулы қалпында – атау септігінде – жұмсалады» [4, 180 б.].

Р. Әміров қаратпа сөз – үндеу амалдарының бірі екенін айта келіп оны төмендегідей топтарға жіктейді:

Жалқы есімдер.

Туыстық қатынасты білдіретін сөздер *(бала, келін, құда т.б.)*.

Кісілерді жас, жыныс, әлеуметтік ерекшелігіне қарай атайтын *(батыр, жігіттер т.б.)* сөздер.

Лақап атты білдіретін сөздер *(төрежан, тетелес т.б.)*.

Қаратпа сөз ретінде тілек, істі білдіретін зат есім, сын есім сөздер, эмоцияны білдіретін басқа да сөздер жұмсалады. *Әй, өркенің өскір, айтар сөзіңді ашып айт. Ит-ау, солай құшақта деппін бе* (Б. М.).

Одағай сөздер. *Ау, сен неге жайластың* (Б. М.) [5, 106 б.].

Н. Егіншібаева «Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар» атты диссертациясында қаратпа сөз туралы түсінікті одан ары дамытып, олардың жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын сөз, сөз тіркесі, сөйлем тұрғысынан қарастырады. Зерттеуші: «... адамдарға байланысты қаратпалардың лексикалық та, грамматикалық та мағынасы өте кең. Олар: жас мөлшері, дәрежесі, туыстық, дін, адамның дене мүшелері, басқа тілден енген сөздер, алғыс, қарғыс мәнді сөздер. Мамандық, көкөніске байланысты түбір қалпында, түрлі жұрнақтар арқылы дара да, бірыңғай түрде де нольдік тәуелдік, көптік жалғауларда келеді», – дейді [6, 11 б.].

Қаратпа сөздердің әлеуметтік сипатын зерделеген Р. Т. Наралиева олар адресаттың назарын ғана аударып қоймайтынын, сөйлеушінің, лебіз иесінің оған деген көзқарасын білдіретінін де айтады. Ізденуші: «Тілдік жағдаят пен әлеуметтік ортаның деңгейіне қарай қаратпа сөздердің өзіндік қолданылу ерекшеліктері мен реті, әдебі қалыптасқан өзіндік жүйесі бар. Жас ерекшелігіне байланысты *(бөпе, бала, құрбы-құрдас, ересек, егде адам, қария т.б.);* жыныс ерекшелігіне байланысты *(қыз, ұл, әйел, еркек, жігіт, мырза, бикеш, бәйбіше т.б.);* тұрмыстық жағдайына байланысты *(ерлі-зайыпты, бойдақ, жесір, жетім т.б.);* мекенжайы мен тұрған орнына байланысты *(қала тұрғыны, ауыл тұрғыны т.б.);* кәсібі, жұмысына байланысты *(ұста, мұғалім, журналист, шофер т.б.);* лауазымына, атқаратын қызметінің дәрежесіне байланысты *(бастық, жұмысшы т.б.);* отбасындағы орнына қарай *(ата-ана, әке, шеше, бала, перзент, әже, ата, әкпе, сіңлі, ага, іні, ата-ене, келін, апа, көке т.б.);* ұлттық белгісіне қарай *(қазақ, қырғыз, орыс, неміс т.б.);* жалпы туыстық қатынасқа орай *(нағашы, ағайын, жиен, бөле т.б.);* ресми тілдік қарым-қатынаста *(ағай, апай, Пәленше Түгеншеұлы, шешей, атай т.б.),* – деп, қаратпаларды қолданылу ерекшелігіне қарай топтастырады [7, 78–80 б.].

Қаратпа сөз жайлы мәлімет энциклопедия мен сөздіктерде де ұшырасады. Қазақ тілі энциклопендиясында «қаратпа сөз – тыңдаушының немесе оқырманның назарын аудару мақсатында белгілі бір ой қаратыла айтылған сөз немесе сөз тіркесі» деген анықтама беріліп, семантикасына қарай топтастырылған:

– жалқы есімдер, көбінесе, туыстығына, жасына байланысты атаулар: Евдокия Герасимовна, қонақты қабылдаңыз. Ал, жоғары шығыңыз, шақырылмаған қонақ (Ахтанов).

– біреуді еркелету немесе жек көру мағынасындағы сөздер: Жақыс, апатай, отырайық (Саин). Айтшы, айналайын (Жансүгіров).

– көркем шығармада, негізінен, жан-жануардың атаулары, жер-су атаулары қолданылады: Тыңда, Қастек, Қаскелең (Жамбыл). Ақша бұлт, келдің қайдан (Сәрсенбаев).

– одағай сөз де қаратпа сөз қызметін атқарады: Тоқтай тұр, әй, тілге келейік (Жансүгіров) [8, 236 б.]. Осыған үндес пікірді Ғ. Қалиев сөздігінен кездестіреміз: «Қаратпа сөз (орыс. обращение) – сөйлемде айтылған ойдың кімге арналғанын білдіру не оған басқаның назарын аудару мақсатында жұмсалатын сөз немесе сөз тіркесі. Қаратпа сөз болатындар: жалқы есімдер, туыстық атаулар, эмоционалдық мәнді сөздер, көркем әдебиетте жан-жануар, жер-су атаулары т.б.» [9, 228 б.].

Байқағанымыздай, талданған зерттеулерде қаратпа сөздер құрылымдық, қолданыстық, стилистикалық тұрғыдан сараланған. Ғалымдар қаратпалардың грамматикалық ерекшеліктерін көрсетіп, қалай жіктелетінін анықтаған. Олардың сөйлемдегі орнына қарай тыныс белгілері қай жерде қойылатыны да нақтыланған. Арнайы зерттеу жүргізілген жұмыстарда да қаратпа сөздер синтаксистік қырдан зерделенген.

Қаратпа сөздерді лингвомәдени бағытта қарастырғандардың қатарына Г. М. Алимжанованы жатқызамыз [10]. Ғалым «Салғастырмалы лингвомәдениеттану: маңызы, принциптері, бірліктері» атты еңбегінде қазақ, орыс, ағылшын және қытай тілдері негізінде қаратпа сөздерді салғастыра отыра талдап, тілдік деректермен дәйектеген. Онда қаратпа сөздер төмендегіше топтастырыла қарастырылған:

1 Туыстық қатынасты білдіретін қаратпалар.

2 Лингвомәдени эмоционалды-бағалаушы (аспан шырақтарын білдіретін, жануар төлдері атауларымен берілетін, адамға қатысты) қаратпа сөздер.

3 Түрлі лингвомәдени қасиеттерді білдіретін қаратпалар: жас ерекшелігі бойынша, қызметтік орны (әлеуметтік дәрежесі) бойынша және т.б.

4 Ұлттық ерекшелікті көрсететін қаратпа сөздер [10].

Қысқасы, қаратпаның негізгі мақсаты – тыңдаушыны тыңдауға, сөйлеушінің сөзіне назар аударуға итермелеу, қарату. Қаратпа сөз сөйлеушіге белгілі бір жолмен адресатқа әсер етуге мүмкіндік береді, «тыңдауға итермелейді». Демек, қаратпаның мақсаты – сөйлеу байланысына түсуге бастау. Сондықтан аталған тілдік бірліктер прагматикалық тұрғыдан жан-жақты зерделеуді қажет етеді. Бұл өскелең ұрпақтың міндеті, парызы болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері /Құраст.: Ғ.Әнес. –Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.

2 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. (Оқулық). – Алматы: «Санат», 1994. –320 б.

3 Бимаганбетов М. Обращение и вводные слова в современном казахском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1967. –24 б.

4 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис (өңделіп, толықтырылып 3-басылуы). Алматы: «Мектеп» баспасы, 1971. – 350 б.

5 Қазақ тіл білімінің антологиясы. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. –Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2010. – 192 б.

6 Егіншібаева Н.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар: Филол. ғыл. канд. …дисс. автореф. –Алматы, 1997. –26 б.

7 Наралиева Р.Т. Қаратпа сөздердің тілдік жағдаяттағы әлеуметтік сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. –№4. –Алматы, 2009. –Б. 77-80

8 Қазақ тілі. Энциклопедия. –Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.

9 Қазақ тіл білімінің антологиясы. Қалиев Г. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. –Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2010. – 584 б.

10 Алимжанова, Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы: автореф. дис... докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 50 с.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

СҰРАҒАН А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.
ф.ғ.к., қауымд. профессор, ПМПУ, Павлодар қ.

Ауыз әдебиетінің озық үлгісі мақал-мәтелдерді жинау – М. – Ж. Көпеевтерден бастау алып, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин, М. Әуезовтерден қолдау тауып, Ө. Тұрманжанов, М. Әлімбаев, Б. Адамбаевтармен жалғасқан. Сол еңбектің айқын дәлелі іспетті Ә. Қайдаровтың «Халық даналығы», Ө. Тұрманжановтың «Қазақтың мақал-мәтелдері», М. Әлімбаевтың «Өрнекті сөз – ортақ қазына», Б. Адамбаевтың «Халық даналығы» еңбектерін атап өте аламыз.

А. Байтұрсынов: «Мәтел дегеніміз – кезі келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады», – деп мақал мен мәтелдің аражігін қысқа да нұсқа айырса [1, 130], Ө. Тұрманжанов: «Халықтың мақал-мәтелдерінің қамтымайтын тақырыбы, кең айтпайтын ой саласы жоқ. Қысқа мақал-мәтелдерімен үлкен өмірдің кемшіліктерін түгел сынаса, жақсылығын сүйсіне үлгі етіп ұсынады», – деп тот баспаған халық мұрасының тақырып аясының

кеңдігіне тоқталады [2, 5]. Ежелгі заманнан бері адам айналасындағы әлемді түсінуге тырысты, әртүрлі құбылыстарды салыстырды, табиғат жаңалығын тануға әрекет жасады және қиялдады. Халықтың ғасырлар бойы бұл мұрасынан олардың армандары мен үміттері, тәрбие, отансүйгіштік, туған жерге деген махаббат, еңбекке баулу, оқуға шақыру, ата-ананы сыйлау, достық, ағайыншылдық, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету сынды ізгі қасиеттердің иісі аңқиды. Сол себептен де тақырып аясының кең болуы да заңдылық. Сонымен қатар қазақ мақал-мәтелдерін жас ерекшелігіне қарай да топтастыруға, бөлуге болады. Себебі адамзаттың ақыл-ойы, сөйлеуі, өсуі оның жасымен тығыз байланысты екені белгілі. Әр жастағы адамның өзіне сай физикалық, психикалық және әлеуметтік даму деңгейлері болады. Бірақ ежелгі адамдар, әдетте, өздерінің жасын дәл белгілеуге аса қатты мән бермеген. Олар үшін әлеуметтік мәртебе және тиісті әлеуметтік топқа, яғни балалар, жастар, ересектер және қарттарға жатқызу маңызды болды. Қазіргі уақытта даму процестерін дұрыс басқару үшін ғалымдар адам өмірінің кезеңдерін жіктеуге тырысты. Х. Қ. Сәтбаева бастаған отандық ғалымдар адам өмірін даму, балалық шақ және ересектік шақ деп жалпы үш сатыға бөле келе оларды іштей жіктейді. Бірінші кезеңді ұрықтық даму, нәрестелік даму десе, екінші кезеңді жаңа туған, еметін (бөбектік шақ), сәбилік шақ (алғашқы балалық шақ), естиярлық шақ (бірінші балалық шақ), бүлдіршін шақ (екінші балалық шақ), жеткіншектік, жасөспірім (бозбалалық) деп жетіге, ал үшінші кезеңді кәмелеттік жас, егде жас, қариялық (кәрілік жас) ұзақ өмір сүрушілер деп төртке бөледі [3, 12–14].

Мақал-мәтелдерге келер болсақ, алғашқы халықтық жүйені негізге ала отырып топтастырған жөн деп ойлаймыз. Себебі: «Мақалды тудырушы – еңбекші халық. Ол халық даныштандығының алтын қазынасы», – дейді атақты қазақ фольклористика ғылымының білгірі М. Ғабдуллин.

Дүние есігін пенденің бәрі сәби болып ашады. Балалық шақ – адам өмірінің ең бақытты және уайымсыз кезеңі. «Балалық шағы – патшаның тағы» дегендей, балалық шақта адам қамқорлықпен, сүйіспеншілікке бөленеді, ертегі тыңдайды, бейқам ойнайды, жақсылық пен жамандықтың аражігін ажыратады, ақыл-парасат үйретіледі, аяғына тұруға көмектеседі. «...Тәрбиенің негізі бес жасқа дейін қаланады, бес жасқа дейін жүргізген барлық тәрбие ісіңіз – бүкіл тәрбие процесінің 90 проценті» [4, 109], – дегендей, ата-ана балаға өмір сыйлап қана қоймай, тәрбие, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруге тырысады. Оны «Ананың көңілі балада, баланың

көңілі далада» [5, 434] мақалынан көрсек, «Бала тәрбиесі – бесіктен» [1, 176], «Жаста берген тәрбие, жас қайыңды игендей» [5, 163], «Жас жемісті жұлма, жас баланы ұрма» [5, 164] дегендер баланың жастайынан берілген дұрыс тәрбие түзу адам болуына әсер ететіне дәлел. Ал «Бала, баланың ісі шала» [6, 78], «Баланы жұмсасаң артынан өзің барасың» [5,162] балаға тән алаңғасарлық, «Бала күлкіге тоймас, жаман ұйқыға тоймас» [6, 78] алаңсыз көңілді өмір, «Қыз – «қуыршақ», – дейді, бала – «құлыншақ», – дейді» [6, 82] жас ерекшеліктеріне тән қызығушылықтардың көрінісі. Сонымен қатар бала тәрбиесіне үлкендердің, өскен ортасының көрсеткен өнегесі де үлкен әсер етеді: «Алты жасар бала атқа мінсе, алпыстағы шал сәлем берер. Алты жасар бала жолдан келсе, алпыстағы шал алдынан шығар» [6, 31], «Қарағайға қарап тал өсер, қатарына қарап бала өсер» [6, 82], «Шешеге қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер» [5, 178]. Алқашқысынан үлкеннің кішіге ізет көрсетуін байқасақ, екіншісі – бала үшін араласатын ортасы, яғни достар рөлінің маңызын, ал үшіншісі ата-ана үлгі тұтар адамдары екенін аңғарамыз.

«Тайдың мінгені білінбес, баланың істегені білінбес» [5, 439], «Өнерлі баланың он саусағы тең, өнерсіз баланың бір саусағы кем» [5, 162], «Болар бала жетісінде бас болар, болмас бала қырқында жас болар» [6, 31], «Адам болатын бала – ағайыншыл, бай болатын бала – айырбасшыл» [6, 76], «Әдепті бала арлы бала, әдепсіз бала сорлы бала» [5, 77], «Жауатын күн – ыстық, болатын бала – пысық» [6, 81], «Кекшіл бала – дықшыл» [6, 81] сынды мақал-мәтелдер балаға тән өнер, айғайыншылдық, әдеп, пысықтық, кекшілдік сынды жеке қасиеттерді көрсетеді.

Жастық шақ адам өмірінің 20–23 жасынан бастап 30 жасқа дейінгі кезеңді қамтиды. Кейбір ғалымдар жастардың жоғарғы шегін 35 жасқа дейін ұзартады.

Жастық шақ – бұл отбасын құрудың уақыты, таңдаған мамандығын игеру, қоғамдық өмірдегі адамның рөлін анықтау уақыты. Жастықтың отымен қателеспес үшін «Ұлға – отыз үйден тыю, қызға – қырық үйден тыю» [5, 158] деп басы артық жамандықтан тыйып отырған. Сонымен қатар жастық шақ – махаббат ғасыры. Ол өмірлік серігін таңдауға және отбасын құруға ықпал етеді. Есейіп, жастық шаққа аяқ басқан ұл мен қызын үйлендіріп, мың жылдық болар жақсы құда іздеген. «Ұлың өссе – ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе – қылықтымен ауыл бол» [5, 156], «Ұлыңа қалыңды төменнен бер, қызыңа қалыңды жоғарыдан бер» [6, 23], «Жақсы қыз – жағадағы құндыз, жақсы жігіт – көктегі

жұлдыз» [6, 29], «Қыз – жат-жұрттық» [6, 26], «Қыз – қонақ» [6, 26], «Қыз – халықтың гүлі, өлең – сауықтың гүлі» [6, 27], «Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі» [6, 28], – деп үйлендірерде арғы тегіне мән беріп, қызға қонақ, жат-жұрттық екенін құлағына құйып отырған. Жастар достық пен махаббат қатынастарын оңай орнатады және барынша қастерлейді. Б. Бұлқышевтың: «Адам – өз өмірінің суретшісі. Ол өмірді сырлап бояуға, оған ажар, түр беруге, оны әшекелеп өрнектеуге еңбек етеді», – деген сөзі осы жастық шақтың бар сырын ашатындай [4, 10].

Жастар күш пен қуатқа, өз мақсаттары мен мұраттарына жетуге деген ұмтылысқа толы. Келесі мақал-мәтелдер соның дәлелі. «Болатын жігіт епшіл, болмайтын жігіт кекшіл» [5, 161], «Арманы жоқ жігіттің дәрмені жоқ» [6, 23], «Өзі болған жігіттің түп атасын сұрама» [6, 23], «Атадан жақсы ұл туса, есіктегі басын төрге апарар, атадан жаман ұл туса, төрдегі басын есікке апарар» [6, 75], «Жігітті сын шыңдайды» [5, 162], «Батыл жігіт жол бастар, ақын жігіт той бастар» [5, 179], «Жігіт жүзі – біреу, қанжар жүзі – екеу» [5, 196], «Жақсы келін қызындай, жақсы күйеу ұлындай» [5, 161].

Ересектік – адам өмірінің ең ұзақ кезеңі. Ересектерде де жастық шақтағыдай өмірдің мәні кәсіби қызмет пен отбасылық қатынастар болып табылады. Алайда оларды анықтайтын әлеуметтік жағдай айтарлықтай өзгереді: егер жастық шаққа ол таңдаған мамандықты игеру және өмірлік серіктес таңдау (отбасын құру) кірсе, өмірдің тиісті жақтарын құру болса, жетілгенде кәсібилігін дәлелдеу мен отбасын берік ұстау басты орында болады. Яғни ерексек өмір отбасымен тығыз байланыста өрбиді. «Әйел – үйдің көркі, еркек – түздің көркі» [5, 399], «Жақсы әйел жаман еркекті ер қылады. Жаман еркек жақсы әйелді жер қылады» [5, 418], «Жақсы әйел ер көңілін өсіреді. Жаман әйел ер отын өшіреді» [5, 433], «Еркек – үйдің туы, әйел – үйдің гүлі» [5, 421] дегендей, жақсы әйел мен ақылды ер отбасының тірегіне айналады.

Адамзаттың нағыз пісіп-жетіліп, кемелденген шағы – қарттық. Кемелділіктің маңызды белгісі – өмірдің мазмұнына өзі үшін және басқа адамдар үшін жауапкершілікті түсіну: «Ата – балаға сыншы» [5, 434], «Атасыз үй батасыз, анасыз үй панасыз» [5, 411]. Бірақ «Ер қартайса, еркі кетер, қатын қартайса, көркі кетер» [5, 413] деген де бар. Сыртқы келбет тұрғысынан алғанда бұл сөздің жаны бар. Дегенмен жүрегі жас, санасы ояу адамды келбетіне қарап бағалауға болмайды. Сондай-ақ кемелденген адам қабылданған адамзат мәдениетін көбейтуге және оны болашақ ұрпаққа жеткізуге әрекет жасайды.

Қорыта айтқанда, «мақал» – тілімізге арабтан енген сөз. Аударғанда «орынды сөз», яғни «әр орынға лайықты сөз бар» деген мағынаны білдіреді. Адам жасына байланысты мақал-мәтелдерді орынды қолдана білу де соның бір айғағы. «Мақалдар мен мәтелдер ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі; ол ғасырлар бойы халықтың тірнектеп жинап, сарымайдай сақтап келген еңбегінің жиыны, ой-пікірінің түйіні, аңсаған арманының, өмір тіршілігінің айнасы, көнеден жаңаға, атадан балаға қалдырып келе жатқан тозбайтын, тот баспайтын өмірлік өшпес мұрасы», – деп Ө. Тұрманжанов айтқандай, халық мұрасын болашақ ұрпаққа жеткізуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. –Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

2 Қазақтың мақалдары мен мәтелдері / Құраст. Ө.Тұрманжанов. – Алматы: «Білім» баспасы, 2009. – 272 б.

3 Сәтбаев Х.Қ., Нілдібаева Ж.Б., Өтепбергенова Ә.А. Адам физиологиясы. – Алматы: «Білім», 1995. –512 б.

4 Ақылдың кені / Құраст. Қ. Жарықбаев. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 256 б.

5 Қазақтың мақал-мәтелдері/ Құраст. Ө. Тұрманжанов, Қ.Ахметұлы. – Алматы : «Раритет», 2004. – 440 б.

6 Қазақтың мақал-мәтелдері/ Құраст. А.С. Смайлов. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2006. – 296 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЗАМАНАУИ БАҒЫТҚА САЙ ОҚЫТУ

ТАБИҒАТ Б.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
АҒАЛИЕВА Н. Б.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Инновация – жаңалыққа талпыну – бұл сән немесе еліктеушілік емес, қатал шындық – өмір қажеттілігі. Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгертуде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі. Үйретілетін тілдік материалдарға, жалпы оқу бағдарламасына өзгерістер еніп, бұрынғыға қарағанда күрделеніп, тілді үйретудің әдіс-тәсілдерінің де жетілдіріліп жатқаны да белгілі.

Қазір әдістеме ғылымында оқытудың жаңа технологиясы деген ұғым кеңінен қолданылуда. Оқыту технологиясы мен әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз байланыста. Екеуінің де мақсаты бір, яғни оқытудың тиімді жолдары.

Инновация - дегеніміз білім, тәрбие жұмысына жаңалық енгізу, яғни, жаңа әдістемелік, амал-тәсілдерді, құрал-жабдықтарды, жаңа концепцияларды жасап, оларды қолдану деп анықталған.

Бүгінгі таңда біздің міндетіміз – оқушыны жеке тұлға ретінде дамыту үшін, жұмысымызды жаңашаландыру – жаңа технологияны енгізу. Бұл ұғым біздің өмірімізге берік еніп келеді, дегенмен оның мән-мағынасы туралы пікірлер сан алуан.

Технология грек сөзі, түсіндірмелі сөздікте бұл – қандай да болсын жаңа істегі шеберлік, өнерпаздың, іскерлік деген ұғымды білдіреді. Технология инновациялық іс-әрекет оқытудың жаңа формалары, амалдарынан іздене отырып, белгілі бір уақытта алдыға нақты, тұжырымды мақсат қоя отырып, жоғарғы нәтижеге жетуді талап етеді. Жаңа педагогикалық технология ұғымы тың, белгісіз, жаңа оқыту амалдары, іс-әрекеттерінен ізденуді, яғни, білім мен тәрбиеде ғылымның нәтижеге қол жеткізуі, жаңа ізденістерді оңтайлы пайдалану, сол арқылы жоғарғы көрсеткіштерге жету деген сөз. Жоғарғы көрсеткіш білім деңгейін шығармашылық деңгейге жеткізу. Осы мақсатта жұмыс істеу бүгінгі күн педагогтарының көкейкесті мәселесі. Олай болса, бүгінгі күні тіл тағдырына тек сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде де көңіл бөліп, «тіл тағдыры – ел тағдыры» деген мақалдың мәніне шын үңілсек, оны оқыту дәрежесі де бізді ойландыруы тиіс.

Оқытушы сабақ беруде өз шеберліктерін шыңдап, дамыту үшін жаңа оқу технологиясының алуан түрлерін меңгеріп, оны өзінің күнделікті сабағында қолданып отыруы керек.

Студенттерді оқыту бұл бүгінгі күннің талабына ғана емес, ертеңгі күннің талабына да сай болуы керек. Бұл үшін оқу процесіне жаңа формалар мен оқыту әдістемелері, жаңа педагогикалық технологиялар енгізілуде. Кәсіптік даярлық, жаңа технологияларды пайдалана білу, әлемдік ақпараттық қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасу, технологиялық жаңалықтарды пән қасиеттілігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатының бірден-бір жолы. Кез-келген оқыту технологиясы іс-әрекеттің, оқыту процесінің белсенділігін арттырады, жеке тұлғаның жетілуіне, дамуына бағытталады.

Оқу процесіндегі негізгі инновациялық технологиялар :

1 Кейс –технология

2 WEB технология

3 Коммуникациялық технология

4 Ақпараттық технология

5 Интерактивтік әдіс технологиясы

6 Мультимедия технологиясы

7 Телекоммуникация немесе электронды оқыту технологиясы.

Бүгінгі таңда мультимедиялық үйретуші бағдарламалар, электрондық оқулықтар білімді ақпараттандырудың негізгі факторларының бірі болып саналады.

Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгертуде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі.

Технологияның тиімділігі, оның болашағы маманның психологиялық ерекшелігіне, іскерлігіне байланысты. Бұдан шығатын басты талап субъектінің мән бере оқуы, жеке бастың даму диагностикасы, жағдайларды жобалау, ойлы ізденістер диалогы, оқулықтағы тапсырмаларды өмірмен байланыстырып беру. Оқытушы көбінесе оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолданғаны жөн.

Оқыту технологиялары оқу процесіне, сабақ түріне байланысты жан-жақты: проблемалық оқыту, ойын арқылы оқыту, тірек сигнал арқылы оқыту, компьютерлік оқыту, электронды оқыту, коммуникативтік технологиялар, инновациялық оқыту, жаңа технологиялар бойынша оқыту.

Қазақ тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпараттарды білуге жол ашады. Тыңдаушылардың өз бетінше жұмыс істеу дағдысын және олардың танымдық белсенділігін арттырады. Орфографиялық, лексикалық дағдыларын қалыптастырады. Компьютер әсіресе, тіл үйренушілердің әр түрлі тілдік жаттығу жұмыстарын орындау кезінде одан көп көмегін тигізеді. Негізінен мына әдіс-тәсілдер қолданылады:

1 Сұрақ-жауап диалогы, тапсырманың мәні компьютердің сұрағына тура жауап беру; сұрақ құрастыру үшін негізгі тілдік мәтін пайдаланылады.

2 Таңдап алынған жауаптар диалогы. Жауап беруші ұсынылған жауаптар тізбегінен өз жауабын таңдайды.

3 Бос орынды толтыруға арналған жаттығулар.

4 Сөздікті қаншалықты меңгергендігін бақылауға арналған жаттығулар: компьютер аударуды керек ететін сөздер тізімін ұсынады; орысша-қазақша жазылған сөздер ұсынылады. Олардың ішінен дұрыс эквиваленттерін тауып, жұп құрау қажет.

Компьютер интерактивті оқытудың жоғарғы сатысын қамтамасыз етеді. Бұл жаттығу жасау барысында оқушының іс-әрекеті компьютердің үнемі әрі тез реакциясы арқылы жүзеге асады. Оқушылар жұмыс қарқының өздері белгілейтін болғандықтан, компьютерлік оқу өз бетімен оқудың принциптеріне толық жауап береді.

Әдіскер ғалымдардың зерттеу еңбектерінен мұғалім өзіне қолайлысын, оқушыға тиімдісін ала отырып, оны өз сабақтарында қолдану үстінде кәсіби шеберліктерін арттырып отыруы тиіс.

Оқу – тәрбие процесінде жаңа технологияның кейбір аспектілерін даралап көрсетуге болады:

1 Тыңдаушылардың оқу үрдісіне қызығушылығын тудыру.

2 Жеке тұлғаны жан-жақты дамыту, оны жетілдіру.

3 Кең көлемде дамытып, білімді терең игеруіне жағдай туғызу.

4 Білім сапасын көтеру.

Бүгінгі таңда мультимедиялық үйретуші бағдарламалар, электрондық оқулықтар білімді ақпараттандырудың негізгі факторларының бірі болып саналады.

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Келешек қоғамымыздың мүшелері – жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған ең басты міндет.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталды. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Қоғамды ақпараттандыру – экономиканың, ғылымның, мәдениеттің дамуының негізгі шарттарының бірі. Осы мәселені шешудегі басты рөл мектепке жүктеледі.

Білім берудің маңызды шарты оқу процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра отырып, өздігінен білім алу құштарлығын дамыту болып табылады. Қоғамдық өмірде көрініс тапқан сан-салалы сапалық өзгерістер, жаңарулар, жаңалыққа бетбұрыстар педагогтерді өз істеріне сын көзбен қарауға итермелеуде. Өйткені, оқушыларға берілетін білім де, тәрбие де, дүниеге көзқарас та мұғалімнің іс-әрекеті, беретін білімі мен үлгі-өнегесі арқылы қалыпатасады. Осындай жүгі ауыр, жауапкершілігі мол мәселелерді шешу педагог-мамандардың алдына зор міндеттер жүктейді.

Жеке тұлғаның қалыптасуына бірден-бір әсер ететін қоршаған ортасы. Кез-келген адам баласының дамуына, сана-сезімінің қалыптасуына әсер тигізетін өзі өмір сүріп отырған қоғамы. Қоғамның дамуы, ғылым мен техниканың өркендеп қанат жаюы жеке тұлғаның дамуына орасан зор әсер етеді.

Педагог дегеніміз кім? Әркім өз мұғалімдерін біледі, есінде сақтайды. Ең алғаш қолына қалам ұстатып, жазуды үйреткен адамды ешкім де ұмыта қоймайтын шығар. Оқушы өмірінде көптеген мұғалімдер кездеседі. Бірақ соның ішінде санаулылары ғана бала есінде қалады. Бұның себебі, баланың ойы мен жүрегіне жол тапқан, бас әріппен жазылатын ұстаздың аз болатынынан шығар.

Ахмет Байтұрсынұлы: «Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге бананы туғаннан бастап, өсіп жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретінін білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап, ішкі халынан хабар аларлық болу керек», – деп бала өміріндегі мұғалімнің рөлін айқын ашып айтады [1, 35].

Қазақтың тұңғыш педагогы Ыбырай Алтынсарин «Хрестоматиясында» баланың жас ерекшелігі мен өзіндік ерекшеліктерімен санаса отырып: «Мұғалімнің жұмысы - балалар. Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы олардың көкейіне қондыра алмағаны үшін өзін-өзі кінәлауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесу, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені ықыласпен түсінікті етіп түсіндіруі керек, мәнерлі сөз, орынсыз терминдерді пайдаланбау керек», – деген болатын [2, 45]. Ол бала тәрбиесінде педагогтің білімі, тіпті сөйлеген сөзінің ерекше мәнге ие болатынын айтып, білім беруде мұғалімнің әдіс-тәсілдермен жан-жақты қарулануын қалайды.

Нағыз педагог әруақытта балаларға жақын болады. Оның ұжымдағы беделі жоғары, балаларды қызықтыра біледі, оның сабағын балалар ерекше ықыласпен күтеді. Оның сабақтарында тамаша тәртіп болады. Тәртіп болу үшін қатал болу шарт па, біздіңше олай емес сияқты. Мәселен, қатал мұғалім кез-келген сыныпқа кіріп келіп, шулап жатқан балаларға «отырыңдар» деп талап етті дейік, бірақ сонда балалар тез орындарына отыра қоюы мүмкін бе? Бұлай болу сирек кездесетін шығар. Керісінше, мінезі жұмсақ, бірақ кәсіби шеберлігі жоғары мұғалім «Оспанов, орныңа отыр» деп бір ғана оқушыға ескерту айту арқылы, бүкіл

сыныпты тыныштандыруы мүмкін. Бұл мұғалімнің шеберлігіне байланысты нәрсе.

Ғалым-әдіскерлердің берген анықтамаларына сүйене келгенде, жаңа технология дегеніміз педагогикалық шеберлікті жетілдірудің жолдары деген қорытынды жасауға болады. Оқыту технологиясы білім берудің тиімді жолдарын зерттейтін ғылым ретінде сипатталады.

Сабақ процесінде, белгілі бір технологияны қолдану арқылы мұғалім жоғары нәтижеге жетуді мақсат етеді. Бұл мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Ахмет Байтұрсынұлы: «Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімнің ұзақ жолы қысқару үшін, ол жолдан балалар қиналмай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа түзеп отыру... Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы. Яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы,-»десе, Бауыржан Момышұлы: «Арпаласып жүріп алған абырой - өмірдің ең шырын рақаты,» – дейді.

Әрине, шеберлік бірден пайда болмайды. Ол жылдар өткеннен кейін үлкен ізденістер мен орасан еңбектің арқасында келеді. Педагогикалық шеберлік сан қырлы, әралуан. Оның күрделілігі мұғалімнің еңбек нысанасының өзіндік ерекшелігімен түсіндіріледі. Шебер мұғалім сабақ процесінде, сабақтан тыс уақытта та үнемі ізденіс үстінде жүреді. Осы ізденістің арқасында үлкен жетістіктерге жетеді.

Сабақ процесінде жаңа технологияларды қолдану арқылы да немесе қолданбай да жоғары нәтижеге қол жеткізуі мүмкін. Ол сабак процесін дұрыс, жүйелі ұйымдастыра білуіне де байланысты. Мұғалім оқушының сабақтағы белсенділігін, сабаққа деген қызығушылығын әдіс – тәсілдерді ұтымды, орынды қолдана білу арқылы оятады. Сабақты бір сарынмен өтпей, өзгертіп отыру тағы да мұғалімнің шеберлігіне келіп тіреледі. Мұғалімнің шеберлігіне оның білімі, дағдысы, оқушымен қарым - қатынасы, бейімділігі, қабілеті, жүріс-тұрысы, киген киімі, сөйлеген сөзі де кіреді. Міне, осылардың бәрін бір басына жинақтай білген ұстаз белгілі бір жетістіктерге қол жеткізеді. Мұғалім бала жанын түсіне білу керек.

Балаларды түсіну дегеніміз – демек олардың позициясында тұру, олардың сезімін бағалап, қам-қарекеті мен ісін елеулі түрде

қабылдау, олармен санасу деген сөз. Олардың қам-қаракеті мен істеріне немқұрайлы емес, ілтипатпен қарап, мүдделі, іскерлік көңіл бөлу керек.

Балаларды түсіну дегеніміз – оларға өктемдік көрсетпей, олардың бүгінгі тіршілігін тірек ете отырып, ертеңгі тіршілігінің өркенін жаю деген сөз. Баланың көңіл құбылысы мен жүрек тебіренісін, оның сезімі мен талпынысын түсіне отырып, әрі балалар өміріне өзінің ең жақын адамындай қоян-қолтық араласа отырып, педагог баянды тәрбиеге қол жеткізе алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы / А. Байтұрсынов. –Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

2 Құрманғалиева С. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту / С. Құрманғалиева. –Алматы: Рауан, 1995. –157 б.

ШӘКӘРІМ МЕН МӘШҺҮР ЖҮСІП ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ: ҮГІТ ӨЛЕҢДЕРІ

ТЛЕПБЕРГЕНОВА Д. М.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖҮСІПОВ Н. Қ.
ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Патшалық Ресейдің отар елі болған қазақ халқының әлеуметтік тұрмысы ХХ ғасыр басында тіптен қиындап кетті. Ұлан-ғайыр өлкені еркінше билеген Ресейдің қазақ даласындағы әкімдері билікті қолдан шығармау үшін саяси-әкімшілік қысымды бұрынғыдан да күшейте түсті. Сондықтан да осындай зобалаңға түскен халықты шырмаудан шығарып, еркін, азат өмірге жетелеуде сол кездердегі түрл бағыттағы ақын-жазушылар үлестерін қосты. Осы дәуірде үгіт айту, дидактикалық сарындағы өлеңдер көбейе түсті. А. Байтұрсынов: «Ақыл айтқан, жол көрсеткен, жөн сілтеген мағыналы өлеңдер – үгіт өлең деп аталады» [1, 118 б.]. Үгіт, дидактикалық сарындағы өлеңдерді жазу дәстүрі сонау көне шығыс поэзиясында да көрініс береді. Көркем әдебиетті алдымен халыққа қызмет ету құралы деп түсінген ақындар тікелей үгіт өлеңдерін жазады. Дәуір шындығын мейлінше мол суретеген Шәкәрім де үгіт өлеңдерін көп жазған. Ақын ең алдымен жастарды оқу-білім, ғылымға шақырады, жарқын болашаққа үндейді.

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берелік
Бір білімді данышпан жан табалық...
Жүз айтқанмен өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр, баралық! [2, 31 б.].

Ақын өз заманындағы жақсылыққа, ізгілікке, білімге үйрете алатын Абай деп біледі, жастарды одан үлгі алуға шақырады. Ары қарай тек жалаң үгітке емес, шынайы бейне жасау арқылы да сөзін өрбітеді.

Бұл Абай саудагер ғой ақыл сатқан,
Әр түрлі асылы көп өтпей жатқан,

– деп, ақылды – зат, ал Абайды оны сатушы, тағы да өтпей жатқандары бар деп, шарттылықты ұтымды қолданған. Ал:

Арам ақыл үйрендік айла, амалдық,
Қулық пен өтірікті сайлап алдық.
Ынсап, рахым, ұяттан жүген ұстап,
Өзіміз ең түбінде қайда бардық? [2, 34 б.]

– деген жолдарында дерексіз ұғымдарды заттандыру, яғни қулық пен өтірікті сайман қылып «сайлап алу», ал ынсап, рахым, ұятты көшпенді қазақ халқының ұлттық танымына жақын әрекет «жүгендеп» ұстау деп сипаттау арқылы сол кездегі келеңсіз қылықтарды сынайды. Осы өлеңде дерексізді жандандыру үлгісін де байқауға болады:

Енді ойладым қайратқа мінейін деп,
Білімдінің қадырын білейін деп.
Ақыл сөзбен арқама күнде ұрғызып,
Талаппен түзу жолға кірейін деп [2, 40 б.].

Елге үлгі көрсету мақсатында ақын қайрат, талап секілді жақсы қасиеттерді жандандырып көрсетеді. Қайратты ат қып міниіп, ал талапты бейне бір дос ретінде алып, онымен «түзу жолға», яғни жаңа өмірге аяқ басатынына назар аударту үшін ерекше бейнелі сөздерді қолданады. Қайратты ат қып мінуде де да ұлтық нақыш бар. Осылайша ақын 89 шумақтан тұратын осы өлең арқылы бос жүрмей, Абай сынды білімді, саналы адамдардан өнеге алып, рухани дамуға, оқып-тоқуға шақырады. Ал «Шаруа мен ысырап» өлеңінде ақын кейбір жігіттердің кербездіктерін сынап, босқа ысырап жасамауды, нақты бір іспен айналысуды үгіттейді.

Кел, арзандау киелік,
Кербездікті тұр қылмай.

Ойланар кез болды ғой,
Орынсызды құр қылмай.
Бояу мақтан бола ма,
Ішімізді нұр қылмай?
Өтеміз бе осымен
Жөнді жұмыс бір қылмай? [2, 68 б.].

Байқап отырсақ, ақын «ішімізді нұр қылмай» деуі арқылы тағы да оқуға, ғылымға ден қоюға шақырып отыр. Осы идеяны «Молдалар өзгелерді кәпір дейді» өлеңінде өрбітеді:

Сұрқия, сопылардың алма тілін,
Беті тұнық, асты ылай ол бір жылым.
Өнерсің өнеге алсаң үлгілі елден,
Адамшылық өнермен берер білім [2, 87 б.],

– деген жолдармен дүмше молдаларды сынайды. Оларды бет жағы таза боп көрінгенмен, асты ылай, батпақ болатын кір суға балау арқылы әсерлі бейне жасаған. Ал «Бостандық таңы атты» өлеңі таза үгітке құралған. Ақын 1917 жылғы Қазақ төңкерісін өзінше жақсылыққа жорып, отарлау қорлығы енді аяқталды деп сенеді. Халқына:

Арамдық аразды,
Түбімен жойыңдар
Өтірік, өсекті
Біржола қойыңдар.
Намыс, жігер,
Бойыңа жиып қайрат,
Қажымай адалдық
Жағында болыңдар.
Бірлік пен талапты
Еңбекке салыңдар.
Өнерлі елдерден
Өнеге алыңдар [2, 185 б.],

– деген үгіттеу сөздерінен оның елі үшін қам жейтін, жарқын болашағы үшін уайымдайтын азамат екенін байқауға болады. Ақынның өзге де «Ей, көп халық, көп халық», «Ескіден қалған сөз теріп», «Адамдық борышың» туындылары үгіт өлеңдерінің қатарына жатады.

Мәшһүр Жүсіптің үгіт өлеңдерін сараласақ, олар да оқуға, еңбекке, жаңалыққа ұмтылуға шақырады. Соның тамаша бір үлгісі – «Кедейліктің арқаны» өлеңі.

Балалар, жалқау болма, шабан тартып,
Ілгері ұмтыла бас, күн-күн артып.
Арқаны кедейліктің – еріншектік,

Желкеңнен жібермейді мықтап тартып.
Қайрат қыл, жалқаулықтың жібін үзіп,
Көрген жан түңілмесін күдер үзіп [3, 94 б.].

Ақын «кедейліктің арқаны» метафоралық тіркесін ұтымды қолданып, еріншектікті заттандырып, арқан етеді, оның мықты екендігі соншалық – тіпті желкеңнен тартып, жібермейтінін көзге елестететі. «Жалқаулықтың жібі» метафоралық тіркесі де осы суреттеулерді толықтырып, өзінше өң беріп тұр. Яғни, ақын осы «арқан», «жіпті» үзіп, жалқау болмауға үгіттейді. Ал адам бойында болар жаман әдеттерді нақты бейнелеу үшін ақын дерексізді жандандыру тәсілін де қолданады:

Ұйқы мен жалқаулықты үйден қусаң,
Ешкімге көз сүзбейді қатын, балаң.
Безерленер кедейлік белдеу ұстап,
Бас салар еріншекті ұйқы қостап.
«Құдай салды, мен көндім!» – дегеннен соң,
Сенен қолын үзбейді, жайлап, қыстап [3, 95 б.].

Ұйқы, жалқаулық, кедейлік, еріншектікті тірі адам образына дейін көтеріп, олар бір-бірін қолдап, бір кіргізсең, үйден шықпай тұрақтап алатындықтарын жақсы сипаттаған. Ақын кедейлік – Алла жазуы емес, адам өзі тырысса, бәріне де қол жеткізуге болады, бірақ ол үшін бойдағы еріншектік, шектен тыс ұйқы сияқты жағымсыз қылықтарды жою керектігін сөз етеді, соған үгіттейді. Ал «Бақ құсы» өлеңі надан, пас байларға бақыт та, байлық та қонатыны жайлы, бірақ оның бәрі уақытша іс екендігі жайлы жазылған.

Бақ құсы осы күнде шыбын болды,
Қайда сасық, іріңді тауып қонды.
Таздың басы, пұшықтың мұрнын тауып,
Бүгінде ақсақ-соқыр – бәрі де оңды [3, 337 б.].

Бір жағынан әлеуметтік жағдайды, бір жағынан әділетсіздікті ақын қалай керемет суреттеп берген! Құсты шыбынға дейін түсіріп тастап, яғни литота тәсілін қолданып, сонымен қоса «сасық», «ірің», «таз», «пұшық», «ақсақ-соқыр» синекдохаларын орынды пайдаранып, заман тозғанын, әділетсіз қоғам дамып бара жатқанын дәл суреттеп берген. Адамдарға дүние-байлыққа құмартпай, өнер іздеңдер деген ағартушылық үгіт ойы жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.

2 Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары : Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құраст. Жармұхамедов М., Дәуітов С., Құдайбердиев А. – Алматы : Жазушы, 1988. – 560 б.

3 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – Т. 1. – 454 б.

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ

УАЛИЕВА Ж. А.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
САРЫБАЕВА Б. Ж.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Халық педагогикасы – халықтардың ғасырлар бойы қалыптасқан педагогикалық білім-тәрбие тәжірибесінің жиынтығы. Халық педагогикасындағы ақыл-ой, идеясы қай халықтың болсын тіршілік тынысымен, ұлттық тәрбие дәстүрлерімен тығыз байланыста туып, өсіп өркендеп, дамып және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетіп отырған. Халық келер ұрпағын өзіне дейінгі қоғамның қолы жететін тәрбиелік жақсы дәстүр атаулыны жинақтап пайдалана отырып, шынайы адамгершілік қасиеттерге баулып, тәрбиелеуге мақсат еткен. Бірде-бір адамзат қоғамы өзінен бұрынғы аға буының ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибесін пайдаланбай өмір сүрген емес.

Қазіргі заман талабына сай біз де оқушыларды тәрбиелеуде халықтық педагогиканы бағдар ретінде ұстап келеміз. Халықтық педагогика бала тәрбиесін жетілуі, ана тіліміздің өрісін кеңейту, білім беру саласынан кеткен кемшіліктеріміздің орнын толтыру, ұлттық идеологиямызды нығайту құралының бірі болып табылады. Қазақ халқының сан ғасырлық тарихи мәдени жетістіктерінің жемісін, рухани байлығын, жанына біткен еңбексүйгіштігін, отаншылдық, имандылық, бауырмалдық, қонақжайлық қасиеттерін танытатын тәлімгерлік тәрбиесі мол. Онда кешегі өткен данагөй қариялар, ғұлама ойшылдар, шешендер және ақын-жырлардың пәлсапалық баталарының психологиялық пайымдаушылары мен педагогикалық тұжырымдамалардың өшпес ізі жатыр. Халқымыздың тәлімгерлік мұрасы ұшан-теңіз болса да, оның ауқымы шексіз. Сондықтан да оларды оқу тәрбие ісіне ендіргенде ғылыми тұрғыдан жүйелеуді, бағыт-бағдар сілтеуді қажет етеді.

Өткен ғасырлардағы ұлы педагогтар (Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, Ж. Ж. Руссо, К. Д. Ушинский, Ы. Алтынсарин және т.б.) тәрбиенің педагогикалық тиімділігі мен халықтық негізін, көкейкестілігін теория және тәжірибе жүзінде дәлелдеген. Одан әрі олардың идеялары мен тұжырымдарын А. С. Макаренко, С. Т. Шацкий, П. П. Блонский, В. А. Сухомлинский және т.б. дамытқан.

Халық педагогикасы мен этнопедагогикасының теориялық-әдіснамалық негіздерін, идеялық мәнін, мазмұнын Г. Н. Волков, А. И. Ханбеков, Я. Ф. Хинтибидзе, Ю. А. Рудь, Л. Христова, С. М. Саипаев, Қ. Б. Жарықбаев, С. Қалиев, К. Қожахметова және т.б. зерттейтін. И. Шоров, Х. Пирлиев, Қ. Бөлеев, Р. Дүйсембінова, Ж. Асанов, Қ. Т. Ыбырайымжанов, Г. Бахтиярова, Ш. Құлманова, Т. Сламбекова және т.б. халық тәрбиесінің озық дәстүрлерін оқу-тәрбие процесінде пайдалану жолдарын қарастырады.

Халқымыздың асыл мұралары, даналық ұғымдар, мақал-мәтел, нақыл сөздер, аңыз әңгімелерінде қаншама терең ой, тағылымды тәлім-тәрбие өнегесі жатыр. Халық педагогикасының қазақ тіліне қатысты жұмбақ, ұйқас және ауызша тараған кейбір мәтіндерін талдай отырып, оларды оқыту процесінде толығынан пайдалануға болатындығын ашып көрсеткен. Олардың әртүрлі мақсат қоятындығын да байқадық. Сондықтан да ұстаздар күнделікті білім беру үрдісінде халықтық педагогика элементтерін, тағылымдарын тиімді пайдаланып, әр сабақты тиімді жүргізуге болады. Біздің ойымызша, халықтық педагогика дегеніміз қағазға түспеген бала тәрбиесі туралы ой-пікірлер мен тәжірибе.

Мемлекеттік тілді оқытуда жан-жақты дамыған, бойында адамгершілік қасиеті мол, тәрбиелі тұлға қалыптастыру біздің міндетіміз. Яғни, қазақ халқының ұлттық сипатын, тілін, салт-дәстүрін,әдет-ғұрыптарын сақтай отырып, ұлтымыздың патриоттарын тәрбиелеу [1, 11 б.].

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту барысында оқушыларға тек теориялық білім беріп қана қоймай, ұлттық үрдісімізден хабар бере отырып, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру мәселесіне жете назар аударуға тырысамыз. Пәнді оқытуда жаңалық болмаса, ғылым болмаса, сабақ оқушыға қызықсыз болады деп ойлаймыз. Осы мақсатта халықтық педагогиканы қолданудың ғылыми негіздерін оқып үйреніп, іс-тәжірибеме енгізуді жөн көрдік.

Халықтық педагогика ұғымын айналымға тұңғыш енгізген чуваш ғалымы Г.Н.Волков: «Халықтық педагогика – халықтың тәрбиелік тәжірибесін, оның көзқарасын зерттейтін ғылым, сонымен

қатар тұрмыстық педагогикасы, ұлт, ру, тайпа педагогикасы туралы ғылым» [2, 8 б.].

Ұрпақтардың ұлттық сана-сезімін тәрбиелеп, ұлттық дүниетанымын байыту оқу пәндерін оқытудың негізгі ажырамас міндеттерінің бірі болуы тиіс. Өмір мен қоғам жас ұрпақты өз халқын, елін, жерін, әдеби-мәдени мұраларын сүюге, отаншылдыққа тәрбиелеу, халқымыздың салт-дәстүрін, даналығын, тұрмыс-тіршілігін танытуды дұрыс жолға қоюды қажет етеді.

Халықтық педагогиканың озық дәстүрлерін пайдалана отырып, оқушылардың бойынан осынша қасиеттерді қалыптастыру жұмысын жүзеге асыруда – қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарының, сыныптан тыс өткізілетін шаралардың орны ерекше.

Грамматикалық ұғымдарды таныту, олар жөнінде оқушылардың білім дағдыларын қалыптастыру барысында ұлттық тәлім-тәрбиелік, дүниетанымдық нақыл сөздер, бата сөздер, шешендік сөздердің үлгілерін тиімді пайдаланудың берері мол. Халқымыздың даналығын бейнелейтін тәлім-тәрбиелік сөз өрнегінің мән-мағынасын оқушыларға түсіндіре отырып, тиісті грамматикалық ұғымдардың негізгі белгілерін таныту, тіл дамыту жұмыстарын жүргізудің білімдік те, тәлімгерлік те мәні зор.

Көптеген ұстаздар қазақ тілі мен қазақ әдебиетін өзге ұлт өкілдеріне оқыту барысында халықтық педагогиканы жүйелі түрде пайдаланып отырады [3, 24 б.].

Мысалы: қазақ тілі сабағында етістіктің бұйрық райын түсіндіргенде тек оқулықтағы мысалдармен шектеліп қоймай, халқымыздың тыйым сөздерін ұтымды пайдалануға болады. Тыйым сөздер-халықтың тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге, ақыл-кеңес берудегі құралдардың бірі. Тыйым, негізінен балаларға арналып, өзара жаман әдет, ерсі-қимыл, әдепсіз істерден сақтандыруда өте маңызды қызмет атқарады. Мысалы: «Малды теппе», «Бөркіңді теріс киме», «Босағаны керме», «Құстың ұясын бұзба», «Аққуды атпа», «Бұлақтың көзін бітеме», «Құмырсқаның илеуін бұзба», «Сабаққа кешікпе», «Үлкендердің сөзін бөлме»т.б. сөздер арқылы ата-бабаларымыз жас баланың санасына қоршаған орта, табиғатқа деген ізгі сезімдерді ұялатуды көздеген.

Сондай-ақ, ауыз әдебиетінің үлгісі – салт-дәстүр жырларының бір түрі бесік жырын алып қарайықшы.

Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Ұста болар ма екенсің?

Таңдайларың тақылдап,

Сөйлегенде сөз бермей,

Шешен болар ма екенсің? – дейтін ананың бала тәрбиелеудегі ой-арманы жарқын болашақты меңзеп тұр. Яғни, болжалды келер шақты өткен кезде оқушыға білім мен тәрбие берудің ұтымды құралы.

Сан есімдерді түсіндіргенде халқымыздың жеті ата, жеті қазына, жеті жұрт, жеті шелпек, бес дұшпан, бес асыл іс сияқты қасиетті сандарға байланысты жаттығулар құрап, соларға байланысты шығармаларды еске түсіреміз. Мысалы: Ұлы Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен үзінді оқып берсе:

Адам болам десеңіз

Бес нәрсеге асық бол,

Бес нәрседен қашық бол – дей келе адам бойында кездесетін бес жаман қасиет: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ және бес жақсы қасиет: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым екендігі туралы әңгіме өткізу арқылы бала тәрбиесін этно тұрғыдан өткіземіз. Ал қазақ халқының салт дәстүрлері тақырыбын өткенде тойларда, шілдехана, тұсау кесу, сүндет тойда берілетін бата түрлерінен алынған үзінділерден балаға, жастарға айтылған нақыл сөздер мен тілектердің мағынасын түсіндіру арқылы қазақ отбасында ежелден бала тәрбиесіне көп көңіл бөлгеніне назар аударған абзал.

Қазақ халқының қасиетті ұғымдарының бірі – «Отан» ұғымы болған.Оған арналған көптеген мақал-мәтелдер бар.

Мысалы: «Отансыз адам, ормансыз бұлбұл», «Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол», «Отан оттан да ыстық». Көптеген мақал-мәтелдер бірлікке, ынтымаққа шақырады. «Бірлік бар жерде тірлік бар», «Саусақ бірікпей, ине ілікпейді». Ал еңбек,еңбекқорлық туралы қаншама: «Еңбексіз өмір сөнген көмір», «Ел дәулеті еңбек», «Берген алар, еккен орар».

Сонымен қатар, қазақ халқының мақал-мәтелдері жас ұрпақты, ата-ананы,үлкендерді сыйлауға тәрбиелеуге бағытталған. «Жеті атасын білмеген жетім», «Әкеге қарап, ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер», «Ағайын алтау, ана біреу». Кез келген мақал-мәтелден екі немесе үш сөзді тақтаға жазамын, оқушылар сол сөзден өздері мақал-мәтелді құрастырады.

Мысалы: ұста – пышақ. Ұста пышаққа жарымас.

1 Іні – тыныс.

2 Ата – бала.

3 Алтын – білім.

4 Аға – жаға.

Сондай-ақ, мақал-мәтелдерден өзара диктант алуға болады. Әр түрлі тақырыптағы мақал-мәтелдер таратылады. Қатысушы екіншісіне жайлап оқи бастайды. Керісінше орындалады. Содан кейін бір бірінің жазғанын сөйлемге қарамай тексереді. Сосын екеуі бірін бірі берілген мақалға қарап тексереді. Қате жіберген оқушы талдайды. Тексерген оқушы баға қойып, атын жазады. Оқушылар кезектесіп жаза береді. Берілген уақыт аяқталған соң жазған мақалдарының санына қарай мұғалім бағалайды.

Оқушыларды тәрбиелеуде отбасында сақталатын салт-дәстүрлердің орны ерекше. Шілдехана, тұсау кесу, тілашар сияқты дәстүрлер балаларды жасынан ата-анасын сыйлап, туған туысқандарын біліп, сыйластық қарым- қатынаста болуын тәрбиелейді.

Қазақтың халық ойындары мәдени мұралардың бірі болып саналады, ғасырлар бойы балаларды тәрбиелеудің бір құралы болып келеді. Ойын барысында балалар өмірдегі оқиғаларды бейнелейді. Ойындар баланың логикалық ойлауы мен шапшаңдығын дамытуға бағытталған. Ойнау барысында баланың дұрыс қозғалуы, ойлау қабілеттері, бір бірімен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі туып, ойын барысында өмірде болатын оқиғалар бейнеленеді.

Мысалы: тоғызқұмалақ сияқты ойындардың балалардың ойлау қабілетін дамытуға бағытталғанын ескере отырып, сабақ үстінде бір екі рет ойнатып көруге болады. Себебі, бала бұл ойын ережесімен тек мәтін арқылы таныспай өзі көзбен көріп, сезінеді. Осы арада әдебиет пәнімен байланысты жүзеге асырып, тоғызқұмалақ ойыны халқымыздың ұлы ақыны Абайдың сүйіп ойнайтын ойындарының бірі болғанын атап өткен жөн.

Оқушыға білім беруге ұтымды әдістердің бірі болып табылатын көрнекілік әдісінің халықтық педагогиканы пайдалануда да рөлі үлкен. Қазақ халқының салт-дәстүрі туралы модульді өткен кезде әр түрлі көрмелер ұйымдастырып, мәтінге қосымша ретінде мазмұнына сәйкес суреттерді, қазақ киноларында салт-дәстүр үлгілері көрсетілетін фрагменттерді де көрсету тиімді [4, С. 14].

Мысалы: сабақ барысында салт-дәстүр үлгілерін, ұлттық ойындардың ережелерімен танысып, берілген суреттерден тамашалап, сыныптан тыс іс -шараларда сахналық көріністер көрсету баланың эстетикалық талғамының қалыптасуына әсер етіп ұлтжандылық тәрбие береді. Сонымен қатар «Спорт – денсаулық кепілі» атты модульді өткен кезде қазақ халқының дене шынықтыруға бағытталған «Бәйге», «Қыз қуу», «Алтыбақан»

ойындары туралы мәтіндер берілген. Мәтінмен жұмыс жасалғаннан кейін, ойын ережелері талданып, сурет арқылы және «Менің атым Қожа» фильмінен «Алтыбақан» ойыны ойналатын және «Қыз бен жігіт» фильміндегі «Қыз қуу» ойыны ойналатын фрагменттерді тамашалау арқылы ойын шартын терең түсініп, олардың қызығушылығы арта түседі.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде оқушылар қазақтың ұлттық салт-дәстүрлерін жетік біліп, мән мағынасын түсінеді. Сондай-ақ, белсенділігі артып, білім сапасы тереңдейді; ізденімпаздық, дербес ойлау қабілеттері дамиды. Оқушылардың қазақ тілінде сөйлеу, дұрыс сұрақ қойып, өз ойын сауатты, толық жеткізу дағдылары одан әрі қалыптасады.

Одан басқа, жаһандану үдерісі аққан селдей, жанған өрттей жайлап бара жатқан уақыт ағысында ұлттық тәлім-тәрбие желісін үзбей, ұлттың ән қорын, рухани байлығын сақтап, ұрпақ санасына сіңіру ел болып жұмылатын келелі іс. Қандай да болмасын халықтың ұлттық ерекшеліктері мен ұлттық психологиясына, салт-дәстүріне мән бермеу ұрпақтар сабақтастығының жойылуына әкеліп соқтырады. Сондықтан оқу-тәрбие жұмысын жүргізуде халық педагогикасына сүйеніп, оның бай тәжірибелерін кеңінен қолдануымыз керек.

Жаңа ұрпақтың әр толқыны өмірге өз жаңалығымен, өз бастамасымен келері сөзсіз. Осы тұрғыдан келгенде бабаларымыздың өсиетін, насихатын жиі еске алып, содан ауытқымауға тырысып өмірді сүре білу, оларды қастерлеп қадірлей отырып, кейінгі ұрпаққа табыстау қазақ халқының әрбір перзентінің парызы болса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындаудың теориясы мен практикасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 85 б.

2 Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы, 1996. – 124 б.

3 «Халықтық педагогика элементтерін оқу-тәрбие үрдісінде қолданудың тиімді жолдары» іс-тәжірибелер жинағы. – Орал, 2010. – 234 б.

4 Измаилов А. Э. Народная педагогика: Педагогическая воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 2001. – 260 с.

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ АТАУЫ – АВТОРЛЫҚ ҰСТАНЫМДЫ КӨРСЕТУ ТӘСІЛІ

УРМАНОВА А. Д.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.
ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.
ф.ғ.к., доцент, ПМПУ, Павлодар қ.

Тарихқа көз жүгіртсек, мәтін сөзі алғаш рет XVIII ғасырдың соңына қарай ағылшын тіліндегі еңбектерде пайдаланыла бастады. Жалпы әлемде мәтін сөзінің 300-ге тарта анықтамасы бар. Мәтіннің түрлері сан алуан, соның ішінде әдебиетте кеңінен қолданылатын «көркем мәтін» мәтіннің басқа түрлерінен тілімен, пішінімен ерекшеленеді. «Көркем мәтін тек тіл жүйесінің түрлі деңгейлеріндегі бірліктердің ұйымдасуы негізінде пайда болатын жай ғана күрделі тілдік бірлік емес, өнер туындысы, яғни сөз, сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық ерекше байланыстары, бір-бірін дамытуы, бір-бірімен іліктесе келуі нәтижесінде қалыптағы мағынасынан өзгеше, жаңа мән, әсер тудыратын эстетикалық құрылым. Мәтін – функционалды-коммуникативті тұрғыдан сол тілдік-мәдени кеңістікте өмір сүріп, шығармашылықпен айналысып отырған тілдік тұлғаның шығармасы және ондағы басқа адамдар тұтынатын туынды. Сол себепті тілдік жүйенің барлық деңгейіндегі бірліктерден тұратын мәтіннің өз бірліктері мен санаттарын анықтау қажеттілігі пайда болады» [1, 5].

Мәтін – күрделі нысан. Жалпы мәтінді біз сөздердің қосындысы деп қарастыра алмаймыз, себебі мәтінді құрастыруға түрлі факторлардың әсері бар. Кез келген мәтін белгілі бір мақсатта жазылады және де белгілі бір оқырманға арналып жазылады. Мәтінді қалыптастырушы элементтер арасында байланыс қалыптасады, әрбір элемент тұтас мәтінді құрауда арнаулы қызмет атқарады. Жазушылар белгілі бір оқиғаны бейнелеу үшін белгілі бір жанрды қолданады. Сонымен қатар, кез келген автор шығарма жазуда өзінің ойына сәйкес келетін сөздерді пайдаланып, аталмыш сөздерді синтаксистік құрылымда қолданатыны мәлім.

Түрлі ғылым салаларында көркем мәтінді жан-жақты, яғни әр қырынан қарастырады. Көркем мәтінді адамзат қоғамында ежелден қалыптасқан мәдениеттің ажырамас бөлігі деп қарастырамыз. Адам баласы білімді, белгілі бір ақпаратты мәтін арқылы сіңіріп, жинақтайды. Жалпы мәтіннің құрылымы, мазмұны қоғам мүшелеріне оразан зор ықпал етеді және де қоғамның да автордың

мәтінді жазу стиліне әсері бар. Ғасырлар бойы көркем әдебиет адам баласының қалыптасуын, сана-сезімін тәрбиелеп, қасиеттер мен құндылықтарды сіңіртіп, белгілі бір жолға бағыттап келеді.

«Жазушы шығармаларындағы негізгі мақсат – көркем туындыны дүниеге алып келу. Туынды мәтіннен құралатынын ескерсек, ал мәтін – жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің негізі. Сонымен қатар, мәтінді, жалпы тақырып төңірегінде біріккен, сабақтастық пен тұтастықтан тұратын, түрлі деңгейдегі ақпаратты жеткізетін мағыналы сөйлемдердің тізбегі деп те қарастырамыз. Жазушының туындысы, яғни өз шығармасындағы ішкі элементтерін өзара байланыстыруы, сапасы, сөздерді орынды қолдану шеберлігі. Кез келген автор шығарманы жазу барысында өзінің көңіл-күйі мен қиялындағы оқиғаларды мәтінге түсіреді» [2, 89].

Филология ғылымдарының докторы Г. М. Мучник: «Көркем мәтін ол ауызша шығарманың коммуникативті бағыты, қабылдау үдерісі кезінде көрініс табатын эстетикалық құндылыққа ие дүние», – десе, В. В. Савельева:«Көркем мәтін шығармашылықтың сырлы нәтижесі; талқылаудың және саралаудың нысаны; қаламгер мен оқырманның дүниеге деген өзіндік көзқарарасының нәтижесі; ол белгілі бір мәдениеттанудың феномены», – дейді.

Л. Г. Бабенко мен Ю. В. Казарин көркем мәтінді жылдар бойы зерттей келе, көркем мәтінде антропоцентрлік, әлеуметтік, дилогтық, толыққандылық әрі бірізділік, статикалық және динамикалық, әсерлілік, эстетикалық, бейнелілік және түсіндіріліп-талдануы сынды сапалар болуы керек деген қорытынды жасайды.

Көркем мәтінннің антропоцентрлігі, көркем мәтінде автор, кейіпкер, оқырман сынды үш орталығынан көреміз. Бұл жерде, автор дегеніміз көркем шығарма иесі, кейіпкерлер және оқырмандар, яғни шығармаға қатысы бар жанама тұлғалар. Туындыны жазатын адам, кейіпкері де адам және де оқырманы да адам. Оның антропоцентрлігін осыдан-ақ көруге болады.

Көркем мәтіндегі келесі сапа – әлеуметтік қасиет. М. М. Бахтиннің жүргізген ғылыми зерттеуі бойынша барлық әдеби шығармалар әлеуметтік шартты болып жазылады. Бұл жазушының әлеуметтік қызметті жүзеге асыруымен түсіндіріледі. Сондай-ақ, көркем мәтін белгілі бір уақыттың, дәуірдің, әлеуметтік қоғамның туындысы болып табылады.

Көркем мәтіннің диалогтық қасиет-сапасын М. М. Бахтин оның мазмұнының тек бір ғана дәуірмен шектелмей, ашық, көпқабатты болып құрылуымен түсіндіреді. Шынайы мәтіннің мағынасы терең

болып келеді, осының салдарынан қанша уақыт өтсе де өзінің өзектілігін жоғалтпайды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында «автор» ұғымы аса маңызды орынға ие. В. Виноградов, М. Бахтин автордың көркем шығармада атқаратын қызметіне тоқталып, оны туындының алтын қазығы деп есептеді. Шығармадағы автор бейнесі кейіпкер бейнесімен тығыз байланысты. Кейіпкердің мінез-құлқы, өмірге көзқарасы негізінде жазушының дүниені тану ерекшелігі, мұрат-мақсаты жатады. Эстетикалық мұрат суреткер шығармашылығында көркемдік шешім тауып, нақты болмысқа берген жазушылық бағасынан көрінеді, өз дәуірінің тыныс-тіршілігін зерттеп-зерделеуіне байланысты қалыптасады, айқындала түседі.

Қаламгердің өз кейіпкерлеріне деген қарым-қатынасы әртүрлі болады. Автордың өз қаһарманына деген жанашырлығы сезіледі, кейде оны ұнатпайтынын аңғартып қояды, кейде ол турасында объективті түрде тек бақылаушы ретінде баяндайды. Автор мен кейіпкер арасында үнемі ара қашықтық сақталады, өйткені ол кейіпкерді өз дәуірінің биігінен, өзінің өмірлік тәжірибесі тұрғысынан бағалайды. Қазіргі кездегі ғылымда автордың екі түрі көп кездеседі. Бірі - биографиялық автор, яғни көркемдік кеңістіктен тыс тұратын шығармашылық тұлға, оның өз өмірі мен тағдыры бар. Екіншісі – көркем мәтіннің ішіндегі, яғни образға, белгіге айналған автор.

Әдебиттің даму тарихында автор бейнесі, оның шығармадағы қызметіне алуан түрлі көқарас болып отырды. Мәтіннен тыс тұрған тұлға мен мәтін ішіндегі автор арасындағы байланыстарды көрсету үшін автор ұстанымы, авторлық тұлға, автордың идеясы, қаламгер концепциясы, автордың шешімі сияқты ұғымдар қолданылатыны мәлім. Ғалымдар мәтін ішіндегі авторды зерттеу үшін «автор образы» деген ұғымды енгізген. Автор образы әр түрлі жақтарда көріну жағынан ерекше болып келеді, бірақ ұқсас жақтары да бар. Мысалы: прозалық шығармадағы эпиграф, арнау, алғысөз, соңғысөз, авторлық түсініктеме анық көріністері болып келеді. Ал поэзияда лирикалық «мен» акроөлең, автордың рөлге еніп, диалог пен полилогқа араласуы жиі кездеседі. Драматургияда автор образы шығарма атауы, кейіпкерлер тізімін құру, реплика, ремарка, сахналық ескерту сияқты компоненттермен тығыз байланысты. Кейбір шығармаларда автор образы жартылай автор түрінде көрінетіні кездеседі. Мысалы: Б. Майлиннің «Шұғаның белгісіндегі», Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдатындағы» автор мен баяндаушы арасындағы қарым-қатынас С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешудегі» автор мен баяндаушының

байланысынан өзгеше екендігі туралы орнықты ойлар айтылған. Авторға синоним мағынада қолданылатын ұғымдардың көбінесе әдеби тектер мен түрлерді анықтап тұратыны жиі кездеседі. Баяндаушы десек, әңгіме – проза туралы болмақ, лирикалық кейіпкер - көбінесе поэзияға тән. «Автор – көркем образ», «автор – болмысқа деген көзқарас иесі», «биографиялық автор» сияқты түсініктердің өзіндік қолдану аясы бөлек, қызметі басқа болады. Автор ұғымымен қатар автоним, актор, адресант, нарратор, бенефицарий, скриптор сияқты терминдер де қолданылады.

Ал «ұстаным» белгілі бір мәселе бойынша көзқарас білдіру, баға беру. Осыған орай, авторлық ұстаным неден байқалады деген сауалға келсек, біріншіден, автордың тақырып таңдауы мен сұрыптаған өмірлік материалдарға деген көзқарасынан, екіншіден шығармаға ат қоюы мен кейіпкер таңдауынан, үшіншіден мәтіннің сюжеттік композициялық құрылымы мен баяндау тәсілдерінен байқалады.

Сонымен, авторлық ұстаным мәтіннің архитектурасында да, баяндау құрылымында да, кеңістік – уақыттың берілу өзгешелігінен де байқалады, өз кезегінде авторлық ұстаным оның дүниетаным ерекшеліктерін көрсетеді. Бірақ нақты талдау кезінде атаулар, кілт сөздер, жалқы есімдердің авторлық ұстанымды білдірудегі рөлі зор.

Мәтіннің атауы оның ажырамас бір бөлігі болып табылады. Атау – мәтіннен тысқары болғанымен, мәтіндегі авторлық ұстанымды түсінуде маңызды қызмет атқарады. Шығарманың атауы – мәтінмен танысудың алғашқы сатысы, сондай-ақ оқырманның мәтінде баяндалатын оқиғаға деген қызығушылығын арттырады.

Атау – «это компрессированное, нераскрытое содержание текста. Его можно метафорически изобразить в виде закрученной пружины, раскрывающей свои возможности в процессе развертывания» [3, 133].

Атауды дұрыс таңдау – автордың ой еңбегінің нәтижесі, шығармашылық әрекет кезінде мәтін атауы ауысуы да мүмкін. С. Мұқановтың «Ботагөз» романы алғашында «Жұмбақ жалау», ал «Мөлдір махаббаты» «Адасқандар» деп аталған. Сонымен, төмендегідей қорытындыға келуге болады:

1 Шығарма атауы – антропоним (кейіпкер есімі) немесе топоним (оқиғаның өту орны) болып келеді. Бұл, әсіресе, әдебиет дамуының алғашқы кезеңінде кеңінен етек алды.

2 Шығарманың атауы ақпараттық сипатта болады. Мұндай атаулар шығарманың негізгі проблематикасын білдіреді. Мысалы, С. Көбеевтің «Қалың мал», С. Торайғыровтың «Кім жазықты» романдаы.

3 Концептуалды – атау-аллюзия, атауметафора, атау-символ. Мұндай атаулар қазіргі қазақ прозасына тән болып келеді.

Атау қысқаша болған сайын, оның мағыналық салмағы арта түседі. Атау тек қана оқырманмен байланыс орнату үшін ғана емес, оны қызықтыру, эмоционалдық әсер етуге де бағытталады. Мәтіннің атауы көп мағыналы болып келеді. Атау ретінде алынған сөз мәтінді оқыған сайын мағынасы ашылып, өзінің мағынасы кеңейте түседі. Бірақ атау мәтіннің бойындағы барлық шашыраңқы сөздердің мағынасын қосып қана қоймай, басқа шығармаларға жол сілтейді, олармен байланыс орнатады. Кейбір атаулар қанатты сөздер ретінде де қалыптастып жатады. Атаудың өзінде нақтылық пен жалпылық тоғысады. Атаудың нақтылығы оның мәтіндегі нақты бір жағдаймен байланыстылығында болса, атаудың жалпылығы – мәтіннің барлық қабаттарымен байланыстылығы» [4, 92].

Шығарма жазу барысында автор оқиғаларды баяндау кезінде түрлі әдіс-тәсілдерді қолданады. Қаламгердің сөз тіркестерді тиімді пайдалануы, оның астарлы ұстанымы болып табылады.

Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінде өз бағытын анықтап, оқырмандарына өзіндік авторлық ұстанымын танытып жүрген көрнекті қаламгер – Асқар Алтай. Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан қаласының тумасы – қазақ әдебиетінің дамуына өз үлесін XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап қосқан жазушылардың бірі. Оның басқа қаламгерлерден ерекшелігі - туындыларының қысқа жазылуында, сонымен қатар тақырып қоюында. Автор шығармаларының тақырыбы мен негізгі иедясы қазіргі қоғамдағы болып жатқан мәселелерді терең ашып көрсетеді. Асқар Алтайың қаламынан туған туындыларының тақырыптары оқырмандарды қызықтырмай қоймасы анық. Мысалы, «Кентавр», «Казино», «Түсік», «Прописка», «Лайбаран», «Дық», «Қабірші», «Мар», «Киллер сауысқан», «Сират», «Мәйіт», «Шаhид» атты еңбектерінің атауы қызық та күрделі.

Автордың қоғамда болып жатқан түрлі жағымсыз әрекеттерді, жат қылықтарды ашық жазып қана қоймай, сонымен қатар өз оқырмандарына ой салу, осындай теріс қылықтардан сақтандыру мақсатында жазылған «Түсік», «Стакан», «Казино» туындылары. Бұл шығармаларында Асқар Алтай басты кейіпкерлер арқылы күнделікті өмірде орын алып жатқан қазақтың қаракөз қыздарының түсік тастауы, жігіттердің құмар ойындар ойнауы, жастардың ішімдікке салынуы сынды мәселелерді көтереді және де осы кейіпкерлердің бастарына түскен проблемалардан шығудың түрлі жолдарын қарастыруы сипатталған.

Жазушы Асқар Алтайдың үш тараудан тұратын «Казино» атты кітабының негізгі арқауы – адам мен қоғам мәселесі. Жазушы адамның жеке басының проблемалық мәселелері, рухани жан-дүниесі туралы сөз қозғайды.

Асқар Алтай «Казино» кітабының мазмұнын баяндай келе, кітаптағы кейіпкерлер өмірден алынғандығы туралы айтады: «2000 жылдары казино ойыны шыға бастады, мен оны өзім де ойнап көрдім. Бұл, шын мәнінде, адамға қауіпті ойын. Казиноның негізгі мақсаты – адамның психологиясына ерекше әсер береді. Ол анаша секілді. Адамның ішкі жан дүниесі – басты мәселе. Мынау үлкен әлемде адам оның кішкентай ғана бөлшегі. Сол бөлшек осы алып әлемді қалай қабылдайды, қабылдай ала ма? Кей тұста қабылдайды, кей тұста қабылдай алмайды. Соны көркем дүниеде көрсетуге тырыстым». Отыз әңгімеден құралған бұл кітаптың тек бір әңгімесі ғана «Казино» деп аталады.

Автордың қаламынан шыққан қазіргі заман көрінісін бейнелейтін осы «Казино» әңгімесінде бүгінгі өміріміздің суреттерін беруде түрлі амалдарды, суреткерлік құралдарды қолданған. Әңгіме шағын ғана алты бөлімнен құралған. Көркем шығармада автор кейіпкердің мінез-құлқын, ішкі жан дүниесін, рухани әлемін, оның сыртқы ортамен байланысын ашып көрсету үшін түрлі көркемдік әдіс-тәсілдерді қолданады.

«Құдайсыз қоғамға, имансыз адамға бәрі рұқсат... ештеңе жат емес екен. Ал мұндай мұндар дүниеде өртті жүрек, дертті сана ақылға қонақ бермей, асау сезімге ғана бой алдырмақ», деп басталған әңгімеден астаң-кестең әлемге кезігеміз. Қарынның тоқтығы, ақшаның көптігі Жошының осы жолды таңдауына бірден-бір себеп болып есептеледі. Бар мақсаты: «Хрусталь Храм» есімін алып журген, сұлу Есілаймен кездесу, адасушылық жолда құмарлығын басу. «Кейін үйленді, сәбиді де сүйді, бірақ әйел затына деген суық бір сезім қалып қойды. Ол сезім ажырастырып та жіберді. Оған да еш қиналыссыз, қайта құтылғанына көңілі жайлана келісті. Тіпті, бауыр еті – баласынан да суып кеткен».

Жасы қырыққа келсе де көңілі жас жан иесі Жошы өзінің іс-әрекетіне титтей өкінбегенін көруімізге болады. Жошы бейнесінен қатыгездік қасиеттерді молынан көрсету арқылы, автор заманның шынайы бетпердесінен хабар береді. Жошы бәрін ұмыту үшін тапқан бағыты – Есілайға келуі. Бас кейіпкер өзінің бақытсыз күйін ата-анасынан да көреді: «Бәріне кінәлі – әкем. Әкем о қызға «ешқашан да үйлендіртпеймін» деді. Жолаушы болмады деді.

Шешем мен әжем мені жақтады. Олар – ана ғой... Мен мына тұрған Қаскелең ауданына қарасты «Райымбек» ауылында, «апамның баласы» боп, сол ауылдағы мектепте оқитынмын» – деп ішкі жайын күйін Жошы Есілайға сыр қып айтқан. Осы тіркестерден ойлы оқырман өзіне біршама жайды түйері анық.

Ессіз құмарлық, жауапсыз әрекет Жошыны әбден шатастырды.«Қызыл қыш кірпішпен төрт құлақтап көтерген зиратқа іштей тағзым етті. «Апа, кешір! Мен ақымақпын. Бүгін өзіңізге бас иіп кетуге келдім. Ендігі тағдырым қалай шайқарын білмеймін... Білетінім – сіздің мейіріміңіз. Сол ғана сүйеу, сол ғана медет. Қош, апа! Қоштасуға келдім, енді жолым түсуі екіталай... Кеш, апа!» – деп анасымен қоштасып, Есілайға жолығады. Казино ендігі өмірінің мәні, өмірінде оның құмарын тарқататын, жн азабын басатын да сол – құмархана. Осылайша, жас ғұмырдың нүктесі Ажал мен Жошы арасындағы диалогпен тәмам.

Асқар Алтайдың «Түсік», «Стакан», «Казино» әңгімелері қоғамдық шындықты ашық жеткізу арқылы оқырман көңіліне ой салу, өкініші зор әрекеттерден сақтандыру. Әр түрлі әлеуметтік топтағы кейіпкерлері арқылы қоғамның ащы шындығын, жастардың адасушылыққа, қателікке бой алдырып, теріс бағытқа түсіп, бақытсыздыққа ұшырауын айқын көріністер арқылы береді. Қазіргі қазақ әңгімесінде бұл әңгімелер астарында бұғып жататын автордың ақылман бейнесі ретінде көрініс береді. Автор әңгімесі заманалық қазақ әдебиетінің дамуы процесіндегі ерек құбылыс. Жазушы әңгімелері типтік ситуацияға құрылған. Қаламгер қаламымен сомдалған түрлі персонаждар бастарына түскен жағдаятты сан алуан жолмен өзгерткілері келеді.

Жоғарыда біз қарастырып өткен үш әңгіме бір-бірімен тығыз байланыста. Үшеуі де XXI ғасыр қоғамының ақиқатын бүкпесіз көрсетіп, жастардың жан ауыртар ащы тағдырын баяндайды. Асқар Алтай әңгімелеріндегі әлеумет шындығын оқырманы өз танымы арқылы пайымдай алады. Әр оқырман өз ойлау деңгейіне сәйкес қабылдап, түсініп, қорытынды жасайды. Міне, жазушының өзге қаламгерлерден басты ерекшелігі осында. Жазушы әңгімелерінде қоғамда болып жатқан өзекті мәселелерге, адамның жеке басының мүддесі мен ішкі рухани әлемі туралы көбірек айтылады. Асқар Алтай қазірдің өзінде, кейінгі қалам ұстаған буынға проза саласында өзіндік үлгі-өнегесі бар, әдеби бағдар десек артық болмас деп ойлаймыз. Асқар Алтай әңгімелерінің құдіреті де осында ма деген ойға қаласың...

Асқар Алтайдың авторлық ұстанымындағы шеберлігі, ол қазіргі қазақ жастарына өзінің ұлтжандылық сезімін қоғамдағы қажеттілікпен ұштастырып, оқырманға тәрбиелік ой салуында.

Көркем мәтінді жазуда авторлардың өзіндік ұстанымы болатыны анық. Белгілі бір қаламгерге тән туындының мәтіні келесі жазушының жазған еңбегінен ерекшеленіп тұрады. Авторларға тән мұндай өзгешеліктерді өз заманында ағартушы, ғалым А.Байтұрсынов аңғарып, өзінің еңбегінде: «әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзгеше құрастырып, өз оңтайымен тізеді, өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады... Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатынша үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі – тіл, яғни лұғат белгісі болады» [4, 138], – деп жазған еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Адилова А.С. Қабылдау стилистикасы. – Алматы, 2016. – 100 б.

2 Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы. — Алматы: Триумф «Т», 2007. — 152 б

3 Гальперин И.Р. Текст как обьект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 138 с

4 Құралқанова Б.Ш. Прозалық шығарманы талдау жолдары. – Павлодар: ПМПУ, 2018.–136 б.

5 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. - Алматы, 2000. - 208 б.

6 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 98 б.

ТОЛЫМСЫЗДЫҚТЫҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

ХАСАНОВА С. С.
студент, ПМПУ, Павлодар қ.

Философия ғылымы дәстүр бойынша категориялық ұғымдарды жалпы түсініктер арқылы білдірсе (мысалы, мағына, форма, сана), психология ғылымында мұндай ұғымдар тереңірек және бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. «Невозможно мыслить психическую реалность на одной категорией (например, образа или действия)» [1, С. 26]. Өйткені психологиядағы категория

психологиялық объектіні өңдеуге, одан қандай да жаңалық ашуға, яғни «құрал» болуға бағытталады. Психологияда процесті шешуде бір түсінікке бірнеше анықтама беріледі. Көзқарастардың қайшылығына қарамастан, «Категория, отображая большие разряды явлений, фиксируют различие между ними и вместе с тем вскрывают их своеобразие не иначе как на основе определенных приемов и способов их объяснения» [1, С. 31].

Жігіт өзінің шамын үріп өшіріп жіберді. Қиялы енді Магрипага жүзбе-жүз жақындатты. Сол кезде мұның артындағы Дәрмен қамқорлық етіп, мезгілсіз үн қатты:

– Әбіш, шамың сөніп қалды гой? Әкел, тұтатып берейін!

Дәрмен түсініксіз күйде, үнсіз табжылмай тұрған Әбіштің қасына кеп, оның қимылсыз қолындағы білте-шамды тұтата бастады. Кеше ұзақ жол жүріп келе жатқанда, Магаштың нелер ауыр әңгімелерінің арасында және өткен түнде де, Әбіштің көз алдынан Магрипаның сәулелі елесі кетпеген-ді. Қазір Дәрменді тағы да таңырқата түсіп, оқыс сөйлеп қалды.

– Япырай-ай, қандай сұлу!

– Кімді айтасың?

– Магрипа ше? Магрипаны айтам! Қандай көркем еді?

Дәрмен Әбішті бұдан әрі де сөйлейтін шығар деп еді, ол үндемей, тапжылмай тұр (М. Әуезов).

Мысал сөйлесудің көп қызметі барын аңғартады. Айтушының сөзі тілдесу құралы болса, ішкі монологы ойлау құралы болып тұр. Пікір алмасып тұрғандар сөздері қаншалықты түсініксіз болғанымен, олардың әр қайсысының ойлау құралдары соншалықты қиын, үзік-үзік, толымсыз. Сондықтан сөйлесу кезінде сөздердің толымсыз болып шығуы санадағы ойлардың кейде пікір алмасып тұрған адамның санасына бармай өз ішкі ойы сыртқа еріксіз шығуы, ал еріксіз шыққан ой толымсыз болуы заңды нәрсе.

Кейде адамның ішкі санадағы ойы сыртқа түсініксіз болып шығуын екінші адам реттеп отырады да, тілдесім жалғасын таба береді. Осындай адам санасындағы бір адамның екінші адам әрекетін түзуіне байланысты ішкі сөйлесімінің сыртқа ықшам болып шығуын толымсыздықтың бір жолы дер едік. «Тілдесімнің мағыналық жағы бүтіннен бөлшекке келсе, оның физикалық жағы керісінше, бөлшектен бүтінге келеді» – дейді Р. С. Немов [2, 176 б.]. Сол себепті психология ғылымы қарастыратын толымсыздық бөлшектер пікір алысқанда бүтінге айналады. Оған мына бір мысал дәлел бола алады:

– Адам қиялы мұндай үңгірлерге неше алуан гажайып жандарды мекендетеді. Біздің бәріміз бағанадан осы үңгірге кіргелі біраз сескеніп, үркектеп келдік. Егер осы судан бір мақұлық көрінсе, қандай қорқар едік?! – деді. Әбіш Алмағанбеттің бағанадан қорқып, өз-өзінен бұғыңқырап, тіпті ақырын сөйлеп сыбырлап жүрген жайын еске алды.

– Сондай бір мақұлық албасты, шайтан бейнесіне түсіп бізге көрініп қалса, гажап емес-ау! Егер ол көрінсе, біздің Әлмағанбет құрбанға шалған лақтай бақырар еді! – деді.

– Кім білсін, әлде шамға, біздің дабырға құлақ салып жақындап та келер! – дей отырып, Әбіш орнынан оқыс атып тұрып: – Әне келіп қалды! – деп, артқа қарай жалт бергенде, бір Әлмағанбет емес, Мағаштан басқа жастардың барлығы қоса жапырылып, артқа қарай, салдырай қашты. Көбінің шамдары да өшіп қалып, бір-біріне қақтықты. Әлмағанбет елден бұрын жығылып еді. Дәрмен қорыққан жоқ-ты. Әлмағанбеттің үстіне әдейі құлап, үнсіз жанышпап жатыр. Шошыған Әлмағанбет дыбыстай алмай сыбырлап: «Өлдім, өлдім!» деді (М. Әуезов).

Әр нәрсенің немесе қандай да бір заттың, іс-қимылдың, сынның түсінігі болады. Тілде ондай түсініктер бір сөзбен немесе бірнеше сөзбен беріле береді дедік. Егер ондай түсінік бір сөзбен беріліп, бірнеше мағына білдірсе, оны толымсыздық деп білеміз. Пікір алысқанда санадағы бірнеше сөйлем, яғни бүтін, түсінік бір-екі сөзбен, бөлшекпен ғана берілсе, бұл құбылысты толымсыз тілдесім (категория) деп білеміз. Категория бола алу себебі олардың әдетте көптеп кездесуі. Мысалдағы «мақұлық» өзі кейіпкерлердің санасында жағымсыз, қорқыныш сезімін оятып бір сөздің түсінігі кейіпкерлерді әлекке салғанын көрдік.

Тілдесудің мазмұндылығы оның барысындағы әңгімелесушілердің бір-біріне ықпал жасауынан көрінеді. Ал бұл өзара ықпал жасау процесін айқын түсіну үшін тілдестік қатынас әрекетінің құрылымын ғана біліп қою жеткіліксіз. Бұл орайда әңгімелесуге негіз болған түрткілер, тілдесу мақсаттары мен ниеттерін талдай тану үлкен маңызға ие. Сөзбаян қаншалықты әмбебап болғанымен, оның толық мәні тілдестік әрекет жүйесінің сөзден тыс ишара белгілерімен толықтырғанда ғана ашылады. Осыдан бейвербалды тілдесу проблемасы туады. Вербалды емес тілдесуден ең алдымен көру-қозғалыс жүйесіне байланысты ым, ишара, пантомим т.б қамтыған белгілер өте маңызды. Әрқилы дене мүшелерінің (бас, иық, қол т.б.) жалпы қозғалысқа келуі адамның көңіл-күй көрінісін

беріп, тілдестік қатынасқа көркем, көріктік нәр береді. Бұл ишара белгілер әр түрлі мәдениет иелерінде бірдей емес. Мысалы, қазақ келіспесе басын шайқайды, ал болгарлар басын изейтін көрінеді. Ж.Аймауытов бейвербалды амалдар туралы алғашқы ғылыми еңбек жазған. Ғалым адам мимикасынан бастап, саусақ қимылына дейін суреттеп, олардың нені білдіретінін атап көрсеткен. Еңбектегі деректер тілдің толымсыздығын тек тілсіз амалдармен ғана беріле алатынын, адамның дене қимылы «тілсіз тіл» екендігін айтқан [3].

Ғылымда вербалды тілдесуге «қосымша» ретінде паралингвистикалық және экстралингвистикалық белгілер жүйесі қолданылады. Паралингвистика дауыс ырғағы, әуені болса, экстралингвистика – сөз барысындағы іркіліс, жөтелу, жылау тәрізді іс-әрекеттер. «Психолингвистика принадлежит к числу новых областей психологического знания. Её предметом является структура процессов речепроизводства и речевосприятия в их соотношений со структурой языка. Психолингвистика направлена на анализ языковой способности человека в её отношений к речевой деятельности с одной стороны, и к системе языка – с другой» [4, С. 46].

Тілдің теориялық міндеті кейінгі кезде күрделене түсті. Тіл мәселесі басқа да іргелес ғылымдардың пайда болуына әкелді. Атап айтқанда, социолингвистика, психолингвистика, этнолингвистика т.б. Бұлардың ара жігін лингвистика дәстүріне сүйене ашу керек пе, жоқ па деген сауал ғалымдар ойына тың дерек болған. «Действительно методика нуждается в расчленений языкого материала. Но должно ли быть расчленение именно таким, как оно сложилось в лингвистике?». Ғалым ойы былайша жалғасын тапқан: «В сущности ещё Л. В. Щерба сформировал идею о необходимости подхода к грамматике как к сборнику речевого поведения» [5, С. 113].

Әрине, көптеген еңбектерде ғалымдар лингвистиканың өзіндік объектісі мәтінді емес, тілдік құбылыстарды атап көрсеткен. Осыған байланысты кеңестік дәуірдегі ғылымда лингвистикалық тілдесімнің бірнеше бағытын байқауға болады. Біріншісі, тілдесімнің коммуникативтік құрылымын немесе функционалдығын алға қойғандар – Прага мектебінің өкілдері. Бұған көпшілікке мәлім Н. Д. Арутюнова, И. П. Распопова еңбектерін жатқызуға болады. Екінші бағыт Н. Ю. Шведова басшылық еткен – семантикалық синтаксис бағыты. Ғалымның айтуынша, «Под семантической структурой предложения понимается его информативное содержание, представленное в абстрагированном виде как закрепленное в языковой системе соотношения типизированных элементов смысла» [6, С. 441].

Бұл кеңес дәуірі деп аталатын кездегі тілдесімді психолингвистика көзқарасы тұрғысынан сараптап көруге жетелейді. Біріншіден, психолингвистиканың қарастыратыны тілдесім туғызатын жеке сөйлем емес, оны тудыратын процесс. Екіншіден, кез келген қызмет мақсатты болу керек, басқа сөзбен айтқанда, тілдік құралдар арқылы шешілетін қандай да бір тілдік емес бағыттың болуы керек. «Адам өмірі сөз болған кезде оның табиғи жаратылысы, оған тән сезім-эмоциялар міндетті түрде суреттелуі хақ. Психологиялық прозаның жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшелігіне сай кейіпкерлердің психологиялық үрдістері әр алуан тәсілде динамикалық түрде зерттеліп, зерделенеді. Сондықтан көркем шығармадағы кейіпкерлерге үздіксіз психологиялық талдау жасалынбаса «адамның ойына өң беріліп, көңіліне күй түсірілмейді» [7, 102 б.].

Психология ғылымының көркем шығармадағы толымсыздыққа тигізер ықпалы зор. Психолингвистика тәрізді қосалқы пәндер арқылы психологиялық іс-әрекеттер туғызатын бейвербалды амалдар, сөйлем мағынасы арқылы әдебиеттегі көркемдегіш құралдар туғызатын әдіс екеніне көзіміз жетті. Олай болса, толымсыздықты тудыратын бірден-бір амалды қарастыратын психология ғылымындағы толымсыздық төмендегідей сипатқа ие болады:

– өзіміз мысал келтіріп отырған көркем шығармалардағы ақпарат алмасып тұрған адамдар сөйлесімінің толымсыз болуы сөйлесушінің біреуінің санасына екінші адам ойының толық бармауы себепті болады.

– ішкі монолог және сыртқы сөйлеу айырмашылығы да толымсыздық белгісі. Ішкі монолог ықшамдалған формаға ие бола тұра, мағыналық жақтан толық мағынаға ие болады;

– монологтық тілдесімде ішкі ойлау нәтижесі сөздердің бірнеше мағынаға ие болып, бірнеше сөйлем бір сөзбен беріле алатынына әкеледі. Сондықтан ішкі монологтың сөйлемді ықшамдау ерекшелігі толымсыздықтың бір жолы;

– тіл өзі жеке тұрғанда мағынасыз болады. Олар тек тілдік құралдар арқылы ғана мәнге ие болады. Сол себепті тілдік құралдардың, сөздердің жеке тұруын толымсыздық деп білеміз;

– монолог ішкі тілдесіммен, санамен, пайымдаумен тығыз байланысты. Монологтың осы қасиеті толымды деуге әкеледі де, диалог ауызша сөйлесумен тығыз байланысты болғандықтан, толымсыздыққа сәйкеседі;

– тіл тәрізді санада жасалып, қандай да бір мағынаға ие бола алу қасиетіне қарай бейвербалды тілдесім толымсыздық көрінісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мироненко В.В. Хрестоматия по психологии. Издание 2-ое, перераб. М.: Просвещение, 1987. – 447 с.

2 Немов Р.С. Психология. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.

3 Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 311 б.

4 Карпенко Л.А. Краткий психологический словарь. – М., 1975. – 431 с.

5 Ильин М.С. Основы теорий упражнений по иностранному языку. – М.: Просвещение, 1982. – 456 с.

6 Шведова Н.Ю. О соотношений грамматической и семантической структуры предложений славянского языкознания. – М.: Просвещение, 1973. – 461 с.

7 Құдиярова А. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы, 2006. – 40 б.

«АДАМ БОЛ» – АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ ИДЕЯСЫ

ШАҚЫРМАН А. Д.
студент, М. Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, ПМПУ, Павлодар қ.
СӘРСЕНБЕК А. Р.
оқытушы, М. Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, ПМПУ, Павлодар қ.

Еліміздегі болып жатқан барлық әлеуметтік, экономикалық, саяси құбылыстар мен үрдістердің себеп-салдарлары, түсініктері мен алғышарттары бар. Әрбір қоғамдағы үрдістер мен құбылыстардың жанама мен тікелей қатысушылары бар, әрбір уақыт кезеңінің өзіне тән ерекшеліктері мен артықшылықтары, кемшіліктері бар. Уақыттың өзгеруімен қоғам, қоршаған орта, барлығы өзгеріске ұшырайды. Жыл сайын жаңа технология мен техника пайда болады, ғылыми техникалық революция алға басады, адамның білімі мен зияткерлігі жоғарлайды. Айналадағы қоғам мен жалпы қоршаған ортаның өзгерісі жаңа бір кезеңнің келуімен сипатталады, осындай өзгерістерді жасайтын адам. Адам жанашылдыққа, өзгерістерге, жаңа даму белестеріне ұмтылады, нәтижесінде ол айналадағын барлығын өзгертеді, бір затты жетілдіреді, енді екіншісін жояды немесе өзгеріске ұшыратады.

Заман өзгерісімен биік тұлға, халқымыздың бір төбелі тауы, Абай атамыздың айтқан өмір шыңдықтары мен нақыл сөздері, өлеңдері өзінің өзектілігін бүгінгі күні же жоғалтқан жоқ. Абай

атамыздың қара сөздерінде, өлеңдерінде, нақыл сөздеріндегі ойлардың маңызы бүгінгі таңы да маңызды орын алып отыр.

Төменде көрсетілген Абай Құнанбаевтың ғылым, білім туралы айтқан нақыл сөздеріне назар аударайық. «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыт болады», «Ғылым – алланың бір сипаты», «Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба». Осы сөздерден ақынның ғылым мен білімді қалай қастерлеп, ардақтағанын көрініп тұр. Ақын үшін өмірдегі дүниенің барлығы білім мен ғылымның жаныда ештене емес, мысалы ол нақты келесі нақыл сөзде айқын көрініп отыр:

«Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болған кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болған кез.
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз».

Яғни, дүниенің өзі мал, деп қойып ғылымға көңіл бөлсеңіз. Қарап отырсақ, қазіргі заманда да білім мен ғылымның алатын орын дәл сондай маңызды. Барлық еңбек, жұмыс түрлері білім мен ғылым арқылы алынады, жақсы еңбекақы, биік мансап, ерекше құрмет білімді адамға беріледі. Адамның білім мен ғылымсыз қол-аяғы кісендеулі болады. Жаңашылдықты жасау үшін, әрі қарай даму үшін білім қажет.

Ақын адамның еңбексүйгіштігін, оның талпынысы мен күш-жігерін ерекше атап, жалқаулық пен надандықты, еріншектікті сынаған. Мысалы келесі нақыл сөздерге қарастырайық: «Биік мансап – биік жартас: ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады», «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, қардың суы секілді тез суалар», «Адамзатқа тірлік – дәулет, сүйінерлік адамды сүй, қызмет қыл», «Еңбек ет, өзіңді, отбасынды асыра, бала-шағаңның қамын ойла-өзіне де жақсы, үкіметке же жақсы». Еңбектің бағасы мен оның берер жемісін сипаттаған, біздің пікірімізше ойлап табылған ақыл ой және осы күнге дейін өзекті. Әсіресе соңғысы жазылғаны «Еңбек ет, өзіңді, отбасыңды асыра, бала-шағаның қамын ойла-өзіне де жақсы, үкіметке де жақсы», ақын еңбектің жан-жақты пайдасын атап өтті. Еңбек тек қана табысқа ғана жетуге бағытталған жоқ, әрбір еңбек пен талпыныстың қоғамға да пайдасы тию керек. Яғни, еңбектің қоғамға, мемлекетке де пайдасы болу керек. Үкіметке де жақсы дегені-ол қоғамдағы тәртіп, жұмыссыздықтың болмауы, мемлекеттің дамуына қосып жатқан үлесі.

Ақын адамдарды жақсы тани білген, олардың жақсы, жаман жақтарын ажырата білген, адамның мінез-құлығын сипаттаған. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар: олар-надандық, еріншектік, залымдық», «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын», «Ой кеселдері: уайымсыздық, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, қайғыға салыну, құмарға берілу». Осы айтылған адамның мінезін бұзатын, оның еңбек етуге, қамқорлық пен жақсылық істеуге ынтасын бұзатын негативтік сипаттамалар. Осы айтылған қазіргі заманның мінезіне де тән бола алады, адамдар осындай әдеттерге берілмей, жанданып, дамуға ынталану қажет.

Абайдың көркемдік, әлеуметтік гуманистік және дінге көзқарастары терең білінген еңбегі-қара сөздері. Абайдың қара сөздері (Ғақлия) – ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсететін классикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Жалпы саны қырық бес бөлек шығармадан тұратын Абайдың қара сөздері тақырыбы жағынан бір бағытта жазылмаған, әр алуан. Оның алты-жеті үлгісі қысқа болса, қалғандары мазмұн, тақырып жағынан өзгешелеу, ауқымды болып келеді. Абай өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зор салған. Ол қара сөздерде әлеуметтік теңсіздікті, өнер мен білім туралы, адамның түрлі мінез-құлықтары және т.б. туралы жазды.

Қара сөздерде көркемдік шеберлік пен ғылыми зерделік арқылы көркемдік сана мен философиялық сананы ұштастырады. Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясының құрайды. Абайдың қара сөздері сондай-ақ жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды.

Абайдың «жетінші сөзінде» ұшырасатын «жанның тамағы» деген күрделі философиялық ұғым бар. Оны Абай біздің санамыздан тыс өмір сүретін объективті дүниенің санада сәулеленуі нәтижесінде пайда болатын ғылым, білімнің жинақталған қоры ретінде қарайды. Осы себептен де Абай: «...құмарланып, жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді» – деп түсінік беріп отыр. Абайдай ұстаз ақынның бұл «Жетінші сөзде» көздеген мақсаты адамның бойында туа пайда болатын жан құмары арқылы өз ұрпағының санасына тек қана жанның пайдалы тамақтарын сіңдіру еді. Міне, Абайдың ағартушылық көзқарасының тамыр алған бір саласының қайнар көзі осы шақта жатыр.

Абай бұл бағыттағы ойларын өзге сөзбен «Ғылым таппай мақтанба» т.б. өлеңдерінде айтқан. Мұнда ол «жанның тамағы туралы» ұғымды өз заманынын тұрғысынан келіп, «адам болу» үшін қажет көп керектермен ауыстырады. Ақын толық адам болу туралы өзінің жүйелі де қалыптасқан көзқарасының тезисін ұсынады. Онысы:

«Адам боламын десеңіз... Бес нәрседен қашық бол..., Бес нәрсеге асық бол,» – деген жолдарда жатыр. Ақынның бүкіл шығармаларындағы негізгі бір тұтас тақырыпта өзекті идея болған. Абайдың пікірінше, ішкі рухани қазынамыздың молығуы тікелей өзіміздің қолымыздағы іс. Осы реуішті пікір Абайдың «Он тоғызыншы сөзінде» де қайталанады. Абайдың дүниетанымы бойынша сананың, ақылдын пайда болуы күнделікті өмір тәжірибесінің нәтижесінен ғана туындайтын табиғи құбылыс. Сондықтан да Абай «Он тоғызыншы сөзінде»:

«Абай ата-анадан туғанда есті болмайды: есітіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілерден айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден есітіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады», – деп жоғарыдағы өлең үзіндісіндегі ойын осы сөзінде одан ары кеңіте отырып дамытатынын көруге болады.

Әрбір қара сөзде терең ұғым бар және әркім өзіне тән әртүрлі көзқараспен түсінеді. Қара сөздер баға жетпес рухани құндылық, ол қазақтың алтын қазынасы.

Абай қарапайым халықтың ауыр да, қараңғы өміріне немқұрайлы қарай алмады. Жоқшылық пен аш-жалаңаштыққа душар болған ауыл кедейлері тұрмыс-тіршілігінің соншалықты ауыр екенін «Қараша желтоқсанмен сол бір екі ай...» өлеңінде күйініш сезімімен бейнеледі: «Кедейдің өзі жүрер малды бағып, отыруға отын жоқ үзбей жағып, тоңған иін жылытып, тонын илеп, шекпен тігер қатыны бүрсең қағып».

Қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздікті әшкерелей отырып, Абай барлық ағартушы-демократтар сияқты қарапайым халықтың өмірін жақсартудың жолын білім мен еңбекте деп білді:

«Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық біреуге.
Артық ғылым кітапта
Ерінбей оқып көруге...»

Ағартушы-ақын қазақ халқының дамуы, оның басқа елдің қатарына жетуі үшін рухани байлықты арттыруға, орыс және басқа халықтардың мәдениетін үйренуге шақырды. Халықтар достығы мен теңдігін жырлау Абай шығармашылығының негізігі бағыттарының бірі болды.

Абай Құнанбаев табиғат құбылыстарын тұрақты қозғалыста және даму үстінде, өзара байланысты және себептес деп қарастырғандықтан, ақын әлемнің бір орнында тұрмайтынын атап көрсетеді. Адамның өмірі мен қуаты да өзгеріссіз болмай тұрмайды. Абай әлемнің шексіздігін, қозғалыстың мәңгілігі мен қайталанбайтынын, тыныштықтың салыстырмалы түсінік екенін айқын түсінді:

«Дүние – үлкен көл,
Заман – соққан жел,
Алдыңдағы толқын – ағалар,
Артқы толқын – інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер...».

Ол бүкіл табиғатта орталық тұлға етіп адамды қояды, философиялық ойларының көпшілігінде адам және адамгершілік мәселесіне баса көңіл бөледі.

Абай философиясында орталық орында адам болады. Ол адамның мінез – құлығын, қарым – қатынасын, оның материалдық және рухани құндылықтарға қарым – қатынасын қарастырып, адам болуға шақырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Абай, Энциклопедия, «Атамұра» баспасы, ред. Алқасы: Нұрғалиев Р.Н., З.Ахметов, Әуезова Л.М. және т.б., 1995 жылы.

2 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы-Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011.

3 М.Әуезов Жиырма томдық шығармалар жинағы, 20 том.

1.7 Орыс филологиясы
1.7 Русская филология

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ФЕНОМЕНА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ

АЛЬМЕТЕВА О. С.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Для того, чтобы осознать такое сложное и неоднозначное понятие, как интертекстуальность, необходимо детально исследовать истоки данного явления.

Несмотря на то, что термин был введен в научный обиход лишь в 1967 году, многие научные исследования, например, «Текст в тексте» Ю. М. Лотмана [1], «Фигуры» Ж. Женетта [2], научные работы Р. Барта и Ю. Кристевой были посвящены ему уже на протяжении довольно длительного периода времени. Более того, само явление интертекстуальности существовало задолго до становления теоретической основы, начиная еще с античных времен.

Термин «интертекстуальность» был употреблен во второй половине XX в. Ю. Кристевой, представительницей французского постструктурализма, которая обобщила распространенные идеи о литературе как об универсальном интертексте, составные части которого находятся в постоянном взаимодействии.

Начиная с середины XX века термин «интертекстуальность» теряет свою однозначность. Исследователи, принадлежащие к многочисленным направлениям как в лингвистике, так и в литературоведении, посвящают научные работы данному вопросу, вкладывая совершенно разные смыслы в конкретное понятие.

Процесс становления научных представлений об интертекстуальности проходит ряд основных исторических этапов. На опыт создателей культурно-эстетических теорий нашего времени оказали влияние работы авторов от античности до постструктурализма.

Как было упомянуто выше, истоки теории интертекстуальности существовали еще в античные времена. Аристотель полагал, что человек приобретает знания посредством подражания, а включение «чужого слова» в свой текст считал неотъемлемой частью произведения [3]. Ближе к нашему времени, мифологическая школа, к которой относились Ф. В. Шеллинг, А. и Ф. Шлегель, В. и Я. Гриммы, А. Кун, В. Шварц, утверждает, что сюжеты текстов ведут свое начало из мифологии. Данная теория трактует общность мифологических сюжетов как проявление интертекстуальности.

Представители антропологической школы, сформировавшейся во второй половине XIX века, Э. Тейлор, Л. Фрэзер, Т. Вайц и Э. Лэнг предлагали концепцию единства человечества и единообразия развития культур. Ученые утверждали, что, благодаря одинаковой психике и мышлению человека, еще с древнейших времен появилось большое количество одинаковых форм мифов, обрядов, верований, что говорит о интертекстуальности сюжетов.

Во второй половине XIX века ученые Макс Мюллер и Теодор Бенфей разработали так называемую «теорию заимствования». Несмотря на то, что данная теория не объясняет причину возникновения схожих сюжетов у различных народов, факт заимствования сюжетов, способствующий созданию интертекста, очевиден.

А. Н. Веселовский в своих научных трудах сосредоточил внимание на постепенном изменении поэтического сознания и форм его выражения. Ученый смог обозначить следующие основные поэтические формы: литературные роды и виды, стиль, стилистические приемы, сюжетные схемы, символику, образы и т. д. По мнению литературоведа, поэтические формы постоянны и могут передаваться из поколения в поколение, каждый раз при этом обновляясь. Таким образом, «постоянно меняющееся содержание, способное обновлять поэтическую форму, и есть интертекстуальность. Кроме изучения поэтических форм и связанной с ними интертекстуальности, он также исследовал возникновение похожих текстов, учитывая при этом различные теории: этнографическую, мифологическую, заимствования» [4, С. 14]. Эти теории сохраняют свою актуальность до настоящего времени.

Важный этап развития теории интертекстуальности начинается с формирования теории анаграмм, предложенной Фердинандом де Соссюром, который внес значительный вклад в структурную лингвистику и в семиологию. «Анаграмма – это способ формально-семантической организации текста, в котором повторы звуков и слогов воспроизводят основное в смысловом отношении слово данного текста» [5, С. 120].

Ф. де Соссюр считал, что анаграмма представляет собой уникальную способность языка, предоставляющую возможность разделяться речевому потоку на различные первичные единицы. При этом из этих первичных единиц впоследствии можно образовать

новые слова, обладающие совершенно иным смыслом. Во-многом благодаря теории анаграмм можно говорить о том, что включение элементов одного текста в другой способно поменять смысл и значение последнего. Это служит примером того, как согласно теории интертекста можно создать новый текст из уже имеющихся «чужих цитат».

В 1960-х годах постструктуралисты обратились к трудам и идеям Ф. де Соссюра. К примеру, упомянутая ранее Ю. Кристева посвятила специальный раздел «О семиологии параграмм» в своей работе под названием «Семиотика». Она соглашается с представлением Ф. де Соссюра о том, что понятие парагрململатизма, может наблюдаться, прежде всего, в поэтических рифмованных текстах [6, С. 181]. Теория анаграмм Ф. де Соссюра позволяет исследовать какой-либо элемент текста, к примеру цитату, и упорядочивает множество других элементов в тексте.

Помимо Ф. де Соссюра, важную лепту в становление теории интертекстуальности внесли представители формальной школы, а именно Б. В. Томашевский, В. М. Жирмунский, В. Б. Шкловский, Ю. Н. Тынянов, которые сходились во мнении о том, что различные заимствования, используемые в созданных художественных текстах, являются не чем иным, как обновленными литературными формами.

К примеру, Ю. Н. Тынянов, специалист в области литературоведения, обратился к интертекстуальности посредством изучения пародии. Следует отметить, что он различал два основных типа интертекстуальных отношений, а именно: стилизацию и пародию. По его мнению, эти два явления весьма схожи друг с другом: «обе живут двойной жизнью; за планом произведения стоит другой план, стилизуемый или пародируемый. Но в пародии обязательна неувязка обоих планов, смещение их. При стилизации этой неувязки нет, есть, напротив, соответствие друг другу обоих планов: стилизующего и сквозящего в нем стилизуемого» [7, с. 89].

В своей работе, данный автор сосредоточился на внимательном изучении вторичных текстов, которые основываются на подражании оригинальным работам.

Таким образом, «русская формальная школа», просуществовавшая вплоть до 60-х гг., также стоит у истоков теории интертекстуальности. Несомненный вклад внесла теория эволюционного развития литературного произведения, в основе которой лежит утверждение о том, что система взаимоотношений между текстами является основным двигателем эволюции художественного произведения [8, С. 11].

М. М. Бахтин, известнейший теоретик европейской культуры и литературы, развил собственную концепцию диалогичности текста. Согласно ученому, каждый текст отражает в себе все существующие тексты; диалогические отношения существуют как между текстами, так и внутри текста. М. М. Бахтин определяет интертекстуальность как диалог сознаний через призму множества «забытых мыслов» [7, С. 33–34]. Аналогично Ю. Кристева рассматривает интертекст как «цитатную мозаику» [9, С. 167]. Таким образом, интертекстуальность понимается как общее свойство текстов, благодаря которым они могут разными способами явно или неявно ссылаться друг на друга, а также выполнять коммуникативную функцию.

Следует отметить, что М. М. Бахтин выделяет следующие направления исследования диалогизма речевого высказывания:

– изучение диалогичности, т.е. свойства как устного, так и письменного высказывания в тексте, выражающееся в делении на абзацы, которые тождественны репликам в диалоге;

– изучение конструкций для передачи «чужого слова», так в них отображаются основные тенденции восприятия чужой речи [10, С. 182].

Ученый рассматривает особое диалогическое взаимодействие двух видов речи (чужой и авторской), которые тождественны передаваемой и передающей. Из этого можно сделать вывод, что любой текст можно изучать в синхронии и диахронии: в настоящем времени или же в прошлом. В свою очередь, такое понимание художественного текста дает возможность увидеть большое количество значений и смыслов, вложенных в текст. М. М. Бахтин также говорит о важности вовлеченности субъекта речи в особый «культурный диалог» [7, С. 127].

Таким образом, культура представляется как бесконечный процесс создания и постижения смыслов, что замечательно иллюстрирует высказывание М. М. Бахтина: «Диалогические отношения – это почти универсальное явление, пронизывающее всю человеческую речь и все отношения, и проявления человеческой жизни, вообще все, что имеет смысл и значение. Где начинается сознание, там начинается и диалог [7, С. 71].

В конце 1960-х гг. возникла тартуско-московская семиотическая школа, известная благодаря своим выдающимся ученым, а именно: Ю. М. Лотману, М. Л. Гаспарову, П. Х. Торопу.

Ученые данной школы пользуются понятием «текст в тексте». Данный термин выступает тождественным распространённому

в теории интертекстуальности понятию «интертекст». Так, Ю. М. Лотман через этот термин объяснял феномен «трансформации», которая ведет к появлению нового смысла в пределах отдельного художественного произведения [1].

Необходимо отметить, что понятие «текст в тексте» служит для прямой передачи сущности «интертекстуальности» как «переклички текстов» в литературном произведении. Большое внимание автор обращает и на «двойственность» любого текста. Так, несмотря на самостоятельность и самодостаточность любого текста, он тем ни менее содержит в себе фрагменты «чужого» повествования. Этот «новый текст», согласно Ю. М. Лотману, вступает в довольно сложные отношения с культурным контекстом и с читателем; художественный текст не является обыкновенным сообщением, он приобретает память. Благодаря этому, он не только способен передавать старую информацию, но и выражает новую [1].

Большой вклад в исследование интертекстуальности внес Б. М. Гаспаров, который, как и Ю. М. Лотман, посвятил свои работы проблеме «чужого текста». По его мнению, наша текущая языковая деятельность происходит как непрекращающийся поток «цитации», «черпаемой из нашей языковой памяти» [11, С. 15].

Таким образом, труды Б. М. Гаспарова, Ю. М. Лотмана, а также введенное П. Х. Торопом понятие «интертекст» имеет важное значение для теории интертекстуальности [11, С. 16].

Проблемами интертекста и интертекстуальности в рамках современной научной парадигмы занимается и литературоведение, и лингвистика, но, по замечанию Н. А. Фатеевой, до сих пор «не существует четкого теоретического обоснования понятий, стоящих за этими терминами» [12, С. 16]. Е. Г. Еременко в обзорной статье «Интертекстуальность, интертекст и основные интертекстуальные формы в литературе» обращает внимание на то, что еще не решен вопрос о разграничении терминов «интертекстуальность» и «интертекст» [13, С. 132].

Н. Пьеге-Гро видит между данными терминами разницу: «Интертекстуальность <…> – это устройство, с помощью которого один текст перезаписывает другой текст, а интертекст – это вся совокупность текстов, отразившихся в данном произведении, независимо от того, соотносится ли он с произведением *inabsentia* (например, в случае аллюзии) или включается в него *inpraesentia* (как в случае цитаты)» [14, С. 48].

Исследователь Р. Барт придерживается мнения, что «как необходимое предварительное условие для любого текста интертекстуальность не может быть сведена к проблеме источников и влияний: она представляет собой общее поле анонимных формул, происхождение которых редко можно обнаружить, бессознательных или автоматических цитат, даваемых без кавычек» [11, С. 78].

По мнению Л. Грузберг, интертекстуальность проявляется в художественном произведении в качестве особой стратегии, которая имеет целью постижение глубинного семантического слоя текста. Исследователь считает, что интертекст не может существовать без читателя. Примечательно, что любой интертекст предполагает довольно эрудированного читателя, который впоследствии становится соучастником творчества [10, С. 133–134].

Широкой концепции интертекстуальности противопоставляется узкая, которая занимается изучением цитат, различных форм чужой речи, аллюзий и реминисценций как включений в чужой текст. Узкая концепция интертекстуальности, по сути, обращается к тем явлениям, которые давно исследуются литературоведением в связи с проблемой литературных заимствований и влияний. Она реализуется в работах Н А. Фатеевой, И. В. Арнольд и др.

ИсследовательН. А. Фатеева пишет о том, что «интертекстуальность» можно рассматривать как с точки зрения автора, так и с точки зрения читателя. К примеру, так называемая «читательская интертекстуальность» представляет собой глубокое понимание текста, а также понимание текста благодаря установлению многочисленных связей с другими текстами.

Таким образом, исследования понятия «интертекстуальность» актуальны для филологических наук на протяжении длительного времени. Данное явление берет свое начало еще с античных времен, и благодаря трудам литературоведов и лингвистов, принадлежащих к разным научным школам, прочно утверждается во второй половине XX в. Точки зрения большинства ученых сводятся к тому, что категория интертекстуальности является свойством текста и, в свою очередь, связывается со множеством претекстов. Кроме того, она дает возможность читать и рассматривать текст с иной точки зрения: это способ построения текста и его читательского восприятия. Теория интертекстуальности и понятие интертекста прочно вошли в сферу культуры и успешно применяются в отношении текстов художественной литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Лотман Ю. М. Структура художественного текста [Электронный ресурс] // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб. : «Искусство – СПБ», 1998. – [Электронный ресурс]. URL: https://avidreaders.ru/read-book/struktura-hudozhestvennogo-teksta.html [дата обращения 25.03.2020].

2 Женетт Ж. Фигуры. Том 1-2. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998, – 470+472 с.

3 Аристотель. Поэтика [Электронный ресурс] / Пер. М. Л. Гаспарова. –Аристотель. Сочинения: В 4-х т..– М. : Мысль, 1983. – [Электронный ресурс]. URL:https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/arist/poetika.php [дата обращения 25.03.2020].

4 Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – Л : Гослитиздат, 1940. – 464 с.

5 Лукин В. А. Художественный текст. Основы лингвистической теории и элементы анализа / В. А. Лукин. – М. : Ось – 89, 2005. – 560 с.

6 Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу / Пер. с фр. Э. А. Орловой. – 2е изд. – М. : Академический проект, 2015. – 285 с.

7 Бахтин М. М, Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1972. – 470 с.

8 Петрова Н. В. Экскурс в историю теории интертекстуальности / Н. В. Петрова, Е. Б. Лашина // Вестник Иркутского Государственного Лингвистического Университета: научный журнал. Серия Филология. – Иркутск : ИГЛУ. – 2012. – № 2. – С. 11–16.

9 Кристева Ю. Избранные труды: разрушение поэтики / Ю. Кристева. – М. : РОССПЭН, 2004. – 652 с.

10 Васильчикова Т. Н. Теория интертекста в филологии: основные этапы исторического формирования / Т. Н. Васильчикова // Симбирский научный Вестник. – 2016. – №2 (24). – С. 181–186.

11 Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт; Пер. с фр. и сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989 – 616 с.

12 Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности / Н. А. Фатеева. – 3-е изд. – М. : КомКнига, 2007. – 280 с.

13 Еременко Е. Г. Интертекстуальность, интертекст и основные интертекстуальные формы в литературе / Е. Г. Еременко // Уральский филологический вестн. – 2012. – № 6. – С. 130–140.

14 Пьеге–Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Н. Пьер–Гро; общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : URSS, 2008. – 238 с.

МИР ГЛАЗАМИ ГЕРОЕВ А. П. ЧЕХОВА (НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗА «ХИРУРГИЯ»)

ВОРОНОВА П. В.
студент, Павлодарский машиностроительный колледж, г. Павлодар
САВИНОВА С. С.
студент, Павлодарский машиностроительный колледж, г. Павлодар
ДЖАГУПАРОВА А. З.
преподаватель, Павлодарский машиностроительный колледж, г. Павлодар

«Я хотел только честно и откровенно сказать людям: посмотрите на себя, посмотрите, как вы плохо живете. Самое главное, чтобы люди это поняли, а когда это поймут, они непременно создадут себе другую, лучшую жизнь.»

А. П. Чехов

Произведения А. П. Чехова остаются актуальными на протяжении многих десятилетий. Его произведения учат духовности, обогащая нравственными и эстетическими ценностями. Чехов затрагивал в своих рассказах, повестях, пьесах множество актуальных тем для своего времени: темы общества, интеллигенции, детства, крестьянства, чинопочитания, пошлости. А также ряд вечных тем: любви, человеческого счастья, смысла жизни. Произведения его просты и лаконичны по форме и стилю, но содержат в себе глубокие вопросы смысла жизни.

При чтении рассказов А. П. Чехова я вдруг осознала, что невольно зримо вырисовываются картинки с изображениями героев, одна за другой, как в кинематографе. Например, Дмитрий Старцев, красивый, молодой, подтянутый врач, полный сил, попадая в атмосферу мещанства, перестает бороться, действовать, смиряется с жизнью. И через четыре года превращается в такого же обитателя города, потолстевшего, обленившегося, для которого пересчитывание купюр стало высшим наслаждением. Теперь его труд можно расценивать как моральное падение. Или герои рассказа «Лошадиная фамилия» с говорящими фамилиями генерал-майор Булдеев и приказчик Иван Евсеевич.

Так как я увлекаюсь рисованием, мне стало интересно, что если переложить рассказы Чехова на бумагу. Будут ли через рисунки лучше, глубже восприниматься произведения писателя? Так появилась цель работы: выявить особенности рассказов Чехова через ассоциативное рисование. Ассоциативное рисование

– это прием, который широко используется в разных областях творчества, в том числе и литературе. Читателю предлагается на основе своих ассоциаций нарисовать образ. Это что-то похожее на игру в облака. Вы смотрите на облако и видите в нем какой-то образ. Так и в рисовании, в случайных линиях, пятнах, отпечатках зачастую можно разглядеть интересные образы. Немного добавив, или наоборот, удалив, получается интересное изображение.

Я стала искать единомышленников среди сокурсников. Оказалось, что тема интересна многим. Так, мы продолжили работу вместе с Софией.

Мы узнали, что данная проблема является малоизученной в науке. Современные молодые люди не воспринимают литературу, даже если речь идет о художественных произведениях, ставших явлениями в мировой культуре, как «сознание народа, плод и цвет его духовной жизни». Этому есть немало причин. Одна из них в том, что читающий не находит на страницах классиков «личностных смыслов», содержание книги воспринимается отстраненно, не вызывает эмоционального отклика, движения души и мысли. А. А. Артамонова отмечает, что при чтении человек задумывается о чем-то своем и непроизвольно начинает водить ручкой по бумаге, возникают какие-то образы, символы [1, С. 143]. Эту особенность используют психологи, применяя графические, цвето-рисуночные тесты для диагностики эмоционального состояния, личностных особенностей человека.

Для нас это стало возможностью использовать цвет не только как вспомогательное средство, но и как основу рисунка, с помощью которого достигается понимание идеи рассказа. Так, на основе ассоциативного рисования, мы попробовали посмотреть на современный мир глазами героев А. П. Чехова.

Для начала мы изучили литературу о жизни и творчестве Чехова в целом. Труд В. Кулешова «Жизнь и творчество А. П. Чехова» рассказывает о жизненном пути великого писателя, его судьбе, неповторимой личности, многообразных связях с современниками, с общественными и политическими событиями эпохи [2, С. 3].

Следующим этапом было чтение произведений А. П. Чехова. С каждым новым прочтением произведений А. П. Чехова открываются новые, еще неизведанные стороны его прекрасного, загадочного мира. Интересными для нас стали социальные вопросы: обывательщины, пошлости, чинопочитания и др.

Медицина подарила миру многих писателей: Ф. Рабле, Ф. Шиллера, М. Булгакова. Случайно ли это? Есть ли общее между профессиями врача и писателя? Да, между ними есть связь. Французский писатель Андре Моруа говорит об этом так: «…и те и другие относятся к человеческим существам со страстным вниманием, и те и другие забывают о себе ради других людей» [3, С. 32]. Профессия врача не могла не отразиться на литературном творчестве А.П.Чехова. Врач «выглядывает» из многих его рассказов. Обратимся к одному из таких рассказов – «Хирургия» [4, С. 115–121]. В рассказе присутствует детализация мира вещей. Дьячок вынимает просфору из красного платочка и с поклоном кладет перед фельдшером. Просфора - это белый круглый хлебец, употребляемый для причастия. Кто ее съест - на того сходит божья благодать. Это помогает понять настроение героя, его психологическое состояние. Состояние страха, боли и надежды, что она (просфора) поможет избавиться ему от зубной боли.

Фамилия дьяка, который пришел вырвать зуб, Вонмигласов. Фамилии у Чехова вовсе не случайные. Они «говорящие», то есть что-либо сообщают нам о носителях этой фамилии. Есть у Чехова генерал-майор Булдеев, полицейский надзиратель Очумелов и т.д. Фамилия дьяка Вонмигласов производна от слова вонмем – это возглас, призыв во время церковной службы, означающий на церковно-славянском языке внимайте. Фамилия эта говорит о том, что владелец ее имеет отношение к церкви. Фамилия доктора Курятин. Она означает – куриная слепота, мокрая курица – вот ассоциации, которые она вызывает. О каком человеке говорят «мокрая курица?» – О жалком. Чехов очень тяжело переживал невежество своих коллег, он писал: «Малограмотный доктор, каким бы он ни был добрым человеком, выглядит жалким».

Отрицательная черта, присущая Курятину, это чинопочитание (его слова о том, как вырывал зуб Египетскому). Сам Чехов никогда не смотрел на социальное положение больного. Его учитель, профессор Захарьин говорил об этом: «Врач должен быть независим не только как поэт, как художник, но выше этого, как деятель, которому доверяют самое дорогое – здоровье и жизнь».

Мы нарисовали рисунки по рассказу «Хирургия» на основе наших ассоциаций. Рисунки Савиновой Софии.

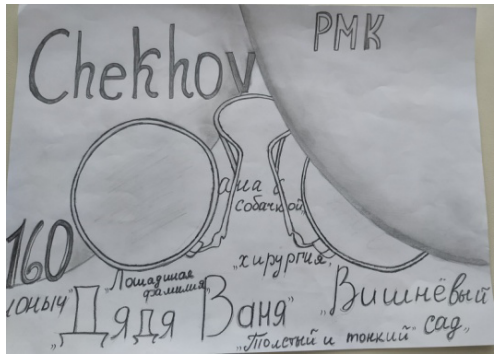

Рисунок 1 – В этом году мы празднуем 160 лет со дня рождения А. П. Чехова – классика мировой литературы. Образ Чехова ассоциируется у меня с очками, в голове всплывают герои и названия его произведений

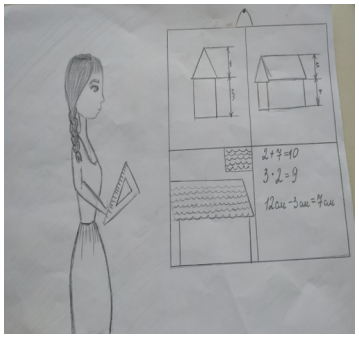

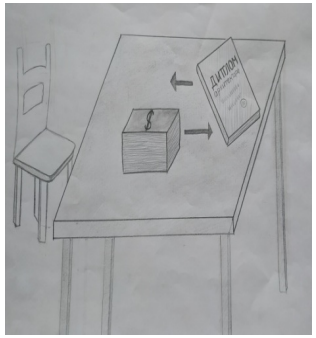

Рисунок 2

Рисунок 3

После прочтения рассказа «Хирургия» у меня возникли ассоциации на современные реалии. Я нарисовала ряд рисунков на тему современного образования, а именно получения диплома архитектора. Архитектор – ответственная и непростая работа. Просчеты в строительстве порой могут вылиться в страшные трагедии, цена которых – множество унесенных жизней. Например, 27 июня 2009 года в китайском городе Шанхай, в одном из жилых комплексов 13-этажное здание рухнуло на бок, словно детский конструктор. Позже выяснилось, что инцидент произошел из-за некачественного фундамента. Несущие опоры были в два раза тоньше, чем требовалось, более того, они были полыми внутри. И таких примеров множество.

Диагноз: болезнь безнравственности, с симптомами невежества, чинопочитания, хвастовства, грубости. Причины заболевания – низкий уровень воспитания, образования, культуры, медицины, коррупция. Причины, которые и по сей день остаются теми же.

Рисунок 4

В наше время среди молодежи большой популярностью пользуется интеллектуальная игра «Квантум». Суть игры заключается в том, что участники дают свои варианты ответов к представленным рисункам. Для Полины я нарисовала поздравительную открытку к 8 Марта, совместив ее с творчеством А. П. Чехова. Как мы знаем, А. П. Чехов был мастером коротких высказываний, многие из которых стали афоризмами. Афоризмы были популярными у его современников, они остаются любимыми и сегодня. В них кроются уникальные мысли о семье, о творчестве, о человеке, о Родине. В данном рисунке заключено высказывание Чехова: «Краткость – сестра таланта».

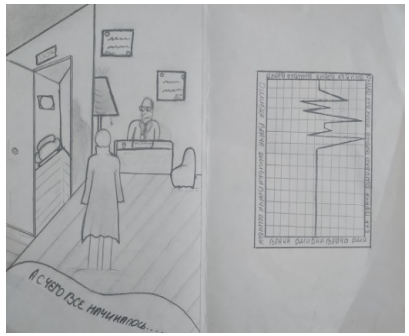

Рисунок 5 – Рисунки Вороновой Полины

После прочтения рассказа «Хирургия» у меня возникла мысль, что и в наше время покупаются дипломы врачей. Молодежь, не желая учиться, встают на преступный путь коррупции, который приводит к таким же последствиям, как и в рассказе «Хирургия»: кто-то не смог вырвать зуб, кто-то неправильно провел операцию, кто-то поставил не тот диагноз… К большому сожалению, это болезнь нашего общества, которую надо лечить. Лечение болезни – это только учеба, культура, знание своего дела, самовоспитание, анализ своих поступков.

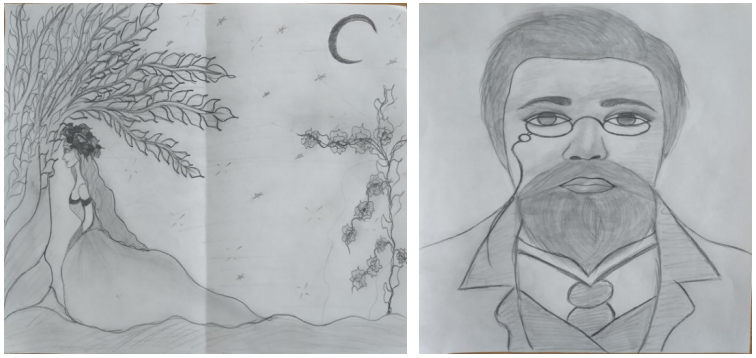

Рисунок 6

А. П. Чехов для меня прекрасен во всем. После прочтения его произведений задумываешься о том, что мир станет лучше, если каждый из нас будет воспитанным, ответственным, добрым. На основе своих ассоциаций я нарисовала девушку и портрет

А. П. Чехова. Как в пьесе «Дядя Ваня»: «В человек все должно быть прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли».

Доктор Чехов лечил не только тогда, когда ездил и ходил к больным пешком за несколько верст, но и теперь, спустя почти 2 столетия, лечит своими рассказами, юмором. Ведь все вы знаете, что смех не только продлевает нам жизнь, он лечит многие пороки. Невозможно не смеяться, читая Чехова.

Антон Павлович скромно предполагал, что его будут читать шесть, от силы семь лет. Прошли десятилетия… Чехов и сегодня один из любимейших писателей. Книги его читают, пьесы ставят в театрах. На мемориальной плите в Германии, где умер Чехов, написано: «Доброму человеку и врачу, великому писателю Антону Павловичу Чехову».

А. П. Чехов говорил: «Тогда человек станет лучше, когда вы покажете ему, каков он есть». Духовный и нравственный выбор героя, ответственность человека за свою судьбу, обличение пошлости общества составляют основное в творчестве Антона Павловича Чехова. Пошлость и обывательщина были ему ненавистны прежде всего своим равнодушием к вопросам, волнующим все человечество, своим паразитизмом и застойностью. Чехов – созидатель, человек, воспитавший себя в соответствии с теми высокими нравственными требованиями, которые он предъявлял к людям. Вот строки из известного письма Чехова к брату Николаю:

«Воспитанные люди уважают человеческую личность, а потому всегда снисходительны, мягки, вежливы, уступчивы… Они не бунтуют из-за молотка или пропавшей резинки, живя с кем-нибудь, они не делают из этого одолжения, а уходя, не говорят: с вами жить нельзя! Они прощают и шум, и холод… и остроты, и присутствие в их жилье посторонних… Они сострадательны не к одним только нищим и кошкам. Они болеют душой и от того, чего не увидишь простым глазом… Они чистосердечны и боятся лжи, как огня. Не лгут они даже в пустяках. Ложь оскорбительна для слушателя и опошляет его в глазах говорящего. Они не рисуются, держат себя на улице так же, как дома, не пускают пыли в глаза меньшей братии. Они не болтливы и не лезут с откровенностями, когда их не спрашивают. Они не унижают себя с той целью, чтобы вызвать в другом сочувствие. Они не играют на струнах чужих душ, чтобы в ответ им вздыхали и нянчились с ними. <…> Они не суетны. Их не занимают такие фальшивые бриллианты, как знакомства со знаменитостями… <…> Если они имеют в себе талант, то уважают

его. Они жертвуют для него покоем… Они горды своим талантом, сознавая, что они призваны воспитывающе влиять… К тому же они брезгливы. Они воспитывают в себе эстетику. Они не могут уснуть в одежде, видеть на стене щели с клопами, дышать дрянным воздухом, шагать по оплеванному полу… Они не трескают походя водку…, ибо они знают, что они не свиньи… <…> Таковы воспитанные. Чтобы воспитаться и не стоять ниже уровня среды, в которую попал, недостаточно прочесть только Пикквика и вызубрить монолог из Фауста… Тут нужны беспрерывный дневной и ночной труд, вечное чтение, штудировка, воля… Тут дорог каждый час» [2, С. 99].

Чехов упорно работал над собой. «Должен сказать тебе, – писал он жене, – что от природы характер у меня резкий, я вспыльчив и проч. и проч. Но я привык сдерживать себя, ибо распускать себя порядочному человеку не подобает» [2, С. 134]

Чехов дорог нам своими высокими этическими принципами. В своих произведениях он не только показывал, каким не должен быть человек, но и давал почувствовать, каким бы он хотел видеть человека. Высмеивая жестоких, несправедливых, эгоистичных, ограниченных людей, писатель высказывал мечту о людях, справедливых, свободных, нравственно красивых, живущих широкой общественной жизнью. Сам труженик, он своими произведениями стремился воспитать любовь к созидательному труду, непримиримый враг пошлости, рабства, он учил уважать человеческое достоинство, быть правдивым, честным, духовно свободным. Для нас дороги также постоянные искания Чехова. Он не останавливался на достигнутом. Требовательный, взыскательный к себе художник настойчиво изучал жизнь, людей, много и тщательно работал над своими произведениями, отшлифовывая их содержание и форму. Превосходный знаток русского языка, он находил точные, ясные, простые слова для выражения в своих художественных произведениях глубокого содержания.

В данной работе мы попытались изучить рассказы Чехова и посмотреть на современный мир глазами его героев. Мы пришли к выводу, что с помощью рисунков интересно чтение рассказов А. П. Чехова. С их помощью читатель глубже, лучше воспринимает произведения писателя.

С помощью ассоциативного рисования мы выявили основные особенности рассказов: лаконизм изложения, краткость, точность, внешняя развлекательность при глубокой нравственной проблематике.

В заключение работы, хотелось бы привести фрагменты из проведенных опросов студентов группы ЭМОП-19-9-1 Павлодарского машиностроительного колледжа. Ребятам мы задали вопрос «В чем вы видите ценность рассказов Чехова». Ответы показали, что студенты в основном хорошо осознают то, чем ценен великий классик для нас:

– «Произведения Чехова дороги нам широтой и глубиной постижения автором жизни» (Дэвид);

– «Мы видим людей различных профессий, возрастов, психологии» (Герман);

– «Чехов наблюдает за поведением людей, проникает в душевный мир человека» (София);

– «Произведения Чехова просты для восприятия и интересны для молодежи, потому что в них можно найти ситуации, описывающие современную жизнь» (Надежда);

– «Чехов пишет о простых жизненных явлениях, о незначительных событиях, но в этих простых эпизодах раскрывается перед нами сама жизнь» (Артем);

– «Чехов пишет легко, просто и ясно, читать его нетрудно» (Полина).

ЛИТЕРАТУРА

1 А.А. Артамонова. Пути чеховских героев. – М., 1983;

2 В.И. Кулешов Жизнь и творчество А.П. Чехова. – М., 1986;

3 А.П. Чехов. Рассказы Алматы: Жазушы. 2015г.

4 А.П. Чудаков Антон Павлович Чехов. – М., 1987;

5 Русская литература XX в.: писатель и эпоха. Учебник. 11 класс. Бадиков В.В., Сафронова Л.В. Алматы: Жазушы. 2015г.

6 Русская литература. Хрестоматия. 11 класс. Бадиков В.В., Сафронова Л.В. Алматы: Жазушы. 2015г.

7 Русская классическая литература и современность. Учебник. 10 класс. Савельева В., Лукпанова Г., Мучник Г., Алматы: Жазушы. 2014г.

8 Русская классическая литература и современность. Хрестоматия. 10 класс. Савельева В., Лукпанова Г., Мучник Г., Алматы: Жазушы. 2014г

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ СО ВЗРОСЛЫМИ В СЕМЬЕ

ЕРТАЙ Ж. О.
студент, ПГПУ, г. Павлодар

Современная наука, изучая человеческий фактор в языке, на первый план выдвигает изучение того коммуникативно-речевого пространства, в котором находится человек (Р. Якобсон, М. М. Бахтин, А. Н. Баранов, Г. Е. Крейдлин, А. Вежбицкая, В. В. Дементьев, Е. А. Земская, О. А. Лаптева, О. Б. Сиротинина, М. А. Кормилицына, Г. Г. Инфантова, М.В. Китайгородская, Н. Н. Розанова, К. Ф. Седов, В. Е. Гольдин, Т. В. Шмелева и др.).

На данный момент в науке выделяют пять фундаментальных общественных институтов, предназначение которых состоит в удовлетворении важнейших жизненных потребностей человека: институт семьи и брака, политические институты, экономические институты, институты образования, науки и культуры, институт религии. Институт семьи и брака является первичной социальной группой, составляющей основу государства и общества и реализующей важнейшую функцию – воспитания и социализации подрастающего поколения, передачи культурных и нравственных ценностей. Поэтому изучение семьи с точки зрения лингвистического описания процесса семейной коммуникации представляется весьма актуальным направлением исследований. Тем более что в нашей стране исследование семьи находится в рамках одного из важнейших направлений государственной политики.

Целью стратегии семейного общения является установление долгосрочных гармоничных отношений. Стратегия речевого поведения охватывает процесс построения коммуникации, тем более тогда, когда целью ставится достижение долговременных результатов.

Наиболее часто в семейном общении используются речевые тактики описанные А. Н. Байкуловой [1, С. 47] ниже. Данное исследование было проведено по материалам рассказов А. Т. Аверченко.

Типичными для осуществления тактики согласия в семейном общении являются следующие способы:

Подтверждение с конкретизацией:

– Слушай, детка, – спросил я, – у французов нет детей, как нам сделать, чтобы у них были детки?

Положив палец на нижнюю губу, она призадумалась.

– А у них папы и мамы есть?

– Да, пожалуй, это бы еще можно было найти. («Руководство к рождению детей») [2, С. 4].

Уточнением информации:

– Ну вот. Так тогда же легко!

– Именно?

– Вот ты видишь, как это делается. Давай сядем тут на ступенечку.

– Сядем. Ну?

– Сначала папа должен хвататься за голову и кричать: «Еще один? Этому конца не будет!» Потом приходит такая женщина с таким мешочком, потом тех детей, которые уже есть, посылают к тете, а потом так и появляется новое дите. Лежит красненькое и кричит, как шумашедшее («Руководство к рождению детей») [2, С. 4].

Повтор реплики или ее части:

Ленка подняла на нее огромные глаза, наполненные целым озером невылившихся слез, и серьезно сказала:

– Ты не думай, что я тебя простила. Я еще подожду, а потом пойду.

– Чего ж ты будешь ждать?(«Душистая гвоздика») [3, С. 6].

Междометия, частицы, эмоционально окрашенные слова выступают в качестве наиболее часто используемых языковых средств реализации этих способов, например:

– Вот это-то и удивительно. Я сижу на скамейке, а откуда-то из-за кустов вдруг такое серое облако... Ближе, ближе, смотрю - Лидочкина мама. Печальная такая. Страшно быстро подбежала к Лидочке, положила руку ей на голову, погрозила мне пальцем и тихонько ушла.

– Та-а-а-кс, – протянул отец, глядя на сына смеющимися глазами. – Бывает.(Костя)

– Ты где был нынче, Костя? – спросил отец.

– В сквере.

– Что там видел хорошенького?

– Видел маму Лидочки Прягиной.

– Что ты, чудачина! Ведь Лидочкина мама умерла. («Костя») [3, С. 14].

Основная разница в речевом общении касается функционирования языковых средств в речи членов той или иной семьи. Так, в семьях языковые средства и речевые способы

более разнообразны, часто используется согласие с подхватом, продолжением темы и реплик друг друга, не встречающееся в семье, например:

– Что там еще?

– Понимаете, только что я подхожу к нашим дверям, смотрю: двое каких-то стоят, возятся над замочной скважиной. Один говорит другому: «Воск крепкий, оттиск не выходит», а тот, что пониже, отвечает: «Нажми сильнее, выйдет».

– Костечка! – со стоном всплескивает руками бабушка. – Да ведь ты врешь! Опять врешь?!

– Ну, хорошо, ну, пусть вру, – саркастически усмехается Костя. – А вот когда заберутся, да стянут у нас все, да прирежут нас, тогда будете знать, как вру. Мне что: мое дело - сказать... («Костя») [3, С. 15].

В семье используется характерное для молодежной речи эмоциональное выражение согласия или отрицания:

– Можно называть вас Мишей? – спросил Гришка, окуная палец в котелок с ухой. – Ой, горячо!..

– Называйте. Бес с вами. Хорошо вам со мной?

– Превосхитительно!

Поужинав, закурили папиросы и разлеглись на одеялах, притащенных из дому Ванькой.

– Давайте ночевать тут, – предложил кто-то.

– Холодно, пожалуй, будет от реки. Сыро, – возразил я.

– Ни черта! Мы костер будем поддерживать. Дежурить будем. («Дети») [2, С. 49].

– частичное согласие выражается отрицанием (да нет) и согласием (ну хорошо) в одном предложении, например:

– Костечка! – со стоном всплескивает руками бабушка. – Да ведь ты врешь! Опять врешь?!

– Ну, хорошо, ну, пусть вру, – саркастически усмехается Костя. («Костя») [3, С. 15].

Исходя из рассказов А. Т. Аверченко можно сказать, что в семьях часто используются эмоционально окрашенное несогласие:

– Убирайся! Проваливай, не надо! Вот еще, ей-Богу, лезет тут... («Костя») [3, С. 16].

– частица еще в сочетании с вопросом, выражающее сомнение, недоверие:

– Да я уж час назад был у самых наших дверей, да пришлось повернуть обратно. Очень интересная история.

– Что там еще? («Костя») [3, С. 15].

Тактика оценивания в семейном общении реализуется с помощью средств отрицательной оценки (эмоционально окрашенные слова с отрицательной оценкой). К примеру:

– Опять на улицу?! И что это за ребенок такой! Скоро совсем уличным мальчишкой сделаешься!.. Был бы жив отец, он бы тебе... («Продувной мальчишка») [3, С. 35];

– Хохочет… Тоже! Будто ей под юбку мышь подбросили! Дура. («Дети») [2, С. 55]

Тактики положительной оценки в семье больше характерны для речевого поведения женщин [4, С. 63]. Речевая сдержанность мужчин в данном случае проявляется в способах осуществления этой тактики на основе похвалы-иронии, а также на основе ответных речевых ходов.

Тактики поучения, наставления, наказа во многом связаны с передачей социально исторического опыта, прежде всего опыта эмоциональных и деловых отношений [5, С. 55]. Реализуются они способом оценивания и рекомендаций, указанием на то, что нужно, необходимо сделать с точки зрения морально-этических норм.

– Эй, вы! Маленькие чертенята! Сейчас вы в моей власти, и я могу сделать с вами все, что мне заблагорассудится. Могу хорошенько отколотить вас, поразбивать вам носы или даже утопить в речке. Ничего мне за это не будет, потому что общество борьбы с детской смертностью далеко, и в нем происходят крупные неурядицы. Так что вы должны меня слушаться и вести себя подобно молодым благовоспитанным девочкам. Ну-ка, кто из вас умеет стоять на голове? («Дети») [2, С. 50]

– А у меня елка будет? – осведомился Володька, с шумом схлебывая с ложки чай.

– Еще чего выдумал! Не будет у тебя елки. Не до жиру - быть бы живу. Сама без перчаток хожу.

– Ловко, – сказал Володька. – У других детей сколько угодно елков, а у меня, будто я и не человек.

– Попробуй сам устроить – тогда и увидишь. («Продувной мальчишка») [3, С. 36].

Тактика оправдания, как правило, направлена на гармонизацию взаимодействий в семьях. Такие высказывания имеют характер объяснения поступков, дополняются аргументацией, убеждением, например:

– Почему же вы, отвратительные дьяволята, – фамильярно спросил я, – любите все это?

– Потому что нам запрещают, – ответил Ваня, вынимая из кармана, папироску («Дети») [2, С. 50].

Тактика угрозы, как правило, связана с сообщением о намерении совершить в будущем действие, нежелательное для адресата. Чаще всего данная тактика выступает в роли средства, дисгармонизирующего общение, но в некоторых случая может использоваться как способ регуляции агрессивного речевого поведения:

– Я не боюсь пойти через комнаты, только там темно.

– А я тоже вот одному мальчишке взял да и голову отрезал... («Под столом») [3, С. 78].

Упрек как отрицательная оценка в семьях с невысокой речевой культурой часто осуществляется при помощи грубой, ненормативной лексики, например:

– Он был плохой? – холодея от ужаса, спросил Димка.

– Такая же дрянь, как и ты, – прошипел гость, с вожделением оглядывая облюбованную на столе бутылку… («Под столом») [3, С. 78].

К прагматическим факторам можно отнести и так называемые социальные (культурные) нормы, разного рода общественные установления, так или иначе влияющие на характер осмысления высказывания – «мнение большинства» в определении Платона, «что кажется правильным всем или большинству людей» в определении Аристотеля, «предрассудки» в определении Х.– Г. Гадамера, «подразумеваемое» семьи, рода, нации, класса, социальной группы в определении В. Н. Волошинова [6, С. 52].

Итак, все виды речевого поведения (стратегии и тактики) объединяются тем, что они представляют собой своего рода гипотезу будущего развития коммуникации и обладают большей или меньшей степенью вероятности. В этом смысле стратегии поведения в речевом общении с детьми представляются весьма определенными со стороны взрослых и непредсказуемыми со стороны детей. Во многом это связано с тем, что взрослые имеют определенный опыт и представления о развитии процесса коммуникации, в то время как дети такого опыта еще не имеют.

ЛИТЕРАТУРА

1 Байкулова А.Н. Речевое общение в семье: Дис.... канд. филол. наук: 10.02.01. – Саратов, 2006. – 128 с.

2 Аверченко А.Т. Рассказы для детей. – Эксмо, 2008. – 425 с.

3 Аверченко А.Т. Рассказы. – Эксмо, 2010. – 225 с.

4 Анохина В.С. Специфика речевого общения в семьях разных типов // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Филология и искусствоведение. – 2010. – Вып. 3 – С. 63

5 Сперанская А.Н. Семейные ценности в семейном дискурсе (на материале устных рассказов красноярцев начала XX в.) // Успехи современного естествознания. – №2. – 2005. – С.55.

6 Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика. – Екатеринбург, 2001. – 127 с.

К ПРОБЛЕМЕ АРХЕТИПА ЖЕНЩИНЫ-МАТЕРИ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА Г. М. МУСРЕПОВА И В. М. ШУКШИНА)

ИБРАЕВА А. К.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ИОСТ О. А.
к.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Русскую и казахскую словесности невозможно представить без образа женщины-матери: сильной характером, умной, любящей, мужественной и самоотверженной. Величайшие писатели стремились выявить в женских образах лучшие черты, раскрыть во всем их богатстве душевные, нравственные и интеллектуальные качества, чистоту, мудрость, стремление к свободе.

Цель нашего исследования – наметить самые общие черты своеобразия архетипа женщины-матери, который представляет символическое выражение тех или иных архаических установок, определяющих мировоззрение русского и казахского народов, явленные в словесности, - на материале творчества Г. М. Мусрепова и В. М. Шукшина, создавших наиболее яркие образцы данного архетипа.

При рассмотрении черт женского архетипа, проявляющегося во всех пластах русской и казахской культур, нам были важны положения, выдвинутые американской школой мифопоэтики, которая использовала идеи Юнга в изучении художественной литературы. Ученый выделил архетип «Великой Матери», Матери-Богини, который относится к наиболее древним и устойчивым архетипам, выступающим бессознательными образами самих инстинктов, моделями (patterns) инстинктивного поведения [1]. Непосредственно женский архетип был подробно изучен учеником

К. Г. Юнга Э. Нойманном, который увидел в образе «Великой Матери» универсализм: «Воздействие этого архетипа можно проследить сквозь всю историю, ибо мы можем продемонстрировать его работу в обрядах, мифах, символах раннего человека, а также в сновидениях, фантазиях и плодах творчества» [2].

Во все времена образ матери был и остается высшим идеалом в воспитании подрастающего поколения. У казахского народа есть такие мудрые слова: «Ананың сүтін ақтау». Значение этих слов таково – «Отплатить, отблагодарить за материнское молоко». Но разве есть цена материнской любви, разве можно чем-то измерить ее. Всю свою сознательную жизнь человек в долгу перед матерью. На протяжении жизни любовь матери, ее забота оберегают, сопровождают нас. Об этом нам повествует в своих рассказах о матери Г. М. Мусрепов.

Лирико-философские рассказы народного писателя Казахстана Г. М. Мусрепова посвящены женщине: страдающей, ждущей, борющейся, надежной, настоящей, верной. Сам Габит так говорил об этом: «Со стороны кажется, что я всегда возвышенно, взволновано и охотно пишу о женщинах. Может быть… Издревле казахская женщина играла особую роль в кочевой жизни. Именно они среди восточных женщин не носили чадру или паранджу, смотрели смело открытыми лицами в будущее… Есть масса примеров о доблести, мужестве казашек» [3].

Как выяснилось, создать образ сильной казахской женщины Габита Мусрепова подтолкнули произведения, рассказы русского писателя Максима Горького о матери: «При ознакомлении с тематикой, со стилем письма Горького я пришел к выводу, что самое ценное в сокровищнице тем – это сильный человек. Я некогда слышал и вынашивал в себе ряд рассказов. И когда вторично прочитал рассказы Горького о матери, вспомнились и те рассказы, приобретая целенаправленный смысл. Я перенес на бумагу и горьковские рассказы о матери, и свои рассказы…» [4]. Вдохновенный глубоким смыслом рассказов о женском начале человечества, Г. Мусрепов принимается переводить труды Горького «Мать победившая смерть» и «Рождение человека». Перевод на казахский язык передал все краски произведений. В результате воодушевленный писатель захочет продолжить тему материнства. Затем выйдут в свет удивительные рассказы уже о казахской матери.

Стоит заметить, что на языке писателя мы видим множество синонимов слова «Мама»: Ана – мама, анашым – мамочка, шеше – мама, мать, шешетайым – мамочка, ене – мама, мать, апа – старшая

сестра, мама (в некоторых семьях есть такое обращение), мама – современный разговорный вариант, с ударением на последнем слоге, довольно распространенный в наше время в казахских семьях.

Героини новелл не поддались жестокости времени и обстоятельств, не утратили высокого имя женщины. Например, Айна-коз из «Материнского гнева» просила волостного управителя, чтобы ее единственного сына не отправляли на тыловые работы, но тот только издевался над ее ребенком. Мать не вытерпела этих смертельных мучений: «Схватила я нож, метнулась назад, в юрту прямо к волостному отправителю, лежавшему на подушках. Ударила его в глотку ножом, потом под сердце» [5, С. 75]. Данный эпизод, показывает нам, что в любом случае героический поступок женщины-матери всегда будет направлен на защиту собственного дитя.

Героиня рассказа Капия, после произошедшего, попадает в острог – идёт на тяжкие муки ради спасения сына. Её подвергают изощрённым пыткам, она терпит и жестокость тюремщиков, и голод, и холод. Выпущенная на свободу она как на крыльях несётся домой, чтобы увидеть сына. «Ради одного-единственного я прошла семь кругов ада. И семнадцать месяцев тюрьмы, и голодовки повидала. И это не сломает меня, лишь бы сыночек мой был рядом, жив да здоров... Освободившись, спешу домой, к нему…» [5, С. 72]. Эту историю она рассказывала хозяину дома, в котором просила разрешить ей переночевать. А хозяин, слушая ее рассказ, не отрывал взгляда от гостьи, «уши его малахая были приподняты, он боялся проронить хоть одно ее слово» [5, С. 76]. «Перед ним сидела женщина – сильная и бесстрашная. Она прошла через все муки своей беспросветной жизни, сохранила в себе человека, все выдержала, не сломалась, не согнулась под ударами судьбы: «Меня приковали… Били плетью… Сколько били, не знаю. И что они еще творили надо мной, тоже не знаю…» [5, С. 76]. Во все глаза смотрели на нее хозяева юрты и видели, что «перед ними сидела мать, знающая, как надо бороться за свое право быть счастливой» [5, С. 77] самой и сберечь будущее своих детей.

События гражданской войны легли в основу следующей новеллы Г. Мусрепова. Они втягивали в свой водоворот всех, в том числе и женщин. Нагима, из новеллы «Мужество матери», привыкла к грубости, к оскорблениям, она «из гордости никогда не входила сюда (в юрту кулака Жумана), предпочитала мерзнуть на холодном ветру» [5, С. 58]. Она говорила Жапару: «Пусть ветер гостем входит в нашу юрту, – но это наша юрта… И свой кусок,

пускай черствый, не застрянет в горле» [5, С. 58]. Когда к ним в дом заглянули красноармейцы, Нагима впервые услышала вежливые слова, обращенные к ней. Женщина умела на добро отвечать добром. Поэтому, когда ранили одного из побывавших у нее бойцов, она сказала сыну, чтобы тот поспешил помочь раненому спрятаться. Узнав о том, что Нагима знает, где раненый, Антонов, командир вражеского отряда, приказал солдатам плеткой бить Нагиму, женщину, мать. Она попыталась вразумить: «Я все вытерплю, – сказала Нагима. – Мне боль не страшна. Мне страшнее, что вы можете поднять руку на женщину, на мать» [5, С. 68]. Слова сильной женщины-матери подействовали: ни один не взял плетку. Случилось обратное: солдаты расправились со своим атаманом: «Нагима не умерла, не ее голова покатилась по земле, не ее тело оттащили в сторону солдаты. В эту темную ночь они расправились со своим атаманом» [5, С. 69]. Так мать предотвратила появление еще одной жестокости – жестокости, слепой, ничего не соображающей, вероломной, жестокости убийства матери, жестокости, которая рождается войной. При этом жестоко убили другого, с целью спасти женщину-мать. Слова, сказанные Нагимой, действительно повлияли на ребят. Думается, они вспомнили и о своих матерях: «Я знаю – красные дойдут и до ваших домов. Но я знаю и то, что у них рука не поднимется на ваших матерей. Даже на ваших матерей, которые выкормили таких волков, как вы!» [5, С. 69]. Так, Г. М. Мусрепов показал нам страшную ситуацию, в которой победила материнская мудрость и самоотверженность.

Автор показывает сложные ситуации в судьбе женщины. Великое народное бедствие – Великая Отечественная война – стало темой для рассказа «Аклима». Героиня произведения получила ошибочно письмо от солдата. Эта история с письмом стала судьбоносной и в жизни Аклимы, и в жизни солдата, написавшего его.

Несмотря на то, что женщина уже два года как получила извещение о гибели сына Касыма, с надеждой, что он все-таки жив, слушает она новое письмо, пришедшее с фронта. Читает его соседка Нурила: «Мама! – так начиналось письмо солдата. Мама» – это прекрасное слово облетело весь свет» [5, С. 77]. Габит Мусрепов описывает взгляд матери: «…Аклима слушала. Она жила каждым словом письма, каждой интонацией в голосе Нурилы, следила за каждым движением девушки. Глаза Аклимы, еще не потерявшие своей былой привлекательности, отражали все ее чувства и мысли. Эти глаза то теплели от любви к сыну, то расширялись от страха за него, то жмурились от облегчения» [5, С. 78]. Читая письмо, женщина

будто оказывается в том бою, она потрясена страшной правдой. Трагедия лишила солдата ног, но не лишила жажды жизни. Девушка Нурила начинает понимать, что письмо адресовано не Аклиме, а совсем другой матери, оно не от её сына Касыма, а от Сапара. Мать Сапара Улбала скончалась два года назад. Сапар ждет от неё ответа, но только Аклима с Нурилой знают, что ответного письма не будет. Материнское сердце взволновалось: «…И снова в душе Аклимы четко зазвучали слова письма, далекий и сильный голос солдата. Как он был понятен ей. Но что делать? Как помочь Сапару? Как написать ему, что никогда материнские руки не обнимут его израненную солдатскую голову, что никогда не услышит он голоса своей матери?» [5, С. 85].

Аклима решает написать Сапару письмо от лица его матери, она начинает принимать страшную правду − её сын Касым не вернется. Мусреповская героиня протягивает свое сердце и душу солдату, отдает ему всю нерастраченную на своего сына теплоту. И она, мать, пишет короткое, но лаконичное письмо неизвестному ей бойцу: «Приезжай, сынок, жду. Мама». Так может поступить только прекрасная душа. Теперь «каждый самолет, пролетавший над ее домом, заставлял сильнее биться материнское сердце. Может быть, это он летит – ее сын – солдат, ее Сапар?» [5, С. 85].

Так, произведения тонкого мастера художественного слова были созданы – с целью сохранить память о тех женщинах, которые боролись за своих потомков, за семейное благополучие, за нацию, чьи имена уже ушли в историческую летопись жизни. Каждая из них – истинная хранительница очага. Каждой героине этих произведений можно дать оценку одного из персонажей рассказа «Мать»: «Ширкин, женщина из женщин!» [5, С. 57].

Образ женщины-матери занимает не менее важное место и в творчестве В. М. Шукшина, которое традиционно воспринимается в контексте так называемой «деревенской» прозы, сложившейся в середине прошлого столетия. Это целое направление, связанное с обращением к традиционным ценностям в изображении современной деревенской жизни. В «деревенской» прозе женщины нередко играют первую наиважнейшую роль, они в центре внимания, потому что связаны с деревней, и на женских плечах держится русская деревня.

В творчестве Шукшина образ матери становится одним из главных и появляется уже в первых рассказах начинающего писателя, проходя через все последующие произведения уже зрелого мастера. Этот образ олицетворяет собой бесконечную любовь и заботу,

стойкость в преодолении жизненных трудностей, уверенность, покой и благородство, бескорыстие и самоотверженность. Образ матери мы видим во многих рассказах писателя («Далекие зимние вечера» (1963), «В профиль и анфас» (1967), «Материнское сердце» (1969) и др.), в киноповестях «Калина красная» (1974) и «Ваш сын и брат» (1966), а в историческом романе о восстании Степана Разина «Я пришел дать вам волю» (1969) встречаем образ крестной матери.

В произведении «Далёкие зимние вечера» образ матери показан в заботе о детях. На протяжении всего рассказа Шукшин показывает отношение детей Ваньки и маленькой Тали к матери. Когда мама возвращается с работы, в доме появляется праздник. А мать, хоть и очень уставшая, в нескончаемых заботах, хочет «рассказать им что-нибудь доброе, хорошее» [6, С. 42]. Долгий зимний вечер до конца будет заполнен тишиной, покоем, теплотой общения родных любящих душ. Вот только нет в доме ни полена дров, и Ванька с матерью идут за дровами. Как брели они, увязая в снегу, как тащили, выбиваясь из сил, срубленные березы, можно бы и не пересказывать, если бы не деталь, которая стоит иных многостраничных описаний того чувства, что связывало фронт и тыл. Замерзшие, голодные и усталые, Ванька с матерью вспоминают воюющего отца: «Отцу нашему тоже трудно там, – задумчиво говорит мать. – Небось в снегу сидят, сердешные... Хоть бы уж зимой-то не воевали» [6, С. 45].

В том, как в трудную минуту вспоминает русская самоотверженная мать, что близкому человеку приходится, может быть, еще труднее, и в наивном пожелании ее, чтобы хоть зимой-то прекращалась война, видны щедрые запасы доброты и любви, которых хватит и на детей, и на постоянную тревогу о муже, на все военные трудовые дни и ночи [6, С. 45].

Драматизм отношений матери с непутевым, не укоренившимся в жизни сыном прорисовывается в следующем рассказе «В профиль и анфас». Глубинной напряженностью отличается диалог между сыном и матерью: в горьком укоре материнского обобщения («Пошто же, сынок, только про себя думаешь?.. Про матерей-то пошто не думаете?», и в несобственно прямой речи сына: «Они настойчивые, матери. И беспомощные» [6, С. 269].

Сын решает ехать в город и рано утром начинает одеваться в дорогу. Его мать страшно огорчена. Она хочет пойти к директору совхоза и уговорить его не наказывать сына. Иван запрещает ей такое «унижение», хотя на душе у него очень неспокойно. Обессилевшая от горя мать принимается плакать: «Мать больше не выдержала, села

на приступку и заплакала тихонько. Иван знал: будут слезы. И оттого было так плохо на душе, щемило даже» [6, С. 269].

Предстояло прощание с печкой. «Всякий раз, когда Иван куда-нибудь уезжал далеко, мать заставляла его трижды поцеловать печь и сказать: «Матушка печь, как ты меня поила и кормила, так благослови в дорогу дальнюю». Причем всякий раз она напоминала, как надо говорить, хоть Иван давно уж запомнил слова. Иван трижды ткнулся в теплый лоб печки и сказал: – Матушка печь, как ты меня поила и кормила, так благослови в дорогу дальнюю» [6, С. 269–270].

Затем сын с матерью выходят из дому. Прощание выходит совсем не весёлым. Чтобы не расстраиваться самому, сын гонит её домой, но мать в последний момент не выдерживает и бросается рыдать у него на груди. Это противоречие силы, величия матери – и ее уязвимости, беспомощности запечатлены в финальном эпизоде расставания с сыном: «Бездумно, не то задумчиво глядела в ту сторону, куда поедет сын… голова ее затряслась у него на груди… перекрестила его» [6, С. 270]. Стиснув зубы, Иван шагает к автобусу. «А мать все стояла.… Смотрела вслед ему» [6, С. 271].

Рассказ «Материнское сердце», прежде всего, повествует о стремлении матери вызволить сына из тюрьмы несмотря ни на что. Ее не интересует очевидная вина Витьки. Она руководствуется лишь тем, что подсказывает ей ее любовь. И в этом заключается главная идея, которую ввел в рассказ Шукшин. «Материнское сердце, оно – мудрое, но там, где замаячила беда родному дитю, мать не способна воспринимать посторонний разум, и логика тут ни при чем» [6, С. 343].

Один необдуманный поступок сына отзывается в сердце матери, и на протяжении всего рассказа мы наблюдаем, как страдает мать. Автор показывает боль матери, ее душевные мучения, но и одновременно огромное желание вопреки всему помочь своему сыну, потому что он просто ее сын, ее кровинка. Здесь образ матери показан как образ заступницы, мученицы, терпящей боль и унижение. Этот рассказ о тяжелой женской судьбе, которой может лишь помочь безграничная любовь к детям и слепая надежда на человеческое участие и понимание.

В рассказе «Материнское сердце» Шукшин показал собирательный образ матери настоящей, которая сделает все для своего ребенка. Мать Витьки готова отдать все ради сына, даже самое последнее, но она была бедна. Главное, что у нее было – это вера в то, что у нее получится помочь сыну. Шукшин оставляет

рассказ незавершенным, но мы надеемся, что у матери все-таки получилось воссоединиться с сыном.

Подводя итоги данного исследования, важно отметить, что значимость женских образов в русском и казахском мирах словесности не подлежит сомнению. Творчество упоминаемых нами авторов отражает взгляд общества на женщину, особенности её национального характера, влияние исторических реалий на самосознание женщины.

Поэтизируя простую деревенскую женщину-мать, рассматриваемые нами авторы изображают ее хранительницей дома, земли, извечных семейных устоев и традиций. В старой матери-труженице они видят истинную опору для человека в превратностях судьбы, она для писателей – воплощение надежды, заботы, мудрости, доброты и милосердия. Художники слова преклоняются перед скромностью, стойкостью, верностью, трудолюбием, самопожертвованием женщин. Эти черты, свойственные и русским, и казахским женщинам, воспитывались в них веками и по сей день являются теми качествами, которым стоит следовать любому человеку.

ЛИТЕРАТУРА

1 Юнг К. Г. Структура и динамика психического. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.bookmate.com/books/ZYU3zLEf [дата обращения 15.02.2020].

2 Нойманн Э. Великая Мать. [Электронный ресурс]. URL: https://castalia.ru/component/k2/item/731 [дата обращения 15.02.2020].

3 Пыстина Л. М. Женская тема в рассказах Габита Мусрепова. [Электронный ресурс]. – URL: https://infourok.ru/material.html?mid=87642 [дата обращения 17.02.2020].

4 Образ женщины – матери в произведениях Габита Мусрепова – URL: https://znanija.com/task/32644851 [дата обращения 20.02.2020].

5 Мусрепов Г. М. Рассказы разных лет. – Алма-Ата: Жазушы, 1979. - 335 с.

6 Шукшин В. М. Собрание сочинений: В 3-х т. – Т. 2. – М., Молодая гвардия, 1985. – 591 с.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ РОМАНА М. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

ИСМАИЛОВА З. К.
студент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова
ШАКЕНОВА М. Т.
к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова

Фразеологизмы всегда привлекали большое внимание ученых. В рамках структурно-семантического аспекта наиболее подробно и системно изучена фразеология как самостоятельная научная дисциплина в трудах академика В. В. Виноградова [1]. В последние десятилетия с развитием антропологической лингвистики возрос интерес к данным языковым единицам, поскольку в них наиболее ярко выражается человеческий фактор. В. Н. Телия и ряд ученых в области лингвокультурологии и лингвокогнитивистики отметили важную составляющую фразеологизмов – национально-культурный компонент [2]. Вопросам функционирования фразеологизмов в тексте художественного произведения посвящены исследования М. А. Фокиной, Е. П. Бережной, Г. Н. Абреимовой, Ц. Цэрендорж.

В настоящей статье мы в основном обращаемся к семантико-прагматическому и стилистическому аспекту фразеологии, характеризующейся образностью, экспрессивностью, оценочностью и национально-культурной спецификой. Данные свойства актуализируются, выступая в качестве средства для создания художественного текста, образов и стилистических эффектов. По справедливому замечанию академика В.В. Виноградова, «при стилистическом подходе язык в художественном произведении неотделим от идейного замысла писателя, от образной ткани произведения, от характеров действующих лиц и от той творческой личности повествователя, которая создается всей композицией художественного произведения» [3].

Исследование фразеологизмов в контексте романа «Мастер и Маргарита» позволяет полностью раскрыть их роль в формировании художественного текста, в создании художественных образов. «В составе художественного текста фразеологизмы являются одним из образно-поэтических средств, используемых в изобразительных целях, а также выразителями, с помощью которых языковая экспрессия обнаруживается в тексте. Они служат средством характеристики персонажа, юмора и сатиры, стилизации и пародирования» [4].

В настоящей статье рассматривается функциональная нагрузка фразеологизмов при создании художественных образов в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Для решения данной задачи нами в процессе внимательного прочтения выписаны 285 фразеологизмов, функционирующих в художественном произведении «Мастер и Маргарита».

Система образов в романе «Мастер и Маргарита» представлена концептуальным троемирием: Древним Ершалаимским, современным Московским и вечным потусторонним миром. В романе освещаются вопросы о противоборстве добра и зла, человеческого и сатанинского мира, любви и нравственном долге, преодоление бесчеловечности, порыв к свету и добру [4].

Анализ фразеологизмов, функционирующих в тексте романа «Мастер и Маргарита», позволил отметить определенную закономерность при создании обозначенного концептуального троемирия. Речь представителей каждого из миров характеризуются определенным набором фразеологизмов как средстве их характеристики согласно идейно-художественному замыслу романа. Примеры употребления фразеологизмов приведены в следующей таблице.

Таблица 1 – Фразеологизмы в речи персонажей романа «Мастер и Маргарита»

Персонажи	Фразеологизмы и их значения [6]	Контекст
Древний Ершалаимский мир		
ПОНТИЙ ПИЛАТ	*Боже, Боги* – в значении выражения удивления, негодования.	*– О, боги, боги! Или ты думаешь, что я готов занять твое место? Я твоих мыслей не разделяю!* [5, С. 36].
	Висеть на волоске – быть близким к гибели, к концу.	*Ну, хотя бы жизнью твоею, – ответил прокуратор, - ею клясться самое время, так как она висит на волоске, знай это!* [5, С. 31].
	Дух. Ни слуху ни духу о комчем – нет никаких известий.	*...и похоронить их в тайне и в тишине, так, чтобы о них больше не было ни слуху ни духу. Не знаю, кто подвесил твой язык, но подвешен он хорошо* [5, С. 31].
Иешуа	*Ради Бога* – пожалуйста (при усиленной просьбе).	*Я его умолял: сожги ты бога ради свой пергамент!* [5, С. 28].
Современный Московский мир		
Берлиоз	*Фу. Фу-ты* – употребляется при выражении удивления, досады, раздражения.	*– Фу ты черт! – воскликнул редактор, - ты знаешь, Иван, у меня сейчас едва удар от жары не сделался!* [5, С. 13].
Бездомный	*Ишь. Вишь.* 1) Употребляется с целью обратить внимание на что-л. 2) при выражении недоумения, возмущения, восхищения; соответствует по значению слов: *вот, гляди, посмотри.*	*«Англичанин, - ишь, и не жарко ему в перчатках»* [5 С. 15]. *Ишь ты! Как в «Метрополе»! Какая красивая! Вишь ты, как у вас все хорошо вышло* [5, С. 362].
	Черт (тебя, его) возьми (или *дери, побери, подери*)! – восклицание, выражающее удивление, восхищение или возмущение, негодование.	*«Вот черт его возьми! А!»(стр.20Да черт их возьми, олухов!* [5, С. 71].
Никанор Иванович	*Нечистый. Нечистый дух или нечистая сила* (прост. устар.) – бес, дьявол, черт.	*А так, – ответил он, – что ежели я председатель, то я сразу должен был установить, что он нечистая сила!* [5, С. 159]. *Товарищи! – неистово закричал председатель, - держите их! У нас в доме нечистая сила!* [5, с.103].
Вечный потусторонний мир		
Воланд	*Воля. Воля ваша* – решайте, поступайте, как хотите, делайте так, как считаете нужным, желательным.	*Ведь говорил я ему тогда за завтраком: «Вы, профессор, воля ваша, что-то нескладное придумали! Оно, может и умно, но больно непонятно. Над вами потешаться будут»* [5, С. 18]. *Совсем худо, что-то, воля ваша, недоброе таится в мужчинах, избегающих вина, игр, общества прелестных женщин, застольной беседы* [5, С. 204].
	Помиловать. Помилуй бог (устар.) – употребляется как выражение несогласия, выражения в значении: да что ты(вы), как можно.	*Помилуйте, Иван Николаевич, кто же вас не знает?* [5, С. 22]. *Помилуйте, уж кто-кто, а вы-то должны знать, что ровно ничего из того, что написано в евангелиях, не происходило на самом деле...* [5, С. 47]. *Однако! Я чувствую, что после водки вы пили портвейн! Помилуйте, да разве это можно делать!* [5, С. 82]
	Злой. Злые языки – любители пересудов, сплетники; клеветники.	*Более того, злые языки уже уронили слово – наушник и шпион* [4, С. 266].
Азазелло	*Черт (тебя, его, их* и т.д.) *возьми (или дери, побери, подери)!* – восклицание, выражающее удивление, восхищение или возмущение, негодование.	*А уютный подвальчик, черт меня возьми! Один только вопрос возникает, чего в нем делать, в этом подвальчике?* [5, С. 356].

	К черту (чертям) на рога (на кулички) и у черта на рогах (или на куличках) (прост.) – об очень отдаленных и глухих местах	*Отдайте обратно, - в злобе зашипел Азазелло, - отдайте обратно, и к черту все это. Пусть посылают Бегемота* [5, С. 223].
Коровьев	*Черт знает кто* (что, какой, куда и т.п.) (прост.) – 1) неизвестно кто (что, какой, куда и т.п.); 2) о ком, чем-либо очень плохом, дурном.	*Уж он черт знает где! – и тут переводчик замахал руками, как мельничными крыльями* [5, С. 98]. *Говорю вам, капризен, как черт знает что!* [4, С. 99].
	Дурак. Валять дурака (прост.) – 1) бездельничать, лодырничать; 2) дурачиться; притворяться не знающим, не понимающим чего-л.	*Не валяйте дурака, Иван Савельевич, а слушайте* [5, С. 112].
Мастер	*Черт знает кто (что, какой, куда* и т.п.) (прост.) – 1) неизвестно кто (что, какой, куда и т.п.); 2) о ком, чем-либо очень плохом, дурном.	*Черт их знает, как их зовут, но они первые почему-то появляются в Москве* [5, С. 138]. *...и внешне-то черт знает на что похожий, и он-то мне больше всех и понравится* [4, С. 144].
	Ну тебя (вас, их, его) к черту (или ко всем чертям) – употребляется как пожелание избавиться, отделаться, от кого-либо надоевшего, неприятного.	*Какие тут к черту гипнотизеры!* [5, С. 356].
Маргарита	*Черт знает кто (что, какой, куда* и т.п.) (прост.) – 1) неизвестно кто (что, какой, куда и т.п.); 2) о ком, чем-либо очень плохом, дурном.	*...в очередях врут черт знает что, а вы повторяете!* [5, С. 215]. *С этого прямо и нужно было начинать, – заговорила она, – а не молоть черт знает что про отрезанную голову! Вы меня хотите арестовать?* [5, С. 219]. *Ты сейчас невольно сказал правду, черт знает, что такое, и черт, поверь мне, все устроит!* [5, С. 353].
	К черту (чертям) на рога (на кулички) и у черта на рогах (или на куличках) (прост.) – об очень отдаленных и глухих местах.	*...согласна проделать эту комедию с натиранием мазью, согласна идти к черту на кулички! Не отдам!* [5, С. 223]. *Ну вас к чертовой матери!* [5, С. 227].

Использование фразеологизмов в художественной речи имеет большую смысловую и функциональную нагрузку. В романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» фразеологизмы используются

в целях создания художественных образов в рамках обозначенного троемирия: Древний Ершалаимский, современный Московский, вечный Потусторонний. Благодаря оживлению образной основы фразеологизмов, представляющих персонажей и их действия, постоянно ощущается присутствие параллельно существующих миров – ирреального и реального. В речи представителей Ершалаимского мира характерны фразеологизмы с компонентом *Бог* и реже *боги*, что, возможно, указывает на переход от пантеона богов к Единобожью. В речи представителей реального и потустороннего миров в основном употребляются фразеологизмы с компонентом *черт* и *воля*, что указывает на образ нечистой силы, на внутренние человеческие противоречия, греховность общества, вечную борьбу добра и зла, а также право выбора самого человека, по какому пути идти в жизни – по пути добра или зла.

Таким образом, фразеологизмы в романе служат формированию сложной композиции художественного целого, принимают участие в представлении нами образов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М., 1977. – 312 с.

2 Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты / В.Н.Телия. – М.: Школа «Языки русской литературы», 1996. – 288 с.

3 Виноградов В.В. Насущные вопросы литературоведения. – М., 1951. – С.148.

4 Попова, Елена Юрьевна. Художественные функции фразеологизмов: На материале романа И.А. Гончарова «Обрыв»: автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, 1998. – 16 с. [Электронный ресурс]. URL: http://www.dslib.net/russkij-jazyk/hudozhestvennye-funkcii-frazeologizmov-na-materiale-romana-i-a-goncharova-obryv.html

5 Булгаков М. «Мастер и Маргарита». – М.: Издательство «Художественная литература», 1988. – 480 с.

6Фразеологический словарь русского языка/сост. А.Н. Тихонов (рук. авт. кол.), А.Г. Ломов, Л.А. Ломова – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз. – Медиа, 2007. – 334 с.

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ В ЗАГОЛОВКАХ ГАЗЕТ

МАКАРОВА А. С.
студент, Павлодарский монтажный колледж, г. Павлодар
ЖАРАЯ К. А.
преподаватель, Павлодарский монтажный колледж, г. Павлодар

Прецедентность как лингвокультурологическое явление тесно связано с публицистическим стилем. СМИ непосредственно отражают культурные представления, ценностные ориентации, национальный менталитет. К социальным задачам, выполняемым массовой коммуникацией, относятся, помимо прочего, создание и поддержание общей «картины мира», «картины отдельной общности», передача от поколения к поколению ценностей культуры. В содержании национального самосознания основной составляющей является национально-культурная память, представляющая собой «кладезь сведений, эмоций, фактов, откуда мы в нашей повседневности и обыденности черпаем данные для ответа на сакраментальные вопросы: кто мы есть, откуда мы и куда идем; чем гордимся в своем прошлом и настоящем, а чего стыдимся; почему это так, а не иначе; и даже – зачем все это. Это не история в чистом виде, а то, как прошлое представлено в нашей сегодняшней мысли и как оно вписывается в наши знания о современном мире» [1, С. 26].

Одним из наиболее выразительных средств, которые символизируют культурные особенности того или иного общества и к которым прибегают журналисты, являются прецедентные тексты. Прецедентными считаются «тексты, значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и окружению данной личности, включая и предшественников, и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [2, С. 216].

Исследователи по-разному объясняют «моду» на прецедентные тексты в современном публицистическом стиле. Н. С. Валгина указывает, что сегодня в текстах СМИ явно ощущается тяга к переосмыслению старых речевых структур. В каком-то смысле это стремление объясняется «речевой вольницей» сегодняшнего дня, желанием переиначить старые выражения, свободно поиграть со словом, блеснуть остроумием. Естественно, что прецедентное слово оказывается разгаданным лишь при наличии определенных фоновых знаний. Поэтому в литературе, рассчитанной на массового

читателя, в основном используются тексты уровня школьной программы, массовой культуры [3, С. 100]. При этом старые, привычные высказывания рождают новые современные образы, но «выстреливают» они именно на фоне узнаваемого; в легкой, доступной форме освещается современная ситуация, факт современной жизни.

Понятия «интертекстуальность», «прецедентный текст» стали особенно актуальными в период постмодернизма. Появились даже термины «цитатная литература», «цитатное мышление». Заимствование чужого текста стало принимать самые разнообразные, иногда причудливые формы. И главное в этой игре чужим словом создать усиление смысловой насыщенности текста, вхождение в общий контекст соответствующей культуры [3, С. 103].

Другие исследователи отмечают, что прецедентные тексты, являясь одновременно и «чужими» словами, и культурными знаками-кодами, органично вписываются в стилистику современного публицистического дискурса, сообщая ему не только информативную, но и эстетическую функцию. Реализация воздействующей функции претерпевает в постмодернистском медиа-тексте значительные изменения. Одно из них касается важнейшего конструктивного принципа организации публицистического текста – чередования экспрессии и стандарта. Прецедентные тексты совмещают в себе оба свойства: с одной стороны, они являются воспроизводимыми (и в этом смысле стандартными) единицами, с другой, – они всегда эмоционально нагружены, экспрессивно заряжены. Эти две черты неразделимы и «работают» одновременно на создание дополнительного смысла и экспрессивной выразительности текста. Кроме того, без специального усилия читателя, направленного на «декодирование» заключенного в прецедентном тексте значения, понимание целостного смысла текста просто невозможно. И это свойство прецедентных текстов делает данную лингвокультурную единицу «востребованной» в современном постмодернистском публицистическом дискурсе [4, С. 125].

Интерпретируя современные реалии, авторы используют разнообразные прецедентные феномены, восходящие к художественной литературе, языку, кинематографу, истории, политике и т.д. В свою очередь, знание, понимание и адекватное восприятие прецедентных текстов является показателем принадлежности к данной эпохе и культуре страны. Поэтому они являются частью коллективного фонового знания. Эффективность их использования обусловлена узнаваемостью носителями культуры. «В каждую эпоху, в каждом социальном кругу, в каждом

маленьком мирке семьи, друзей и знакомых, товарищей, в котором вырастает и живет человек, всегда есть авторитетные, задающие тон высказывания, художественные, научные, публицистические произведения, на которые опираются и ссылаются, которые цитируют, которым подражают, за которыми следуют» [5, С. 283].

В практике преподавания русского языка как иностранного восприятие прецедентного текста затруднено, поскольку студенты обладают лингвокультурными знаниями, принадлежащими другим сообществам. Это яркая иллюстрация, которая подтверждает значимость прецедентого текста для носителей определенной языковой картины мира.

Во многих исследованиях указываются такие основные функции прецедентного текста в СМИ, как выразительность, экспрессивность, оценочность. Известные читателям высказывания характеризуются яркостью, «броскостью», благодаря чему наиболее активно используются в заголовках, основная функция которых заключается в привлечении внимания, в возможности заинтриговать, увлечь читателя, чтобы он прочитал материал. Можно утверждать, что прецедентные тексты успешно справляются с данной задачей. Апеллируя к общим фоновым знаниям в прецедентных текстах, журналист задает определенный ракурс восприятия передаваемой информации. Кроме того, умело и тонко синтезируя информацию о явлении социально-психологического характера или общественно-значимом событии и стереотипное, понятное для адресата высказывание, он активизирует сознание читателя, вызывая в нем определенные ассоциации в результате наложения смыслов. На этом основании можно утверждать, что прецедентный текст выполняет не столько номинативно-информативную функцию, сколько эмоционально-оценочную и экспрессивную функции.

В современных газетных заголовках прецедентные тексты встречаются, как показывает анализ русскоязычной прессы Казахстана, в своем первоначальном или трансформированном виде:

1 И друг степей калмык («Звезда Прииртышья» 16 февраля 2017).

2 Яблоко раздора («Звезда Прииртышья» 23 февраля 2017).

3 Долг платежом красен («Звезда Прииртышья» 6 февраля 2017).

4 Герой нашего времени («Звезда Прииртышья» 22 июня 2017).

5 Идет солдат по городу… («Звезда Прииртышья» 6 мая 2017).

6 Я б в рабочие пошел, пусть меня научат («Звезда Прииртышья» 6 мая 2017).

7 Что такое осень? («Звезда Прииртышья» 19 сентября 2017).

8 Не верьте ушам своим («Звезда Прииртышья» 24 июня 2017).

9 Вместе весело шагать («Звезда Прииртышья» 9 сентября 2017).

10 Навострили лыжи («Звезда Прииртышья» 7 июня 2018).

11 Под башмаком («Звезда Прииртышья» 3 августа 2017).

12 Дело мастера боится («Звезда Прииртышья» 25 августа 2018).

13 Смех и радость мы приносим людям! («Звезда Прииртышья» 31 мая 2018).

14 Пусть мама услышит… («Звезда Прииртышья» 2 июня 2018).

15 Держат марку («Звезда Приртышья» 23 мая 2017).

16 … Я сам обманываться рад («Звезда Приртышья» 25 мая 2017).

17 У семи нянек дитя без глазу («Звезда Приртышья» 16 мая 2017).

Даже использование известных выражений в неизменном виде приводит к переактуализации их смысла и наполняет злободневным содержанием, благодаря чему они предстают в качестве одного из средств привлечения читательского интереса и воздействия на эмоциональную сферу личности. Так, в одной из публикаций работа банков с заемщиками освещается в статье «Долг платежом красен».

Надо отметить, что трансформированные прецедентные тексты встречаются гораздо чаще. Известные изречения, образы, имена и др., несколько видоизмененные, но вполне узнаваемые, оказываются в новых, часто неожиданных контекстах, чем привлекают внимание и стимулируют любопытство, желание познакомиться с публикацией. В результате словотворчества журналиста известные стандартные речевые формулы становятся более экспрессивными, эксплицитно или имплицитно выражают оценку, порождают новые смыслы. Трансформация заголовков прецедентных текстов достигается различными способами: заменой, усечением или добавлением компонентов. Наиболее распространенным способом модификации прецедентного текста является замена компонентов:

1 Круговорот воды в бюджете («Звезда Прииртышья» 16 февраля 2017) – о проблемах водоснабжения населения качественной питьевой водой и многомиллионных средствах, выделяемых из бюджета. Ср.: круговорот воды в природе.

2 Дама с младенцем («Звезда Прииртышья», 10 июля 2017) – о проблеме попрошайничества. Ср.: дама с собачкой.

3 Орех или решка («Звезда Прииртышья» 23 февраля 2017) – о планировании промышленного выращивания грецких орехов в Южном Казахстане. Ср.: Орел или решка.

4 Почем опиум для народа («Звезда Прииртышья» 26 августа 2017) – административные штрафы за отказ от вакцинации детей

родителей, исповедующих нетрадиционные религиозные взгляды. Ср.: Опиум для народа.

5 С чего начинается модернизация? («Звезда Прииртышья» 26 октября 2017) – реализация программы «Рухани жанғыру». Ср.: С чего начинается Родина?

6 Особенности павлодарской рыбалки («Звезда Прииртышья» 26 октября 2017) – завершение очередного рыболовного сезона. Ср.: Особенности национальной рыбалки.

7 Углем единым («Звезда Прииртышья» 30 августа 2018) – открытие в Экибастузе мясокомбината и майнингового центра. Ср.: Не хлебом единым жив человек.

8 Есть или не есть? («Звезда Прииртышья» 23 августа 2018) – повышенное содержание нитратов в южной дыне сорта «торпедо». Ср.: Быть или не быть?

9 Земля поклонилась поэту («Звезда Прииртышья» 26 мая 2018) – день памяти выдающегося казахского поэта-демократа Султанмахмут Торайгырова. Ср.: Земля, поклонись человеку!

10 Готовь трубы летом («Звезда Прииртышья» 28 июня 2018) – подготовка к отопительному сезону. Ср.: Готовь сани летом, а телегу зимой.

11 Продать – не строить («Звезда Прииртышья» 8 июня 2017) – продажа недостороенной колонии для пожизненно заключенных. Ср.: Ломать – не строить.

12 В гостях хорошо, а дома - хуже («Звезда Прииртышья» 8 июня 2017) – проигрыш павлодарской футбольной команды «Иртыша». Ср.: В гостях хорошо, а дома – лучше.

13 Коса на ЭКСПО приведет («Звезда Прииртышья» 15 июня 2017) – конкурс на самую длинную косу, главный приз – билет на ЭКСПО. Ср.: Коса на камень найдет.

14 Отделить мух от котлет («Звезда Приртышья» 11 мая 2017) – безопасность ребенка в Интернет сети. Ср.: Отделить пшеницу от плевел.

Известные выражения модернизируются, используются в новом контексте, преобразуются семантически, часто для создания определенного, например, иронического звучания. При этом в структурном отношении они сохраняют свой облик, благодаря чему становятся узнаваемыми [3, С. 101].

Усечение компонентов позволяет более емко и выпукло передать смысл:

1 В карман – за слово («Звезда Приртышья» 15 октября 2018) – о штрафах за нецензурные выражения. Ср.: за словом в карман не полезет.

2 Никто не забыт… («Звезда Приртышья» 6 мая 2017) – 25-летие со дня создания Вооруженных сил РК. Ср.: Никто не забыт, ничто не забыто.

3 Что посеем? («Звезда Приртышья» 6 мая 2017) нашествие саранчи в Павлодаре. Ср.: Что посеем, то и пожнем.

4 Любишь кататься («Звезда Приртышья» 27 июля 2017) – платные автодороги в Казахстане. Ср.: Любишь кататься, люби и саночки возить.

5 Ловись, рыбка («Звезда Приртышья» 24 июня 2017) - завершение весеннего нереста рыбы. Ср.: Ловись, ловись, рыбка, и большая, и маленькая…

6 Любить природу-любить Родину («Звезда Приртышья» 9 сентября 2017) – президентская программа «Туған жер» Ср.: Любить природу-значит любить Родину.

7 Сентябрь лето провожает («Звезда Приртышья» 7 сентября 2017) – приметы осени. Ср.: Сентябрь красное лето провожает, осень золотую встречает.

8 … с картинки в твоем букваре («Звезда Приртышья» 3 августа 2017) – статье о малой родине. Ср.: С чего начинается Родина? С картинки в твоем букваре…

9 Молочные реки («Звезда Приртышья» 4 июля 2017) – создание собственного кумыса по государственной программе «Дорожная карта бизнеса-2020». Ср.: Молочные реки – кисельные берега.

10 Не зная броду… («Звезда Приртышья» 5 июля 2018) – в жаркое летнее время на водоемах несчастные случаи. Ср.: Не зная броду, не суйся в воду.

11 Работа не волк («Звезда Приртышья» 28 июня 2018) – необходимость в кадрах с техническим и профессиональным образованием. Ср.: Работа не волк, в лес не убежит.

12 Товар – лицом! («Звезда Приртышья» 18 мая 2017) - республиканский конкурс для предпринимателей «Лучший товар Казахстана». Ср.: Показать товар лицом.

13 Слово не воробей («Звезда Приртышья» 23 мая 2017) – запись и хранение разговоров казахстанцев отечественными сотовыми компаниями. Ср.: Слово не воробей, вылетит – не поймаешь.

Узнаваемость прецедентного текста может быть связана с лексико-семантическим уровнем, когда в готовой структуре

появляются новые компоненты. Добавление компонентов используется для расширения передаваемого прецедентным текстом смысла и более точно отсылает к материалу:

1 Торг здесь не умелый («Звезда Приртышья» 10 февраля 2018) – о непопулярности аукционов в нашей стране). Ср.: Торг уместен.

2 Хлеб дешевле зрелищ («Звезда Прииртышья» 17 марта 2018) – о динамике цен на зерно. Ср.: хлеба и зрелищ.

3 Дома и ветхие стены помогают («Звезда Прииртышья» 21 июля 2018) – о сносе старых домов. Ср.: дома стены помогают.

Преступление и условное наказание («Звезда Прииртышья» 12 ноября 2018) – о чиновниках-коррупционерах. Ср.: преступление и наказание.

4 Карусель-карусель, кто успел, тот присел («Звезда Прииртышья» 16 февраля 2017) – о предстоящих выборах депутатов в мажилис. Ср.: карусель-карусель начинает рассказ...

5 Где конь не валялся («Звезда Прииртышья» 7 июня 2018) – по вопросу развития туризма в Павлодарской области. Ср.: Конь не валялся.

6 А знаний кот наплакал («Звезда Прииртышья» 30 августа 2018) – вопросы обязательного социального медицинского страхования. Ср.: кот наплакал.

7 До выставки рукой подать («Звезда Приртышья» 25 мая 2017) – до открытия ЭКСПО осталось совсем немного времени. Ср.: Рукой подать.

В подобных примерах оценить красоту игры можно в случае успешного «опознания» текста, становящегося модернизированным. Модернизация часто используется для создания иронического, сатирического подтекста, для создания нового смысла, его приращения [3]. Прецедентный текст в заголовке создает эффект ребуса, когда читатель предполагает, в связи с чем используется известное ему высказывание, оправдаются или нет его предположения относительно того, о чем будет идти речь. Иными словами, активизируется ассоциативное восприятие.

Расцвеченный узнаваемыми образами, подобный текст привлекает ассоциативными связями, оригинальными вкраплениями. Фоновые знания, которые окружают то или иное известное высказывание, могут оказать существенное воздействие на интерпретацию фактической информации, содержащейся в публикации.

Прецедентные тексты лаконичны, выразительны, образны. Они оказывают определенное воздействие на восприятие, привлекают

внимание, надолго остаются в памяти. Их популярность у носителей языка объясняется ссылкой к знакомым для них, вызывающим соответствующие эмоции источникам – популярным текстам, героям, цитатам.

Известные высказывания отражают то, какими предметами, реалиями, явлениями мира мыслит то или иное лингвокультурное сообщество. Это одно из зеркал культуры, культурная память, мудрость народа, облеченная в современную форму и комментирующая современные реалии. Использование прецедентных текстов в речи является показателем уровня языкового развития личности и создает атмосферу общения с пониманием культуры народа.

ЛИТЕРАТУРА

1 Караулов Ю. Н. Вехи национально-культурной памяти в языковом сознании русских в конце XX века // Актуальные проблемы современной лексикографии. – М., 1999. № 7. – С. 26-37.

2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – 1-е изд. – М.: Наука, 1987. – 261 с.

3 Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.

4 Наумова Е.О. Особенности функционирования прецедентных текстов в современной публицистике // Автореф. канд. филол. наук. – М., 2004. – С. 121-127.

5 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – 445 с.

НАИМЕНОВАНИЯ ЯВЛЕНИЙ ПРИРОДЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

ПОЛЕЩУК Е. А.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ЮРЧЕНКО Т. А.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Словарный состав – наиболее изменчивый и подвижный уровень языка, который непосредственно реагирует на то, что происходит в объективной действительности. Именно лексика отражает наши представления о различных явлениях внеязыковой деятельности, в лексике отражаются все процессы исторического становления общества.

Процесс формирования словарного состава любого языка длительный и сложный. Изучение процесса формирования лексики происходит в рамках исторической лексикологии.

К научной разработке проблем лексикологии славянская историческая компаративистика подошла лишь в XX в., когда была создана лексикографическая база, необходимая для исследований в этой сфере, – исторические и этимологические словари отдельных славянских языков (для русского языка – «Этимологический словарь русского языка» М. Фасмера (1950–1958 гг. и 1986–1987 гг.) при наличии более ранних этимологических словарей русского языка Сравнительно-историческое описание лексики славянских языков отражено в трудах А. Х. Востокова, И. И. Срезневского, И. А. Бодуэна де Куртенэ, С. К. Булича, А. Н. Веселовского, В. В. Виноградова, В. В. Колесова и др. [1, 2, 3].

Цель нашей работы – проследить историю возникновения слов, называющих явления природы. Наименования явлений природы занимают особое место в лексической системе любого языка.

Природное явление – факт или событие, происходящее в природной среде, которое может быть описано и научно объяснено. Они могут быть, как и опасными для жизни людей и любых живых существ, так и совершенно безопасными. Например, явление росы безопасно и даже завораживающе красиво, когда как при извержении вулкана погибают многие люди, животные и растения.

Группы природных явлений:

– геологические явления (грунтовые воды, карстовые провалы, обвалы, оползни, размывы береговых линий, разрушение горных пород, сели, смывы склонов);

– геофизические явления (землетрясения, извержения вулканов, разжижение грунтов, тектонические аэрозоли);

– гидрологические явления (тайфуны, цунами (нелинейная волна), ледоставы и ледоходы);

– метеорологические явления (атмосферные конвективные явления, атмосферные оптические явления, атмосферные электрические явления, необычные метеорологические явления; бури, гололёды, грады, засухи, ливни, метели, морозы, пыльные бури, смерчи, туманы, ураганы, циклоны),

– биологические явления (эпидемия, эпизоотия, эпифитотия);

– явления космического происхождения (космическое излучение, падение метеорита).

Природа – это то, с чем человек соприкасался издревле. Именно явления природы были одним из первых проявлением материального мира в жизни первобытных людей. От них зависела жизнь человека: зной, дождь, ураган, наводнение. Для того чтобы изучить эти явления, познать через них материальный мир и осмыслить себя в этом мире, человек должен был дать им наименования. Следовательно, наименования явлений природы – одни из самых древних в лексической системе языка.

Историческая лексикология называет два основных пути развития лексической системы: возникновение слов исконных, то есть существующих издавна, постоянно, искони и заимствование слов из других языков.

По хронологическому признаку выделяется несколько групп исконных русских слов, объединенных своим происхождением: индоевропейские, общеславянские, восточнославянские (или древнерусские) и собственно русские.

Индоевропейскими называются слова, которые унаследованы древними языками этой языковой семьи, в том числе и общеславянским языком. Индоевропейский язык предположительно существовал в IV–III веках до нашей эры. Распавшись на различные диалекты, он положил начало многим современным языкам. Индоевропеизмы (так называются слова, сохранившиеся с тех времен), в основном, состоят из названий конкретных предметов, качеств и действий.

Общеславянскими (или праславянскими) называются слова, унаследованные древнерусским языком из языка славянских племен. Общеславянский является потомком индоевропейского языка. Время существования данного периода не установлено точно, обычно называют время со второго или середины первого тысячелетия до н. э. до VI–VII века н. э.

Восточнославянскими (древнерусскими) называются те слова, которые сформировались в эпоху Древней Руси. Восточнославянский язык сформировался примерно к VII–IX вв. и просуществовал до XIV–XV вв.

Собственно, русскими называются все слова (за исключением заимствованных), которые появились в языке уже тогда, когда он сформировался сначала как язык великорусской народности, а затем и как национальный русский язык (с XV в. До наших дней).

Процесс заимствования слов очень сложный и долгий процесс. Интересно, что по характеру и объёму заимствований в русском языке можно понять пути исторического прогресса языка, то есть

историю международных путешествий, отношений и научного развития, и, как следствие, скрещивание русской лексики и фразеологии с другими языками. Из этого следует, что наблюдение за переходом слов и фраз из какого-либо иностранного языка в русский язык помогает понять историю русского языка, как литературного, так и диалектов.

В истории языка сменялись периоды преимущественного заимствования: из германских языков и латыни; финно-угорские и балтские; из греческого, а затем и старо-/церковнославянского языка; из тюркских языков; из польского языка; из нидерландского, немецкого и французского языков; из английского языка.

Среди анализируемых слов, называющих природные явления, можно выделить как исконную, так и заимствованную лексику.

Например, слово *метель* является исконно русским словом, оно образовано от праславянского *met-*. Употребляется в других языках славянской группы (украинский). В русском языке слово функционирует с шестнадцатого-семнадцатого века.

Буря – это общеславянское слово, образованное от существительного бура (с тем же значением), являющегося общеиндоевропейским словом (латинское furo – «бушевать», древнеиндийское bhurati – «быстро движется»). Присутствует также в других славянских языках: украинском (бумря), болгарском (бура, буря), сербохорватском (бу̏ра), словенском (burja), чешском (bouše), польском (burza); восходит к праиндоевропейскому *bhыr-.

Ливень – исконно русское слово, происходящее от глагола «лить», далее от праславянского *liti. Используется в славянских языках: украинском (лити, ллю), белорусском (ліць), болгарском (лемя), сербохорватском (ли̏ти, ли̏јем), словенском (lнti, lнjem), чешском (lнt, leji), словацком (liaќ, lejem), польском (laж, lejк); восходит к индоевропейскому *leyə– «лить».

Смерч происходит от древнерусского смьрчь, смърчь с первоначальным значением «облако, чёрная туча».

Слово *землетрясение* является исконно русским, от сложения двух корней.

Наводнение является исконно русским словом от глагола «наводнять», происходящим из приставки «на» и корня «вода».

Прилив – слово исконно русское, от глагола «лить» с добавлением приставки.

Лавина – происходит от немецкого слова Lawine, lavina от лат. labona: labor, labo «скользить».

Оползень – слово исконно русское, образовано от глагола «ползать, ползу».

Роса – слово исконное, происходит от праславянского *rosa. Используется также в других языках славянской группы: украинском, белорусском росам, болгарском росам, сербохорватском роМса, словенском. rysa, чешском, словацком, польском rosa.

Засуха происходит от русского «сухость», которое уже происходит от прилагательного сухой, далее из праславянского *suxъ. Таким образом, можно сказать, что слово исконно русское.

Снеготаяние произошло путем сложения двух слов: «снег» и «таять» и является исконно русским. Слов также прослеживается в других славянских языках: в украинском, в белорусском, чешском.

Половодье также произошло от сложения двух слов «полая» (открытая) и «вода», и является исконно русским. Используется также в других славянских языках: в украинском, белорусском, чешском, польском.

Облако – слов праславянского языка. Ср. в других языках славянской группы: украинском (оболомки), болгарском (омблак), сербохорватском (о̏лак̂), словенском (oblâk), чешском, словацком (oblak), польском (Obiok).

Ветер – слово индоевропейской группы – ‘веять, дуть’. Используется также в других славянских языках: в польском, словацком, болгарском, белорусском, украинском, чешском.

Дождь происходит от праславянского (dъħdħь) и является исконным словом. Присутствует также в других славянских языках: украинском (дощ), болгарском (дъждъмт), сербохорватском (да̏жд), словенском (dəMħdħ), чешский (deľt’), словацкий (dahd’), польский (deszcz),

Слово «*гроза»* заимствованное, произошло от старославянского Гроза. Используется в подобных славянских языках, как украинский (грозам), болгарский (грозам), сербохорватский (гроМза «трепет, ужас»), словенский (gryza), чешский (hrщza), словацкий (hro^za), польский (groza).

Град – заимствованное, происходит от старославянского градъ. Присутствует в подобных славянских языках, как украинский (град), болгарский (град), сербохорватский (граа́д), словенский (grad), чешский (hrбd), польский (grad).

Происхождение слова *радуга* не является ясным. Есть две правдоподобных теории возникновения данного слова: либо «*радуга*» сложилась из «радъ» («весёлый») и «дуга», либо же в прошлом слово

это звучало как «райдуга» – «пестрая дуга». Является исконным. Оно есть также в других славянских языках: польском, словенском, словацком, болгарском, белорусском, украинском, чешском.

Туман – слово, пришедшее из тюркского языка. Но оно также присутствует в славянских языках: в польском, словенском, словацком, болгарском, белорусском, украинском, чешском.

Иней – исконное слово. Также присутствует в других славянских языках: украинском (інемй), болгарском (имней), словенском (înje), чешском (jhnh).

Затмение произошло от слова «затмить», а слово «затмить» появилось от неизвестного корня.

Слово *«гало»* произошло от латинского halos, из древнегреческого áлщт (диск, круг).

Молния – исконно русское слово, произошло от праславянского *mъlni. Используется также в других языках славянской группы: украинском (молонням), белорусском (момлоння), болгарском (мъмлния), сербохорватском (мумна), словенском (myłnja).

Ледостав появилось в результате сложения двух слов «лед» и «стоять», и является исконно русским словом.

Слово *буран* заимствовано из татарского, где буран образовано от «бур» («крутить, свивать, вертеть»).

Цунами происходит от японского слова *tsunami,* что в переводе означает – «большая волна».

Мираж происходит от французского слова *Mirage*.

Торнадо – заимствованное слово из испанского языка, происходящее от tornar – «вертеть, крутить».

Слово *ураган* заимствованное через французский язык (ouragan) это слово было заимствовано из испанского языка (huracan), от слова huracan в языке таино, относящегося к группе индейских языков, исчезнувших в XVIII веку.

Таким образом, наименования природных явлений в русском языке с точки зрения происхождения можно разделить на две группы: исконные и заимствованные слова. 66,6 % проанализированных слов относятся к исконной лексике, 33,3 % составляют заимствования.

ЛИТЕРАТУРА

1 Виноградов В.В. История русского литературного языка // Избранные труды. М., 1978.

2 Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и изречениях. М.: Просвещение, 1964.

3 Колесов В.В. Древнерусский литературный язык. Л.: ЛГУ, 1989.

4 Электронный ресурс: https://ru.wiktionary.org/wiki

5 Электронный ресурс: https://lexicography.online/

6 Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Заимствования_в_праславянском_языке

7 Электронный ресурс: https://studopedia.ru/3_17316_sravnitelno-istoricheskiy-metod.html

8 Электронный ресурс: https://rus-et.ru/istoriya-yazyka/obshhie-voprosy/iskonno-russkie-slova/

9 Электронный ресурс: https://studopedia.ru/1_129628_prichini-leksicheskogo-zaimstvovaniya.html

10 Электронный ресурс: https://gufo.me/dict/vasmer

К ВОПРОСУ О РЕЛИГИИ А. П. ЧЕХОВА

СЁМОЧКИНА С. А.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Одна из записей на отдельных листах в записной книжке А. П. Чехова звучит так: «...человек или должен быть верующим, или ищущим веры, иначе он пустой человек» [1, т. 17, С. 216].

Цель данной статьи – проследить отношение А. П. Чехова к религии, а также установить, какое представление сложилось о нем с этой точки зрения в науке.

Писатель близко знал весь церковный и духовный строй Православия и поэтому никогда не допускал ошибок в названии церковных служб, молитв, песнопений, церковной утвари и очень хорошо знал иерархическую подчиненность (письмо к Н. А. Хлопову, беллетристу и драматургу, от 13 февраля 1888 года).

Как врач, привыкший хорошо лечить телесные недуги, бороться с эпидемиями, создавать госпитали, Чехов и на священнослужителей глядел как на целителей болезней душевных. И расстраивался, замечая, как плохо у них часто бывает поставлено дело (письмо М. П. Чеховой от 7–9 апреля 1887).

В селе Мелихове, на окраине которого писатель купил усадьбу для себя и родных, Чехов выстроил школу, лечил крестьян и собирал пожертвования на нужды библиотек и церквей. Этот краткий перечень дел – суть чеховского отношения к людям. «Он мог быть добрым и щедрым, не любя, ласковым и участливым – без

привязанности, благодетелем – не рассчитывая на благодарность. И в этих чертах, которые всегда оставались неясными для его окружающих, кроется, может быть, главная загадка его личности», – вспоминает А. И. Куприн [2, С. 566].

Вышенаписанное подтверждается и в воспоминаниях О. Я. Елпатьевского, ялтинского знакомого А. П. Чехова: «И, кажется, не было для него большего удовольствия, как устроить кого-нибудь, поддержать молодого писателя, дать возможность прожить в Ялте бедному учителю, найти место, занятия...» [2, С. 576].

А. П. Чехов, по мнению исследователя П. А. Соколова, умел находить в людях – «Божью искру», а в жизни – «руководящую идею» [цит. по: 3, С. 12].

Ниже приведем мнения некоторых философов, писателей, литературоведов о религиозности Чехова. После смерти Антона Павловича было прочитано несколько публичных лекций и рефератов, в которых речь шла о вере Чехова и его взглядах.

Осенью 1904 г. С. Н. Булгаков прочел лекцию в Тенишевском училище в Москве под характерным названием – «Чехов как мыслитель», в которой утверждал: «В произведениях Чехова ярко отразилось это русское искание веры, тоска по высшем смысле жизни, мятущееся беспокойство русской души и ее больная совесть» [13]. Булгаков говорил о близости Чехову краеугольной идеи христианской морали – ценности всякого человеческого существования, о том, что образы Чехова имеют всечеловеческое значение.

В 1910 г. в литературно-художественном кружке в Москве А. Измайлов прочел реферат «Между верой и неверием (Религия Чехова)». Отношение Чехова к религии – основной пункт его выступления. «Так прошел свою жизнь по земле этот человек, соединяя с страстной тоской по вере, с которой «можно жить припеваючи и замуравленным в стене», с мучительной жаждой бессмертия, – холодный подсказ ума, что мечтать бесплодно, что ночь ничуть не страшнее дня, что небеса пусты, что из умершего человека вырастет только лопух», [цит. по: 3, С. 13] – вот вывод, который сделал докладчик. В московских газетах появились отклики. По свидетельству очевидцев, после лекции возникла дискуссия. Один из выступавших сказал о Чехове: «Он был христианин дел, а не слов. Вся жизнь его была христианская» [цит. по: 3, С. 13].

По мнению исследователя М. Г. Курдюмова, Чехов обладал «интуитивно христианским мироощущением», он

глубоко чувствовал «основную стихию русской души – русское богоискательство в различных его формах и на разных ступенях русской культуры» [цит. по: 3, С. 13].

По поводу религиозности А. П. Чехова интересные мнения высказывают философы и писатели, такие как Л. Шестов, И. А. Бунин, Б. К. Зайцев. Так, у Л. Шестова Чехов – «певец безнадежности», у И. А. Бунина – «кающийся атеист», у Б. К. Зайцева – «ищущий христианин», веру свою проверяющий [14, С. 52].

И Бунин [4], и Шестов [5], опровергая какую-либо религиозность Чехова, подчеркивали его особенные отношения со смертью, которые не носили оттенка православной мистики: «Что думал он о смерти? Много раз старательно-твердо говорил, что бессмертие, жизнь после смерти в какой бы то ни было форме – сущий вздор. – Это суеверие. А всякое суеверие ужасно. Надо мыслить ясно и смело. Мы как-нибудь потолкуем с вами об этом основательно. Я, как дважды два четыре, докажу вам, что бессмертие – вздор» [4, С. 98–99].

С другой стороны, доходил до другой крайности: «Но потом несколько раз еще тверже говорил противоположное: – Ни в коем случае не можем мы исчезнуть после смерти. Бессмертие – факт. Вот погодите, я докажу вам это…» [4, С. 98–99].

С точки зрения известного писателя Б. К. Зайцева, религиозный опыт А. П. Чехова значим не столько тем, что писатель считал себя «человеком без религиозной мистики и без мистических настроений» [цит. по: 12], сколько тем, что Чехов с полным правом мог бы применить к себе слова Версилова из «Подростка»: «Положим я не очень веровал, но все же я не мог не тосковать по идее. Я не мог представить себе временами, как будет жить человек без Бога и возможно ли это когда-нибудь» [цит. по: 12]. Для Б. К. Зайцева как раз невероятно важно, что в вопросах веры Чехову не было свойственно равнодушие, «теплохладность, за которую Агнец Апокалипсиса угрожает извержением из уст своих» [цит. по: 12].

По версии Б. К. Зайцева, Чехов не исключал возможности спасения человека, но связывал ее не столько с религиозными, сколько с нравственными смыслами.

В своих письмах и записных книжках Чехов всегда стоял как будто бы не «за» и не «против» религии, а против религиозной сумятицы в головах, против некритичного ответа на вопрос о существовании Бога. В его записной книжке есть любопытные строки: «Между «есть Бог» и «нет Бога» лежит целое громадное поле, которое проходит с большим трудом истинный мудрец. Русский же

человек знает какую-нибудь одну из двух этих крайностей, середина же между ними ему неинтересна, и он обыкновенно не знает ничего или очень мало» [1, т. 17, С. 34]. То, что эта запись не черновой набросок мысли неизвестного нам персонажа, который должен был «говорить или думать о Боге», подтверждает факт переноса ее с небольшими изменениями в дневник [1, т. 17, С. 224]. Вот, например, что замечает о приведенной записи из записной книжки известный немецкий славист Людольф Мюллер: «Такая ложная поляризация в вопросе о существовании Бога, считает Чехов, распространена именно в России, где не рефлектированная, непросвещенная религиозность противостоит догматическому атеизму, в столь же малой степени рефлектированному и просвещенному» [6, с. 361]. Иными словами, поляризации подвергаются у Чехова не сами ответы на вопрос о существовании Бога, но степень их осмысленности, и демаркационная линия проходит не между «есть Бог» и «нет Бога», а между наличием осмысленной религиозной позиции и ее отсутствием. Русский человек, давая полярные ответы, оказывается всегда «по ту сторону» этой линии.

Этот вывод подтверждается и другой фразой Чехова. «Легкость, с какою евреи меняют веру, многие оправдывают равнодушием, – пишет Чехов далее в своей книжке. – Но это не оправдание. Нужно уважать и свое равнодушие и не менять его ни на что, так как равнодушие у хорошего человека есть та же религия» [1, т. 19, С. 79]. Очевидно, что легкость смены веры, за которую Чехов критикует евреев, возможна только в том случае, если вера носит поверхностный характер и подлинной убежденности в чем-либо не предполагает. Осмысленное равнодушие ставится Чеховым выше, чем номинальная вера, под маской которой скрывается ее отсутствие.

Чехов рассматривает современную ему культуру как «начало работы» по познанию «истины настоящего Бога», не признавая вклада религиозного движения (ведь оно стоит особняком от современной культуры) в эту работу: «Теперешняя культура – это начало работы, а религиозное движение, о котором мы говорили, есть пережиток, уже почти конец того, что отжило или отживает» [1, т. 11, С. 106]. А если деятельность религиозного движения не вносит никакого вклада ни в нравственное совершенствование отдельных людей, ни в познание «истины настоящего Бога», то оно, конечно, бесполезно.

Следует отметить, что, когда отдельные религиозные философы говорили о Чехове, они имели в виду не столько вопросы христианской

веры и ее догматов, сколько проблему особого типа творческой личности, художественный мир которой внутренне телеологичен.

Таким образом, за долгие годы в массовом сознании сложилось довольно противоречивое представление об А. П. Чехове. Обращая внимание на некоторые аспекты биографии Чехова, можно говорить о том, что христианская культура органично вошла в чеховскую жизнь. Многие черты чеховского характера в своей основе предопределены христианской моралью. Несмотря на то, что Чехов иногда называл себя атеистом, он на протяжении всей своей жизни проявлял живую, сердечную веру. Больше всего это видно из отношения Чехова к людям, как родным и близким, так и малознакомым. Жизнь Антона Павловича была исполнена добра, порядочности, сердечности и милосердия.

Творчество писателя также пронизано православным сознанием. Чехов пережил сам восторг молитвы и радость церковного богослужения, иначе вряд ли бы появились такие произведения, как: «Святой ночью» (1886), «На страстной неделе» (1887), «Архиерей» (1902) и многие другие. По словам исследователя С. Ю. Николаевой, «Картина мира, существующая в сознании чеховских героев, восходит так или иначе к «Шестодневу» и другим памятникам, испытавшим на себе влияние «Шестоднева» и развивавшем его идеи о красоте и мудрости божественного мироустройства, о многообразии человеческих лиц и единстве человечества, об особом и предопределенном положении каждой песчинки, растения, животного, человека в мире» [7, С. 85].

В центре теодицеи Чехова заключен вопрос поиска правды. Герои чеховской прозы – известные правдоискатели. Любопытно в этом смысле замечание современного исследователя А. С. Собенникова, определившего скрытый эсхатологический характер чеховского идеала и его близость народной христианской эсхатологии: «В народном сознании мир полон страданий и несправедливости, люди живут в грехе, но есть где-то Правда и утвердится когда-нибудь Царство Правды на земле» [8, С. 162]. Далее А. С. Собенников отмечает, что с поисками Правды-Справедливости традиционно связывались такие явления русской жизни, как странничество, старчество, юродство, аскеза святых, освященные религиозным идеалом. К ним в литературе нового времени генетически восходит тип «духовного странника». Как известно, духовное странничество Ф. М. Достоевский, а за ним Н. А. Бердяев считали особым свойством русского человека [2, С. 164]. Именно отсутствие или недостаточность Правды-Справедливости

в историческом бытии заставляет чеховских героев искать ее в будущем. Будущее лишено у Чехова признаков социальной утопии, оно скорее приобретает характер аксиологии, знака спасения.

У А. П. Чехова можно выделить два жанра, отражающие его религиозные взгляды. По мнению некоторых ученых (Г. А. Бялый [9], И. Н. Сухих [10], В. И. Тюпа [11] и другие) достаточно распространенный для Чехова жанр – это притча. Притчи чаще всего используются, когда рассказчик стремится сохранить свободу воли слушателей, оставив им возможность самим определить значимость и смысл услышанного. Притча не навязывает мнений или оценку. В центре любой притчи загадка, требующая раздумий, усилий ума и сердца. Такие принципы не противоречат чеховскому мировоззрению, может быть, именно поэтому автор достаточно часто использует этот жанр как наиболее подходящий. В произведениях «Без заглавия» (1888), «Пари» (1889), «Рассказ старшего садовника» (1894) можно провести параллели с текстами Священного Писания.

Следующий жанр – святочный/рождественский рассказ. Как утверждает исследователь Е. А. Абрашова, «В центре русских народных представлений, безусловно, находились принципы православного христианства. В народной традиции выражена и вера в возможность загробного спасения. Народные праздники, с одной стороны, своими корнями прочно уходили в языческую старину (при исследовании народных обрядов можно реконструировать языческие ритуалы и представления, лежавшие в их основе), а с другой стороны – в народном сознании все эти обряды обрели христианское объяснение и уже никак не связывались с прежними верованиями. Но именно благодаря такому мировосприятию появился жанр святочного (или рождественского) рассказа, который также достаточно широко представлен в чеховском творчестве» [15, С. 5]. Многим своим произведениям автор сам давал жанровое определение, а некоторые можно отнести к этому жанру по сюжету и по смыслу: «Кривое зеркало» (Святочный рассказ) (1883), «Восклицательный знак» (Святочный рассказ) (1885), «Сон» (Святочный рассказ) (1885), «Ночь на кладбище» (Святочный рассказ) (1886), «В Рождественскую ночь» (1883), «Зеркало» (1885) и другие.

Из анализа типичных для Чехова жанров (притч и святочных/рождественских рассказов) следует вывод, что творчество писателя зачастую в легко прочитываемом подтексте пронизано православным сознанием. Чехов заставляет читателя увидеть в бытовом, житейском – вечное. Многие персонажи писателя являются носителями религиозного сознания, и автор объективно воспроизводит их

точку зрения. Есть в чеховском повествовании герои другого склада характера. Это вполне мирские люди, которые проживают свою жизнь вне рамок религиозного опыта, но это лишь на первый взгляд. В их судьбах все равно отражена проблематика Священного Писания, воспроизведены какие-либо евангельские события, правда, перенесены они Чеховым на почву событий и проблем XIX века.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что существует реальная проблема трактовки вопроса о религии Чехова-человека и Чехова-писателя. Очевидно, что различные исследователи творчества А. П. Чехова по-своему характеризует религиозность писателя. По нашему мнению, несмотря на противоречивые представления об А. П. Чехове, его жизнь и творчество пронизаны христианскими ценностями и верой в человека.

ЛИТЕРАТУРА

1 Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Сочинения: в 18 т. – Письма: в 12 т. – М., 1974-1983.

2 А. П. Чехов в воспоминаниях современников. – М., 1986. – 734 с.

3 Собенников А. С. Творчество А. П. Чехова и религиозно-философские традиции в русской литературе XIX в.: диссертация ... доктора филологических наук: 10. 01. 01. – Иркутск, 1997. – 230 с.

4 Бунин И. А. О Чехове: Незаконч. рукоп. / И. А. Бунин; Предисл. М. А. Алданова. – Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1955. – 412 с.

5 Шестов Л. Творчество из ничего (А. П. Чехов). – М.: KMK Sci. press, 2000. – 54 с.

6 Мюллер Л. Вера у Чехова – чеховская вера // Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 354-365.

7 Николаева С. Ю. А. П. Чехов и древнерусская культура: Монография. – Тверь, 2000. – 168 с.

8 Собенников А. С. «Между «есть Бог» и «нет Бога...»: (О религ. - филос. традициях в творчестве А. П. Чехова) – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1997. – 222 с.

9 Бялый Г. А. Русский реализм. От Тургенева к Чехову / Г. А. Бялый; вступ. ст. В.М. Марковича. – Л. : Сов. писатель, Ленинград. отд., 1990. – 637 с.

10 Сухих И. Н. Чехов в жизни: сюжеты для небольшого романа. – Москва: Время, 2010. – 414 с.

11 Тюпа В. И. Художественность чеховского рассказа. – М.: Высш. шк., 1989. – 133 с.

12 Измайлов А. А. Литературный Олимп: характеристики, встречи, портреты, автографы [Электронный ресурс]. – URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004750168/viewer/?page=15 [дата обращения 20. 02. 20].

13 Булгаков С. Н. Чехов как мыслитель: публичная лекция [Электронный ресурс]. – URL: http://www.magister.msk.ru/library/philos/bulgakov/bulgak17.htm [дата обращения 20. 02. 2020].

14 Калганникова И. Ю. «От реализма к модернизму»: О динамике творческого диалога А. П. Чехова и Б. К. Зайцева – создателя биографии «Чехов»// Мир науки, культуры, образования. Международный научный журнал. – Горно-Алтайск: Изд-во Горно-Алтайского государственного университета, 2009. – №3. – С. 52-54.

15 Абрашова Е. А. Христианские мотивы в прозе А. П. Чехова: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10. 01. 01 / Моск. гос. обл. ун-т. – Москва, 2004. – 15 с.

«МЫСЛЬ СЕМЕЙНАЯ» В РАССКАЗЕ В. Г. РАСПУТИНА «ВАСИЛИЙ И ВАСИЛИСА»

СЛАНБЕКОВА А. Н.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

«Мысль семейная» берет свое начало еще в древнерусской литературе и находит свое отражение на современном этапе. Семья в становлении человека всегда играла важнейшую роль, неважно, в дореволюционное или послереволюционное время, менялся лишь образ жизни. Именно в семье происходит утверждение нравственных устоев и общечеловеческих ценностей, переходящих из поколения в поколение. «Мысль семейная» – одна из ведущих тем русской литературы. Русские писатели всегда рассматривали семью как основу личности и основу общества, формирующие характер, мировоззрение, жизнь и судьбу конкретной страны (в данном случае России) и мира в целом.

«Мысль семейная» как определение появляется у Л. Н. Толстого, который, заканчивая работу над очередным романом, говорил своей жене Софье Андреевне в 1877 году: «Мне теперь так ясна моя мысль, так в «Анне Карениной» я люблю мысль семейную, в «Войне и мире» любил мысль народную, вследствие войны 12-го года» [1, т. 1, С. 502].

Эта мысль как одна из важнейших в русской литературе развивается многими писателями, но наше внимание в данной статье уделяется В. Г. Распутину, для которого понятие «семья» имеет приоритетное значение и сосуществует в его творчестве как тема с такими другими глубинно раскрываемыми темами, как мать, отчий дом, Родина и Россия.

Важно отметить, что творчество В. Г. Распутина развивалось в рамках «деревенской прозы» XX века. Понятие «деревенская проза» было введено в 60-х годах XX века для определения произведений русской литературы, посвященных деревенской жизни и тех ценностей, которые связаны с многовековыми традициями русской деревни. «Деревенская проза» сразу заняла в русской литературе XX века значительное место, потому что была связана с народным самосознанием и была жизненно необходима обществу. Деревня всегда оставалась духовно чистым местом, в котором сохранились важные исконно русские нравственные, философские и мировоззренческие основы. Своим творчеством В. Г. Распутин вместе с другими художниками слова поставил перед обществом ряд вопросов, связанных с духовным миром человека, с его отношением к людям, семье, к своей Родине, к труду, к природе, к нравственным ценностям, нашедшим столь полное и блистательное воплощение в творчестве писателя.

В. Г. Распутин принадлежит к тому «поколению «деревенщиков», на творческую судьбу которых выпало дописать последнюю страницу в летописи русской деревни, запечатлеть и философски обобщить всю систему нравственных ценностей уходящей крестьянской Атлантиды» [4, С. 2].

Целью данного исследования является определение своеобразия художественного воплощения темы семьи в рассказе «Василий и Василиса» В. Г. Распутина.

Жизнь любого человека всегда была связана с понятием семьи и рода. Начиная с древнерусской литературы, писатели обращались к семейной тематике и к проблеме преемственности поколений. В XX веке особое внимание этой теме уделяли писатели – «деревенщики», во многом наследовавшие традиции классической литературы. «Внимание к этой теме со стороны писателей-традиционалистов обусловлено тем, что осмысление духовных устоев, основ семьи обнажает весь пласт национальной культуры, духовные основы бытия русского человека» [5].

В. Распутин, как и другие писатели-«деревенщики» (Ф. Абрамов, В. Астафьев, В. Белов, Е. Носов, В. Шукшин), «чьим призванием было считывать судьбу и душу народную», «отвечать случившимся в народе переменам» [5], к теме семьи подходит с особым пиететом, неоднократно подчёркивая важность этого института в нашей жизни: «Не будь семьи в обществе, управлять им, воспитывать и облагораживать его, подвигать к служению во благие имена сделалось бы намного затруднительней, если вообще возможно без принуждения, – подчёркивает прозаик. – И великое из чувств – любовь – стало бы без семьи беспризорным и одноклеточным. Без семьи все основания общества пришлось бы менять» [цит. по: 5].

Для Валентина Распутина принципиальное значение в жизни имела семья, которая, как он считает, сыграла важную роль в его становлении. По воспоминаниям писателя, бабушка Валентина Распутина, Мария Герасимовна Распутина, одна из первых получила медаль «Мать-героиня». У Никиты Яковлевича, деда писателя, и Марии Герасимовны было одиннадцать детей. Первой родилась дочь Александра (в 1911–1912 г.). Вторым в семье 25 января 1913 г. родился сын Григорий, отец писателя. Предки писателя жили хорошо, у них был большой дом, по прежним меркам, пятистенный, с двумя амбарами и сараем. Также Распутин упоминает о том, что имелось хозяйство: бычок, корова.

Никита Яковлевич имел хорошее по тем временам образование – три класса церковно-приходской школы. В. Распутин помнит дедушку таким: небольшого роста, плотный, он был добрым человеком, любил и знал реку, тайгу. «В дедушке по отцу (по матери я деда не знал) просматривалась примесь коренной сибирской породы, этакая тунгусковатость» [3, С. 87]. Никита Яковлевич Распутин любил охоту, ходил на медведя, и никто не мог сравниться с ним в рыбалке. «Однажды, рассказывали, поймал он такого тайменя, что, когда нес по деревне, хвост волочился по земле» [3, С. 87]. Никита Яковлевич часто брал с собой в лес на рыбалку и внука. Возможно, одно из совместных плаваний вспоминал В. Распутин, когда писал о своих детских годах: «…потом рассматриваю с лодки, перегребающей на остров, – и не может же быть, чтобы я ничего там не высмотрел и не занёс в свою душу, что-то такое, что сделало её чувствительной и подвижной» [3, С. 87].

Никита Яковлевич был уважаемым человеком, в деревне его уважали и шли к нему за помощью. Что немаловажно, он готов был помочь в беде, умел грамотно составить письмо, документ. Бабушка

писателя, Мария Герасимовна, была высокой, темноволосой женщиной, отличалась умом и проницательностью, владела образной речью, хотя и не знала грамоты. «У бабушки, – вспоминал В. Г. Распутин, – было чисто русское, ликовое лицо, суховатое и удлинённое, глядящее издалека, точно помнящее века» [3, С. 87]. Несмотря на то, что имела одиннадцать детей, она легко управлялась с детьми и хозяйством. Распутин вспоминает о том, что отношения Никиты Яковлевича и Марии Герасимовны были непростые. Они поженились, когда жениху было семнадцать-восемнадцать лет, а невесте девятнадцать-двадцать лет. Возможно, Никита и Мария были знакомы с детства, поскольку жили в соседних деревнях – Аталанке и Криволуцкой. «И он, и она были людьми сильных характеров, долго притиравшихся, народивших кучу детей, но так в конце концов и не притёршихся. Это о них рассказ «Василий и Василиса», один из первых» [3, С. 87].

Рассказ «Василий и Василиса» был написан в 1966 году, тогда Валентину Распутину было двадцать девять лет. Опубликован рассказ в начале 1967 года в еженедельнике «Литературная Россия». Молодой писатель в то время лишь входил в литературу. «Василий и Василиса» – один из текстов, с которого начинается творческий путь писателя. В момент написания этого рассказа Распутин только формировал себя как художника слова со своим взглядом на мир, стилем, эстетической концепцией, которые в дальнейшем он будет активно утверждать и совершенствовать.

В название вынесены мужское и женское имя, из чего сразу понятно, что рассказ – о взаимоотношениях мужчины и женщины, причем далее при чтении текста становится ясно, что они муж и жена. Их взаимоотношения наполнены трудностями и испытаниями. Общеизвестно, что браки совершаются на небесах. Православное учение о браке утверждает, что брак есть таинство, то есть событие духовное, принадлежащее к духовной реальности, к духовному бытию. Не случайно автор назвал героев рассказа Василием и Василисой, этой созвучностью имен он хотел усилить впечатление и показать, что герои действительно предназначены друг для друга.

Если обратиться к поэтике имени «Василий», то оно греческого происхождения и имеет значение – «царский», «царственный», а «Василиса» соответственно – «царственная». Наши герои имеют семантику мировладения, и это обосновано тем, что они сами выбрали данный образ жизни – «жить как бы вместе, но врознь». Христианская концепция мира гласит, что судьба человека

определяется Богом, но от человека зависит реализация ее. Человек зачастую думает, что он сам творец своей судьбы. Иногда он, угадав волю Божью, исполняет ее, иногда – противоречит ей. Чем точнее он распознает и исполнит задуманное о нем Богом, тем лучше для него самого и в дальнейшем для его вечной жизни.

Рассказ строится на противопоставлении характеров главных героев. Василиса – трудолюбивая и работящая, она не щадит себя. «Просыпается рано», немного полежав в кровати, обдумывает план на весь день. Поднявшись, Василиса «начинает бегать», она «делает тысячу дел» только за утро, и весь день героиня на ногах, «то одно, то другое». Перед нами вырисовывается образ работящей крестьянской женщины, которая не может жить без труда, которая каждое свое дело совершает по совести. Она делает тысячу дел и ставит самовар: «День у нее разделяется не на часы, а на самовары: первый самовар, второй, третий…» [2, С. 391].

Василий противопоставлен Василисе: «Василий поднимается не рано: рано подниматься незачем. Единственное, как в бане, окошечко в его амбаре на ночь завешено: Василий не любит лунный свет, ему кажется, что от луны несёт холодом. Кровать стоит изголовьем к окошечку, по другую его сторону стоит столик. У дверей на гвоздях развешены охотничьи и рыболовные снасти… Он одевается молча, совсем молча не пыхтит, не кряхтит, не стонет» [2, С. 391]. Василий – заядлый таежник, охотник. Тайга - одна из составляющих его жизни. Здесь прослеживается аналогия с дедушкой и бабушкой Распутина. Как уже было отмечено, Никита Яковлевич, дедушка писателя, увлекался охотой и рыбалкой; а бабушка, Мария Герасимовна, была трудолюбивой и мудрой женщиной. Благодаря ей появились на свет «распутинские старухи», которые олицетворяют былые нравы, добродетели и такие понятия, как церковный брак, малая Родина, совесть.

Примечательным в рассказе является эпизод сенокоса. Здесь, несмотря на разногласия, вся семья в сборе. Сенокос для села – это святое дело. Василий и Василиса и вместе, и врозь одновременно. Они молчат, друг друга вроде не замечают. Но когда Василиса от жары вдруг почувствовала себя неважно, Василий переживает за нее, объявляет всем перекур. Василий явно беспокоится за жену, что выдает его истинное к ней отношение – заботу, любовь.

«Они молчат, – гласит рассказ, – и это не натянутое молчание, это даже вовсе не молчание, а обычное физическое состояние без слов, когда слов никто не ждёт и они не нужны» [2, С. 393]. Тридцать

лет Василий живёт в амбаре, Василиса – в избе с выросшими детьми, и даже разговора между ними не получается. Не смогла Василиса простить мужу давней, довоенной ещё обиды. Однажды, напившись, «он схватил топор, лежавший под лавкой, и замахнулся. Василиса до смерти перепугалась, закричала не своим голосом и выскочила из избы. В ту ночь у неё случился выкидыш. Вернувшись в дом, она растолкала Василия и показала ему на порог: «Выметайся!» [2, С. 397]. Все эти тридцать лет они делали вид, что не видят друг друга вовсе. За все это время они ни разу не сказали друг другу ни слова.

Василисе была дана возможность простить мужа после страшных лет войны, но она не смогла. Она не вышла к столу, когда муж вернулся домой и вместе с мужиками отмечал Победу. Возилась в подполье, что-то делала по дому, а потом послала старшую дочь постелить отцу в амбаре. И оборвала её: «Не твоё дело», – когда дочь попыталась возразить. Места для мужа в доме по-прежнему не оказалось. Действительно пронзительное место в рассказе. Война как одно из самых страшных событий всегда сближает родных людей, но не распутинских героев.

Василиса утверждала, что у неё всё перегорело внутри к мужу. Но нет, когда лет через семнадцать после их разрыва привёл Василий к себе в амбар Александру, Василиса пусть и не прогнала её со двора, но тяжело терпела соперницу. Посредством их поступков и речи автор показывает, что у них есть чувства друг другу, хоть они прямо этого и не говорят. Они были предназначены друг для друга, но не смогли прожить жизнь должным образом. При этом поражает поведение Василисы, когда она благословила соперницу и проводила ее до ворот.

Очень пронзительна заключительная сцена в рассказе, когда Василий понимает, что смерть его близко. Тогда он всерьез задумывается о прожитой жизни и предстоящей смерти. Рассуждает о том, что люди рождаются ночью и умирают тоже ночью. Почти тридцать лет он прожил один, но умирать одному ему было невмоготу. Поэтому он просил Петра, чтобы внук Васька чаще заходил к нему. Василию было теперь действительно одиноко. Люди заводят семью, чтобы любить и жертвовать собой ради ближнего своего. Любовь и одиночество несовместимы, она придает смысл жизни. Василию стыдно перед смертью за свою жизнь. Василиса все же осмелилась прийти к Василию в амбар. Эта сильная, казалось бы, женщина заплакала перед ним, увидев его состояние. Ее слезы капали прямо на Василия. «Давай попрощаемся, Василиса, – говорит

Василий. «Он подает ей руку, она пожимает ее и, всхлипывая, поднимается. – Теперь мне легче стало. Она делает шаг, второй, потом оборачивается. Василий улыбается. Она всхлипывает и выходит. Он улыбается, лежит и улыбается» [2, С. 413]. Все эти тридцать лет Василий жил рядом с Василисой. Он видел ее каждый день и не мог сказать ни слова. Но теперь, когда Василиса простила его, ему стало легче умирать. Вот чего он ждал все эти годы. Прощения. Ведь он понимал, что на том свете ему придется отвечать за свои поступки. Теперь он с чистой совестью мог покинуть этот мир. У Василисы так и не повернулся язык попросить прощения у мужа в ответ, но сам факт ее прихода и слезы говорят о многом.

Василий и Василиса так и прожили эти тридцать лет без слов, но молчание их было наполнено горечью и болью. У Василия – за свой проступок, а у Василисы – за свою гордость. У каждого была возможность что-то изменить, но они не смогли. Внутреннее состояние героев никак не совпадет с внешним. Внешне они жили все это время невозмутимо, но в глубине души были несчастны.

Семья – это малая церковь. В семье свои законы и уставы. Василий и Василиса не смогли сохранить должную семейную гармонию. Гордыня – один из семи смертных грехов. Гордыня поглотила Василису, вследствие чего случился раскол семьи. Они жили совсем близко друг к другу, но никто не прикладывал усилии к примирению. Наоборот один и другой пытались уехать подальше. Василий отправлялся на прииски – вернулся, а Василиса запросилась к сыну в город, но, подумав, отказалась. Тяжесть их грехов несут и их дети. Вряд ли позитивно отразится такой раскол семьи и на внуках: потомки отвечают за нераскаянный грех предков. Поэтому так важен факт покаяния Василия.

«Василий и Василиса» – это история о том, как два близких человека стали абсолютно чужими друг другу, не сумев совладать со своими страстями. Распутин как автор с любовью относится к персонажам и не осуждает их, а сочувствует им. При этом четко показывает, что гордыня – разрушитель всех добродетелей. Неблагоприятное духовное состояние чревато такими последствиями, как раскол семьи. Главным в этом рассказе является то, что персонажи, признав свою роковую ошибку в этой земной жизни, простили друг друга перед уходом в вечность.

«Мысль семейная» прослеживается практически во всех произведениях В. Г. Распутина. Ведь именно в семье человек формирует свое мировоззрение. Писатель затрагивает проблемы

семьи, которые предельно актуальны и сейчас. Он раскрывает причины этих проблем и показывает пути их решения. Духовная жизнь намного важнее физической. И если на этом свете человек совершает ошибки, то, поняв свою неправоту и вовремя покаявшись, может со светлой совестью обрести покой на том свете.

Если провести параллель между романом Льва Толстого «Анна Каренина» и рассказом В. Распутина «Василий и Василиса», то можно сделать выводы, что «мысль семейная» ярко воплощена в этих произведениях. Если в «Анне Карениной» художественное раскрытие темы семьи дается на фоне трагедии человека, пренебрегающего заповедью «не прелюбодействуй», то в рассказе «Василий и Василиса» идет предупреждение о разрушительной силе гордыни, которая может душевно и духовно погубить двух близких людей.

Таким образом, В. Распутин, сделав прототипами своих персонажей родных бабушку и дедушку, на примере из практически личной жизни показывает, что семья может быть основана лишь на самопожертвовании, смирении, терпении. И тогда она будет человеку во спасение. Дедушка и бабушка писателя были людьми сильного характера и не смогли ужиться вместе, как и персонажи рассказа, который имеет необычный сюжет, позволяющий по всей полноте и глубине поставить глобальные семейные проблемы. Неправильные решения этих проблем влекут за собой плачевные следствия. Поддаваясь гордыне, люди совсем забывают про главные ценности жизни, отдаляясь от Истины. Разрушительная сила гордыни способна сломать семью. Идея рассказа гласит, что нужно уметь просить прощения и прощать самому.

ЛИТЕРАТУРА

1 Толстая С. А. Дневники: В 2-х томах, т. 1. – М., 1978. – 627 с.

2 Распутин В. Г. Избранные произведения в 2-х томах. - Т. 2. Живи и помни. Прощание с Матёрой. Рассказы. – М.: Молодая Гвардия, 1984. – 446 с.

3 Распутин В. Г. Откуда есть-пошли мои книги// Распутин В. Г. В поисках берега: повесть, очерки, статьи, выступления, эссе. – Иркутск: Сапронов, 2007. – С. 86-92.

4 Тарковская И. Нравственно-философские искания в творчестве В. Г. Распутина: автореф. дис... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 1991. – 17 с.

5 Калинина И. П. Русская семья и традиции национального жизнеустройства в повестях В. Г. Распутина. – URL: http://www.dslib.net/

russkaja-literatura/russkaja-semja-i-tradicii-nacionalnogo-zhizneustrojstva-v-povestjah-v-g-rasputina.html [дата обращения 01.03.2020].

К ВОПРОСУ О РЕЛИГИИ Н. В. ГОГОЛЯ И ЕЁ ОТРАЖЕНИИ В «ВЫБРАННЫХ МЕСТАХ ИЗ ПЕРЕПИСКИ С ДРУЗЬЯМИ»

ТЕМИРБУЛАТОВА Р. Н.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Ни одному из великих русских писателей XIX века не удалось вызвать вокруг своего творчества столь ожесточенной идейной борьбы, как Н. В. Гоголю. Эта борьба началась после выхода в свет первых его произведений и продолжалась с неослабевающей силой на протяжении многих десятилетий после его смерти. В. Белинский справедливо отмечал: «Вообще ни один поэт на Руси не имел такой странной судьбы, как Гоголь: в нем не смели видеть великого писателя даже люди, знавшие наизусть его творения; к его таланту никто не был равнодушен: его или любили восторженно, или ненавидели» [1, С. 216].

Мировоззрение, личная жизнь и творчество Гоголя до сих пор вызывают бурные споры, а между тем и интерес - у литературоведов, историков и ученых. Вызвано это тем, что Гоголь резко отличался от своих современников и внешним обликом, и религиозным воспитанием, и мировоззрением. Он представлял собой довольно сложную и загадочную личность для окружающих, отмечая: «Я почитаюсь загадкою для всех, никто не разгадал меня совершенно» [2, С. 81]. Интересно, что и для самого себя он был не менее сложной загадкой, зная свои глубинные противоречия и пытаясь определить свой духовный статус.

Цель данной статьи – наметить суть отношения Гоголя к Богу, наиболее четко явленного в итоговом произведении писателя «Выбранные места из переписки с друзьями» - с опорой на реальные факты его биографии.

И. С. Аксаков так характеризовал Гоголя: «Многим из читателей, не знавшим Гоголя лично, может показаться странным, что этот художник, заставлявший всю Россию смеяться по своему произволу, был человек самого серьезного характера, самого строгого настроения духа… Как на нравственный подвиг, требующий чистого деятеля, смотрел он на свои литературные труды и неутомимо

работал над личным нравственным усовершенствованием» [5]. Истоки этого – в его отношении к религии.

С детства Гоголь не был равнодушен к вере. «Его школьный приятель Василий Любич-Романович вспоминал, что в церкви он «молитвы слушал со вниманием, иногда даже повторял их нараспев, как бы служа сам себе отдельную Литургию…». Как-то раз Гоголь, недовольный пением, поднялся на клирос и стал подпевать хору, ясно произнося слова молитв. Но священник, услыхавший незнакомый голос, выглянул из алтаря и, увидев постороннего, велел ему удалиться» [цит. по: 6], таким образом, для него было принципиальным хорошее и четкое исполнение молитв. Любовь к Богу породила в Гоголе чувство милосердия, ведь с самого детства: «По рассказам нежинских соучеников, Гоголь не мог пройти мимо нищего, чтобы не подать ему, и если нечего было дать, то всегда говорил: «Извините» [цит. по: 6].

Особую роль при формировании его религиозного мышления сыграл преподаватель Нежинской школы, в которой учился Гоголь – протоиерей Павел Волынский. В. Воропаев, в своем исследовании пишет: «Законоучитель гимназии, помимо преподавания катехизиса и Священной истории с географией Святой Земли, читал в старших классах своеобразный курс нравственного богословия, знакомя воспитанников с творениями святых отцов и учителей Церкви – Василия Великого, Иоанна Златоуста, Исаака Сирина, Амвросия Медиоланского и других. Историк Алексей Иванович Маркевич, учившийся в Нежинской гимназии после Гоголя, утверждает: «Единственный профессор, имевший на него сильное влияние, был богослов…» [6].

Вся последующая жизнь Гоголя связана со сложным мировоззренческим процессом укрепления религиозной веры, имевшим разные этапы. Остановимся на последнем из них, отразившемся и в творчестве, и в фактах биографии.

«Выбранные места из переписки с друзьями» – это важное произведение Н. В. Гоголя, в котором собраны все мировоззренческие, писательские и жизненные проблемы писателя. О замысле Н. В. Гоголь впервые пишет в письме к Александре Осиповне Смирновой из Франкфурта от 2 апреля 1845 года: «Это будет небольшое произведение и не шумное по названию в отношении к нынешнему свету, но нужное для многих...» [3, т 2, С. 235]. Год спустя, в письме к Николаю Языкову он снова пишет о своем замысле: «Я как рассмотрел все то, что писал разным лицам в

последнее время, особенно нуждавшимся и требовавшим от меня душевной помощи, вижу, что из этого может составиться книга, полезная людям, страждущим на разных поприщах… Я попробую издать, прибавив кое-что вообще о литературе» [3, т. 2, С. 339]. В этом же письме к Языкову, Гоголь утверждает: «Я не оставляю намерения издать выбранные места из писем, а потому, может быть, буду сообщать тебе отныне почаще те мысли, которые нужно будет пустить в общий обиход» [3, т. 2, С. 340]. В том же 1846 году Гоголь набрасывает в записной книжке план будущей книги, в которой, как он надеялся, ему удастся разрешить свою важнейшую писательскую задачу.

Большая половина писем, входящих в произведение, датирована 1846 годом, это самое напряженное время работы над «Выбранными местами из переписки с друзьями». В это время Гоголь тщательно подбирает письма, переделывает их и пишет новые главы. Записки представляют собой статьи, письма, адресованные разным людям.

Книга был написана достаточно быстро. Гоголь пишет П. А. Плетневу: «Вдруг остановились самые тяжкие недуги, вдруг отклонились все помешательства в работе, и продолжалось все это до тех пор, покуда не кончилась последняя строка труда» [3, т. 1, С. 91]. Здесь же Гоголь объясняет, откуда появилась эта легкость: «...я действовал твердо во имя Бога, когда составлял мою книгу, во славу Его святого имени взял перо, а потому и расступились перед мною все преграды» [3, т. 1, С. 107].

Первому Н. В. Гоголь отсылает рукопись Плетневу, при этом просит: «Все свои дела в сторону, и займись печатаньем этой книги под названием: «Выбранные места из переписки с друзьями». Она нужна, слишком нужна всем – вот что покаместь могу сказать; все прочее объяснит тебе сама книга» [3, т. 1, С. 100]. Гоголь уверен в успехе, так как считает, что эта книга необходима обществу: «… книга эта разойдется более, чем все мои прежние сочинения, потому что это до сих пор моя единственная дельная книга» [3, т. 1, С. 100].

Но критика встретила новое произведение Н. В. Гоголя достаточно критично. Не все могли понять его смысл. Не было ни одного критика, который бы не высказывал свое мнение на счет последней книги Гоголя. В газетах и журналах бурно издавались статьи, например, «в мартовских номерах «Московского Городского Листка» была напечатана статья Аполлона Григорьева «Гоголь и его последняя книга» – первая по времени попытка истолкования

«Переписки» [цит. по: 7]. Назвав книгу «странной», критик доказывал, что она – болезненный момент в духовном развитии автора.

П. Вяземский подчеркивает, что «как ни оценивай этой книги, с какой точки зрения ни смотри на нее, а все придешь к тому заключению, что книга в высшей степени замечательная. Она событие литературное и психологическое» [цит. по: 7].

В номере «Современника» от 7 февраля появилась рецензия на книгу Н. В. Гоголя В. Г. Белинского, которая заканчивалась словами: «Горе человеку, которого сама природа создала художником, горе ему, если, недовольный своею дорогою, он ринется в чуждый ему путь! На этом новом пути ожидает его неминуемое падение, после которого не всегда бывает возможно возвращение на прежнюю дорогу...» [цит. по: 7]. После Белинский писал Василию Боткину: «Статья о гнусной книге Гоголя могла бы выйти замечательно хорошею, если бы я в ней мог, зажмурив глаза, отдаться моему негодованию и бешенству…» [цит. по: 7]. Белинский считал Гоголя лицемером, и даже обвинял его в корысти: «гимны властям предержащим хорошо устраивают набожного автора» [3, т. 2, С. 283] и что «книга написана с целью попасть в наставники к сыну наследника престола» [3, т. 2, С. 283]. Также его задели слова о духовном будущем России: «По-вашему, русский народ самый религиозный в мире: ложь! – писал Белинский. – Приглядитесь пристальнее и вы увидите, что это по натуре своей глубоко атеистический народ. В нем еще много суеверия, но нет и следа религиозности» [3, т. 2, С. 282].

Гоголь был потрясен несправедливостью упреков, но ответ его был таков: «Желаю вам от всего сердца спокойствия душевного, первейшего блага, без которого нельзя действовать и поступать разумно ни на каком поприще» [3, т. 2, С. 285]. Несмотря на то, что он был невероятно огорчен таким заявлением Белинского. Гоголь признавался друзьям, что его оскорбила не критика Белинского, а его нехристианское отношение.

В рамках данной статьи остановимся на вопросе об отношении Гоголя к Церкви, сконцентрировавшем его отношение к Богу, религии, человеку. Важной является в этом плане восьмая глава, которая называется «Несколько слов о нашей Церкви и духовенстве». В этой главе автор искренне не понимает нападок европейской Церкви на русскую: «Напрасно смущаетесь вы нападениями, которые теперь раздаются на нашу Церковь в Европе. Обвинять в равнодушии духовенство наше будет также

несправедливость. Зачем хотите вы, чтобы наше духовенство, доселе отличавшееся величавым спокойствием, столь ему пристойным, стало в ряды европейских крикунов и начало, подобно им, печатать опрометчивые брошюры?» [4, С. 64]. И подчеркивает, что для того, чтобы говорить о Церкви что-либо, нужно прежде всего знать о ней: «а мы вообще знаем плохо нашу Церковь. Духовенство наше не бездействует. Я очень знаю, что в глубине монастырей и в тишине келий готовятся неопровержимые сочинения в защиту Церкви нашей» [4, С. 64]. Церковь для Гоголя на данном этапе его жизни – единственное тихое, спокойное и смиренное место. Для него Церковь - это драгоценный дар, который Бог дал людям. Гоголю Церковь помогла не только излечить душу, но и преобразить её. «Церковь наша должна святиться в нас, а не в словах наших. Мы должны быть Церковь наша и нами же должны возвестить ее правду» [4, С. 64].

Возмущают писателя слова о том, что Церковь – безжизненна: «Они либо говорят, что Церковь наша безжизненна. – Они сказали ложь, потому что Церковь наша есть жизнь; но ложь свою они вывели логически, вывели правильным выводом: мы трупы, а не Церковь наша, и по нас они назвали и Церковь нашу трупом» [4, С. 64]. Гоголь проводит интересную аналогию «Церковь» – «Сокровище»: «Владеем сокровищем, которому цены нет, и не только не заботимся о том, чтобы это почувствовать, но не знаем даже, где положили его. У хозяина спрашивают показать лучшую вещь в его доме, и сам хозяин не знает, где лежит она» [4, С. 65]. Важнейшая мысль Гоголя заключается в том, что Бог – это жизнь, и именно: «жизнью нашей мы должны защищать нашу Церковь, которая вся есть жизнь; благоуханием душ наших должны мы возвестить ее истину» [4, С. 65].

В следующей главе «О том же» Гоголь поднимает вопрос о религиозно-нравственном состоянии российского общества, а также о деятельности духовенства. Он высказывает своё принципиальное несогласие с мнением многих, что духовенство отстраняется от общества в целом. И добавляет, что духовенству нашему указаны законные и точные границы в его соприкосновениях со светом и людьми. Действительно, люди достаточно разнообразны, каждый – индивидуален, и совершенно любой человек может своим словом повлиять на мнение другого, именно поэтому невозможно не согласится с тем, что должны быть точные границы. Гоголь размышляет, каким образом человек должен прийти к религиозному

образованию, смирению: «Священнику нужно время также и для себя: ему нужно поработать и над самим собою. Он должен с Спасителя брать пример, Который долгое время провел в пустыне и не прежде, как после сорокадневного предуготовительного поста, вышел к людям учить их» [4, С. 67]. Сам Гоголь часто проводил время в молитве и именно таким образом постигал Бога. Он не понимает тех людей, которые даже не пытаются исследовать свою собственную душу, для постижения светлого, дарованного свыше: «Некоторые из нынешних умников выдумали, будто нужно толкаться среди света для того, чтобы узнать Его. Это просто вздор. Опроверженьем такого мнения служат все светские люди, которые толкаются вечно среди света и при всем том бывают всех пустее» [4, С. 67]. Невольно задумываешься о слове «пустота». Пустота, по мнению Гоголя, – это большая дыра в душе человека, которую тяжело скрыть, а также тяжело её заполнить. Люди с душевной пустотой могут даже не замечать её. Именно в таком случае человеку нужны духовные наставления священников, регулярные посещения Церкви, чтение религиозных посланий, чтобы свернуть с ложного пути, заполнить дыру внутри себя.

«Воспитываются для света не посреди света, но вдали от него, в глубоком внутреннем созерцании, в исследовании собственной души своей, ибо там законы всего и всему: найди только прежде ключ к своей собственной душе; когда же найдешь, тогда этим же самым ключом отопрешь души всех» [4, С. 67]. Да, каждый священник, чтобы иметь возможность помочь всем остальным, находит ключ для открытия света в своей душе. Возможно, Гоголь говорил здесь не только о священнослужителях, но о мирянах, адресуясь душе каждого читателя, чтобы они отыскали ключ к свету своей души.

Возвращаясь к биографии писателя, важно сказать, что слова, которые произнесены в двух главах о Боге и Церкви, отражают суть его отношения к Богу. В минуты душевного беспокойства он посещает Церковь и места высокой духовной силы. «Он писал 24 февраля 1845 года Александре Смирновой, что «был сподоблен Богом и среди глупейших минут душевного состояния вкусить небесные и сладкие минуты» [цит. по: 6]. В церкви он находил спокойствие и умиротворение, которым хотел поделиться со своими друзьями, что и делал, подтверждение чему находим неоднократно. Так, Ф. Н. Беляев писал Гоголю: «Благодарю вас тысячекратно за то, что вы меня натолкнули на мысль обратить внимание на наши

православные священнодействия, которые возвышают мысль, услаждают сердце, умиляют душу и прочее и прочее. Без вас я бы не был деятельным в подобном чтении, а имея его только в виду, все бы откладывал, по моему обыкновению, в дальний ящик» [цит. по: 6].

Особое событие в духовной биографии Гоголя произошло в феврале 1848 года. Он отправляется в Иерусалим. «В записной книжке Гоголя появляется запись: «Николай Гоголь – в Св. Граде» [6]. К сожалению, этот эпизод жизни писателя до сих пор остается малоизученным. По воспоминаниям современников можно сделать вывод, что сам писатель не любил обсуждать поездку: «Когда Михаил Максимович, давний друг Гоголя, говорил с ним о том, что было бы хорошо, если бы он описал свое путешествие в Палестину, тот отвечал: «Может быть, я описал бы все на четырех листках, но я желал бы написать это так, чтоб читающий слышал, что я был в Палестине» [цит. по : 6]. В Иерусалиме Гоголь проводит ночь у Гроба Господня.

Особенно важную роль в жизни Гоголя сыграла Оптина Пустынь, где он искал и находил духовное утешение. «Первое документальное свидетельство об интересе Гоголя к Оптиной относится к 1846 году. Камер-юнкер Владимир Муханов, писал в августе этого года сестрам из Остенде: «Здесь мы нашли Гоголя, с которым познакомились. Он очень замечателен, в особенности по набожному чувству христианской любви… Недавно читал он нам два прекрасных письма молодого Жерве к своему отцу, писанные из Оптиной Пустыни. Сколько веры и любви в молодом подвижнике, оставившем мир и все прелести в тех летах, когда они так обольщают человека, и посвятившем себя Богу! Какое тихое и торжественное спокойствие в этой душе, достигшей пристани!» [цит. по: 6]. В Оптиной Пустыни Гоголь понял, что «оптинский дух стал для него жизненно необходимым: «Мне нужно ежеминутно, говорю вам, быть мыслями выше житейского дрязгу и на всяком месте своего странствия быть в Оптинской Пустыни» [цит. по: 6].

Пребывание в этом месте оставило неизгладимый след в душе писателя. «Спустя три недели он писал графу Толстому из Васильевки: «Я заезжал на дороге в Оптинскую Пустынь и навсегда унес о ней воспоминание. Я думаю, на самой Афонской горе не лучше. Благодать видимо там присутствует… Нигде я не видал таких монахов. С каждым из них, мне казалось, беседует все небесное… За несколько верст, подъезжая к обители, уже слышишь ее благоухание: все становится приветливее, поклоны

ниже и участья к человеку больше. Вы постарайтесь побывать в этой обители...» [цит. по: 6]. После этой поездки Гоголь посещал Оптину Пустынь еще два раза.

Таким образом, религия для Н. В. Гоголя является важнейшей составляющей жизни. Как глубоко религиозный писатель он не мог не высказать свое мнение на счет современного ему отношения русского человека к Богу и Церкви. Наиболее четко его идея прослеживается в восьмой и девятой главах «Выбранных мест из переписки с друзьями», где он призывает общество одуматься, принять Церковь как дар Божий и защищать её всеми земными силами. Сам Гоголь принимал этот дар и советовал принять его своим друзьям и читателям.

Подводя итоги, следует еще раз подчеркнуть, что вопрос о религиозных воззрениях Гоголя до сих пор остается дискуссионным: писатель - довольно сложная и загадочная личность, которую весьма сложно разгадать и понять во всей полноте и глубине. Наша попытка рассмотреть отношение писателя к русской православной Церкви, явленное в итоговом для Гоголя тексте, - с опорой на биографические факты - свидетельствует о том, что он был религиозным человеком, и точнее – православным христианином.

ЛИТЕРАТУРА

1 Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. Статьи и рецензии. 6 том, – М.: Издательство академии наук СССР, 1955. – 798 с.

2 Вересаев В. В. Гоголь в жизни. - М.: Юрайт, 2018. – 319 с.

3 Переписка Н. В. Гоголя: в двух томах. - М., 1988. – 365 с.

4 Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями/ Сост., вступ. ст. и коммент. В. А. Воропаева. – М.: Сов. Россия, 1990. – 432 с.

5 Аксаков С. Т. История моего знакомства с Гоголем. [Электронный ресурс]. – URL: http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/aksakov_4.htm [дата обращения 22.03.2020].

6 Воропаев В. А. Николай Гоголь. Опыт духовной биографии. [Электронный ресурс]. – URL: http://gogol-lit.ru/gogol/bio/voropaev-duhovnaya-biografiya/index.htm [дата обращения 22.03.2020].

7 Воропаев В. А. «Переписка с друзьями» Николая Гоголя как литературная проповедь. [Электронный ресурс]. – URL: https://pravoslavie.ru/29852.html [дата обращения 22.03.2020].

КОГНИТИВНО-НОМИНАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НОМИНАЦИЙ ИНДУСТРИИ КРАСОТЫ

ФАЙЗУЛЛАЕВА Д. Х.
студент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент
ШАКЕНОВА М. Т.
к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент

В настоящее время индустрия красоты представляет динамичную и перспективную область человеческой деятельности. Этот тренд связан со стремлением современных членов общества быть здоровыми, активными, успешными и красивыми. В этой связи активно развиваются косметологические и дизайнерские направления, методики и процедуры, создаются новые продукты индустрии красоты, бренды, профессии и др. Данные процессы получают отражение в языке, в результате чего появляются активно неологизмы, в большинстве заимствованного характера, которые в свою очередь развивают свой номинативный потенциал. Предметом настоящего исследования в данной статье являются неологизмы в мире моды и их когнитивно-номинативный потенциал. В целях решения данной задачи нами предварительно собран материал объемом 122 слов методом сплошной выборки из толковых словарей, словарей неологизмов и Интернет-ресурсов [6], [7].

Языковая лексика меняется, обновляя существующие слова и создавая новые, это происходит не только в лингвистике, но и в других различных сферах человеческой деятельности. С каждым годом все больше и больше слов добавляются в лексику русского языка. Под новыми словами, или неологизмами, мы вслед за рядом исследователей понимаем слова, которые появляются для обозначения нового: предмета, признака либо действия, а также ранее существовавшие слова, но расширившие границы своих значений в процессе переосмысления [1]. Более того, неологизмами считаются слова, в которых еще носителя языка ощущают определенную новизну и свежесть [2].

В когнитивном аспекте номинация представляет собой сложный речемыслительный процесс, в результате которого происходит включение новых номинативных единиц в концептуализацию и категоризацию в языке. Иными словами, через неологизмы можно в определенной степени отследить, как носитель языка описывает

языковую картину мира [3]. В целях материального воплощения знаний языки используют сложившуюся технику номинации и создают оригинальные системы наименований, являющиеся своеобразными языковыми картинами. Причиной дифференциации языковых картин мира является специфика номинативной деятельности человека, универсальной в процессуальных аспектах и идио-этнической в выборе свойств и признаков, которые используются как основа наименований [4].

В целях описания когнитивного механизма номинации нами используется универсальная когнитивная структура – пропозиция. Пропозиция (от лат. propositio ‘суждение’) занимает одно из центральных мест при изучении и анализе различных уровней языковой системы. В когнитивной лингвистике под пропозицией понимается универсальная единица человеческого сознания, отображающая взаимодействия субъектов и объектов окружающего мира и имеющая огромное значение в способах категоризации поступающей информации. Пропозиция, или пропозициональная структура, в которой есть действие и его участники, лежит в основе когнитивного механизма номинации [5].

При номинации в сфере индустрии красоты носитель языка также моделирует действительность в рамках определенной пропозициональной структуры, в которой есть субъект действия, объект действия, средство, образ действия, само действие и его пространственно-временные характеристики. Рассмотрим номинации индустрии красоты, характеризующие данные компоненты пропозициональной структуры.

Субъект действия: *бьютимейкер* – специалист по созданию красивого образа и стиля, мэйкапа; *имиджмейкер* – профессия, занимающаяся созданием образа; *фитнес-гуру* – люди, которые ведут свои фитнес-каналы в различных сетях и платформах; *визажист-креатор* – специалист по созданию новых концепций в макияже и причесок, *барбер* – специалист по мужским прическам.

Действие: *кастинг* – конкурсный отбор моделей с целью заключения контракта; *контуринг* – при мейкапе моделирование черт лица с помощью консилеров, тональных средств и хайлайтера; *пилинг* – удаление, отшелушивание верхнего ороговевшего слоя кожи; *термолифтинг* – процедура антивозрастной терапии; *скрабинг* – процедура по очищению ороговевшего кожного покрова.

Объект действия: *блейзер* – однобортный или двубортный пиджак с накладными карманами без клапана, *бомбер* – короткая

легкая куртка. Изначально эта модель была создана для ВВС США ее носили летчики бомбардировщиков; *кроксы* – обувь из поролоновой массы, кюлоты – короткие, застёгивающиеся под коленом штаны; *лоферы* (от англ. loafer, т.е. бездельник) – ботинки, напоминающие мокасины, от мокасин отличаются наличием достаточно толстой подошвы с невысоким каблуком.

Средство: *консилер* – это тональное средство, которое содержит максимальное количество красящего пигмента; *праймер* – средство для защиты кожи и закрепления макияжа; ремувер – средство для снятия макияжа; *скраб* – косметический продукт применяется для чистки кожи; *флюид* – тональное или уходовое средство, жидкое по текстуре; *хайлайтер* – это средство для создания сияния и высветления отдельных участков кожи.

Образ: *кэжуал* (англ. Casual) – повседневный стиль одежды с акцентом на удобство и практичность; *милитари* – стилевое направление в одежде, близкое к категории унисекс, характеризующееся использованием элементов военного снаряжения; *нью лук* – элегантный, женственный, романтичный стиль одежды; *преппи* – стиль в одежде. Стиль преппи также используется в классической форме одежды в некоторых видах спорта, таких как гольф, сквош, теннис и лакросс.

Место действия: *бэкстейдж* – закулисье модных показов, концертов, фотосессий и других подобных мероприятий; *секонд хенд* – точки продажи подержанных товаров из зарубежных стран, чаще всего одежды, обуви, текстиля; *сток* – магазин нераспроданных остатков складского и магазинного товара; *шоу-рум* – демонстрационный зал, где представлены образцы из коллекции одного или нескольких брендов; *подиум* – возвышение для натурщика, манекенщиков.

Когнитивно-номинативный потенциал слов-наименований индустрии красоты в свою очередь проявляются в реализации парадигматических и синтагматических словообразовательных отношений и в образовании комплексных единиц словообразования: словообразовательных парах, словообразовательных парадигмах, словообразовательных цепочках и словообразовательных гнездах. Примеры на уровне вышеназванных словообразовательных единиц приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Комплексные единицы словообразования с исходными словами-наименованиями индустрии красоты

Словообразовательные пары	**Словообразовательные парадигмы**
Скраб -› скрабинг	*SPA -› SPA-салон*
Макияж -› демакияж	*SPA-бутик*
Акне -› постакне	*SPA-методика*
Тренд -› трендовый	*SPA-маникюр*
Вакуум -› вакуумный	*SPA-сауна*
Маникюр -› маникюрщик	*SPA-терапия*
Аквааэробика -› аквабилдинг	*SPA-релакс*
Словообразовательные цепи	
Шоп -› шопинг -› шопинготерапия	
Гламур -› гламурный -› антигламурный	
Словообразовательное гнездо	
Студия -› релакс-студия	
фитнес-студия -› аквафитнес-студия	
студийный	

Таким образом, когнитивный аспект номинаций индустрии красоты представлен пропозицией как определенным фрагментом действительности. Анализ показал, что в процессе номинации наблюдается тенденция к реализации в языке всех компонентов пропозициональной структуры: субъекта, объекта, действия, средства и др. Номинации индустрии красоты в языке увеличивают свой номинативный потенциал, что проявляется в системных отношениях производности: словообразовательных парах, словообразовательных парадигмах, словообразовательных цепях и словообразовательных гнездах.

ЛИТЕРАТУРА

1 Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. Пособие для студентов и учителей. – М.: Просвещение, 1973. – 224 с.

2 Калинин А. В. Лексика русского языка / А. В. Калинин. – М.: Высшая школа, 1996. – 328 с.

3 Миниярова И.М. Основные задачи функционально-когнитивной номинации // Вестник Башкирского университета. – Уфа, 2009. – Т. 14. – №4. – С. 1461-1464.

4 Гафарова Г.В., Кильдибекова Т.А. Теоретические основы и принципы составления функционально-когнитивного словаря. – Уфа: РИЦ БашГУ, – 2003. – 300 с.

5 Фреге Г. Логика и логическая семантика. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 512 с.

6 Словарь красоты: 20 бьюти-терминов, которые нужно знать. 25 август 2018 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.cosmo.ru/beauty/master_class/slovar-krasoty-20-byuti-terminov-kotorye-nuzhno-znat/

7 Странные слова, которые мы узнали благодаря бьюти-блогам. 19 ноября 2015 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.beautyinsider.ru/2015/11/19/russian-beauty-bloggers-slang/

1.8 Шетел филологиясы
1.8 Иностранная филология

FEATURES OF EXPRESSIVE MEANS OF HUMOR IN ENGLISH AND KAZAKH CULTURE (BASED ON NOVELS «МЕНІҢ АТЫМ – ҚОЖА» WRITTEN BY B.SOKPARBAYEV AND «MATILDA» BY R. DAHL)

BAKYT Z. B.
student, PSPU, Pavlodar
KULAKHMETOVA M. S.
Candidate of Philological Science, Associate Professor, PSPU, Pavlodar

Humor as a concept. The humor has always taken an important part in the lives of people all ages and nationalities. It is impossible to imagine humanity without a joke, humor and smile. It is terrible to think what would happen to the human psyche if only tragedies and dramas were shown on the screens of movie theatres and TVs, and fiction narrated only about grief and misfortune. Humor is necessary for a man no less than rest, sports, entertainment.

Starting the research, we first of all found out the meaning of the concept of humor. In the explanatory dictionary of V. I. Dahl found the following definition: «Humor – a cheerful, sharp, humorous turn of mind, able to notice and sharply, but innocuously expose the oddities of manners or customs; ...a humorous direction or fold of English writing» [1]. The Cambridge dictionary of English defines humor as «Humour (humor) –the quality of being funny, or things that are funny» [2]. Moreover in kazakh dictionary explains humor as «Юмор – өмірдегі күлкілі құбылыстарды зілсіз әжуалайтын әдеби туынды, жеңіл мысқыл» [3, P. 962]. It translates into English «Humor is humor is a literary work that is easily produced, a mockery».

Comparing these definitions, we, first, learned that the word «humor» of English origin, and secondly, came to the conclusion that they all treat the concept of humor, on the one hand, as a character trait, a property of a person, on the other hand, as a literary genre. In these two directions we decided to conduct our research.

Humor one of the most difficult and debatable in philology. Therefore, it is necessary to first establish what is comic, humor and all the conceptions that correlating with concept of humor, otherwise the terminological chaos caused by a large number of nominations «joke», «irony” , «sarcasm» etc.

Humor is in the narrow sense – a kind of comic, which is characterized by a soft, kind attitude to life`s contradictions. We could say that it is a good- natured tough with a serious background, combining mockery and sympathy and an inner involvement in what seems to be funny.

Types of humor. At the time, scientists classified humor in different types. A common feature of the above classifications is that they are not clearly traced internal, fundamental differences.

There is one of classications:

Slapstick Comedy
Deadpan
Self-Deprecating
Potty Humor
Topical Humor
Satire
Parody
Black Comedy
Surreal Comedy

Language and humor. Language and humor are so closely linked, as if they were made for each other. Humor is a phenomenon associated with people, their culture and language. Therefore, it is impossible to study humor without referring to the theory of language, and language humor, in turn, can provide more valuable information about the structure of language than other serious research. As you know we reacearched features of humor between English and Kazakh languages. The basis for humor are the realities where people live. Each nation has its own life values, traditions, and a different way of thinking. Kazakh and English realities cannot be equated, so in most cases, it is very difficult for us to understand English humor.

Features of expressive means of humor in «Matilda». To understand English humor, we need to be familiar with its features, understand the culture, traditions and mentality of the English. Culture, traditions and mentality are terms that are understandable to all people, even those who are unfamiliar with the UK and the US.

Roald Dahl's works for children can be referred to as «modern fairy tales» due to the fact that they are based on elements that are characteristic of the world . However, these are modernized «traditional fairy tales in which the author changes the point of view, the environment, the characters, the plot or the language» or comes up with «a new continuation of the old story», while transferring the events of the fairy tale to the modern world. Genre: Children's Fantasy/Comedy.

We concretize the features of English humor by novel «Matilda». *Matilda* is a story by author Roald Dahl published in 1988. It tells the story of a precocious little girl who is ignored by her parents and bullied by the headmistress of her school. She discovers an amazing ability and turns her fortunes around. The girl Matilda, who has amazing learning abilities. Over time, she reveals her supernatural abilities, with which she decides to punish non-smart adults.

In the story author named main character: «…extra-ordinary, and by that I mean sensitive and brilliant» [4]. chapter: «The reader of Books»]. The description of the girl's appearance is expressed in one phrase: «… this tiny dark-haired person sitting there with her feet nowhere near touching the flor…» [4. chapter: «The reader of Books»].

Also other characters are named with humor as «family Wormwoods», «headmistress of the school Miss Trunchbull», «Miss Honey». The word «Wormwood» means something bitter, grievous, or extremely unpleasant. «Trunchbull» means who seeks to make everyone's life around her miserable. «Honey means beautiful, gorgeous, pretty». It can be understood paying attention to the names that they are not good personality.

We can notice that humor was reported by reported speech and direct speech.

In regard with her father and the complete absence of any attention from relatives, Matilda begins to take revenge: «…in the early morning privacy of the bathroom, Matilda unscrewed the cap of her father's oil of violets and tipped three-quarters of the contents down the drain. Then she filled the bottle up with her mother's platinum blonde hair-dye extra strong. She carefully left enough of her father's original hair tonic in the bottle so that when she gave it a good shake the whole thing still looked

reasonably purple. She then replaced the bottle on the shelf above the sink, taking care to put her mother's bottle back in the cupboard» [4, chapter: «The platinum-blond man»]. Matilda doesn't like her father because her father didn't notice her as a daughter and he did not show her kindness.

Mr. Wormwood is Matilda's father, and a main antagonist of the story. He hates books and he is an extremely dishonest businessman. He is the prime target of Matilda's tricks. Mr. Wormwood is an arrogant and ratty man, and he shows no interest in his daughter. The indifference of adults towards the girl, mentioned earlier, is confirmed by the fact that her parents did not notice her.

The author also used sarcasm by characters. This dialogue demonstrates the negative attitude of Matilda's father: «At breakfast Matilda said to him, – You must try to get those bits off your forehead, daddy. It looks as though you've got little brown insects crawling about all over you. People will think you've got lice. – Be quiet!» the father snapped. «Just keep your nasty mouth shut, will you!» [4, chapter: «The hat and the superglue»].

Moreover, Miss Honey is Matilda`s school teacher and the first person to appreciate and foster Matilda's extraordinary intelligence. She attempts to bring Matilda`s gift to the attention to Miss Trunchbull and Matilda`s parents, but is coldly rebuffed. Miss Honey would like to speak with her parents, and she got an answer: «... – Of course I knew she could read, the mother said. – She spends her life up in her room buried in some silly book. – But does it not intrigue you» [4, chapter: «The parents»]. It can be seen that her father is so rude using to his doughter "nasty mouth shut».

This dialogue sarcastically informs that Matilda`s parents think in a very different way: «I`m not in favour of blue-stocking girls. A girl should think about making herself look attractive so she can get a good husband later on. Looks is more important than books, Miss Hunky... I said you chose books and I chose looks, Mrs Wormwood said. And who's finished up the better off? Me, of course. I'm sitting pretty in a nice house with a successful businessman and you're left slaving away teaching a lot of nasty little children the ABC» [4, chapter: «The parents»]. However, Matilda`s teacher could hardly believe what she was hearing.

The secondary antagonist in the story «Matilda» is the headmistress of the school, Miss Trunchbull. Trunchbull is a terrible creature despises children. She is abusive towards Miss Honey as well as to her students and frequently makes use of a torture chamber called the «Chokey» to punish them. Consequently the author describes the headmistress: «She was a gigantic holy terror, a firce tyrannical monster who frightened the

life out of the pupils and teachers alike. There was an aura of menace about her even at a distance, and when she came up close you could almost feel the dangerous heat radiating from her as from a red-hot rod of metal. When she marched – Miss Trunchbull never walked, she always marched like a storm-troop er with long strides and arms swinging – when she marched along a corridor you could actually hear her snorting as she went, and if a group of children happened to be in her path, she ploughed right on through them like a tank, with small people bouncing off her to left and right» [4, chapter: Miss Honey]. The character Trunchbull to show us a moral lesson. As terrible as she is, people must be prepared to meet someone like her one day.

Dahl also shows Miss Trunchbull`s dislike of children through her speech, or rather through the nicknames she gives them using your negligible sense of humor: «little stinkers», «dangerous creatures», «little viper» [4.chapter: The Trunchbull]. At the same time, the headmistress has a greater hostility for girls than for boys: «a bad girl is far more dangerous creature than a bad boy; nasty dirty things, little girls are» [4.chapter: The Trunchbull], perhaps because here the author anticipates events, hinting to the reader that Miss Trunchbull would find a big problem for herself in the form of Matilda. We note that, without knowing the latter, the headmistress already hates her: «a real wart, nasty little worm, a bedbug, little brut Matilda» [4, chapter: The Trunchbull], which also anticipates their hostile relationship in the future.

There is a character named Lavender. She is Matilda`s best friend. In story Lavender is explained: «…Lavender was exceptionally small for her age, a skinny little nymph with deep-brown eyes and dark hair that was cut in a fringe across her forehead» [4, chapter: Throwing the Hammer]. From the hated Lavender tipped the newt in the jug of Trunchbull. The situation lasts in the class front of students «…She was especially furious that sameone had succeed in making her jump and yell like that because she prided herself on her thoughness. It certainly looked extremely unpleasant. The fires of fury and hatred were smouldering in her small black eyes» [4, chapter: The first miracle]. Author explains her ignominy with discription.

At the end of the novel, Matilda`s parents announce one day that they are going to move to Spain. Matilda does not want to go with them and is allowed to stay and live with Miss Honey. This aspect of Matilda`s behaviour shows her confident and strong nature. Matilda set a goal for herself and it worked. In the end of novel, Matilda was happy with Miss Honey.

Now we will move slightly to next character in the novel «Менің атым Қожа».

«Менің атым Қожа» is a story written in 1957 by Berdibek Sokpakbayev. This story is one of the best works of Kazakh children's literature. It has been translated into 68 languages.

In this story the author expresses humor using different type of metaphor. The metaphor is a figure of speech that makes an implicit, implied, or hidden comparison between two things that are unrelated, but which share some common characteristics. In other words, a resemblance of two contradictory or different objects is made based on a single or some common characteristics.

Kozha`s real name is Kozhabergen. Because there are two students who named same, so as not to confuse it, they call him «Қара Қожа». Sometimes, they call him «Қара Көже» instead of saying «Қара Қожа». The book covers events that occur in the younger age of Kozhabergen. Even other characters are known hum as a bad boy, he tries to become a really good person. Kozha dreams of become a writer when he will grow up. The reason for his bad actions is the absence of his father. Nevertheless, he tries to change his character and behavior. Some humarious stories which happened with Kozha at school also play an important role in the novel.

He loves honour, disciplined girl in the his class, whose name Zhanar. According to his opinion, Zhanar is the first smart girl in the class. Even sometimes, he dedicated poetry for her.

Kozha always comes to the conversation with Zhantas and they don't like each other. Because they both fall in love to Zhanar. Zhantas is in the same class as the Kozha. Also, Zhantas calls him «Қара Көже».

Sabira Maikanova (Майқанова) is a teacher of the Kazakh language, also she is class teacher where Kozha studies. Actually, she is a smart teacher. From the beginning, there were lot of difficulties with main character.

The story humorously delivers the negative opinion of the main character to his name: «Атымды айта бастасам, тілім таңдайыма жабысып қалғандай болады да тұрады. Адамның атының сүйкімді болуы да зор бақыт па деймін. Мәселен, Мұрат, Болат, Ербол, Бақыт деген аттарды алып қараңдаршы. Айтуға да ықшам, естір құлаққа да жағымды. Әрі мағына жағынан да, қазақ тілінен сабақ беретін Майқанова тәтейше айтқанда, бұлар жоғары идеялы есімдер. Жарайды, өткенге өкініш жоқ дегендей, істің турасына келелік. Менің атым Қожа. Көріп отырсыңдар, пәлендей әйдік ат емес» [5, P. 12]. The author shows that Kozha does not evaluate humself

highly: «Жүрегім дүрс-дүрс етіп, қабына соғады. Мисызбын-ау, мисызбын! Ештеңе ойлап табуды білмеймін. Қашанда басқалардың ісіне қызығып, қызғанып тұрам. Менің де басым жұмыс істейтін заман болар ма екен, болмас па екен» [5, P. 82–83].

In the first Chapter, it is said that Kozha`s father did not return from the II World War. Kozha`s mother Millat has a friend whose name is Karatai.Karatai is a good man from neighbor village working as a combiner. However, Kozha does not like and understand this man. Karatai is described negatively when he came to Millat: «Тажал деп отырғаным – сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл. Әр жексенбі сайын оның көрген күні осы, біздің қорадан шықпайды. Мотоциклдің иесі – көрші колхоздағы комбайншы жігіт Қаратай. Жігіт деймін-ау, қайдағы жігіт. Беті әжім-әжім, сақалы тікенектей кәрі біреу... Қаратайды мен қандай жексұрын көрсем, жағал мотоциклді сондай жексұрын көрем» [5, P. 15]. In that way, author uses rude words to say impossible: «Атаңның басы, менің мамам тиер саған!» [5, P. 16].

The fifth chapter describes the honor of Kozha: «Жүгіріп келем шарбаққа қарай. Секірдім... қойсаңдаршы, адамды қырсық шалайын десе, оп-оңай ғой. Осы арада ойламаған жерден масқараға ұшырап, абройым айрандай төгілді де қалды. Не болды дейсіңдер ғой. Бір балағым сырғауылдың үшкіл басына ілініп қалып, созылған күйде ұзынымнан түспесім бар ма. Оңбай жығылдым. Бірақ өлімнен ұят күшті деген емес пе, жалма-жан тез түрегелдім де, артыма қарамастан зытып отырдым. Жанар мен әжесі қарқылдап күліп қала берді» [5, P. 31]. This situation demonstrates us that even of Kozha`s behavior, he shows his real inside as well as it makes him feeling of a shame.

On summer holiday, Kozha decides to visit Zhailau. During the summer, he spends time with Sultan: «Сұлтанның жасы менен екі-үш жас үлкен. Әкесі Сүгір жылқы бағады. Өзі осыдан біраз жыл бұрын оқуды тастап кеткен. Содан бері бұрынғының серілері құсап, әкесінің арқасында сәйгүліктен сәйгүлікті таңдап мініп, ылғи жортуылдайды да жүреді. Кейде айлар бойына зымзия көрінбей кетеді, сонан соң қайтадан пайда болады. Не істеп, не тындырып жүргенін бір Құдайым өзі білсін» [5, P. 36–37], – деп сипатталады. Қожаның анасы Миллаттың Сұлтан туралы кереғар пікірі: «Өзіңе серік болатын адамды жаңа тапқан екенсің. Бұл сені бір күні батпаққа жығып кетер» [5, p 48]. The Sultan not only makes bad habits himself, but also encourages him to do it. From this description

of his villagemate is seen how does Kozha relates to this boy. Sultan is not Kozha`s close friend but a person with whom he loves to hang out.

In the summer, Kozha writes a verse pinning for his girlfriend Zhanar that called «Жанар, сені сағындым». In the content of poem he includes a piece of fragments of a very famous kazakh poet Abai Kunanbaev, «Айттым сәлем, Қаламқас». In that case, he makes excuses: «Әрине, ұрлық дейді бұның атын. Жай ұрлық емес, әдеби ұрлық. Оны әлгі... не деуші еді... бірдеңе деген термині де бар. Мен тәрізді жас талапкер оның бір шумақ өлеңін кәдеге жаратқан екен, одан ұлы ақынның шалқар мұрасы, немене, азайып қала ма? Мен оны бәрібір баспаға ұсынып жатқан жоқпын. Сондықтан тұра берсін, сызбаймын. Сайып келгенде, Абай кім, мен кім? Екеуіміз де қазақпыз, екеуіміз де ақынбыз. Ақын ақынға қарайласпасын, жәрдемдеспесін деп еш жерде жазылмаған» [5, P. 61]. The humorous situation is that Kozha used poetry of Abai Kunanbaev.

The conflict between Kozha and his classmate Zhantas dragges on. Kozha replies to Zhantas: «Зығырданым қайнап кеткені соншалық, орнымнан ұшып түрегелдім де, Жантасты иығынан ұстап, жалт бұрып, «жұмсақ жеріне» әдемілеп бір тептім.Қойсаңшы, еркек болғаны құрсын да Жантастың. Маған біреу әлгіндей істесе, әлім келсін-келмесін, сол арада қолында өлем. Сондай бір ашынғандық Жантастан да шығар деп ойлап едім. Мен онда бәлемнің түте-түтесін шығарып, жеп жіберуім хақ еді... Оңбаған Жантастың кесірінен жоспарым күлпарша болды» [5. P. 69]. This situation shows that Kozha is an intemperate person. So, that is why people who are surrounded him think all the bad things about him.

We note that main character known as a bad boy. Also, after this action of him whole village critisized him: «Қоңырау әлі бола қоймаған. Сол кезде сап етіп басыма бір қызық ой келе қалды. Кішкентай бақаның бірін Майқанованың сумкасына сүңгіттім де жібердім» [5, P. 92]. To dedicate it next bad behavior of Kozha was to put a frog into his teather`s bag.

The story ends wanting to fight with his bad sights and sets goals for future: «Столымды соның дәл алдына тақап қойдым да, дүниені шулатып, сойқандап жүрген қылмыскер Қожамен бетпе-бет келіп отырдым... Осы айтылғандарды жүзеге асыру мен үшін ұлы сын. Егер осы сыннан өте алмайтын болсам, онда маған бұдан былай оқу оқып қажеті жоқ» [5, P. 106].

In conclusion, it can be seen from these works how using various linguistic means the authors of the stories invented humorous two main characters: the smart and successful Matilda and the restless and incomprehensible Kozha. In «Matilda», the author uses descriptive humor

through metaphor and personification. Whereas in the Kazakh story Kozha gets into humorous funny situations due to lack of knowledge and inexperience. In the novel «Менің атым Қожа», the author also uses descriptive means when attaching humorous situations. The humor in this novel is more of a household character, a simple folk from everyday life. In the novel «Matilda», the author uses sarcasm, irony through description of the main characters. In general, both novels are a good source for the study of humor and satire.

REFERENCES

1 Владимир Даль. Толковый словарь живаго великорусского языка, Словарь Даля: http://slovardalja.net. [дата обращения 12.01.2020]

2 Cambridge Dictionary: https://dictionary.cambridge.org / [date of request 15.01.2020]

3 Казақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов Алматы . Дайк-Пресс : 2008 , . - 968 б.

4 Roald Dahl. Matilda. Published by Puffin Books, 2013. 240 Pages

5 Соқпақбаев Б. Менің атым қожа. Балалық шаққа саяхат. Повестер.–Алматы: «Балауса» баспасы, 2006. 344 бет.

THE USE OF STYLISTIC DEVICES AND EXPRESSIVE MEANS IN THE ENGLISH LANGUAGE

ERMAGAMBET F. K.
student, PSPU, Pavlodar
AKHMETBEKOVA A. M.
PhD, Associate Professor, PSPU, Pavlodar

Linguistic stylistics is a relatively new section of linguistics, which is engaged in the study of speech styles, stylistic techniques and expressive means of language in their relation to the expressed content. Thus, the components of this definition are a) speech styles and b) language expressive means and stylistic devices. First of all, it is necessary to clarify the concepts of «expressive means» and «stylistic devices». These terms are often used synonymously, sometimes with different meanings. In the literary language, in the process of its historical development, separate language systems are developed that differ from each other in the nature of the use of language, the purpose of communication, the conditions in which this communication takes place.

It is not easy to make a clear distinction between the expressive means of the language and the stylistic devices of the language, although there are still differences between them. By the expressive means of a language, we understand such morphological, syntactic, and word-formative forms of the language that serve to enhance speech emotionally or logically. Professor I. R. Galperin gives the following definition of expressive means: «Expressive means are those phonetic, morphological, word-building, lexical, phraseological and syntactical forms which exist in language as a system for the purpose of logical and/or emotional intensification of the utterance [1, P. 27].

These forms of language are worked out by public practice, are recognized from the point of view of their functional purpose and are fixed in grammars and dictionaries. Their use is gradually normalizing. Rules are developed for using such expressive means of the language. Expressive means are more predictable than the stylistic devices. The most powerful expressive means of any language are phonetic. The human voice can indicate subtle nuances of meaning that no other means can attain. Pitch, melody, stress, pausation, drawling, drawling out certain syllables, whispering, a sing-song manner of speech and other ways of using the voice are more effective than any other means in intensifying the utterance emotionally or logically.

What should be understood as a stylistic device? Before answering this question, we should determine the characteristic features of this concept. The stylistic device stands out and thereby contrasts the expressive medium with the conscious literary processing of a linguistic fact. This conscious literary processing of facts of the language, including those that we call the expressive means of language, has its own history. Stylistic device is a conscious and intentional intensification of some typical structural and/or semantic property of a language unit (neutral or expressive) promoted to a generalised status and thus becoming a generative model. The stylistic device, being a generalization, typification, and condensation of the means objectively existing in the language, is not a naturalistic reproduction of these means, but qualitatively transforms them. The essence of the stylistic device cannot be a deviation from generally accepted norms, since in this case a really stylistic tool would be opposed to the linguistic norm [1, P. 29].

In fact, stylistic techniques use the norm of the language, but in the process of its use they take the most characteristic features of this norm. So, V. A. Kukharenko identifies the following main groups of stylistic devices [2, p. 23, 63, 85, 106]:

Table 1

Lexical	Syntactical	Lexical-Syntactical	Graphical and Phonetic
Metaphor Personification Metonymy Irony Hyperbole Epithet Zeugma Pun	Inversion Rhetorical question Ellipsis Detachment Aposiopesis Suspense Repetition Parallelism Chiasmus Polysyndeton Asyndeton	Antithesis Litotes Periphrasis Climax Simile Comparison Graduation	Italics Spelling mistakes Hyphenation Quotation marks Capitalization Graphon Alliteration Assonance Onomatopoeia Rhyme Rhythm

These stylistic devices are of an authorial nature and determine the identity of the writer or poet, keep the individuality of style. Analyzing the 1st, 2nd and 3rd chapters of the novel «The fault in our stars» by John Green the following stylistic devices are defined [3]:

– Metaphors are linguistic images that are based on a relationship of similarity between two objects or concepts; that is, based on the same or similar semantic features, a denotational transfer occurs, e. g. *the heart of Jesus, the circle of trust, to poison with exotically named chemicals, to kill time, I am on a roller coaster that only goes up, you put the killing thing right between your teeth, but you don't give it the power to do its killing, the sun was a toddler insistently refusing to go to bed, hope was clung to.*

– Simile is a characterization of one object by bringing it into contact with another object belonging to an entirely different class of things: *had fat chipmunked cheeks, I looked like a normally proportioned person with a balloon for a head, I fear it like the proverbial blind man who's afraid of the dark, the book that was as close a thing as I had to a Bible, He sounds like a winner, You are like a millennial Natalie Portman, To breathe like a normal person.*

– Hyperbole is an exaggerated description intended to elicit alienation, revaluation, or any kind of emotional reaction: *listened for the thousandth time.*

– The epithet is a stylistic device based on the interplay of emotive and logical meaning m an attributive word, phrase or even sentence used to characterize an object and pointing out to the reader, and frequently imposing on him, some of the properties or features of the object with the aim of giving an individual perception and evaluation of these features or properties: *every freaking meeting, unbridgeable distance between us.*

– Alliteration is a repetition of homophonous accented, syllable initial phonemes: *Staff Sergeant Max Mayhem.*

– Repetition is an expressive mean of language used when the speaker is under the stress of strong emotion: «*Always* is their thing. They'll *always* love each other and whatever. … they have texted each other the word *always* four million times in the last year», «I *liked* Augustus Waters. I really, really, really liked him. I *liked* the way his story ended with someone else. I *liked* his voice. I *liked* that he took existentially fraught free throws. … And I *liked* that he had two names».

– Rhetorical question is a figure of speech in the form of an apparent question that is used to intensify a corresponding comment or request: … *oh, come on, he's not going to survive these seventeen bullet wounds, is he?.*

– Antithesis conjoins contrasting ideas: *there were always more bad guys to kill and more good guys to save.*

– Personification is giving human characteristics to non-living things or ideas: *his every syllable flirted, pain demands to be felt.*

– Jargonism is a group of words which are used by particular groups of people that are difficult for other people to understand: *pot.*

– Vulgarism is a word, phrase, or expression that is used widely but is regarded as nonstandard, unrefined, coarse, or obscene: *freaking.*

– Italics: *Three years?, America's Next Top Model, always, Good Friends Hard to Find and Impossible to Forget, existentially fraught, survive.*

– Quotation marks: *«Three years?», «That's the thing about pain», «It demands to be felt», «The sun was a toddler insistently refusing to go to bed: It was past eight thirty and still light».*

– Capitalization: *AND YOU TOO MIGHT BE SO LUCKY!, you HAD FREAKING CANCER, Good Friends Hard to Find and Impossible to Forget, the Department of Having a Voice that Made My Skin Feel More Like Skin.*

In these chapters of the novel there is a variety of stylistic devices that allow the reader to understand the author's language and writing style. The words and expressions used are carriers of the figurative brightness of the literary text, reflecting its expressiveness. In the formation of figurative brightness, not only vocabulary is involved, but also phonetics and grammar. Speech emotions are achieved through the skillful use of expressive means and stylistic devices. Among all the graphic means that realize the artistic content of a literary work, metaphor and comparison occupy a central place. Other paths used in the text are less productive.

This qualitative mini-analysis proves that stylistic devices make writers' speech more expressive and diverse. The expressiveness of speech

depends on the degree to which a person is familiar with artistic techniques. At the heart of the trail is the compilation of phenomena that are similar in some ways or in any way connected, correlated with each other. Stylistic devices include: metaphor, metonymy, comparison, epithets, etc. It enriches our speech, makes it more expressive, figurative. A word, speech is an indicator of a person's general culture, his intellect, his speech culture. That is why the mastery of the culture of speech, its improvement, especially at present, is so necessary for the current generation.

REFERENCES

1 Galperin I. R. Stylistics. 2nd ed., rev., ed. by L. R. Todd. – M.: Higher School, 1977. – 332 c.

2 Кухаренко В. А. Семинарий по стилистике английского языка. – М.: Высшая Школа, 1971. – 184 с.

3 The novel "The fault in our stars" by John Green [Электронный ресурс]. URL: https://www.bookschool.com/en/search.php?query=the%20fault%20in%20our%20stars [дата обращения 01.03.2020].

ӘЛЕМНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «EAGLE» КОНЦЕПТІСІ

ЖАКУПОВА К. Р.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мақалада әлемінің ағылшын тілдік бейнесінің үзіндісі және ағылшын этникалық бірегейлігінің мәдени-тарихи үстемдігі ретінде «бүркіт» ұғымының талдау нәтижелері келтірілген. «Бүркіт» лексико-семантикалық өрісі «бүркіт» концептісіне сәйкес келеді, оның құрамы зерттелетін тұжырымдаманың лингвистикалық және сөйлеу сипаттамалары болып табылады.

Тірек сөздер: түсінік, лексика – семантикалық өріс, лексема, әлем суреті.

Еуропалық мәдениеттегі «бүркіт» туралы түсінік «еркіндік» және «арман» идеяларымен, «кеңістікті» еңсеруге және «биіктікті» бағындыруға мәңгілік ұмтылумен байланысты. Бұл ұғымдар арасындағы байланыс тарих пен мәдениеттегі құстардың орнын анықтауда үлкен маңызға ие, сондай-ақ қазіргі заманғы антропоцентрикалық бағытталған гуманитарлық ғылымдар парадигмасындағы, атап айтқанда лингвистикадағы тиісті тұжырымдаманы зерттеудің өзектілігін түсіндіреді.

Қазіргі лингвистика үшін оның мәдениетімен, менталдылығымен, сондай-ақ белгілі бір халықтың дәстүрлерімен өзара байланысы тұрғысынан тілді үйрену өте маңызды болды және болып қала береді. Бұл өзара байланыс ұлттық мәдени сана-сезімнің базалық бірлігі ретінде әрекет ететін концептілер сияқты қажетті және танымал ғылыми қарау объектілерін зерттеуді бірінші кезекке қояды. «Бүркіт» концепті әлемнің ағылшын тіліндегі бейнесінің осындай базалық бірліктерінің бірі болып табылады. Бұл концепт ағылшын мәдениетінің өкілдері үшін және ең алдымен оның британдық тармағы үшін тек тірі тіршілік иесі ғана емес, сонымен қатар ағылшын этникалық сана-сезімінің мәдени-тарихи доминантасын көрсетеді.

Әлемнің тұжырымдамалық бейнесін, атап айтқанда, оның құрамдас бөліктерін – концептілерді, сондай-ақ оларды вербализациялау тетіктерін зерттеу қазіргі когнитивті лингвистиканың маңызды міндеті болып табылады. Қазіргі уақытта лингвистикада концепт «адам ойлау процестерінде әрекет ететін және тәжірибе мен білімнің мазмұнын, бүкіл адам қызметінің нәтижелерін және белгілі бір «квант» білім түрінде әлемді тану процестерінің мазмұнын көрсететін мағыналар» деп түсініледі [1, 90 б.].

Адам әлемін түсіну жануарлар әлемінің концептуалды сферасы, адамзат мәдениетінің бүкіл тарихы арқылы жүреді. Жануарлар әлемі метафоризацияның әмбебап мәдени принципі ретінде әрекет етеді, ол жеке тілдік топ әлемі бейнесінің тұжырымдамалық шеңберін қамтиды. Халық мәдениетінің концепт-сөздері қатаң сараланған мәдени – таңбаланған белгілермен шектелмейді. Бағалаушы стереотиптерге сүйене отырып, мәдени тірек сөздер ретінде жұмыс істейтін кейбір зоосемизмдерді тіл тасымалдаушылармен бірдей бағаламайды. Мысалы, өгіз – мықты, шыдамды ғана емес, сонымен қатар қаһарлы жануар.

Г. Н. Скляревская «қу адамды түлкі, қорқақ адамды қоян, аю және т. б. атамас бұрын бұл қасиеттерді жануарлармен байланыстыру керек, яғни әр жануарды тиісті түрде саралау керек» деп есептейді. Біліктілік тақырыбы метафоралық мағынаны түпнұсқамен байланыстыратын метафора символын құрайды. «Метафораның символы-бұл семантиканың бір семасынан немесе семалар жиынтығынан тұратын элементі, ол бастапқы номинативті мәнде коннотация саласына жатады, ал метафориялық мәнде ядролық (дифференциалды) сема ретінде денотативтік мазмұнға кіреді және метафоризация процесінде мағыналық өзгерістердің негізі болып табылады» [2, 47 б.].

«Адам – бұл жануар» метафорикалық тасымалдауы тілдік қолданудағы тұрақтылықпен ғана емес, сонымен қатар әлемдік қабылдаудың бірыңғай тәсілін жасауға ұмтылумен де белгіленген. Мұндай метафораның аспектуализация орталығында жануарды адамға қарсы қою үрдісі әрдайым байқалады. Метафорада ең айқын оппозиция (бейнелі) бағалау көрінуі мүмкін. «Жануардың бастамасы» деген семантикалық белгі жансыз заттардың, әрекеттердің, адамдардың сыртқы және ішкі сипаттамаларының, адам дыбыстарының номинацияларында көрінеді. Л. П. Балашова «дәл осы салада метафорикалық атаулар пәндік лексика шегінен шығып, адамның психикалық, эмоциялық жағдайына сипаттама беруге, адамды тұлға ретінде бағалауға ұмтылады» деп атап өтті. [3, 13 б.].

Bear, cow, cat, donkey, pig, rabbit, bear зоосемалық бірліктерімен қатар, eagle зоосемизмі әлемнің ағылшын тілдік суретіндегі жиі кездесетін сөздерге жатады. «Адам – бұл бүркіт» метафорикалық сызбасын енгізе отырып, «адам – бұл жануар, құс» тұжырымдамалық моделіне сәйкес, біз «eagle» концептіне тән ассоциациялар мен сипаттамаларды ажыратып, синтездеуге тырысамыз. Басқа түрлік тұжырымдамаларға объектілер мен ұғымдарға ауыстыру тән, ал бүркіттің ерекше мәртебесі адамға проекциясы бар метафоралық берілістің болуымен ерекшеленеді: an eagle is a superior person (eagles catch no flies).

Әр тұжырымдаманың артында жадта сақталған ассоциациялардың жиынтығы бар фрейм орналасқан. Фрейм архисеманың айналасында шоғырланған, ол бірқатар лексикосемантикалық топтардың бірліктерімен көрсетіледі. Фреймнің мысалы ретінде бүркіт түйінді сөзімен таныстырылатын фреймді қарастыруға болады. Бұл жағдайда метафорлық тасымалдың қайнар көзі ретінде «құс» тұжырымдамасымен туыстық қатынастағы «бүркіт» концепті әрекет етеді. Осыған байланысты, жалпы «құс» және «бүркіт» концептілерінің құрылымы сәйкес келетін слоттардың мазмұндық толымымен ерекшеленіп (қиылысудың белгілі бір саласы болған жағдайда) сәйкес келеді деп айтуға болады. «Бүркіт» концептісінің шеңберіне бейнелі бағалау, символдық компоненттер кіреді, бұған дәлел:

1 Бүркіт сөзін қолданудың типтік контекстері;

2 Бүркіт лексемасының бастапқы номинативті мәнінің метафорикалық модификацияларының құрамы;

3 Бүркіт сөзін қамтитын фразеологиялық метафорикалық бірліктердің құрамы;

4 Бүркіт сөзінің мақал-мәтелдік контекстерінің құрамы. «Бүркіт» тұжырымдамасының бейнелі компоненттік құрамын метафориялық тасымалдау кезінде саланың функционалдық маңызы бар қабаты ретінде сипаттау үшін слоттардың құрамын сипаттаймыз. «Бүркіт» концептінің фреймдік құрылымы слоттарының көп немесе аз толық жиынтығы келесі слоттарды қамтиды:

1 Жануардың (бүркіттің) сыртқы түрі, денесінің бөліктері – eye (eagles have the reputation of having one of the best visions) , beak, body, claws, head, wings, feather, tail;

2 Жануардың (бүркіттің) тіршілік ету ортасы – in nature, near a human's house, in a cage;

3 Жануардың (бүркіттің) дауыстық көрінісі – scream, squeaks, call, drum (snipe), cry;

4 Жануар жүзеге асыратын әрекеттер/қозғалыстар – fly, jump, walk, run, sit, hunt, grab, shout, make noise, flap their wings, hatch, search for food, carry in the beak;

5 Жануардың (бүркіттің) көңіл-күй жағдайлары – fear, aggression, anger, joy, longing;

6 Жануардың (бүркіттің) өмір салты – mostly heavy, hungry, riotous, free;

7 Топ құру, жануарлардың (бүркіттердің) жиналуы, туыстық – single, in pair, eaglet.

Тұжырымдаманы неғұрлым толық түсінуге тек лексемаларды ғана емес, сонымен қатар мақал-мәтелдерді зерттеу арқылы қол жеткізуге болады, өйткені «бір тұжырымдаманы (концептті) қалыптастыруға бейімділігі бар мақал – мәтелдер лексемалар сияқты бірдей танымдық құрылым түрінде жүзеге асырылады» [4, 24 б.].

Талданған ағылшын тіліндегі концептте негізінен мәдениетте өз көрінісін табатын оң коннотациялар бар екенін атап өткен жөн. Бүркіт – христиан символикасында ежелгі әлемдегі рух пен жанның кең таралған белгісі: «Like an eagle that stirs up its nest, that flutters over its young, spreading out its wings, catching them, bearing them on its pinions» (Duet 32:11), «Who satisfies you with good so that your youth is renewed like the eagle's» (Psalm 103:5), «But they who wait for the Lord shall renew their strength; they shall mount up with wings like eagles» (Isaiah 40:31). Бүркіт сонымен қатар құстардың барлық түрлерінің ең ұқыпты ата-аналар қатарына жатады. Олар көгершіндер сияқты өлімге дейін моногамикалық болып қала береді. Құдай бүркіт іспетті, ол бізді жауып, көлеңкелейді (Psalm 36:7, 63:7, 91:14, 1st King 8:7), жасырады (Psalm 17: 8) және тіпті біздің қолымызда (Psalm 36: 7).

Бүркіт көзі (eagle eye) – оның жағымды қабылдауының тағы бір мысалы. Егер біреудің бүркіттей көзі болса, ол заттарды мұқият қарап, қалай байқау керектігін біледі: «A good surgeon has an eagle's eye, a lion's heart, and a lady's hand». Сонымен қатар ағылшындар «legal eagle» (тәжірибелі заңгер немесе заң факультетінің ақылды, дарынды студенті) идиомасын кеңінен қолданады. Бүркіт туралы басқа да мақал - мәтелдер: «When the eagle is dead, the crows pick out his eyes», «Eagles fly alone», «Where the carrion is, there the eagles gather». Ағылшын тіліндегі мәдениет өкілдері үшін әр түрлі модификациялардағы құс мемлекеттің өсіп келе жатқан қуатының символы болып табылады және бұл идея құстарды геральдикада пайдаланудың танымалдығымен расталады: АҚШ (American eagle – bald eagle). Американдықтар үшін бүркіт күш пен батылдықтың, тәуелсіздіктің символы. Алайда, американдық мемлекет қайраткері, ғалым, АҚШ негізін қалаушылардың бірі Бенджамин Франклин бүркітті мемлекет символы ретінде қолдаған жоқ. Ол өзінің Сара Башеге хатында былай деп жазған: «I wish the bald eagle had not been chosen as the representative of our country; he is a bird of bad moral character; like those among men who live by sharping and robbing, he is generally poor, and often very lousy». Бүркіт символы АҚШ елтаңбасында ғана емес, сонымен қатар Морган долларында бейнеленген. Сондықтан американдықтар төлем күнін «day the eagle flies» деп атайды.

Көптеген ғасырлар бойы ағылшын мәдениетіндегі бүркіт бейнесі адамның аспан туралы арманымен және ұшу мүмкіндіктерімен байланыстырылды, осының арқасында соңғы жүзжылдықтың ішінде ол жасалған жаңалықтардың авангардында көрсетілді және авиақұрылыста пайдаланылды: Lunar Module LM – 5 «Eagle», «Eagle Aircraft Eagle 150», helicopter «Eagle Helicycle» және т.б.

Ағылшын тіліндегі «бүркіт» лексика-семантикалық өрісін зерттеу поэтикалық және прозалық шығармаларды іріктеуге де негізделді:

Carl Sandburg: «There is an eagle in me that wants to soar» [5, 24 б.].

Carol Kent: «God created us with an overwhelming desire to soar. Our desire to develop and use every ounce of potential He's placed in us is not egotistical. He designed us to be tremendously productive and «to mount up with wings like eagles» realistically dreaming of what He can do with our potential» [6, 17 б.].

Arthur Schopenhauer: «Great men are like eagles, and build their nest on some lofty solitude» [7, 26 б.].

William Shakespeare: «But flies an eagle flight, bold and forth on, Leaving no tract behind» [8, 69 б.].

Myles Munroe: «Don't be a pigeon if you were born to be an eagle. Experience God's altitude for your life». [9, 128 б.].

William Blake: «The eagle never lost so much time as when he submitted to learn of the crow»

Сонымен, «бүркіт» ұғымын синхронды бөлімде де, тарихи көзқарас тұрғысынан да таза лингвистикалық және мәдени сипаттамаларға егжей-тегжейлі талдауды көздейді. Осы зерттеу нысанын әрі қарай дамыту және талдау оның тілдік-танымдық сипаттамаларын немесе басқа ұғымдарды сипаттаудың жан-жақты ашылуы үшін теориялық және практикалық маңызды бола алады, сонымен қатар идеографиялық нұсқаулықтар мен мәдени құралдарды құруда қолданылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : МГУ, 1996.– 121 с.

2 Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 151 с.

3 Балашова Л.В. Роль метафоризации в становлении и развитии лексикосемантической системы (на материале русского языка XI–XX вв): Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Саратов, 1999. – 42 с.

4 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Воронеж, 1998. – 41 с.

5 Carl Sandburg . «Selected Poems», Mariner Books, 1996. 125 p. [на англ. яз.].

6 Carol Kent. «Secret Longings of the Heart: Overcoming Deep Disappointment and Unfulfilled Expectations», Paperback, 1990. 267 p. [на англ. яз.].

7 Arthur Schopenhauer. «101 Facts of life», Publishdrive , 1990. 126 p. [на англ. яз.].

8 William Shakespeare. «The Plays and Poems of William Shakespeare: With the Corrections and Illustrations of Various Commentators», Printed by John Exshaw, 1794, 148 p. [на англ. яз.].

9 Myles Munroe. «Maximizing Your Potential Expanded Edition: The Keys to Dying Empty», Destiny Image Publishers, 2011, 156 p. [на англ. яз.].

10 William Blake. «Delphi Complete Works of William Blake (Illustrated)», Delphi Classics, 2013, 203p. [на англ. яз.].

ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІДЕГІ ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ ТҮСФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ

МӘЛС А. Е.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ИСЛЯМ К. С.
доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тіл – әр халықтың ұлттық ерекшелігі, оның танымын білдіретін құрал. Кешегі мен бүгінгі тарихты тоғыстырушы, ғасырлар тоғысындағы ұлттың болмысын жеткізуші деп танимыз. Әрбір халықтың дүниетаным көзқарасы ана тілінде көрініс табады. Тілді құраушы бірліктер тілдің қисындылығы мен жан-жақтылығын одан әрі ерекшелей түседі. Ондай компоненттердің бірі – фразеологизм.

Фразеологизмдер тілдің құрамдас бөлігі ретінде ең алғаш XIX ғасырдың соңында арнайы оқулықтарға афоризм, мақал-мәтел, қанатты сөздер ретінде енгізілген болатын. Фразеологизм (фразеологиялық бірлік) – семантикалық жағынан тұрақты байланыста болатын сөз тіркестері мен мен сөйлемдердің жалпы атауы. Ф. – сөз тіркестері негізінде туған категория. Ф. формасы жағынан синтаксистік құрылымдармен ұқсас, бірақ олар сияқты сөйлеу үстінде туып, өзгеріп отырмайды, семантикалық құрылымы мен лексика-грамматикалық құрамының арақатынасындағы тұрақтылықты сақтап қайталанып отырады. Ф.-ның басты белгілері мағыналарының тұтастығын, құрамының беріктігінен, айтылудағы тұрақтылығынан және бейнелігінен көрінеді [1, 335 б.]

Қазақ тілі фразеологизмдерінің табиғатын түпкілікті зерттеп, қарастырып жүрген ғалымдар қатарына І. К. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, Н. Уәлиев, Г. Смағұлова, Р. А. Авакова, тағы басқалардың еңбектері жатады. Ал орыс тілінің сөздік қорындағы фразеологизмдерді терең зерттеушілерге В. В. Виноградов, Д. В. Лагоденко, Н. Ф. Алефиренко, О. А. Корнилов, В. М. Мокиенко, Р. Х. Хайруллинаны жатқызуға болады. Қазіргі таңда әлемдік тілге айналған ағылшын тіліне келетін болсақ, фразеологизм терминінің орнына «идиома» атауы қолданылады. Ең алғашқы болып идиомаларды зерттеген Л. П. Смит танылды. Ол өзінің «Ағылшын тілінің идиомалары» еңбегінде грамматика ережелерін немесе логика заңдарын бұзатын тілдік ауытқулар болып табылатын тілдің ерекшеліктерін белгілеу үшін «идиома» сөзін қолданды [2, 5 б.].

Тіл мәселелерін мәдениетпен халық әдет-ғұрпымен, салт-санамен байланыстыра зерттеу XX ғасырдың 20–70 жылдарында орын ала бастады. Тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы жайындағы мәселе лингвистикада, мәдениеттануда, философияда, этнографияда, әлеуметтік лингвистикада көрсетілген.

Тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы мәселесін қарастыра отырып Ю. Д. Дешерев былай деген: «Язык – одно из важнейщих средств создания, творения культуры. Он представляет собой важнейшее средство овладения и прогнозирования... По своей природе и уникальности не соотносимы функции культуры и языка... не язык, ни культура по отношению друг к другу не выполняют роли творческого субъекта. Взаимотношения между ними не являются взаимотношением между субъектом и объектом». Мәдениет әрдайым өзінің белгілері мен анықтамаларын шығарады. Мәдениеттің тілдегі көрінісі, ұлттық-мәдени сипаттардың тілдік құралдар арқылы белгіленуі ғылымда ретроспективалық ыңғайда этнолинвистика аясында қарастырылып келгені белгілі. Сонымен қатар ғасыр соңындағы жаңа ғылыми бағыттарда қоғам, қоғамдық құрылым, жеке адамның қоғамдағы мінез-құлқы, табиғат құбылыстары, қоршаған табиғи орта, өсімдік, жан-жануар ерекшеліктері, сондай-ақ адамның антропологиялық келбеті, ішкі жан-дүниесі белгіленгендіктен, осыларды концептуалды немесе образды түрде атайтын тілдік құралдардың қай-қайсысында да лингвомәдени сипат, мәдениет пен тілдің қарым-қатынасы көрінетінін айқындауға ұмтылыс күн санап артып келеді. А. Вежбицкая: «Каждый язык национально специфичен. При этом в языке отражаются не только особенности природных условий и культуры, но своеобразие национального характера его носителей», – дейді [3, 21 б.].

Түс ұғымы әр мәдениетте орын алады. Ол мәдени қоғам жайлы халықтың жылдар бойы сақтап келе жатқан мол ақпараты. Түс – бұл дүниені танудағы бір санат. Ежелгі заманнан бері түс қоғам үшін әлемді ұғынудың қайталанбас құралы болды. Табиғаттағы ең маңызды және адамдағы ең құндыны ерекшеледі. Танымның ежелгі санаттарының бірі бола отырып, түстер символдық мәнге ие болды. Түстің символикасы бұрыннан бар. Адамдар көне мифтерде, аңыздарда, ертегілерде, түрлі діни және мистикалық шығармаларда көрініс тапқан «бояу тілін» оқуға ерекше мән берді. Бояулар адамдардың әлеуметтік жағдайын, олардың түрлі психологиялық жағдайларын бейнелеген. Бұл белгілі бір түстерді, халық мақал-мәтелдерін, әдет-ғұрыптарды және киімдерді таңдауда көрініс тапты. А. С. Хорнбидің сөздігінде түс

ұғымына келесідей анықтама берілген: Colour – sensation produced in the eye by rays of decomposed light; effect produced by a ray of a light of a particular wavelength, or by a mixture of these [4, 110 б.]. Ал орыс тілінің С. И. Ожегов сөздігіне келетін болсақ , цвет (түс) – это «световой фон чего-нибудь, окраска» [5, 869 б.].

Әр түстің қазақ ұғымында өзіндік мән-мағынасы, ұғымы бар. Мысалы, көк түс – көгерудің, жақсы көңіл күйдің, өсіп-өркендеудің белгісі. Қазақ: «Көгер! Көкте, көсегең көгерсін!» – деп бата береді. «Көгерме! Көктеме!» – деп қарғайды. Қазақстан туының көк түсті болуы да осы ұлттық ұғыммен астарлас.

Жасыл түс – жаңарудың, гүлденудің, жақсылықтың нышаны.

Ақ түс – адалдықтың, тазалықтың, пәктіктің айғағы.

Қызыл түс – жастықтың, сұлулықтың, әдемілік пен нәзіктіктің, сыпайылық нышанын білдіретін ұғым.

Сары түс – уайым, сарғаю, сағыныштың бейнесі.

Қара түс – жағымсыз бейне көрінісі.

Осы жерде ақ пен қараға байланысты халық қағидасында қалыптасқан жайттар туралы толық айта кеткен жөн. Өйткені бұл сөздер түр мен түсті ғана емес, басқа да мағыналы бейнелердің көрінісін де айқындайды. Мысалы: ақжол, аккөл, аккөңіл, ақниет, ақжүрек т. б. Бұл сөздер жағымды бейнеде алынады. Алайда ақ деген жағымсыз бейнеде де қолданыла береді. Мысалы, аққұс, ақсайтан – жеңілтек, ұшқалақ деген сөз. Ақсаусақ еңбек етпейтін, аккөз тас жүрек, ақсирақ жұт, жоқшылық сияқты теріс, қолайсыз жайларды көрсетеді. Қараниет, қаражүрек, қара қамшы, қарабет деген сөздер, әрине, өте жағымсыз бейнеде көп қолданылады. Дегенмен қара сөзі қасиетті, киелі деген ұғымды да айғақтайды. Мысалы: қара жер, қара шаңырақ, қара қазан, қара орман, қара жал т. б. Қазақ ұғымында ең асыл, ең қымбат, ең киелі ұғым екендігі осы қара сөзімен байланыстыра қолданып айтылады: қара нар – мал басы, киелі түйе, қара от – құнарлы жайылым, қара шал – ақылды, орны бөлек ата, қара шаңырақ – қасиетті үй. Ал қаралады, қара басты десек, келеңсіз істі, қаралы десек, қайғы-қасіретті, қара тұтты десек, паналады дегенді білдіреміз.

Жоғарыда көк көп жағдайда ұнамды жайларда айтылғанымен, көк, көкайыл – ашулы адам бейнесін көрсетсе, енді бірде шөп, өсімдік мағынасында айтылады. Қазақтың көк етікті дегені - ауқатты, бай адамды айтқаны.

«Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деген мақал бар. Мұнда түр, түс айтылып тұр. Сондай-ақ ала ауыз, алакөз, ала аяқ, ала қол. ала құйын, ала көңіл деген сөздер адамдардың және олардың арасындағы

жағымсыз іс-әрекеттерді анықтайды. Қоңыр қой, қоңыр сиыр, қоңыр қаз десек, осындағы жан-жануарлар түсін айтып отырғанымыз анық. Бірақ қоңыр сөзі тек түсті ғана бейнелей бермейді, кейде анықтауыш қызметін де атқара береді. Мысалы, қоңыр жел, қоңыр кеш, қоңыр күз, майда қоңыр, жәй қоңыр жайлы, ұнамды дегенді білдіреді. «Даусын қоңырлатып сөйледі. Қоңырланып отыр», – десек, ол адамның көңіл күйінің нашарлығын айтқанымыз. Қызыл деген сөз де бірнеше ұғымды анықтайды. Мысалы, қызыл ет дегенді ұқтырады. Қызыл қырғын, қызыл сөз, қызыл жел, қызыл көз, қызыл қарын деген сөздер ретіне қарай қанды қырғын, көп сөз, ыстық жел, аяуды білмейтін адам, жас бала деген ұғымды анықтайды. Ана тілімізде ала-құла, аламыш, жолақ, күлдібадам, алабажақ, әлем-жәлем, қошқыл деген түр, түстер де бар. Бұлар әр түрлі түстердің бірігуін немесе араласуын көрсетеді. Сөзге ұста, тілге бай халқымыз қарапайым түр, түс арқылы да әр сөздің көп мағыналылығы мен төркінін де анықтап, дәл тауып көрсетіп кеткенін осы аз сөзден-ақ байқауға болады.

Зерттеу барысында, І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» түс ұғымымен қолданылатын 180 тұрақты тіркес табылды.

Кең ауқымда қолданысқа ие «қара» түсі 50 тіркесте (27 %) қайталанады.

– Қара жер төсек болды

– Қара жұмыс

– Қара жүрегі қақ айрылды

– Қара күн туды т.б.

Қарамен бірге «ақ» та, халық арасында қолданысқа ие. Сандық мөлшері – 38 (21 %)

– Ақ саусақ

– Ақ сүтін ақтау

– Ақ түйенің қарны жарылды

– Ақты анықка шығарды т.б.

«Көк» түсі де қазақ тілінде үлкен мағынада орын алады. Қарастырылған сөздікте 26 тіркес(14 %) анықталды.

– Көк жиек көтерілді

– Көк жұлын

– Көкке жетті

Қолдану аясында тағы да кең таралған «қызыл» түсі 20 тіркесте (11 %) байқалды.

– Қызыл сирақ

– Қызыл тілден май тамызған

Кейін «сары», «ала», «қоңыр» түстері табылған. Бір тіркесте 2 түс қолданылатын

17 мысал анықталды (ақ пен қызыл арасында). Тілдік қорымызда «жасыл» сөзі бар фразеологизмдер қолданылмайды.

Орыс тілінде барлығы 116 фразеолгиялық тіркес анықталды. Оның 28-і (24 %) «қара» түске байланысты.

– завидовать черной завистью
– чёрный день
– черный список

Келесі кезек «ақ» түсінін қолданылу аясына берілген, 26 (22 %) тіркес.

– шито белыми нитками
– сказка про белого бычка

Кейін «қызыл» сөзі бар 25 (21 %) тіркес табылған.

– красный молодец
– красное солнышко
– красное сердце

Кейін сұранысқа ие «көк», «жасыл», «сары», «сұр», «қызғылт» түстері келесідей мөлшерде 10, 9, 8, 7, 3 байқалды. Күлгін, қоңыр және тоқсары түстері бар фразеологизмдер табылмаған.

Ағылшын тілінің сөздік қорында 56 фразеологиялық тіркес табылды. Оның көпшілігі «көк» 19 (33 %) , «қара» 10 (17 %), «қызыл» 9 (16 %) сөздерімен тығыз байланыста. Кейін «ақ», «жасыл», «қоңыр» және «қызғылт» түстері 5-тен аз тіркестерде қайталанады.

– To be in the black
– Black and blue
– To look blue
– To have green fingers
– Red-letter day
– Red-tape
– White lie
– In a brown study

Сонымен қоса, ағылшын мәдениетінде алтын және күміс сөздеріне түс баламасы ретінде аса көңіл аударылады.

Қорытындылай келе, әр халықтың мәдениетінде түс ұғымының алатын орны зор. Ол тіркесті нақтылауға, реңкі мен көркін келтіруге, жағымды және жағымсыз қырын ерекшелеуде таптырмас құрал. Алынған мысалдарды тіркес мүшелеріне талдап қарастыруға, түстің қолданылу мағынасы бойынша, тура немесе кері деп бөлуге; үш халықтың бірыңғайлығын және ерекшелігін анықтауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қалиев Ғ., Тіл білімі теминдерінің сөздігі. – Алматы: Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.

2 Логан П. Смит., Фразеология английского языка (перевод А.С. Игнатьева) – Москва, 1959. – 208 б.

3 Амосова Н. Н., Основы английской фразеологии. – Ленинград: ЛГУ, 1978.– 208б.

4 Хорнби А.С., Учебный словарь современного английского языка. – Москва: Просвещение, 1984. – 769 б.

5 Ожегов С.И., Словарь русского языка / Под.ред. Н.Ю. Шведовой. –22-е изд., стер. – Москва: Рус.яз., 1990.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ

СЕРИКБАЕВА А. Д.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова г. Павлодар
ЗЕНКОВА Т. В.
к.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова г. Павлодар

В настоящее время в обществе активно поднимается проблема гендерного неравенства. По мнению Кейзик А. С., данная проблема, подразумевающая в себе неравные права мужчины и женщины в обществе, является достаточно сложной и труднопреодолимой. Это связано с тем, что, еще начиная с древних времен, в социуме людей преобладал патриархальный строй, согласно которому мужчина считался творением божьим и обладал властью, в то время как женщина представлялась как отклонение от нормы и была зависима от сильного пола [1, С. 184]. Так, например, в древнекитайском философско-религиозном учении даосизма «янь» обозначает светлое мужское начало, а «инь» – темное женское начало, а в античных концепциях Аристотеля и Пифагора мужское ассоциируется с формой, порядком, а женское – с материей и хаосом [2, С. 26]. Таким образом, на протяжении многих веков формировались гендерные стереотипы, являющиеся, по мнению Войченко В. М., закрепленными и устоявшимися мнениями о социальном положении мужчин и женщин, а также о их функциях и характерных признаках [3]. Гендерные стереотипы, основанные на

дискриминации женского пола и доминировании мужского, создают определенные рамки и границы как во внешнем поведении, так и во внутреннем духовном развитии обоих полов и препятствуют личностному росту и реализации своего собственного «я» в силу гендерной принадлежности. В связи с этим в современном обществе возникла необходимость нейтрализовать гендерное неравенство.

Очень важно отметить, что и в нашей стране эта проблема не остается без внимания. По инициативе первого президента РК была создана национальная комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике, создан Институт социальных и гендерных исследований на базе Казахского женского педагогического университета, что является значительным вкладом в попытке устранения гендерного неравенства [4, С. 12].

Гендерные стереотипы существуют в любом обществе; они глубоко «встроены» в наше сознание как представления о том, как должны выглядеть, разговаривать, вести себя мужчины и женщины. Гендерные стереотипы являются культурно обусловленными; они не всегда осознаваемы, однако, сопровождают нас от самого рождения в течение всей жизни. Присутствуя повсеместно в СМИ, кино, семье, школе, религии и других общественных институтах, гендерные стереотипы влияют на становление мышления и мировоззрения людей, начиная с детского возраста. Поэтому, экспертиза школьной литературы и выявление гендерных стереотипов – важная задача перестройки образования в современном обществе. Данная проблема уже активно изучается как в зарубежных странах, так и в странах СНГ. Например, российский ученый-лингвист Ярская-Смирнова Е. Р. в своей работе «Гендерная социализация в образовании» обращает особое внимание на то, что учебная литература не просто отражает гендерные стереотипы, но и поддерживает гендерное неравенство, отдавая преимущество мужскому и доминантному и недооценивая женское и нетипичное, что впоследствии остро сказывается на формировании мышления детей [5, С. 93].

Российские социологи Здравомыслова Е., Герасимова Е., Троян Н., проведя гендерный анализ русских народных сказок «Василиса Прекрасная», «Аленький цветочек», «Морозко», «Молодец и Богатырша», пришли к выводу, что в этих сказках присутствуют гендерные стереотипы, согласно которым женщины предстают перед читателями хрупкими, нежными, слабыми и нуждающимися в защите и в мужском плече; их повседневными занятиями являются пение, танцы и домашние обязанности, в то время как мужчины совершают

героические поступки, пекутся о материальном обеспечении семьи и служении государству [6]. С другой стороны, установлено, что наряду с традиционными стереотипами, в сказке «Молодец и Богатырша» присутствует доминирование женщины, проявляющееся в борьбе за жениха, использовании грубых реплик, участии в войне, что абсолютно противоречит патриархальному устою. Таким образом, ученые-лингвисты выделили русский «условно матриархатный» стереотип, который не предписывает жесткого гендерного разделения [6]. Не исключая, в целом, патриархальности русской картины мира, подобные стереотипы могут положительно влиять на становление детского сознания и мышления.

Школьные учебники и учебные пособия являются важными инструментами в формировании и распространении гендерных стереотипов. Исследователями Беларуси была проведена экспертиза школьных учебников трех образовательных ступеней полной средней школы, которая показала, что в современной системе среднего образования Беларуси главенствует андроцентризм, который проявляется в присвоении мужчинам первостепенного значения в их деятельности в социуме (например, спектр мужских профессий намного шире, чем женских; женщине отводится роль домохозяйки и хранительницы очага, в то время как мужчина занят своей карьерой) [7].

Таким образом, в настоящее время вопрос об отражении гендерной стереотипизации в учебной литературе стал привлекать все возрастающий интерес исследователей. Все шире начал применяться гендерный подход, который, в противовес традиционным исследованиям отношений между полами, позволяет нейтрализовать гендерное неравенство и выступает в качестве процесса балансирования прав женщин и мужчин [4, С. 40].

С 1 сентября 2015–2016 учебного года в Казахстане началось внедрение обновленного содержания обучения, заключающее в себе введение новых пробных учебников с обновленным содержанием и новых учебно-методических комплексов. Целью данной реформы является переход от старого традиционного содержания учебников к новому, соответствующему современным мировым стандартам и политике гендерного нейтралитета. Пилотные версии новых учебников с обновленным содержанием размещены МОН РК на официальном сайте expert.okulyk-edu.kz и находятся в свободном доступе как для учителей, так и для учеников и их родителей.

Данная статья является попыткой определения уровня гендерной стереотипизации на страницах школьных учебников

английского языка, находящихся на предварительном рассмотрении к использованию в общеобразовательных школах Казахстана. В ходе нашего исследования гендерной экспертизе были подвергнуты учебники английского языка для 11 класса: Sciences Adaptation Team издательства Study Inn и English in Mind издательства Cambridge University Press.

Существует множество исследовательских методик проведения гендерного анализа. Так, например, Кирилина А. В. выделяет деконструктивизм как один из самых важных методологических подходов. Суть этой методики заключается в разрушении противостояния между маскулиностью и феминностью (деструкция традиционного гендерного неравенства) и построении (конструкции) баланса между этими двумя понятиями [8]. Исследователь Исхакова З. З. отмечает существование особых методик, применимых в ходе гендерного исследования учебников и текстовых материалов (включая как вербальную, так и невербальную информацию): метод сплошной выборки (отбор подходящего абзаца, текста, предложения, в которых упоминается о женщинах и мужчинах), индуктивный анализ (анализ тех или иных сфер, предпочтений, выбор которых осуществляется в зависимости от гендерной принадлежности), количественный анализ мужских и женских предпочтений, включающий в себя оформление количественного результата в виде таблиц и графиков [9].

На важность контент-анализа обращали внимание многие зарубежные и отечественные исследователи. Например, Манаев О. Т. описывает методику контент анализа, особенность которой состоит в объединении как качественного, так и количественного анализа [10]. Пашинян И. А, подчеркивая достоинства контент-анализа, утверждает, что в результате использования контент-анализа выявляются те вещи и явления, имеющие социальный смысл, которые не находятся на поверхности при их традиционном изучении, иными словами, выявление скрытых элементов текста [11].

В ходе нашего исследования были использованы следующие методы и приемы: описательный (сегментация, описание и анализ данных), контент-анализ (систематизация исследуемого материала, интерпретация информации), количественный анализ (указание процентных долей и частот).

Материалы нашего исследования включают себя два вида информации: вербальную (фрагменты текстов, иллюстративные предложения и т.д.), и невербальную (изображения мужчин и

женщин, мальчиков и девочек). Цель исследования заключается в выявлении гендерных стереотипов, реконструируемых из учебного материала школьных учебников английского языка, и описании их лингвистических аспектов. Данному анализу были подвергнуты следующие классификации гендерных стереотипов: стереотипы, касающиеся внешней профессиональной сферы деятельности мужчин и женщин и стереотипы, касающиеся внутренней домашней сферы (роль и обязанности мужчин и женщин в семье). В результате нашего исследования мы должны определить, какой из учебников является наиболее гендерно-нейтральным.

Анализ невербальных средств, проведенный с помощью количественного и описательного методов, показал, что в опубликованных на республиканском сайте учебниках английского языка для 11 класса English in Mind и Sciences Adaptation Team содержится много как совместных фотографий мужчин и женщин, так и фотографий, где мужчины и женщины представлены по отдельности. Так, соотношение количества отдельных изображений женщин и мужчин в учебнике Sciences Adaptation Team составляет 48 % к 52 %, что превышает соотношение количества женщин и мужчин в учебнике English in Mind (40 % к 60 %). Также обращая внимание на совместные изображения, снижающие степень влияния гендерных стереотипов, мы обнаружили, что наибольшее количество совместных картинок, равноправно изображающих оба пола, встречается в учебнике English in Mind (91 %), а наименьшее – в Sciences Adaptation Team (9 %), однако в обоих учебниках можно встретить изображения, где мальчик и девочка сидят за одной партой в школе, вместе читают книжку, играют в игры и т.д.

Частота обращений к мужским профессиям в учебнике English in Mind в 2,1 раза превышает упоминание женских (соотношение 17:8), в то время как в учебнике Sciences Adaptation Team – в 1,6 (соотношение 20:12). Также исследовав род профессиональной деятельности мужчин и женщин в обоих учебниках с помощью контент-анализа, мы пришли к выводу, что в учебнике English in Mind присутствует традиционное расхождение в профессиональных статусах мужчин и женщин. Так, род деятельности мужчин охватывает спектр «технических» и более значимых профессий, включающих в себя руководящие должности (директор компании, строитель, глава государства, режиссер, электрик), в то время как женские профессии, в списке которых нет ни одной руководящей должности, остаются вторичными и менее важными (продавец,

секретарь, модель, преподаватель, актер). Однако, благодаря методу сравнения, мы установили, что на страницах учебника Sciences Adaptation Team установлен гендерный баланс в репрезентации мужских и женских профессий. Так, помимо вовлеченности женщин в сферу творчества (дизайнеры, модели), медицины и здравоохранения (врач), образования (преподаватель), бытового обслуживания (официант, горничная), женщины наряду с мужчинами занимают должности в органах управления (руководитель, директор компании) и в науке (ученый, профессор). Нельзя также оставить без внимания тот факт, что мужчины в этом учебнике также находят себя в традиционно-женских профессиях, таких как модель, дизайнер, официант, секретарь, медбрат. Таким образом, мы видим, что в сфере профессиональной деятельности учебник издательства Study Inn Publishing, в отличие от учебника Cambridge University Press, является более гендерно-чувствительным.

Также в нашем исследовании экспертизе была подвергнута невербальная и вербальная презентация взаимоотношения слабого и сильного пола во внутренней, домашней сфере. Результаты анализа показали, что в обоих учебниках присутствуют традиционные патриархальные устои поведения мужчин и женщин внутри семьи. Так, в учебнике English in Mind мужчина представлен сидящим на диване, наслаждающимся прохладительным напитком и мороженым (например, *My dad is having a nap*), в то время как его жена создает условия для удобства, готовит еду и занимается уборкой (например, *Mom was tidying up while my sister was cooking a meal*). Здесь очень ярко прослеживается влияние старых гендерных стереотипов, согласно которым женщина отвечает за уют дома и является хранительницей очага, в то время как ее муж отдыхает после «тяжелого трудового дня» (например*, My father is always busy, he never has time to relax*). На плечах женщины также лежит ответственность за воспитание детей (например, *Her mother told her that they were going for holidays; My mum got worried and took me to the doctor*). Также нужно отметить тот факт, что главное решение в семейных делах, а также в судьбах детей принимает отец, который выступает в роли главы и хозяина в семье (например, *Annie has had an argument with her father about her boyfriend; Ask your mother to talk to your dad for you*).

Тем не менее, в ходе исследования этой сферы была выявлена тенденция к стиранию гендерных различий, представленная через выполнение мужчинами и женщинами домашних обязанностей сообща. Так, в учебнике English in mind присутствуют изображения,

где дочь и сын вместе моют посуду, убираются в квартире, сажают деревья в саду, а также вместе выбирают подарок маме. Наряду с этим также было установлена вовлеченность мужчины в выполнении женских занятий. Так, мальчик заботится и ухаживает за своей больной тетушкой (например, *Berik spends a lot of time visiting his ill aunt*). Все это, конечно, не искореняет проблему гендерного неравенства в учебнике, но является значительным шагом вперед навстречу нейтрализации традиционного патриархатного устоя.

В учебнике Sciences Adaptation Team семейная сфера представлена намного меньше, чем в учебнике English in Mind. В результате исследования была выявлена репрезентация лишь традиционных гендерных стереотипов. Так, согласно старым стереотипам, женщина является хранительницей домашнего очага многодетной семьи (например, *Jimmy's mother had four children*). Мать несет ответственность за воспитание и образование детей (например, *Mother told him that he should review his notes every day after classes*). Также в данном учебном пособии ярко выражена крепкая врожденная связь матери и детей (например, *Babies smile when they hear mother's voice*). Мужское же участие в семейных домашних делах абсолютно отсутствует. Мужчина выступает в качестве выносливого, сильного духом и вечно занятого работой человека (например, *My father always works and never complains about his pain*). Таким образом, следует признать, что составителями данного учебника не были использованы никакие попытки установления баланса между мужской и женской ролью в семье.

Итак, мы можем сделать вывод о том, что в обоих учебниках семейные роли мужчин и женщин носят традиционный характер, однако, степень гендерной асимметрии в этих учебниках разная: в учебнике English in Mind, в отличие от учебника Sciences Adaptation Team, существует тенденция снижения степени гендерной асимметрии, что может указывать на попытки авторов искоренить проблему сексизма в учебнике.

Таким образом, результаты данного исследования показали, что учебники английского языка для 11го класса, представленные на республиканском сайте для апробации и экспертизы обновленного содержания до сих пор содержат ряд гендерных стереотипов, которые посредством вербальных и невербальных средств уменьшают роль женщин, при этом усиливая и умножая ортодоксальные (патриархальные) представления о гендерной асимметрии в обществе. Это означает, что содержание данных

учебников требует корректировки и доработки. Мы считаем, что становление гендерного равенства, разрушение гендерных стереотипов и сексизма являются на сегодняшний день главными задачами школьного образования. Также стоит отметить ведущую роль педагога в гендерной социализации молодого поколения, ведь именно учитель является авторитетом для учеников и может влиять на становление эгалитарного гендерного мышления, создавая благоприятные условия для развития духа толерантности между обоими полами, а также выявляя и анализируя традиционные сексистские стереотипы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Рубан О. Теоретические основы формирования мировоззренческих направлений в философской литературе по гендерно-ролевой тематике//Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – № 10-2. – 2013. С. 184.

2 Зенкова Т.В. Основные проблемы современной гендерной лингвистики. Основные подходы к изучению гендера. Становление гендерной лингвистики как науки// Коллективная монография «Гендерная лингвистика».- Павлодар, 2013.- С. 26.

3 Войченко В.М. Отражение гендерных стереотипов в языке и культуре [Электронный ресурс].-URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-gendernyh-stereotipov-v-yazyke-i-kulture

4 Беркимбаева Ш.К. Кожахметова К. Ж. Соловьева Г.Г. Юнусова М.С. Тайшикова К.Ж. Гендерный подход в системе образования республики Казахстан.-Алматы, 2011.- 12, 40 с.

5 Ярская-Смирнова Е. Р. Одежда для Адама и Евы: Очерки гендерных исследований / РАН. ИНИОН, Саратов. Гос. Техн. Унт. Центр соц. политики и гендерных исслед. – М., 2001. – с. 93.

6 Здравомыслова Е., Герасимова Е., Троян Н. Гендерные стереотипы в дошкольной детской литературе Альманах женского клуба «Преображение» Феминистский журнал, 1993г. [Электронный ресурс]. - URL: http://www.owl.ru/library/001t.html

7 Щурко Т. Гендерный анализ школьных учебников. Агенство политической экспертизы. 15 мая 2012 г. [Электронный ресурс]- URL: https://nmnby.eu/news/analytics/4823.html

8 Кирилина А.В. Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах//Летняя школа «Общество и гендер». Рязань, 2003 г. [Электронный ресурс].- URL: http://www.gender-cent.ryazan.ru/kirilina.htm

9 Исхакова З.З Методика гендерного дискурсного анализа (на материале эмотивных текстов во французском и английском языках) [Электронный ресурс].- URL: https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-gendernogo-diskursnogo-analiza-na-materiale-emotivnyh-tekstov-vo-frantsuzskom-i-angliyskom-yazykah

10 Манаев О. Т. Контент-анализ — описание метода [Электронный ресурс].- URL: https://psyfactor.org/lib/kontent.htm

11 Пашинян И. А. Контент-анализ как метод исследования: Достоинства и ограничения [Электронный ресурс].- URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontent-analiz-kak-metod-issledovaniya-dostoinstva-i-ogranicheniya/viewer

1.9 Қазіргі білім үрдісі және кәсіби-бағытталған басқа тілдік білімнің дамуы
1.9 Современный образовательный процесс и развитие профессионально-ориентированного иноязычного образования

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

БЕГИМБЕТОВА А. А.
студент, ПГПУ, г. Павлодар
АХМЕТБЕКОВА А. М.
PhD, доцент, ПГПУ, г. Павлодар

Как достигнуть высокого уровня коммуникативной компетенции обучающихся и повысить мотивацию к изучению, используя систематическое и методически грамотно организованное использование аудиовизуальных средств в обучении английскому языку? Среди проблем, теоретически и экспериментально решаемых методикой иноязычного образования, коммуникативная компетенция и способы её достижения по-прежнему актуальны. На современном этапе иноязычного образования, использование аудиовизуальных средств способствует формированию положительной мотивации обучающихся к изучению английского языка.

Главным ориентиром преодоления многих недостатков в иноязычной профессионально-ориентированной подготовке учителя

иностранных языков является когнитивно-лингвокультурологическая методология иноязычного образования, представляющая собой концептуальную основу современной теории обучения иностранным языкам и ориентирующая на формирование личности «субъекта межкультурной коммуникации» [1, С. 75]. Возникает необходимость в повышении заинтересованности обучающихся и мотивации к самообразованию и саморазвитию. Одним из способов осуществления данной задачи является использование аудиовизуальных средств обучения английскому языку. Результатом применения аудиовизуальных средств является развитие и коррекция речи обучающихся, улучшение фонетических навыков. Рациональное применение аудиовизуальных средств обучения помогает восполнить недостаток иноязычной среды на занятиях по английскому языку, как на начальном, так и на более высоком уровне.

В современном иноязычном образовании компетентностный подход представляет собой инновационный процесс, который напрямую связан с переходом на систему компетенций в конструировании обновленной системы содержания образования. Компетенция – интегральная характеристика критерий, описывающие качество поведения человека в определенной деятельности. Как правило, эта некая идеальная модель поведенческих проявлений, позволяющих ему достигать результата, быть эффективным в этом виде деятельности [2]. Компетенция в педагогике представляет собой интегрированный результат овладения содержанием образования, выражаемый в готовности обучающегося применять усвоенные знания, навыки и умения, а также способы деятельности в определенных жизненных ситуациях с целью решения теоретических и практических задач.

Выделяются следующие виды компетенций [3]:

- управленческие;
- коммуникативные;
- корпоративные (ценностные);
- профессиональные (технические).

Коммуникативная компетенция – способность средствами изучаемого языка осуществлять речевую деятельность в соответствии с целями и ситуацией общения в рамках той или иной сферы деятельности. В ее основе лежит комплекс умений, позволяющих участвовать в речевом общении в его продуктивных и рецептивных видах [4].

В состав коммуникативной компетенции входят следующие виды компетенций [4]:

а) *лингвистическая* (языковая) компетенция – это владение знанием о системе языка, о правилах функционирования единиц языка в речи и способность с помощью этой системы понимать чужие мысли и выражать собственные суждения в устной и письменной форме;

б) *речевая* компетенция означает знание способов формирования и формулирования мыслей с помощью языка, а также способность пользоваться языком в речи. Этот вид компетенции некоторые исследователи называют также *социолингвистической,* стремясь этим подчеркнуть присущее обладателю такой компетенции умение выбрать нужные лингвистическую форму и способ выражения в зависимости от условий речевого акта: ситуации, коммуникативных целей и намерения говорящего;

в) *социокультурная* компетенция подразумевает знание учащимися национально-культурный особенностей социального и речевого поведения носителей языка: их обычаев, этикета, социальных стереотипов, истории и культур, а также способов пользоваться этими знаниями в процессе общения;

г) социальная компетенция проявляется в желании и умении вступать в коммуникацию с другими людьми, в способности ориентироваться в ситуации общения и строить высказывание в соответствии с коммуникативным намерением говорящего и ситуацией;

д) стратегическая (компенсаторная) компетенция – это компетенция, с помощью которой учащийся может восполнить пробелы в знании языка, а также речевом и социальном опыте общения в иноязычной среде.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что коммуникативная компетенция является сложным явлением в методике обучения иностранным языкам и требует новые подходы к решению проблемы ее сущности и вариативного компонентного состава. Коммуникативная компетенция является приобретённой в ходе социального взаимодействия способностью индивида к общению. Она предполагает взаимодействие с другими людьми, с объектами окружающего мира и его информационными потоками; умение выполнять различные социальные роли в группе и коллективе.

Аудиовизуальные средства обучения (иначе говоря – «слухозрительные») – это особая группа технических средств обучения, получивших наиболее широкое распространение в учебном процессе, включающая экранные и звуковые пособия [5, С. 29].

Практический опыт показывает, что использование видеоматериалов является эффективным средством развития речемыслительной деятельности учащихся, позволяя решать одновременно несколько задач, что соответствует принципу комплексного подхода в обучении. Учащиеся получают наглядное представление о жизни, традициях, языковых реалиях англоязычных стран. Использование видеозаписей способствует индивидуализации обучения и развитию мотивированности речевой деятельности обучающихся. За счёт смены впечатления и эмоционального воздействия видеофильма формируется личностное отношение учащихся к увиденному.

При отборе видеоматериалов необходимо руководствоваться следующими положениями [6, С. 20]:

– интересы обучающихся;
– значимость лингвострановедческой информации;
– современность и актуальность материала;
– воспитательная и страноведческая ценность видеофильма;
– степень эмоционального воздействия;
– методическая целесообразность.

В рамках данного исследования средством языкового материала при развитии коммуникативных навыков в иноязычном образовании служат следующие аудиовизуальные материалы [7, С. 933]:

– учебные видео курсы;
– художественные и документальные фильмы;
– мультипликационные фильмы;
– видео экскурсии по городам, достопримечательностям и музеям мира;
– музыкальные видеоклипы;
– видеозаписи телевизионных новостей;
– компьютерные программы с видеорядом.

Рассмотрим несколько аудиовизуальных средств, ориентированных на обучающихся среднего звена. При планировании урока по английскому языку, учитель может использовать дополнительные информационно-обучающие средства, способствующие развитию коммуникативных навыков обучающихся.

Учебный видео курс «Look ahead» состоит из коротких (10–12 минут) уроков. На каждом из уроков рассматривается определенная лексика, какая именно – понятно из названия урока. Основные достоинства данного курса заключаются в том, что данный курс ведут англичане, у которых можно поучиться правильному

произношению и на уроках моделируются и рассматриваются жизненные ситуации, которые помогут в реальном общении.

Американский телесериал «Family Album, U.S.A.», созданный, чтобы вдохновить изучающих английский язык во всем мире. Данный аудиовизуальный материал применяется в работе с обучающимися разных классов, начиная с седьмого. Содержательную основу двадцати шести эпизодов курса составляет история жизни типичной американской семьи и их друзей. Каждый эпизод сопровождается глоссарием и упражнениями.

Образовательный сайт «BBC Learning English», где в зависимости от уровня обучающихся предлагаются аудиовизуальные курсы по грамматике, лексике, фонетике, также предлагаются различные новостные блоки, тесты, викторины, мультфильмы и т.д.

Легкий и веселый ресурс «LinguaLeo» для изучения английского языка. При регистрации вы получаете в свое распоряжение львенка, которого нужно кормить фрикадельками. Последние можно достать в «джунглях», выполняя различные задания по аудио-, видео и текстовым материалам. Основная часть заданий бесплатна, однако есть платный контент и ограниченная возможность добавлять незнакомые понятия в словарь.

«Duolingo» – это онлайн-сервис для изучения английского языка как через веб-приложение, так и с помощью мобильных клиентов. Процесс обучения в этой системе схож с принципами LinguaLeo. Главное отличие «Duolingo» – шанс изучить язык с нуля, даже в случае, когда наиболее простые слова вызывают затруднения. Все задания на сайте группируются по уровням сложности, начинается процесс с идентификации фотографий и перевода простых слов, а заканчивается длинными предложениями. Система позволяет исправлять обучающегося при наличии грамматических ошибок или появлении неправильного перевода. Уроки содержат задания по практике разговорной речи, аудированию, переводу, а также из разнообразных тестов для всестороннего набора навыков.

Обучающая программа «MyGrammarLab» обучает и помогает обучающимся практиковать грамматику с помощью уникального сочетания книг, онлайн и мобильных ресурсов, предлагая каждому изучающему английский язык возможность изучать грамматику так, как это лучше всего соответствует их потребностям. Серия «MyGrammarLab» предлагает обучающимся от элементарной до продвинутой грамматики, каждый уровень которой сравнивается с Общеевропейской структурой и предоставляет практику

грамматики для международно признанных экзаменов. Этот учебный курс идеально подходит для самостоятельного изучения, а также содержит справочник по грамматике и дополнение к практическим занятиям по курсу английского языка.

Применение аудиовизуальных средств на уроках английского языка – это не только использование ещё одного источника информации, также создаются условия для развития различных сторон психической деятельности учащихся, и прежде всего, внимания и памяти. Во время просмотра в классе возникает атмосфера совместной познавательной деятельности. Для того чтобы понять содержание фильма, учащимся необходимо приложить определённые усилия. Так непроизвольное внимание переходит в произвольное. А интенсивность внимания оказывает влияние на процесс запоминания. [8, С. 93].

Таким образом, психологические особенности воздействия аудиовизуальных средств на обучающихся способствуют интенсификации учебного процесса и создают благоприятные условия для формирования коммуникативной компетенции школьников. Успешное достижение этой задачи возможно лишь при систематическом показе аудиовизуальных средств и методически организованной демонстрации. Именно аудиовизуальные материалы раскрывают широкие возможности для активной работы в процессе развития умений аудирования и говорения обучающихся и делают учебный процесс овладения английским языком более интересным и познавательным на всех этапах обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кунанбаева С. С. Современное иноязычное образование: методология и теории. - Алматы, 2005.-264с. 2.

2 Что такое компетенция? [Электронный ресурс]. – URL: https://games4business. ru/articles/kompetencii-personala [дата обращения: 02.03.2020].

3 Бочарникова М. А. Понятие «коммуникативная компетенция» и его становление в научной среде // Молодой ученый. – № 8. – 2009. – С. 130-132.

4 Коммуникативная компетенция учащихся; компоненты и их характеристика. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.dioo.ru/harakteristiki.html [дата обращения: 04.03.2020].

5 Коджаспирова Г. М., Петров К. В. Технические средства обучения и методика их использования / Коджаспирова Г.М., Петров К.В. ... высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 256 с.

6 Кунанбаева С. С., Кармысова М. К., Иванова А. М., Аренова Т. В., Кумагулова Б. С., Кузнецова Т. Д., Абдыгаппарова С. К. Концепция иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – 28с.

7 Низаева Л. Ф. Коммуникативная компетенция: сущность и компонентный состав // Молодой ученый. – № 28. – 2016. – С. 933-935.

8 Копылова В. В. Методика проектной работы на уроках английского языка: методическое пособие / В.В. Копылова. 3-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2006. – 93 с.

THE ROLE OF METATEXT IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

GAZIZOVA A. S.
student, PSPU, Pavlodar
AKHMETBEKOVA A. M.
PhD, Associate Professor, PSPU, Pavlodar

Metatext is considered as a form of verbal actualization of linguistic units, as a structural – semantic integrity, allowing recreating the integration of meaning in the production and perception of the text, and as the basis for the formation of related skills in speech activity. Communicative competence refers to students' abilities to use language to communicate successfully. However, most of students have been studying the language for years, have a rich vocabulary, but experience certain difficulties in speaking. In this way metatext elements can be used as intermediate agents in the development of students' productive skills in foreign language teaching.

Initially, attention should be paid to the meaning of the concept «text». In modern linguistics, there are many definitions of the text. Text (from lat. Textus – fabric, plexus, connection) is a unifying semantic connecting sequence of symbolic elements whose properties are binding and integral [1, P. 25]. This point of view contains certain linguists.

The text is a holistic message, which can be compared with one picture, consisting of different parts [2, P. 102]. The connectedness of the text is indicated by V. P. Luneva, noted that «linking is based on the semantic unity of the text, on the general theme of the text» [3, P. 49–51]. I. Bellert emphasizes that the integrity of the text depends on the «internal

semantic deep connection of all meanings, of which a fragment of the text consists» [4, P. 11].

Therefore, the text is a group of sentences combined into a single theme and main idea. Sentences in the text are related in meaning and using language means of communication.

The concept «metalanguage» originally appeared in mathematics and logic with the meaning «formalized language, a system of terms and concepts that are distinguished by the stability of definitions, strict monosemantics within their scientific field, lack of expressiveness, compactness, when the adequacy of the perception of a text including metalanguage elements are provided not by semantic deployment, but by the concentration of meaning within the term» [5, P. 118]. Close enough to the concept of metalanguage is the area of the concept of the term «metatext». In general terms, a metatext can be defined as a text intended for the analysis of the structure, properties, methods and laws of construction of some other text, called subject or object. Metatext implies the possibilities of two types: structural analysis (identification of syntax) and semantic analysis (interpretation of expressions). «Language is a mechanism that continues to function, despite the damage that it inflicts». In essence, the «mechanism» is the metalanguage, and in the written version, the metatext [6, P. 87].

Crismore A. divides the metatext into two types, highlighting the informative metatext and metatext of the author's relationship (informational and attitudinal metatext). The metatext is a social, psychological, communicative and rhetorical phenomenon that performs a variety of functions. The task of an informative metatext is to indicate the purpose of the text, provide preliminary information about its content, indicate references to the previously stated [7, P. 172].

It is quite true that in linguistics, as a rule, the metatext is understood not as a systemic text formation, but as a set of special metatext elements available in the language that accompany the main text (introductory words, constructions, etc.). Thus, the term «metatext in the text» denotes three groups of statements:

a) statements that correlate with the text itself, i.e. with its semantic content;

b) statements that provide the interactive and perceptual side of communication;

c) expressions in which the very act of speech is explicitly or implicitly mentioned [8].

Metatext elements establish links between elements of the main text, and do not supplement its content. Metatexts are qualified as texts arising from other texts (prototexts) as a result of reaction to them. The term metatext goes back to the concept of metalanguage and refers to it. The metatext, which is a «text in a text», that is, a polytextual phenomenon, is considered as a manifestation of the metalanguage function of a natural language [9].

In linguistics, the concept «metatext» began to be widely used after the appearance of the work of A. Vezhbitskaya «Metatext in the Text» (1978). A. Vezhbitskaya is a linguist, researcher of linguistic semantics, pragmatics and interlanguage interactions, and Russian studies. In the study «Metatext in the Text», she considered the author's monologue as a kind of «two-text», consisting of a statement about the subject and a statement about the statement itself.

Metatextual elements of the text «verbalize such pragmatic components as the intention of the addressee of the text (author, compiler, editor, commentator, etc.); the name of the text or its element as an object of creation, interpretation, perception; the very fact of the deployment of the text and the nomination of the speech steps implemented in this direction; addressee of the text, etc» [10].

The metatext function is implemented on the basis of metatext elements (organizers) and the metatext itself. A. Vezhbitskaya defines metatext elements as metatext threads that sew a text about an object into a tightly welded whole, of a high degree of connectedness and are a foreign body in it. These metatext elements violate the homogeneity of the text, indicating that it is not a text, but a two-text, the connection of which is heterogeneous [8].

In academic writing, metatext elements are subdivided into interactive (textual) resources and interactional (interpersonal) resources.

So, a textual metatext helps the reader navigate through the text and is classified into the following metatext elements:

– transitions, expressing the semantic relationships between sentences: *in addition, but, therefore, so, thus, and, ect.*;

– frame markers, related to speech actions, sequences or parts of the text: *finally, to conclude, my purpose here is to…, etc.*;

– endophoric markers, related to the information in the other parts of the text: *noted above, see Fig., in section 2, etc.*;

– evidential, related to the source of information from the other text: *according to,Z states, etc.*;

– code-glosses, that help readers to understand the perceived material better: *namely, for example, such as, in other words, etc.*

An interpersonal metatext engages the reader in the discussion, including metatext elements such as:

– hedges, which keep the writer's interest in the judgment: *might, perhaps, possible, about, etc.*;

– boosters, emphasizing the writer's confidence in the judgments: *in fact, definitely, it is clear that ... etc.*;

– attitude markers, expressing the writer's attitude to judgment: *unfortunately, I agree, surprisingly, etc.*;

– engagement markers, developing relationships with readers: *consider, note that ..., you can see that ..., etc.*;

– self-mention – an open link to the author: *I, we, my, our, etc.* [11, P. 100].

Thus, the above metatext features are associated with a scientific text and establish a logical connection between its elements. It should be noted that interactive tools relate to textual metatext elements, and interaction tools relate to interpersonal ones. In the case of omission of metatext elements, the meaning of the text in most cases does not change. Metatext elements establish links between elements of the main text, and do not supplement its content.

Having studied the concepts «text» and «metatext», the classification of metatext elements, let's consider the role of metatext in foreign language teaching. As a rule, students make statements based on material using metatext elements. Analyzing still remains a priority in mastering the language. It is also important to develop the contextual guess of students. This means that practice in English classes is mainly the ability to analyze and recognize language units in different contexts, the same metatext elements and the ability to draw the correct conclusion regarding their use in various lexical and grammatical forms.

It primarily involves the ability to work with various sources of information, mainly with a book. And this means being able to: understand a text, highlight the main idea, understand the structural relationships in the text; compose abstracts; think critically. Let us introduce a number of tasks on the use of metatext elements with the help of which productive skills of students are developed. At the initial stage it is recommended to conduct training in the form of testing to establish the level of students' knowledge and determine guidelines for further work. In order to expand the speech practice and creative abilities of students, it is recommended to organize a public speech for which the teacher selects professional-oriented educational material taking into account the tasks of each term. This material is aimed at 5th grade students of the secondary-school and given at the stage of practice.

Task 1. Read the text and point out all the metatext elements.

My friends, read the books! Books are our teachers and assistants, advisers. They, *of course* (degree of certainty), have played and continue to play a major role in the development of our civilization. *First* (sequence of presentation), books tell about what humanity has accomplished, changed its mind, what it achieved in the distant past; *secondly* (sequence of presentation), explain the present and, *in my opinion* (source of communication), carry away into the world of the future. Good books, *no doubt* (degree of certainty), develop the mind, help develop character, shape the taste. The benefit of communicating with books is that they, *without a doubt* (degree of certainty), increase literacy, instill a taste for a good word and, of course (degree of certainty), love of language

Task 2. Problem-solving: In 5 minutes be ready to share your ideas with your groupmates on the problem «What makes a person happy? » using appropriate metatext elements.

Task 3. In groups of 5 you have pictures of a giraffe. On the other side you are given sentences with the description of this animal. Your task is to put the sentences into the right order and interpret this story using the appropriate metatext elements.

As a result, foreign language learning involves daily and systematic work. This requires students to have a certain mental load. In addition, the lack of a language environment creates additional difficulties in its study. Knowledge of metatext elements significantly enhances contact and understanding of communicating with each other. The research approach to this topic gradually increases the involvement of students with cognitive skills. In foreign language teaching, metatext as a source of linguistic material is insufficiently studied. The suggested above tasks using metatext elements (intermediate agents) as a teaching resource in foreign language teaching help students in their interpretation and prompts them to further study foreign languages.

REFERENCES

1 Николаева Т. М. Текст // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990 – 507 с.

2 Гаврилова А. А. Метатекстовые элементы в научном тексте. – Саратов: Саратовский социально-экономический институт (филиал) РЭУ им. Г.В. Плеханова, 2017. – 180 с.

3 Лунева В. П. Синтаксис связной речи (сложное синтаксическое целое) Учеб. пособие по спецкурсу. – Пермь, 1982. – 87 с.

4 Беллерт И. Об одном условии связности текста: Пер. с польского // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста. Выпуск 8. – М.: Прогресс, 1978. – С. 172-207.

5 Войтович И. К. Иностранные языки в контексте непрерывного образования: монография / под ред. Т. И. Зелениной. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2012. – 212 с.

6 Соссюр Ф. Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.

7 Crismore A. Talking with Readers: Metadiscourse as Rhetorical Act [Text] / A. Crismore. – New York: Peter Lang, 1989. – 210 c.

8 Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.8. Лингвистика текста. – М.: «Прогресс», 1978. – С. 402-421.

9 Гурочкина А. Г. Метаязык, метакоммуникация, метатекст (к объему содержания понятий) // Когнитивные исследования языка. – М. : Институт языкознания РАН; Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009. – Вып. 5. – С. 52–57.

10 Шаймиев В. А. Об иллокутивных функциях метатекста (или перечитывая А.Вежбицку...) // Русистика: лингвистическая парадигма конца XX века. – СПб: Изд-во СПБГУ, 1998. – С. 68-76.

11 Ахметбекова А. М. Лексикографические и метатекстовые характеристики терминологической дефиниции: монография. – Павлодар: Кереку, 2018. – 129 с.

12 Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. – М.: Ось-89, 1999 – 192 с..

MEDIA-CONTENT TED TALKS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

KANATOVA A. K.
student, PSPU, Pavlodar
AKHMETBEKOVA A. M.
PhD, Associate Professor, PSPU, Pavlodar

A foreign language should be considered as a means of understanding the worldview, familiarizing oneself with the values created by other people. At the same time, language is the key to discovering the uniqueness and originality of one's own national identity and the historical achievements of representatives of other cultures. A communicative approach to language teaching has been widely

recognized. Mastering a communicative competence is one of the most important conditions for self-realization, socialization of young people. No one will argue that public speaking is an art which can and should be learned. The ability to speak publicly is a necessary skill. Especially it's really important to start teaching these skills from school time. Using media contents in the classes which can help high school students to develop communication skills and break the language barrier is a crucial technique. Media-content TED Talks is used in lessons in order to get these abilities and develop students' communicative skills.

Public speaking is a lifelong necessity. An integral part of communicative competence is the ability to speak publicly, which has become a necessary skill in the modern world: teachers and students, top managers, heads of areas and employees have to prepare and conduct lectures and presentations. Public speaking refers to communicative universal learning activities [1, P. 66].

Public speaking is one of the most common spoken genres for English-language learners in academic and workplace settings; such as, presentation skills are perceived to be integral to one's academic and professional success. Their centrality is evident in the abundance of reference materials on public speaking and presentation, the regular use of presentations as a means of academic and professional evaluation. In countries where English is neither a societal language nor a primary language for schooling, oral presentation skills are often taught in schools and universities through the English for general purposes (EGP). Without clearly specified audiences, purposes, and communicative contexts, oral presentation activities in these EGP courses are often practiced as a means to an end – to improve undergraduate students' overall competence in English speaking – rather than as an end in themselves. Given this kind of situation, course instructors, such as the researchers of the present study, often find themselves struggling to find appropriate instructional materials to aid their teaching [2].

In search of training materials to facilitate understanding by novice speakers and prepare oral presentations, authors seek inspiration from TED (technology, entertainment, design), a nonprofit organization that promotes ideas, usually in the form of short, powerful conversations. In order to promote «ideas worth spreading» and embrace each of «all disciplines and cultures», TED conferences invite professionals from different communities, disciplines and cultures to share your achievements and innovations in a short time on stage; videos and transcripts of speeches then become freely available on the Internet.

Their target audience, a wide range of interdisciplinary topics and accessibility distinguish TED reports from academic lectures or conference presentations [3].

TED reports have been found to be useful not only to improve listening comprehension skills, but more generally to provide informative content that inspires teaching and learning, as well as to motivate extended discussions, research, and learning throughout all life. The widespread acceptance of TED's presentations in English-language classrooms is evident from the many lesson plans taught by English teachers on the Internet. However, the popularity of TED in audiences did not lead to a significant analysis of the conversations themselves. No scientific attempts have been made to understand the rhetorical and linguistic nature of TED's speeches or to study their pedagogical potential in teaching oral presentation skills. Thus, this study attempts to fill this gap by relying on corpus-based genre analysis to examine TED reports and their application for oral presentation at EGP courses [4].

The role of the audience for the public speaking is vital. It is also an active role, because the audience provides the second half of the verbal and auditory combination. To provide the full range of necessary opportunities, it is necessary that everyone has the opportunity to experience:

– a diverse audience, including their classmates, as a whole class or as individuals or small groups;

– other students of different ages and interests;

– students from different schools, especially schools with interphase partnership;

– teachers, if possible;

– other adults from different walks of life with particularly relevant interests;

– an imaginary audience through role-playing games and oral projects based on the media;

– real audience using audio and note recordings; and even when an object becomes more accessible, video conferencing [5, P. 114–115].

By communication functions, communicative tasks can be divided into informative, regulatory and evaluative. Since this is a non-standard communication situation (the speaker not only represents problem as part of a communicative task, but also expresses his opinion, suggests solution to the problem), the teacher needs formulate communication tasks so as to provide not only action but interaction. When choosing a communicative task student motivation is important [2].

TED talks prove to be a useful material for English teaching as a foreign language considering that they assemble many characteristics that catch students' attention and get them related with the language spoken in actual contexts. One of the main points made when using TED talks is that students are not just listening to the speaker, that is what would happen in a recording, but they are watching the speaker's movements and facial expressions that permit the students to gather much more information about the speech and include it in their repertoire to use it in future occasions. Another aspect to remark is the accuracy of TED subtitles that, additionally, give more information to the students about what they are listening, as well as let the students gather much more words, meaning vocabulary than they would catch if just listening.

It should be pointed out that the speakers in TED talks come from all around the world lets the students realize that learning English goes beyond doing a perfect pronunciation, but it also includes using the language to express ideas no matter if it is correct or no, perfection will come with the practice. At first stages, the important thing is to try. This gets the students related with more pronunciations besides American and British which eventually will create confidence in the students because they will not pay as much attention as they would pay to the content of what they are saying. With this, we are not declaring that pronunciation is unimportant, we are trying to make the point that students should not be afraid of speaking just because they do not pronounce perfectly American or perfectly British [6].

Additionally, socio-cultural topics contained in the TED talks add to the motivation and interest of the students to participate actively in the proposed activities. Something important to remark is that during the English class it is important to promote the use of the target language to the extent possible and using topics that concern the students is an effective way to do it. With this, the idea is to create an environment in which the students get related to the target language and doing so, create a path to learn it meaningfully. Creating such an environment is quite important because those few hours that the students are in English class is possibly the only time that they are in contact with the language [7].

One more aspect to highlight is how convenient is the use of ICT's in the English classroom, considering that nowadays most of the students are more prone to pay attention to a screen than to a board it would be better if as teachers we make of those devices an ally more than an enemy. Maybe the traditional elements, like the board or the course books can be used too but as complement to the other tools and not as the only resources available.

When we use media content TED Talks in ESL classrooms we have to prepare the worksheets and activities in advance. According to «How suitable are TED talks for academic listening?» by Wingrove, 4 stages of tasks are presented which can be used in the class. Here they are:

Table 1

Stages	Procedure
Pre-listening tasks	*Speculation*: deducing the gist of a speech by its title; brainstorming key words about the topic; anticipating key concepts of the talk; *Research*: finding information about the speaker/topic; *Discussion*: sharing opinions about the topic; discussing key vocabulary units of the talk, pre-taught by the language instructor; etc.
While-you-listening tasks	*Listening for specific information*: answering the teacher's questions; noting down unfamiliar/unclear vocabulary; *Listening* for details: answering the teacher's questions; *Listening* for gist: checking your predictions; focusing on general meaning of the talk; etc.
Post-listening tasks	*Speaking*: checking/comparing your answers; discussing the talk and its details; offering your opinions about the topic; debates; critical assessment of the presentation, etc.
Follow-up activities and homework assignments	*Writing*: a summary, a plan or a critical review of the topic discussed in the class; opinion essays; *Listening and Speaking*: watching another talk to a similar topic, comparing and contrasting the two presentations, evaluating the key points and expanding on the topic; etc.

Each stage is vital and connected with each other. Let's look at activities for all of these stages below. The topic is «Change your mindset, change the game» by Dr. Alia Crum for 9-10 grade EFL students.

– Pre-Listening task: find or try to guess the definitions of the words: *to be aware (v), a tweak (n), a pump (n), relief (n), research (n), mindset (n), IV (n), to enhance (v), a procedure (n), to measure (v).*

While-you-listening task: watch part 1 (4.05 min) and answer the questions:

1 What story does Dr. Crum tell in the beginning of the lecture? Give details.

2 Why does she tell the story? What is she trying to prove to her audience?

3 What is her definition of mindset?

4 How is different from the definition in the first exercise?

5 Dr. Crum accredits the results of the experiment to a medical phenomenon. Which medical phenomenon is it and how does she define it?

6 According to her, how important is the role of patients' mindset in recovery?

– Post – listening task: working in a group. Task: *share ideas about the topic in the group and choose one of the speaker's idea to prove why it is the best technique.*

– Follow-up activity. Task: *Summarize the video and prepare the speech for the given topic.*

This is a typical and simple activity which can be used in EFL classes with the help of media content TED Talks. Every lesson with TED Talks can be concentrated on different skills. If to talk about the given one, then the main skills developed here are: listening, speaking and writing.

As a rule, the choice of conversations and assignments mainly depends on the curriculum of the course, the level of students' knowledge and the learning objectives. To create a fruitful and relaxing learning atmosphere, the following factors must be considered: topic, group work, and individual student input into the discussion. Each teacher can tailor the TED conversation to the needs of her/his class, and as an example above are practical examples of an action plan for middle/ upper intermediate students based on one of many inspiring TED speeches [8, P. 93].

In the frame of our research we had a question above such as: «How and what to use in the lessons to develop in students' communication skills, competence and break the language barrier?». In this case we can say that TED Talks is an effective content which doesn't only solve this problem, but it is also a powerful tool in raising awareness among young people about global issues and engage students in a global discussion on burning topics. A variety of topics allows teachers to find material on a topic in accordance with the teaching aspect, whether it is a common language, business English, or a language for special purposes. The above stages of working with this Internet resource provide students with the opportunity to improve listening, taking notes, conducting discussions, and critical understanding of the information that are necessary for communication in the modern world. It is necessary to create and develop the series of exercises, activities and worksheets for practical use of the stages which were noted in this work.

REFERENCES

1 Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам [Текст]: пособ. для учителя / Н.Д. Гальскова. – М.: АРКТИ, 2003. – 192 с.

2 Матиенко А. В. Иноязычная профессиональная коммуникативная компетенция: определение понятия в логике формирования полилингвальной и поликультурной личности // Молодой ученый. – №10 (XV). – 2016. – С. 1467-1470.

3 Banker C., Gournelos T. TED talks and the need for a changing education system // Florida Communication Journal. 2013. T 41(2). P. 39-56.

4 Chou M. The influence of learner strategies on oral presentations: A comparison between group and individual performance // English for Specific Purposes. 2011. T. 30 (4). P. 272-285. [на англ. яз.].

5 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному языку [Текст] / Е.И. Пассов. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.

6 Takaesu A. TED talks as an extensive listening resource for EAP students // Language Education in Asia. 2013. T. 4. P. 150-162. [на англ. яз.].

7 Free Lexie Analyzer. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.lexile.com/ tools/lexile-analyzer/step-5-analyze-text-and-get-results/[дата обращения 24.02.2020]. [на англ. яз.].

8 Richards, J., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge: University Press, 1999. 171 p. [на англ. яз.].

MYTHS AND FACTS ABOUT STUDY ABROAD

NURGALI M. B.
student, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar
RAISSOVA A. B.
Candidate of Pedagogical Science, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Each of us wants to receive high quality knowledge and it is not a secret. How do you think why do we think so? The reason of this is that good education is recipe for success and perfect future for yourself and for your country. Literally, if you have qualititative attainments or information you will be specialist in your environment. Also it will help in your life. For example, article from the internet tells us that education gives you a lot of advantages. According to the text they are happiness, money, equality, independence, dreams are wish fulfillment, confidence, healthy lifestyle, the economic growth, creation, modern technology, learning foreign languages, knowledge [1].

If specify about these things, for instance, If you want to live happily you certainly need to get an education. Also, to be happy, you need to feel happiness from your inside. In fact, if you are educated, you do not have an inferiority complex and a well-developed understanding of the world. Education is the key to many things that help you to be happier. An interesting job, a good social reputation, a safe future and a stable life are just a few of the many advantages of an educated person [1].

Positive side of being educated is receiving a lot of money. How? So if you have qualititative knowledge, higher education, you will get more suggestions or messages from popular , prestigious companies that offer you high paidly job. Actually, people say that money is not the main thing in our life, but, in fact, money is important factor to survive in our XXI century. The more educated you are, the more options for a successful career you have [1].

The third thing that I have to mention is that education is the most important feature to end differences between social classes and genders. It opens opportunities of whole world for poor people. Because they will get more chances to have well-paid job. Education also plays an important role in empowering women [1].

Accomplishment helps you become independent financially, socially and emotionally. The next main thing is coming true your dream. How do you think what is the key of this? Of course, it is being educated. For example, if you want to be popular and successful or rich person, that other people respect, you should be smart [1].

A good education ensures that a person not only improves himself, but also gains the confidence of others. Education helps us find out who we are, what we believe in, and what role we play in society. This sense of self-esteem is of great importance for personal growth [1].

So we have a lot of advantages of being good educated. However, we want to tell you about the one of the most type of having qualititative knowledges. So it is studying abroad. What represents studying abroad in generally? Actually,it is more available for everyone. Also,there are so many international programs for studying with no payment for kazakh people. For instance, «Erasmus+». You know, that each of us heard about this unique program.

It allows students of state and some commercial universities to go to study at any other university in Europe or even the world for 1–2 semesters. There is the main plus of Erasmus that it affords to get a free education, residence, airline tickets and medical insurance. In addition, the student receive a monthly allowance that covers all remaining

expenses for food and entertainment. The scholarship usually depends on the country to which the undergraduate is sent [2].

The second programme is «Bolashak». The Bolashak Programme (the Bolashak International Scholarship) is a scholarship which is awarded to high-performing students from Kazakhstan to study overseas all-expenses paid, provided that they return to Kazakhstan to work for at least five years after graduation [3].

Since its implementation in 1993, more than 10,000 students have been awarded the scholarship. Most of these students travel to study in the United States, but also elsewhere around the world [3].

Program Facts

74 % of Bolashak residents express a desire to work in government agencies

Throughout the history of the Bolashak program, 68 people were expelled for poor performance.

47 fellows decided not to return to their homeland (2013) [3].

So the big problem of these is that students of Kazakhstan do not appreciate government generosity. The reason of this statement is that they go to other country just to travel and enjoy of this. Because there are people who do not want to come back so they just stayed there. Also we should admit words of chairman of Kazcosmos Talgat Musabaev. He criticized the Bolashak students that they are «bachelors are «suing us», also he admitted they don't suit us, because the poor level of training due to the fact that they learned English in pubs, then he said that they didn't become the best specialists. «Bolashak residents» are different, therefore we mostly take smart ones, but not many [4].

For example, ungrateful student Yerzhan Elikov, a guy from Ust-Kamenogorsk, whom our government sent to Pennsylvania to receive a bachelor's degree in genetic engineering, but which was eventually lost in the vastness of the United States. He was expelled from the university, lost his scholarship and instead of coming back to hometown he decided to stay there. We want to remind that government spent 24 million tenge for his education. What we see? That he is not concerning about his obligation [4].

Minuses of abroad education

Our Kazakh scholarship holder Zhanar is a student of Seoul National University. She shared with her opinion about Bolashak program. She said that there is a nuance to which many scholarship holders do not pay attention: during the holidays, for example, in winter, Bolashak does not pay a scholarship or a flight to Kazakhstan, then she mentioned that you have to prepare a financial «pillow» for this period in advance.

If you studied for less than four days in a month, the scholarship is would not paid again. For some reason, this is not specified in advance and students are not prepared for this. However,in Kazakhstan a student receives a state scholarship throughout the entire period of study [5].

Also we want to share with Assel's opinion which is student of University of Aberden. She is also scholarship holder. Assel resented about how we can feed a family on one scholarship. According to her words it is more than enough for one student, but with this scholarship you can not survive with your children. She mentionad that often family students part with spouses and children, which, of course, had a bad effect on the family microclimate and on the psychological state of the student. She said that In their case, first her husband Askar studied at the magistracy, then she did. For the training of Askar at the magistracy and their stay in Aberdeen, they prepared a financial pillow two years in advance. For her training Askar was forced to stay in Kazakhstan to cover the costs that she beared with children in the UK [5].

Student of NY University expressed his dissatisfaction about scholarship that he must receive 2000 dollars per month by Kazakhsatni course. So to cash this money you should convert it, as a result, due to the banking operations instead of 2000 dollars you will get 1900 dollars. So he does not like that he received less than he must [5].

So what about features of studying abroad? By internet resourse we found a lot of reviews about this [5].

Bolashak scholarhip holder Agipa said that in Japan, during studies, the emphasis is always on independence. Students in your classes will never help you, as they do in Kazakhstan. You learn independence and individuality, but at first it will be hard [5].

Also student Zhanar shared with her opinion about studying. She mentioned that in South Korea, there is equality between student and professor is not the same as in the United States. She had heard many times that «teachers are very appreciated and respected in the East. In class, they do not argue with teachers, they take points for being late, it is strictly forbidden to miss classes, and if you missed, you need to show help. Then she pointed that studying there is not easy. Unlike in the UK, knowledge is given here not with a «spoon», but with «pots». Suffice it to say that sometimes they were asked to read three books a week [5].

Therefore, studying abroad has minuses and pluses. About minuses this scholarship is very expensive, the evidence of this statement you saw above. Hovewer if to be specific, after studying abroad you have to return money that you borrowed with that you must come back to your

hometown then work there to repay money. And it takes a lot of time of your life. Also studying abroad is not so easy as it seems. Every university has own strategy or plan how to teach or how to relate to scholarship holders. Also government sometimes suffer from ungrateful students that do not want to come back to hometown and repay their debt.

On the other hand. We know that education abroad has own advantages. It is that if you have qualititative knowledges you will be demanded specialist. Also popular companies and other work places will offer you good job position. You will be financially independent that is really great.

Myths about education was that scholarship holders do not study there and that they went to abroad just to travel. But it was erroneous opinion of them. Because they really hard study and they are trying get valuable and useful knowledge for country future. And this is really commendable.

So if you really want to be happy or financially independent or full independent you should study abroad. You will help not only yourself also your country. Because your country needs qualititative and smart specialists. We want to end our article with words of first president of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev:

«We have created a modern education system, intellectual schools, an international university in Astana. Every year we send thousands of students to the best universities in the world. I urge you to remember that the main thing in life is knowledge, high professionalism and devotion to your homeland. If you have a great potential of strength, energy, creativity you should achieve your main goal in your life».

REFERENCES

1 Почему нам необходимо образование. //2017.03.15 [Electronic resource]. – URL:https://www.languagevillage.com.ua/why-we-need-education/

2 Что такое Erasmus+, и с чем его едят?// 02.03.2020 [Electronic resource] URL:https://www.educationcenter.cz/blog/chto-takoe-erasmus-i-s-chem-ego-edyat/#sec1

3 Bolashak.// 26 July 2019 [Electronic resource] URL:https://en.wikipedia.org/wiki/Bolashak

4 Какими скандалами запомнилась стипендия «Болашак». // 25.05.2017 [Electronic resource] URL:https://www.caravan.kz/news/kakimi-skandalami-zapomnilas-stipendiya-bolashak-395354/

5 Программа «Болашак»: Минусы, особенности обучения в зарубежных вузах и советы от стипендиатов.// 31 ЯНВ, 2019 [Electronic resource] URL:https://the-steppe.com/razvitie/programma-bolashak-minusy-osobennosti-obucheniya-v-zarubezhnyh-vuzah-i-sovety-ot-stipendiatov.

THE USE OF INTERNET RESOURCES IN ORGANIZATION OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

SALIMOVA A. N.
student, PSPU, Pavlodar
AKHMETBEKOVA A. M.
PhD, Associate Professor, PSPU, Pavlodar

In connection with the development of information and communication technologies (ICT) in current conditions of the scientific progress and globalization, organizing the independent work of students in teaching a foreign language based on freely available Internet resources became a significant issue in the system of education of Kazakhstan. In this regard, analysis and classification of the types of educational Internet-resources and the determination of the effectiveness of independent work based on them is an urgent task on the way to the formation of modern citizen, corresponding to the ever-changing requirements of the modern world, ready to continue the lifelong education using the existing tools.

Current modernization processes are aimed at preparing students with not only knowledge, skills, but also personal qualities that give them flexibility and stability, as it was notices below, and one of the main and relevant ways of teaching, directed to reaching this aim, is a competence-based approach, which, according to O. E. Lebedev, is a set of general principles for determining the goals of education, selecting educational content, organizing the educational process and evaluating educational results [1, P. 3]. As many scientists note, from the standpoint of the competence-based approach, the level of education is determined by the ability to solve problems of varying complexity based on existing knowledge. A competence-based approach does not deny the importance of knowledge, but it focuses on the ability to use the knowledge gained. Generally, the competence-based approach to education can be defined as a strategic direction for the development of all components of the learning system, which has a practice orientation of learning in order to form key competencies among students.

One of the most accessible and practice-tested types of work of the education process, which is using the competency-based approach, is an independent work. By the definition of A. I. Zimnyy, the independent work is presented as purposeful, internally motivated, structured by the object itself in the totality of the actions performed and corrected by it according to the process and the result of the activity. Its implementation requires

a sufficiently high level of self-awareness, reflectivity, self-discipline, personal responsibility, gives the student satisfaction as a process of self-improvement and self-knowledge [2, P. 151]. It means, that the independent work of learners, considered as a whole activity, is a multilateral, multifunctional phenomenon. It has not only educational, but also personal and social significance. Any skills can be formed and developed only in the process of independent activity. Its essence lies in the fact that the student acts on his own, that is, to one degree or another he realizes, shows his independence. At the same time, both skills and independence, which are developed and improved in the process of independent activity, mutually enrich each other. Without a sufficiently developed independence, there are no full-fledged skills, and without developed skills no independence will be of great benefit. And the higher the level of independence of students, the more effective their educational independent activity will be.

Consequently, the help in the formation of confident knowledge of the English language should also be based on the independent work, which is currently significantly simplified by the modern ICT, widely used in our daily life. The usage of ICT and Internet resources as tools of the educational process has many advantages:

– a variety of virtual educational services that meets the needs of students with different levels of language knowledge and interests, contributes to the individualization of the educational process;

– the features of the virtual space remove the restrictions associated with the place and time of receiving educational services;

– interactivity of the main part of virtual educational services guarantees the necessary feedback;

– free educational services of the highest level in the virtual space provide the opportunity to obtain the necessary knowledge at a relatively low financial cost [3, P. 86–90].

ICT educational facilities and tasks based on using them in teaching and learning a foreign language can be classified according to several parameters:

1 By solved pedagogical tasks:

– tools providing basic training (electronic textbooks, training systems, knowledge control systems);

– practical training tools (task books, workshops, virtual designers, simulation programs, simulators);

– auxiliary means (encyclopedias, dictionaries, reader books, developing computer games, multimedia training sessions);

– integrated tools (distance learning courses).

2 By functions in the organization of the educational process:

– information-educational (electronic libraries, electronic books, electronic periodicals, dictionaries, reference books, training computer programs, information systems);

– interactive (email, electronic newsgroups);

– search (directories, search engines).

3 By type of information:

– electronic and informational resources with textual information (textbooks, manuals, textbooks, tests, dictionaries, reference books, encyclopedias, periodicals, numerical data, program and teaching materials);

– electronic and informational resources with visual information (collections: photographs, portraits, illustrations, video clips of processes and phenomena, demonstrations of experiments, video tours; statistical and dynamic models, interactive models; symbolic objects: diagrams);

– electronic and information resources with audio information (sound recordings of poems, didactic speech material, musical works, sounds of animate and inanimate nature, synchronized audio objects);

– electronic and information resources with audio and video information (audio and video objects of animate and inanimate nature, subject excursions);

– electronic and information resources with combined information (textbooks, manuals, primary sources, anthologies, problem books, encyclopedias, dictionaries, periodicals).

4 According to the forms of ICT application in the educational process:

– lesson;

– extracurricular.

Most of modern information technologies allow students to use e-mail (e-mail) in the process of teaching English; newsgroups (UseNet); video conferencing; create copyright home pages (homepage) and place them on a web server; get access to electronic reference resources (Yahoo, InfoSeek / Ultra Smart, Look Smart, Galaxy) and search engines (Google, Yandex, Hotbox, Open Text, WebCrawler, Excite); organize in real time a personal conversation on the network (Chat), etc.

In this article the main attention is given to organizing the independent work of students, which is considered as a freely self-educating process. In this case, the most popular and helpful Internet-resources and ICT are found, useful for extracurricular work, and divided by their beneficial functions in the development of the main English language skills such as Speaking, Listening, Writing, Reading and Grammar, the foundation of any language.

Table 1

Speaking skills:	«American Rhetoric», «Coursera», «HelloTalk», «Tandem», etc.
Listening skills:	«LyricsTraining», «Listen Notes», «Accent Rosie», «TeachVid», «Read Aloud», «Listen and Write», etc.
Writing skills:	«QuickandDirtyTips.com», «The Purdue Writing Lab», «Grammarly», «Thesaurus», «Hemingway App», «Writer's Digest Universtiy», «Write and Improve», etc.
Reading skills:	«ReadWriteThink», «Reading Bear», «Reading Rockets», «Reading Eggs», «Storyline Online», «Choosito», «PBS», etc.
Grammar:	«HyperGrammar», «YourDictionary», «GrammarRules», «EnglishGrammar.org», «GrammarMonster.com», «EnglishClub», etc.

The resources above are one of the most popular and modern methods of providing qualitative materials and tools required for independent work during the process of learning the English language. In order to determine the efficiency of the usage of Internet resources, one resource, as an example, is examined for each of skills.

The first necessary skill is speaking. Students should be understood without difficulty by natives, and converse in a clear and participatory fashion. «American Rhetoric» is one of the most beneficial websites which contains over 5,000 public speeches, sermons, legal proceedings, lectures, etc. in such categories as speeches by President Obama, movie speeches, and the top 100 American political speeches of the 20th century. Most are available in audio and/or video plus their transcripts. Those addresses given prior to 1900 have transcripts only. The site includes a list of major journals in communication, with links to their websites.

The second skill is listening. Students should understand the main ideas of most speech in a standard dialect and demonstrate an emerging awareness of culturally implied meanings beyond the surface meanings of the text. The resource which can help to improve this skill is «TeachVid», a web platform for teachers and learners of languages. «TeachVid» works by focusing on listening micro-skills (decoding, deciphering, parsing, etc), dictation (and dictation-like activities), reading, translation (and translation-like activities), and text-reconstruction – simultaneously – whilst helping students to focus on and notice differences and similarities between the structures and vocabulary of their native language and the language that they are in the process of learning. Teachers can create

an unlimited number of their own resources for any language based on short YouTube videos, using «TeachVid's» own resource creation tools on the resources page. Teachers can create classrooms and invite students. In classrooms teachers can assign activities and assessments for their students to complete. Teachers can invite students to join their class via a simple access code and password. All students need to do is register as a free user, then join the classroom using the codes provided by their teacher. Assignments can consist of resource previews, practice activities and assessments. Teachers can opt between several view modes for each activity. View modes determine how students must complete an assignment activity: as a dictation, as a translation, as dictation/translation combined, or as a text reconstruction task with no additional support. Once assignments have been completed, Teachers can view and download data regarding activities completed, scores, time taken, etc. Teachers can also set up Live Sessions in their private classrooms. These are real-time, time-limited, video-based competitions, where students compete to achieve the highest score on the classroom scoreboard. Points scored per activity reflect students' total accuracy and the difficulty of the activity. You may even set up a Live Session so that students can access each activity once only. Each «TeachVid» resource also provides access to printable pdf transcripts, translations (where provided) and a variety of worksheets, many of which are based on similar functionality to the interactive activities. A teacher level subscription is required to access pdfs for all resources except for featured» resources [4].

The third language skill is writing. Students should be able to address a variety of topics with significant precision and detail; to write competently about topics relating to interests and write clearly about special fields of competence; to organize writings with a sense of theoretical structure. «Purdue University's Online Writing Lab», or better known as the «Purdue OWL» is an online writing center dedicated to the mission of helping people with their writing skills. «Purdue OWL» provides users worldwide with their writing resources and guides. This website targets all the common English grammatical queries arisen by people with their second language as English. Tackling issues like Writer's block, development of an outline, thesis writing, proofreading, etc. are some of the topics covered by Purdue's OWL. The website also is home to the APA and MLA style guides which are used worldwide for publishing thesis and dissertations. Divided into two sections – "General writing» and the «Writing process», both cover issues that most of the people face while writing in English.

The last important skill is reading. Students should easily follow the essential points of written text and understand parts of texts which are conceptually abstract and linguistically complex. One of the best sources to develop this and other skills is «ReadWriteThink», an online resource that contains lessons, interactive activities, and an app to help kids improve their reading and writing skills. From the IRA (International Reading Association) and NCTE (National Council of Teachers of English), the site serves language arts teachers from pre-K through 12th grade. The site is organized into the sections Classroom Resources, Professional Development, Videos, and Parent & Afterschool Resources. Each heading contains hundreds of unit plans, lesson plans, and activities, each divided by subject, learning objective, and grade level. While «ReadWriteThink» is focused primarily on language arts, materials for science, math, history, and life skills can be found here as well. There are also over 50 interactives or Flash-based games and widgets for kids, everything from a «Book Cover Creator» to a «Theme Poems» game and more. Interactives can also be saved in case it takes a student more than one class period to finish. Lastly, a literacy calendar makes it easy to find important events in literary history, authors' birthdays, and different holidays (with resources attached to them) to make these special days relevant to students [5].

In addition to the need of the constant development of the basic four skills of a foreign language, students should pay appropriate attention to such an aspect of the language as its grammar. «HyperGrammar» is an electronic grammar course that can be useful for students. It affords unusual flexibility by providing both an index of grammatical terms and hyperlinked text and by allowing users not only to move forward and backward through exercises but also to change the level of difficulty within topics.

Internet and modern ICT provide an exceptional opportunity to use authentic texts, communicate with native speakers, which helps to create the natural language environment necessary for learning a foreign language. Innovative means of communication, access to information resources of the Internet suggest a free command of not only computer technology, but also foreign languages. In the modern world, more and more importance is attached to such opportunities as remote education, the interaction of students, teachers, not only within the framework of one school, but also in other regions of the country, in the world. The global Internet network provides access to information in scientific centers of the world, libraries, which creates real conditions for self-education, broadening one's horizons, and further training. There is an opportunity to organize joint projects of students from around the world, the exchange of experience by teachers, students, scientists.

This article discusses the basic concepts of competence-based approach and independent work, analyzes the types and forms of ICT. Selectively some significant resources and technologies are classified which are necessary for the development of various language skills in students' independent work. Based on the analysis, it can be concluded that ICT tools and resources are diverse, multitasking and effective for the independent work within the framework of learning English. ICTs make it possible to implement a number of methodological, didactic, pedagogical and psychological principles.

REFERENCES

1 Лебедев О. Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. – № 5. – 2004. – С. 3-13.

2 Зимняя И. А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 384 с.

3 Коломиец В. А. Ресурсы всемирной сети как составная часть непрерывного образования учителей иностранного языка // Иностранные языки в школе. – №3. – 2003. – С. 86-90.

4 TeachVid. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.teachvid.com/about [дата обращения 24.02.2020].

5 Common Sense Education. [Электронный ресурс]. – URL: https://www. commonsense.org/education/website/readwritethink [дата обращения 24.02.2020].

THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

SEKENOVA D. B.
student, PSPU, Pavlodar
AKHMETBEKOVA A. M.
PhD, Associate Professor, PSPU, Pavlodar

The topicality of the use of new information and communication technologies (ICT) is necessary to increase the effectiveness of students' development, in particular, the need for developing skills of self-instruction, research and creative approach to training, as well as developing critical thinking. The use of modern ICT in foreign language teaching is determined not only by the desire for novelty, but also this training implements a learner-centered approach.

The first steps in the field of informatization of education were taken at the end of the 20th century, when an important decision was made to introduce the general course of Computer Fundamentals and Programming in secondary schools. A new concept «computer literacy» began to enter the public consciousness. It meant the possession of skills to solve problems using computers, as well as understanding the basic ideas of computer science and the role of information technology in the development of society. Several years later, the Concept of Informatization of Education was developed and published, which determined the main directions and stages of the important process of social development [1, P. 13].

The Concept emphasizes that informatization of education is «the process of preparing a person for a full life in the conditions of the information society» [1, P. 43]. It is pointed out that informatization of education is not only a consequence, but also a motivation for the development of new information technologies, which contributes to the accelerated socio-economic development of society as a whole. Informatization of education is a long process, which is associated not only with the development of the necessary material and technical base of the education system. Its main problems are related to the preparation of teaching materials for a new generation and the formation of a fundamentally new culture of pedagogical work.

The world of the latest information technologies occupies an increasing place in our life. A computer in a foreign language lesson allows students to understand a spoken language and master a correct pronunciation. The purpose of foreign language teaching is the communicative activity of students, in other words, the practical language proficiency as a means of communication. A modern teacher faces the problem of finding a new pedagogical tool in foreign language teaching. In the current context, considering the great and serious interest of students in information technology, this opportunity can be used as a powerful tool for developing students' pronunciation skills and acquaintance with the foreign language structure.

Computer-based training programs have many advantages over traditional teaching methods. They allow training various types of speech activity and combining them in different combinations, help to develop the comprehension of foreign speech, create communicative situations, and also provide students' individual work. In computer training programs in a foreign language, various trainings, and exercises are used for developing knowledge and control.

In the practice of using a computer in the educational process, its teaching function is especially emphasized, and also, the computer is a tool that organizes students' individual work and manages it, especially in the process of language training and language material. The computer can create optimal conditions for the successful development of program material: this provides a flexible, sufficient and feasible load of exercises for all students in the classroom. Now everyone understands that the Internet has tremendous information capabilities and no less impressive services. The Internet creates a unique opportunity for students to use authentic texts, listen and communicate with native speakers.

Modern pedagogical technologies, such as training in collaboration, a project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to implement a learner-centered approach to training, provide individualization and differentiation of training, taking into account the abilities of children, their level of training. The possibilities of using Internet resources are huge. The global Internet network creates the conditions for obtaining any information necessary for students and teachers located anywhere in the world: regional geographic material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, etc.

Students can take part in testing, quizzes, contests, competitions held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc. One of the main directions of transforming school education, according to V. P. Bespalko, is the transition from approximate methodological constructions of manuals and lessons to exact technological developments implemented with the help of study aids. The use of computer-based training systems, which provide great opportunities of computer technologies (systematization, colorfulness, entertaining, mobility of the information offered), of course, increases the interest of students to the lesson and the subject, and therefore, the quality of learning is increased [2, P. 190].

International experience shows that the effective use of ICT in the educational process is ensured by using industrial e-learning solutions. The e-learning system develops the abilities and cognitive interests of students, self-education skills. E-learning is recognized as a priority in the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 [3]. Creating an e-learning system is quite a relevant task. The purpose of the system is to ensure equal access for all participants in the educational process to the best educational resources and technologies aimed at mass quality education.

Today, the teacher's skills and knowledge in the field of the use of ICT in education should be considered as an element of professional pedagogical skill [4, P. 102]. The advent of technology and the Internet allows the use of information technology as a means of communication, education, and integration into the global community. The Internet and ICT have a huge impact on self-determination and personal enhancement. The use of ICT reveals the enormous potential of a computer as a learning tool. Using computer technology, the teacher is able to take into account the characteristics of students and provide information in the form in which it will be better absorbed.

Internet resources are a good basis for creating the information-subject environment, education and self-education of students, satisfying their personal interests and needs. The Internet is a source of additional and relevant information. It is necessary to look for the information data that is missing in the lesson, for example, online tests, videos, photos and so on. Then you can make the teaching process more effective. As an example, here are a few Internet-recourses that can be used in teaching English:

www.native-english.ru – to improve students' knowledge and skills in English by communicating and asking questions on the forum, testing and developing their knowledge using interactive online tests and games. For a better understanding of the theoretical foundations of the English language, the most complete and accessible presentation of the grammar of the English language, phonetics, as well as the peculiarities of English vocabulary is offered. Students can also develop practical English language skills through reading jokes, topics and English songs, replenishing their vocabulary with English idioms and proverbs.

www.lingualeo.com – to perform various tasks, students can read articles, listen to songs, watch videos, compose phrases. It is an effective service for non-boring learning English. There are 3 training sections - «Jungle», «Courses» and «Training».

kahoot.com – millions of teachers and students unleash the magic of learning with Kahoot. Create your own *kahoot* in minutes or choose from 30 million read-to-play games, play live in class or share student-paced-challenges, and dive into game reports to assess learning.

www.crosswordpuzzlegames.com – offers 32,400 free crossword puzzles and fun tools for people who enjoy word games. Crosswords are divided into four categories. Each category has a different grid size. This makes some easier and faster to solve than others. Crossword puzzles for every occasion: large crosswords, medium crosswords, small crosswords,

extra small ones. Each crossword puzzle grid is unique, there are no duplicates. All words used are dictionary words. Every effort was made to use only family friendly words, suited for all ages.

webquest.org – a problem task with elements of a role-playing game, for which information resources of the Internet are used. This means that the teacher, composing the tasks, selects information on the Internet, where necessary materials can be found, giving students the appropriate hyperlinks. All this is stored on any web resource, designed and structured as a webquest. Students in groups or individually perform the proposed tasks of the webquest, at the end of which they submit their own web pages on this topic, or some other creative work in electronic, print or oral form. Webquests can cover both a single issue, a subject, a topic, and be cross-subject, Bernie Dodge identifies three principles for classifying webquests:

1 the duration of the implementation: short-term and long-term;

2 on the subject content: monoprojects and cross-subject webquests;

3 by type of tasks performed by students: retelling tasks, compilation tasks, mystery tasks, journalistic tasks, design tasks, creative product tasks, consensus building tasks, persuasion tasks, self-knowledge tasks, analytical tasks, judgment tasks, scientific tasks.

Writing skills can be developed through the exchange of letters. For example, like e-mail, WhatsApp. Electronic correspondence has its advantages over paper: it is faster and more convenient. To increase the efficiency of using these applications, you need to give them a set of tasks. Tasks should be focused. Examples of tasks: write information about yourself, ask a friend questions that interest you, or give a specific topic for discussion.

The Internet stimulates the desire of students to learn, expands the area of individual activity of each student, increases the speed of the submission of quality material in the framework of the lesson. The introduction of special interactive tasks and tests increases feedback, providing faster and more effective «feedback» not only from the point of view of error correction, but also the creation of relevant comments and recommendations.

These resources provide both a complete familiarization with the theoretical material, and the sequential activation of grammar skills in terms of difficulty and subject to thematic lesson planning. Communicating in real language environment provided by the Internet, students find themselves in these situations. Involved in solving a wide range of significant, realistic and interesting problems, students learn

to respond spontaneously and adequately to them, which stimulates the creation of original statements. Thus, using Internet resources, students can build reading skills, improve listening skills based on authentic audio texts on the Internet, improve writing skills, replenish their vocabulary, and get acquainted with the culture of other countries.

REFERENCES

1 Концепция информатизации образования. «Информатика и образование». М., 1990. № 1, С. 13-43

2 Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

3 Коломейченко А. С. Инновационные образовательные технологии высшей школы // Молодой ученый. - № 6. – 2013. -87 с.

4 Коломейченко А. С. Инновационные образовательные технологии высшей школы/ А. С. Коломейченко // Материалы Международной научно-практической конференции 31 января 2013 г.: в 13 частях. Тамбов, 2013. – С. 86-87.

5 Халикова К. З., Абдулкаримова Г.А. Педагогическая информатика. Информатизация образования. Методическое пособие на казахском и русском языках. – А.: АГУ им. Абая, 2007 – 102 с.

МАЗМҰНЫ

1 Секция. Интеллектуалды және мәдени-рухани даму
1 Секция. Интеллектуальное и культурно-духовное развитие

1.3 БАҚ дамуының үрдісі және журналистикадағы заманауи медиатехнологиялар
1.3 Тенденции развития СМИ и современные медиатехнологии в журналистике

Бекишева С. А.
Публицистикалық ток-шоудың ерекшеліктері 3
Геложидинова Ф., Кенжебаев Қ. К.
1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі және «Қазақ» газеті 7
Ғинаят Д. Б., Зейнулина А. Ф.
Қазақ радиосының «Алтын қоры» және қазіргі радиоэфирдің ерекшелігі.....14
Дайырбек Б. Б.
Новые медиа: тенденция развития СМИ.....19
Дайырбек Б. Б., Жумабекова Г. А.
Қазақ инновациялық публицистикасының жаңа медиа негізінде дамуы 24
Дүйсен А. Е., Зейнулина А. Ф.
Сағымбай Қозыбаевтың Қазақстан журналистикасын қалыптастырудағы рөлі 29
Сентябрь У., Мукушева Қ. С.
Майдандық баспасөздегі қазақ журналистикасы 37

1.4 Казақ филологиясы
1.4 Казахская филология

Адамжанова А. Х., Сүтжанов С. Н.
Шәкәрім поэзиясындағы ақиқат әлемі 42
Айтбаева А. Б., Ерғалиев Қ. С., Ерғалиева С. Ж.
Қаратпа сөздердің аударылу жолдары (Қазақ және орыс тілдері негізінде).....46
Анапина А.Н., Тұрышев А. Қ.
Мәшhүр-Жүсіп Көпейұлы шығармалары (13, 14 том) – қазақ әдеби тілі.....50
Анарбаева М. М.
Қазақ тіліне оқытуды тіл дамытумен байланыстыру.....56

Ашимова А. С., Сүтжанов С. Н.
Мәшһүр Жүсіп ғылым мен дін тоғысы жөнінде 61
Әкімбай Г., Мүтәлиева Р. М.
Қазақ әдебиетіндегі фольклорлық сарындардың зерттелуі 66
Базылбек А., Ағалиева Н. Б.
«Қызыл жебе» романындағы авторлық
ұстаным мен өмір шындығы 70
Дулат М. Т., Байсын А. А., Шақаман Р. Б.
Қазақ тілін оқыту әдістемесінің зерттелу тарихы 76
Дюсембаева Г. Б., Сүтжанов С. Н.
Абай шығармашылығы ағартушылық арна аясында 82
Жахаева Н. М.
Тілсіз қарым-қатынас жасаудың танымдық ерекшелігі 85
Жунусова Ш. Б., Ағалиева Н. Б.
Әсет Найманбайұлы шығармашылығы 93
Ибадуллаева А. Қ., Сағындықұлы Б.
Қазақ тіліндегі тіркесімдік терминдер 99
Ильясова Ж. А., Тұрышев А. Қ.
Құдайберген Жұбанов – лингвист ғалым 104
Камелбайқызы Д., Ерланова А. Е.
Қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік арналары
(Ұ. Есдәулет, Е. Раушанов шығармаларының негізінде) 109
Кусаинова Ж. С., Оразханова М. И.
Оралхан Бөкей шығармаларындағы
түс көру тәсілінің қолданысы 115
Күмісбек Д. Ж.
Қ. Есеновтің әдістемелік ілімі
(Газет-журнал мақалалары негізінде) 120
Қиналбек А. А., Құралқанова Б. Ш.
Қазіргі қазақ әңгімесіндегі жалғыздық тақырыбы 124
Құралова А. Н., Ағалиева Н. Б.
Орта мектептің 5–9 сыныптағы поэмалық оқытулар 129
Майданова Ә. М., Тұрышев А. Қ.
Ахмет Байтұрсынов – реформатор 133
Майданова Ә. М., Тұрышев А. Қ.
Сөйлеу мен коммуникацияның ішкі құбылыстары 140
Махмет Н. А., Сәрсенбек А. Р.
Абай және Пифагор 145
Мұратбек Б., Маняпова Т. К.
Жарнамалық дискурсты зерттеу мәселелері 149
Нурумов Н. А., Жакупова Р. Т.
Мифологиялық сипаттағы магиялық сөздер 156
Оразбек А. Т., Сүтжанов С. Н.
Мұқағали Мақатаевтың өлеңдерін оқытудың әдіс-тәсілдері 161

Рысбек А., Ағалиева Н. Б.
Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын
әдебиет сабағында қолдану 167
Рысбек А., Ағалиева Н. Б.
Сын тұрғысынан ойлау және проблемалық
технологияларды сабақта пайдаланудың кейбір жолдары 171
Сәбит Б. П., Сағынтаева Ж. Қ.
Қазақ тілін оқытуда қарым-қатынас
құзыреттілігін қалыптастыру 177
Смағұлова Т. Ж., Ерғалиев Қ. С., Ерғалиева С. Ж.
Қаратпа сөздердің зерттелу жайы 181
Сұраған А., Ерғалиев Қ. С.
Мақал-мәтелдердің қолданылу ерекшелігі 185
Табиғат Б., Ағалиева Н. Б.
Қазақ тілін заманауи бағытқа сай оқыту 189
Тлепбергенова Д. М., Жүсіпов Н. Қ.
Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің
жанрлық ерекшелігі: үгіт өлеңдері 195
Уалиева Ж. А., Сарыбаева Б. Ж.
Халықтық педагогикасының элементтерін
қазақ тілі сабағында пайдалану тиімділігі 199
Урманова А. Д., Құралқанова Б. Ш.
Көркем мәтіннің атауы – авторлық
ұстанымды көрсету тәсілі 205
Хасанова С. С.
Толымсыздықтың психолингвистикалық сипаты 212
Шақырман А. Д., Сәрсенбек А. Р.
«Адам бол» – Абай философиясының өзекті идеясы 217

1.7 Орыс филологиясы
1.7 Русская филология

Альметева О. С.
Основные подходы к изучению феномена интертекстуальности 222
Воронова П. В., Савинова С. С., Джагупарова А. З.
Мир глазами героев А. П. Чехова
(На примере рассказа «Хирургия») 229
Ертай Ж. О.
Прагматические особенности общения
детей со взрослыми в семье 238
Ибраева А. К., Иост О. А.
К проблеме архетипа женщины-матери
в русской и казахской словесности (На материале
творчества Г. М. Мусрепова и В. М. Шукшина) 243

Исмаилова З. К., Шакенова М. Т.
Фразеологизмы в художественном тексте
романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита» 251
Макарова А. С., Жарая К. А.
Прецедентные тексты в заголовках газет 256
Полещук Е. А., Юрченко Т. А.
Наименования явлений природы в русском языке
(Сравнительно-исторический аспект) 263
Сёмочкина С. А.
К вопросу о религии А. П. Чехова 269
Сланбекова А. Н.
«Мысль семейная» в рассказе
В. Г. Распутина «Василий и Василиса» 276
Темирбулатова Р. Н.
К вопросу о религии Н. В. Гоголя и её отражении
в «Выбранных местах из переписки с друзьями».....284
Файзуллаева Д. Х., Шакенова М. Т.
Когнитивно-номинативный потенциал
номинаций индустрии красоты 292

1.8 Шетел филологиясы
1.8 Иностранная филология

Bakyt Z. B., Kulakhmetova M. S.
Features of expressive means of humor in English and Kazakh
culture (Based on novels «Менің атым – Қожа»
written by B. Sokparbayev and «Matilda» by R. Dahl).....296
Ermagambet F. K., Akhmetbekova A. M.
The use of stylistic devices and expressive
means in the english language 304
Жакупова К. Р.
Әлемнің ағылшын тілдік бейнесіндегі «Eagle» концептісі.....308
Мэлс А. Е., Ислям К. С.
Лингвомәдени аспектідегі қазақ, орыс
және ағылшын тілдерінің түсфразеологизмдері.....314
Серикбаева А. Д., Зенкова Т. В.
Репрезентация гендерных стереотипов в школьных учебниках
английского языка обновленного содержания.....319

1.9 Қазіргі білім үрдісі және кәсіби-бағытталған басқа тілдік білімнің дамуы
1.9 Современный образовательный процесс и развитие профессионально-ориентированного иноязычного образования

Бегимбетова А. А., Ахметбекова А. М.
Использование аудиовизуальных средств обучения
для развития коммуникативной компетенции
обучающихся на уроках английского языка 327
Gazizova A. S., Akhmetbekova A. M.
The role of metatext in foreign language teaching 333
Kanatova A. K., Akhmetbekova A. M.
Media-content TED Talks in foreign language teaching 338
Nurgali M. B., Raissova A. B.
Myths and facts about study abroad.....344
Salimova A. N., Akhmetbekova A. M.
The use of internet resources in organization
of students' independent work in foreign language teaching 349
Sekenova D. B., Akhmetbekova A. M.
The role of information and communication
technologies in foreign language teaching 355

JAS ǴALYMDAR, MAGISTRANTTAR, STÝDENTTER MEN MEKTEP OQÝSHYLARYNYŃ «XX SÁTBAEV OQÝLARY» ATTY HALYQARALYQ ǴYLYMI KONFERENSIASYNYŃ MATERIALDARY

ТОМ 7

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Компьютерде беттеген: А. К. Шукурбаева
Басуға 16.04.2020 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 42 $^{1}/_{4}$. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 21,06. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 3597

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.